

श्रीमत्परमहंसमधुसूदनसरस्वतीप्रणीता

अद्वैतसिद्धिः ।

विट्टलेशीयव्याख्योपबृंहित-गौडब्रह्मानन्दीव्याख्यासनायीकृता
बलभद्रप्रणीतसिद्धिव्याख्यया-अनन्तकृष्णशास्त्रि-
संगृहीतन्यायामृताद्वैतसिद्धितरङ्गिणी-
लघुचन्द्रिकासंग्रहात्मकचतुर्ग्रन्थो-
पस्कृता च ।

(मिथ्यात्वमिथ्यात्वान्तो भागः)

तिरुपतिध्रीविंशेशसंस्कृतकलाशालापूर्वमीमांसाध्यापकेन-मद्रपुरकलाशालातो नद्विगत-
वेदान्तविशारदविरुदेन नूरणिमासामिजन-विहहरसुब्रह्मदात्मकेन

अनन्तकृष्णशास्त्रिणा

लिखित्वादिभिन्नपस्कृतम् ।

इपेन

मुद्रणम्

बुकाराम जयजी अंतिमिः

१९१६ ईश्वरानन्दसंस्कृतसंस्थाने प्रकाशितः ।

पृष्ठ १२० का १९१६

प्रकाशकः श्री बालकृष्णदास

श्रीः ।

भूमिका—

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

निधप्रचलिद् विप्रविद्धविधानां यद्वर्माधिकमनोहेतु चतुर्विधेषु पुरप्रार्थेषु मोक्ष एवात्यन्तिकः पुरप्रार्थः । तत्संप-
त्तिश्च श्रवणमनननिदिध्यासनयोगात्मसाक्षात्कारपञ्चा न खोदरत्तौ सहकारितयापि कर्माशेषपेक्षत इति ।

अत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते—विद्वत्प्रज्ञसाक्षात्कारे शब्दश्रवणरूपो विचारो न कारणम् । विनानि श्रवणं अहं
सुखमनुभवानीति हि प्रत्ययः सर्वानुभवपक्षध्याते । सत्यनि श्रवणे नात्मसाक्षात्कारोऽखिलव्यवनिष्ठतिसाधनं कस्यापि
भवति । तदुक्तम्—‘ननुमादिप्रतीक्षा च कार्यमात्रेणैव’ इति । एतेन—‘निष्ठतिरात्मा मोक्षस्य शास्त्रवेनोपलक्षित’
इति वचनमपि—पराहृतम्—नहि कर्तृत्वादिकं श्रवणजातं निध्या भवितुं स्यात् न भवति । यथाच कर्तृत्वादिकं नान्तःक-
रणधर्मः किंतु संबन्धः, तथा यथाच तन्मोभयथाधिकरणे शङ्करमणवत्पादोभे भाष्ये व्यज्जलति संबन्धव्यानेदोऽपि
पराहृतः । अहमनुभवगोचरो हि संबन्धः । तत्र नान्तःकरणव्यवस्थितः । तच्छास्त्रं हि आत्मान्तःकरणविवेकाग्रहायतम् ।
न ननु ननु इत्यादिनिवेदकालिनां संभवति । प्रत्यक्षमेवोपलब्धत्वादायमाश्रयत्वमिति अहंकरोमोक्षादिकं प्रत्ययजातं
गौणमेव नन्तव्यमिति अहंकारोऽप्युपलब्धत्वादायमाश्रयत्वमिति नाकर्तृत्वसत्त्वत्वमिति । व्यावहारिकप्रमाणार्थिकतादिव्यव-
स्थाया अहंकारोऽप्युपलब्धत्वादायमाश्रयत्वमिति पारमार्थिकतादायकत्वायनेऽपि उपलब्धत्वाविरोधकत्वादिकमपि
नात्र प्रसूति ॥ एतेन—जावकारनिवृत्तसाम्यमेवोपलब्धत्वादायमाश्रयत्वमिति—सूचितम्—यथाचाश्रयकमोपलब्धत्वादायमा-
श्रयत्वमुपलब्धत्वादायमाश्रयत्वमिति ।

अयमाश्रयः—अन्तःकरणवैदम्ययोर्हि न परस्परतादात्म्याप्याप्तः । तत्रहि तादात्म्याप्याप्तः यत्र विवेकाग्रहः यथा—
शुक्तिरजतयोः । अत्रतु न विवेकाग्रहः, अहंकारोऽपि श्रितप्रत्ययविषयताव्यवस्थित, इदंशब्दोऽपि श्रितप्रत्ययविषयताव्यवस्थितः कर-
णादेः । यदितु कालान्तराद्यनेदमहः कालान्तराद्यनेदमहः न प्रतिपन्नवकः, अहंप्रत्ययव्यवस्थितपूर्वश्रवणे च नैदमहो नास्तीति
तादात्म्याप्याप्त उपपन्न इत्युच्यते, तदापि परस्परतादात्म्यप्रतीत्युपपत्त्या तादात्म्याप्याप्तः । यथा त्रिनेत्रलोचयो-
रिति नन्तव्यम् ।

अथोच्येत—परस्परतादात्म्यप्रतीत्युपपत्त्योऽपि शुक्तिरजतयोर्धरा तादात्म्याप्याप्तः, तदापि तादात्म्यमिति, नैव सं-
वतिः शुक्तिरजतयोः रजतत्वेन च तादात्म्याप्याप्तयोःप्येवमिति इदमन्वेन रजतत्वेन तादात्म्यप्रतीत्युपपत्त्या तादात्म्या-
प्याप्त इति युक्तम्, नैवम् । उभयोःपि विवेकपूर्वैवाप्याप्तत्वाप्रामाण्यतयात् । एवंच—अहंकरोऽपि प्रत्यये अप्याप्त-
क्षममपि न संभवतीति—सूचितम् । तन्महोऽपि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टव्यतात् । तत्रहि स्मृतिरूपयेन स्मृत्यात्मकत-
विवक्षायात्मसंभवः अन्तःकरणतात्मकतात् । स्मृतिरूपत्वेन संस्त रजतत्वमिति विवेक्षायां च संस्काररजतमुपलब्धत्वादायमाश्रय-
व्यवस्थितमवो निरुपपन्नः । नच प्रमातव्यो वा उत प्रमातव्यो वेति विचारणार्थं शुक्तिरजतस्यैव प्रमातव्यमुपलब्धत्वादायमाश्रय-
रजतत्वेन कारणतया नैदमहोऽपि तत्सर्व कारणजननीकारणम् । तत्र न संभवतिः दूररजतत्वेनैव पारमार्थिकयोऽप्युपलब्धत्वादायमाश्रय-
कारणोऽप्युपलब्धत्वादायमाश्रयः । अन्तःकरणव्यवस्थितकारणकारणतयात् तत्रवत्ता तात् इति स्मृतिरूपतादो न संभवति । परितु
अन्तःकरणतात्मकतामुपलब्धत्वादायमाश्रयत्वमेव स्मृतिरूपयेन विवेक्षते, पूर्वपूर्वसंस्कारार्थमन्तं वेति तत्रैव अन्तःकरण-
तयात्, अन्तःकरणोऽपि वाङ्मनुरूपमेव तादात्म्यतात्, अन्तःकरणयोः कार्यकारणताव्यवस्थितत्वेन विवेक्षते इति
विश्रव्यते, तर्हि परस्परमननयो न संभवति । परस्परयेन पूर्वदृष्टव्यताव्यवस्थितत्वेन अहंकारोऽपि तादात्म्यतादायमाश्रयः
पूर्वदृष्टव्यताव्यवस्थितत्वेन तादात्म्यतात् । सत्यसत्त्वविज्ञानविवक्षायां च यथाविश्रव्यताव्यवस्थितत्वेन तादात्म्यतादायमाश्रयः । एवं शङ्करादि-
नान्तरां स्वान्तरां कार्यमिति, तेषामुपपत्त्योऽप्युपलब्धत्वादायमाश्रयः । अन्यत्र इत्यनेनैव स्मृतिरूपतादायमाश्रय-
इति वक्ष्यतायां च तेषामुपलब्धत्वादायमाश्रयताव्यवस्थितत्वेन तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः
विषयसत्ताव्यवस्थितत्वेन तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः

अयमाश्रयः—अन्तःकरणव्यवस्थितत्वेन रजतत्वेन अन्तःकरणोऽपि तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः
तत्र न तादात्म्यतादायमाश्रयः अन्तःकरणव्यवस्थितत्वेन तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः
सत्यसत्त्वविज्ञानविवक्षायां च यथाविश्रव्यताव्यवस्थितत्वेन तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः संबन्धमेव तादात्म्यतादायमाश्रयः

विशेष्यत्वापत्तेः । सत्तादात्म्यशून्यत्वमेवासत्त्वं, तच्च ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्म सदिति प्रतीत्या ब्रह्मणि सत्तादात्म्यस्य विद्यमानत्वादिति नच वाच्यम्; परमते रूप्यस्यासद्रूपत्वेनाङ्गीकृतस्यासत्त्वानापत्तेः, रूप्यं सदिति प्रतीतेः । प्रतीत्यनुसारेण हि सत्ता-सत्त्वयोरभ्युपगमः । नापि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तत्; द्वैतविशिष्टस्य ब्रह्मणो मिथ्यात्वेनाविष्टानत्वासंभवेन प्रपञ्चे तादृशस्यानिर्वचनीयत्वस्योपादानासंभवात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वमिथ्यात्वं तु न संभवदुक्तिकमपि; घटादावव्याप्तेः । एवंचानिर्वचनीयत्वात्तदङ्गीकारायोगात्सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारेणापणस्थरूप्यस्यैव संसर्गाध्यासमात्रमित्यन्यथाख्यातिपक्षस्यापि तथात्वात्, रजतस्यान्तरत्वे अहं रजतमिति प्रतीत्यापत्त्यादिना आत्मस्वरूपसंभवाच्चासत्ख्यातिपक्ष एव पर्यवसानमिति जीवब्रह्मभेदवादोऽसंभवदुक्तिकः—इति ॥

अत्रेदं तत्त्वम्—अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्कन्दितात्मसाक्षात्कारो हि न श्रवणादिकं विना संभवति । सत्यपि श्रवणे प्रतिबन्धकविशेषेण तदनुत्पत्त्या हि नासाधनत्वनिर्णयः संभवति; मध्यादिप्रतिबन्धकविशेषेण अग्निनापि दाहस्यानुत्पत्त्या अग्निरपि दाहकारणत्वानुपपत्तेः । आत्मसाक्षात्कारस्य हि मोक्षसाधनत्वं अज्ञाननिवृत्तिद्वारकमेवेति समूलस्य बन्धजातस्य मिथ्यात्वमपि सूचितमेव । यथाच सदसद्विलक्षणत्वं, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं, ज्ञाननिवर्त्यत्वं, स्वात्यन्ताभावे एव प्रतीयमानत्वं सद्द्विविकल्पादिकं च मिथ्यात्वं सुवचं उपपन्नं तथाऽद्वैतसिद्धौ विस्तर इति नेह वितन्त्ये ।
एतेन—निवृत्तिरात्मेति वचनमपि—**व्याख्यातम्**; अहमनुभवस्तु कदाचिच्छरीरं कदाचिदिन्द्रियं कदाचिन्मनश्च गोचरयन्त्रैकरूपे आत्मनि प्रमाणमिति आगमेनैव आत्मतत्त्वविनिर्णयः । यथात्रायमेवार्थः सर्वासां उपनिषदां सर्वेषां ब्रह्मसूत्राणां च गोचरः तथात्रावसरप्राप्ते किंचिदिव लेखिनीं व्यापारयामः । तदत्र चतुरध्यायीविमर्शनं चतुस्सूत्रीभूमिकायां प्रतिज्ञातमपि विस्तरभयात् सर्वशास्त्रसंग्रहरूपायाः पञ्चसूत्र्याः विमर्शनेनैव कृतप्रतिज्ञा वयमिति तत्रैवेदानीं प्रवर्तामहे ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

आनन्दतीर्थीया हि—नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेण विरुद्धधर्मान्तलहेतुकानुमानेन भिन्नोऽचिन्त्य इत्यादिश्रुत्या च जीवब्रह्मभेद एव वस्तु सन्, न तदभेदः, प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य प्राथम्येनोपजीव्यत्वेन चागमापेक्षयापि प्रावल्यादिति निरूपयन्ति ॥

अत्राद्वैतिनः प्रतिवृत्तैः—नाहमीश्वर इतिहि प्रत्यक्षं न जीवेश्वरभेदविषयकम् । तत्रहि न जीवस्तौलिको भासते; स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्ययवत्तस्य भ्रमत्वात् । स्थूलोऽहमिति प्रत्ययोऽपि कुणिरहं अहं गच्छामीत्यादिरिव भ्रम एव । **एतेन**—अनुमानादिप्रमाणमपि भेदसाधकम्—**निरस्तम्** । भिन्नोऽचिन्त्य इत्यादिका तु श्रुतिव्यावहारिकभेदपरा । परस्परपेक्षयोरेवोपक्रमोपसंहारयोरुपक्रमस्य प्रावल्त्यम्, नतु उपक्रमत्वेन, अपच्छेदव्याप्यविरोधापत्तेः, उपजीव्योपजीवकभावोऽपि उभयोरप्यतिदेशत्वेनोपदेशत्वेन वा समयत्वत्वेनैव प्रावल्त्यदौर्ध्व्यप्रयोजकः, नल्लक्षणोपदेशोपदेशोऽपीति प्रत्यक्षस्यानुपदेशस्य उपदेशरूपागमवाधकत्वं न संभवति । एवंचानुपदेशोपदेशयोः परस्परनिरपेक्षोपक्रमोपसंहारयोरेव चागमस्यैवान्न प्रावल्त्यमिति जीवब्रह्मैक्यमेव शास्त्रतात्पर्यविषयः ।

यदप्यत्रानन्दतीर्थीयानामधिकरणशरीरं—ब्रह्म प्रत्यगर्थजीवः तदन्यद्वैति चिन्तायां उपक्रमोपसंहारादिभिः जीवब्रह्मभेदावगमात् तस्य च जीवस्वरूपस्यासंदिग्धत्वादिना न विचारः कर्तव्य इति पूर्वपक्षे, बृहन्तोऽस्मिन् गुणा इति श्रुतेः स्वरूपतो गुणतत्त्वापरिच्छिन्नत्वयोगेन प्रवर्तमानस्य ब्रह्मशब्दस्य जीवाविषयत्वेन “तद्विज्ञासत्त्वे”त्यस्यापि तदविषयत्वाद्विचारः कर्तव्य एवेति राक्षान्त—इति ॥

तत्रायं पूर्वपक्षो न समर्थयितुं शक्यः । तथाहि—

‘आत्मा ब्रह्मेत्यधीतः श्रुतिशिखरशतैर्निर्विशेषश्च सर्वैः

किं तत्र स्वप्रकाशे गुणलवरहिते वस्तुशास्त्रेण चिन्त्यम् ।

इत्याक्षेपो गुरुणा नतिश्रुतिविषये स्वाप्रणाम्यत्ववादः

श्रुत्यन्तानां निरूप्यः स यदि जडमते केन शास्त्र्यः स न स्यात् ॥ १ ॥

प्रामाण्यं सिद्धमेव ह्यकृतकवचसां त्वन्मते तर्कशास्त्रे

शास्त्रस्याङ्गं यदस्य स्मरसि हरिकृतं ब्रह्मतर्काभिधानम् ।

तच्चेद्भज्येत नित्यस्फुरद्गुणलवप्रत्यगात्मैदमर्थं

तन्निर्वाहाय तेषां सगुणविषयता पूर्वपक्षेऽपि ते स्यात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षिणा वेदान्तानां प्रामाण्यं न संरक्षणीयमिति शास्त्राणि पराहता ॥ परमतसिद्धोपक्रमादिन्यायजालमवल्लेख्यं पूर्वपक्षतमर्थं न संभवति । तदुक्तम्—

साक्षी जीवः सुखादीन्यतिशयानुभवन्सर्वमानाधिकस्ते
तेषां तर्कं त्वदिष्टे प्रचलविवलतासंविभागश्च सिद्धः ।
तस्यात्यन्तानुकूलश्रवणमपि तव प्राग्विचारात्तु साध्यम्
श्रुत्यन्तानां क्व तस्यागुणविषयतया पूर्वपक्षस्य लाभः ॥ ३ ॥
श्रुत्यन्तानामखण्डं विषय इति हि ते केन बोद्धव्यमेतत्
न्यायेस्तादर्थ्यमेपां घटयदतिदृढैः शास्त्रमेकं न चेत्स्यात् ।
तच्चेदङ्गीक्रियेत प्रतिहतविषयं प्रत्यगात्मैकनिष्ठं
कस्यानारम्भसिद्धये स भवतु भवतः पूर्वपक्षप्रयासः ॥ ४ ॥

वाचस्पतिविरणकार्योऽपि नते आचारधिकरणपूर्वपक्षञ्चापात एवं स्यादिति तु न शक्यम् । तदुक्तम्—

सिद्धेऽसिद्धे च सिद्धान्त्यभिमतविषये दूषणं चेत्क्रियेत
न्यायापेक्षा न तस्योन्मिषति निजमतप्रक्रियार्थानुवादे ।
सिद्धान्त्यस्वीकृतेऽर्थे यदि तु विषयतापादनं पूर्वपक्षे
कर्तव्यं तर्ह्युपायः कथमिव सुधिया तत्र नापेक्षणीयः ॥ ५ ॥

यथा पूर्वमीमांसायां सिद्धान्त्यनभिमतत्वार्थतत्पूर्वपक्षेणाध्ययनविधिविचारः एवमत्रापीत्यपि न युक्तमित्याह—

एवं वाच्यं विचार्य यदि भवति नयो वापि सर्वत्र तुल्यः
तर्त्तिकचिन्त्यायहृत्याऽनभिमतरचनाप्युच्यते पूर्वपक्षे ।
सर्वेषामेव नानाविधनयनिकरानेकतात्पर्यसीम्नां
वेदान्तानां विमर्शाद्विषयविरचना त्वेकमीहेतुः शास्त्रम् ॥ ६ ॥

तस्माद्विवरणवाचस्पतिचिन्तनैवाधिकरणरचना युक्ता ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रेत्यं विवरणचिन्तनाऽऽधिकरणयोजना । प्रत्यगभिन्नब्रह्मविचारालम्बवेदान्तमीमांसा आत्मनोर्मांसा न वेति संशये
विषयासंभवसंभवान्तां पूर्वपक्षसिद्धन्तां । उपजीव्यप्रलक्षसिद्धस्य कर्तृत्वादेः सत्यत्वेन तद्विरुद्धाकर्तृत्वादिना समवेशयो-
गेन प्रत्यगभिन्नैकरूपविषयासंभवः । एतदभिप्रायेणैव तमःप्रकाशवद्विरुद्धत्वभावयोरितुक्तमिति । प्रत्यसादेः तात्त्विकत्वाप-
रिहारेपे व्यावहारिकत्वानपहारेणोपजीव्यविरोधानावेन आगमविरुद्धप्रलक्षादिसिद्धकर्तृत्वादिसिद्ध्यत्वेन विषयसंभव इति ॥

तत्रेत्यं चन्द्रिकाकारः—जंबवद्रूप एव विषयः सूत्रे विवक्षित इत्यत्र नानानावः । ब्रह्मज्ञानस्तेष्वनागतं
हि नोक्षसाधनप्रसादहेतुतत्त्वैव वक्तव्यम्, ननु जीवगतकर्तृत्वाभ्यासनिवर्तकतया; 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरुपाद् अस्मात्संता-
रान्मुच्यते नापरेणैलादिधुतिस्तुतिपुराणगतैर्वचनैः प्रसादस्यैव नोक्षसाधनत्वं ननु ब्रह्मज्ञानस्तेष्वलवणमाह । हानं तु प्रसा-
दसाधनम् । एवं च कर्तृत्वाद्यभ्यासस्वरूपं भाष्यकारकृतं न संगतम् । यदि तु सेवाया एव प्रसादहेतुत्वं ननु ज्ञानस्य,
ज्ञानस्य प्रसादहेतुत्वपराणां वचनानां "यदित्यर्थं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता" इति वचनानुसारेण समत्वज्ञानविषय-
त्वेनाविरोधाद्, एवंज्ञानमेव नोक्षसाधनम्, अन्यथा 'तस्य तावदेवविरमिति धुतिविरोधान्नतेः इति विनाम्यते, एवमपि
सेतुदर्शननिब सत्यस्यापि ब्रह्मज्ञानातिष्ठतिचिन्तनत्वाद् न तद्विरुद्धं प्रयोजनवद् । अपिष्टानाज्ञानकार्यस्य निष्पत्त्याभूतत्वादि-
ष्टानसाक्षात्कारमात्रनिर्णयत्वमिति अविषेयज्ञानस्यैव निष्पत्त्याभूतत्वनिवर्तकत्वमिति दोषादिपदपरिष्करणेन सेतुदर्शनस्य-
कीयव्यभिचारपरिहारेऽपि प्रलक्षानुमानादिना निष्पत्तिर्नोक्षसाधनत्वेऽपि तात्त्विकमेवादविषयिकरणान् तात्त्विकत्वनिर्णय-
विशिष्टतात्विकानेदयोपधे न किंचिदपि बाधकमिति कर्तृत्वादिकव्यभिच्छालनिरूपणं अनवसरप्रत्यक्षेन । 'नेह नानादि
किंचन'तिशुल्या निश्चितिभ्यालवोधनेन विशिष्टानेदस्य व्यावहारिकस्य प्रतिनातिरूपस्य वा 'तत्त्वमसी'तिवाक्येन बोधनस्य
समानसत्ताकयोर्नेदामेदयोर्विरोधेनाप्रामाण्यापत्त्या चासंभवेन विन्नाशानेदपरत्वमेव युक्तमिति तु न शङ्कनीयम्; तन्वं-
पदवृत्तार्थतात्पर्यपक्षः । विन्नाशस्वरूपे नेदाप्रलक्षानेदयोपधस्य वैयर्थ्यात्—इति वर्णयन्ति—

तत्तु न समीचीनम्—'शला पेनं मुच्यते' इत्यदिधुतिभिर्निरूप्य नोक्षसाधनत्वाद्, तस्य च तात्त्विकसाधन-
निवर्तकत्वैव पुरापर्यत्वाद्, जीववैभक्तनोपलक्षितमेदस्यैवविरोधितत्त्ववैभक्तस्यसुखस्यविहारप्रत्यक्षं पदवृत्तिविन्नाश-
स्वरूपेणोपधजनकत्वेन तात्त्विकत्वोदात्तत्वात्पर्यवसाय । अथात्र शक्यार्थत्वं न सत्यार्थत्वं, हि तु तात्त्विकविषयार्थत्वं,
तथा अद्वैतसिद्ध्यादौ व्यर्थम्—इति ।

वाचस्पतिसंभवा तु सा यद्यपि प्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वं; तथापि तस्याहंप्रत्ययविषयस्यासंदिग्धत्वात् तज्ज्ञानस्य अविद्याऽनिवर्तकत्वाच्च वेदान्तानां जपाद्यर्थतयैवोपयोग इति पूर्वपक्षः, संभावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य जीवस्वरूपासमर्पकत्वेन वेदान्तवेद्यप्रत्यगात्मस्वरूपनिर्णयार्थो विचार आवश्यक एवेति राद्धान्त इति ॥

यत्तु अत्र चन्द्रिकाकृतां दूषणम्—विषयप्रयोजनाधिकारिणां असंभवात् विचारशास्त्रं अनारम्भणीयमेव । **तथाहि**—प्रत्यक्षानवगतः शास्त्रमात्रवेद्यः आत्मा कीदृशः शुद्ध इति चेत्, तस्य स्वप्रकाशस्य न स्वप्रकाशार्थं शास्त्रापेक्षा, प्रत्यक्षादिदशायामपि स भासत एव । यदि न भासते, तर्हि किं तत् स्वरूपमेव न प्रकाशते, उत कश्चिदंशः । द्वितीयेपि सौंशः किं शरीरमेदो वा, कर्तृत्वाद्यभावो वा, ब्रह्मात्मा मेदो वा । तत्र नाद्यः; तत्त्वतो गृह्यमाणे स्वप्रकाशेऽज्ञानतोऽभानकल्पनासंभवात्, अन्यथा अज्ञानादिभानासंभवात् । न द्वितीयः; शरीरमेदादीनां सत्त्वेऽद्वैतहान्यापत्तेः, निव्यात्वे च तत्त्वावेदकशास्त्रवेद्यत्वानुपपत्तेः । एवं च “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादाविव प्रत्यक्षाविरोधेनार्थवर्णनमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानां युक्तमिति अज्ञानतद्विषयत्वाद्यप्रसिद्धेर्न विषयप्रयोजनादिसिद्धिः—इति ॥

तदपि न संगतम्—अकर्तृत्वाद्युपस्थितिपूर्वकब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैव जीवगताविद्यादिवन्धनिवर्तकत्वेनैव कान्यत्वेन, “ज्ञानेन लाहते तस्मिन् सर्वं ब्रह्ममयं भवेत्” इति बृहन्नारदीयवचनेनासंभावनादिदोषरहितज्ञानस्यैव तन्निवर्तकत्वात्, अहंप्रत्ययस्य असंभावनादिदोषकलुषितस्य बुद्ध्यादिसाहचर्याशयाधिकस्यापि तत्र विषयत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात्, तादृशज्ञानसिद्ध्यर्थं विचारशास्त्रमारम्भणीयमेव । अधिष्ठानज्ञानमात्रं हि नाज्ञानविरोधीति स्वप्रकाशेऽप्यज्ञानं संभवति । यथाचाज्ञाने प्रमाणलक्षणादिसंभवः तथा अद्वैतसिद्धौ विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते । यथाच “यजमानः प्रस्तरः” इत्यस्यान्यपरस्य प्रत्यक्षाद्यनुसारेण अन्यथानयनेऽपि न वेदान्तानामन्यथानयनसंभवः, तथापि तत्रैव विवृतम् । तादृशं च अज्ञानं विवरणमते चैतन्यविषयकं चैतन्याश्रितं च । अज्ञानाश्रयत्वेऽपि चैतन्यस्य नाज्ञानप्रसन्नः; उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात्, स्ववशोपाधित्वाद्वापि तत्रैव विस्तृतमुपलभ्यते । वाचस्पतिमिश्रमते तु जीवोऽज्ञानाश्रयः, चैतन्यं तद्विषय इति विशेषः । सर्वथा च विषयप्रयोजनाधिकारिणां संभवात् विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति सिद्धम् । इति ब्रह्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

अत्रानन्दतीर्थीयाः—“जिज्ञासाकारणीभूतगुणपूर्तिप्रसिद्धये । जीवादिभेदकं विष्णोर्विश्वकर्तृत्वमुच्यते” इति संगतिमुक्त्वा “तद्विजिज्ञासखे” इत्यत्र ब्रह्मशब्दः किं जीवपरः उत विष्णुपरः इति संदिग्धं ब्रह्मशब्दस्य जीवे रूढत्वात् जीवपर इति पूर्वपक्षस्य “यतो वेति” जगत्कारणत्वस्य जीवेऽनुपपत्त्या रुढेरपि बाधात् अहंप्रकारा कल्पकत्वेन वा जगत्कारणत्वे जातादिपदानां मुख्यार्थत्वागपत्तेश्च विष्णुपरः—इति राद्धान्तयन्ति ।

तत्र रघुनाथसूरयः—सामान्यधर्मज्ञानस्यैव जिज्ञासाकारणत्वेन गुणपूर्तस्तदकारणत्वात्, प्रसिद्धेस्तत्कारणत्वेऽपि तस्य गुरुमुखाद्यधीनाया विश्वकर्तृत्वानधीनत्वात्, गुणपूर्तेरेव जीवादिभेदकत्वोपपत्त्या विश्वकर्तृत्वोपपादनस्यानावश्यकत्वाच्च संगतिवर्णनमिदं न संगतम् । एतेन—पूर्वपक्षोऽपि न युक्त इति—सूचितम्; शरीरब्रह्मकलयोगेनैव ब्रह्मशब्दस्य जीवे प्रवृत्तिः, नतु रुद्ध्या; रुद्ध्याङ्गीकारेण तस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । **वस्तुतस्तु**—ब्रह्मशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तपौकल्यप्रयोगबाहुल्याभ्यां ब्रह्मण्येव रूढः न जीवे । अतएव—“तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने” इत्यादिवचनसंगतिरिति नैपक्षे न किमपि बीजमुपलभामहे । अन्यथा जीवे रुद्ध्याङ्गीकारे प्रमेयबलाबलापेक्षया प्रमाणबलाबलस्य दीर्घत्येन

॥ ह्यस्मिन् गुणा इति योगाश्रितवैदिकप्रसिद्धेरपि रुद्ध्याश्रितलौकिकप्रसिद्धपेक्षया दुर्बलत्वेन सिद्धान्तानुवृत्तिः ।

निरुद्धत्वं त्वमयत्रापि तुल्यम्; जीवेऽपि योगरुद्ध्याश्रयणात् । एतेन—ब्रह्मणि विद्वद्ब्रह्मा जीवनिष्ठाज्ञरूढिबाधेन सिद्धा-

समर्पणम्—**पराहृतम्**; किंचासंदिग्धस्य जीवस्य जिज्ञास्यसमर्पकब्रह्मशब्देन कथमपि न बोधः । **तथाहि**—अथ

ते वा ब्राह्मणजातेः वेदस्य वा ब्रह्मशब्देन न ग्रहणम् रुढिसाम्यात् ? “आत्मा वारे द्रष्टव्य” इति आत्मन एव जिज्ञा-

साधनमिति चेत्, हन्त नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्य इति विष्णोरेव जिज्ञासत्तावगमात् कुतो वा न जीवोऽपि परि-

ते ? यदि तद्वाक्यापर्यालोचनयुक्तपूर्वपक्षः, तर्हि “यत्प्रयन्त्याभिसंविशन्ति” इति वाक्यप्रतिपाद्यमोक्षदलप्राप्त्यल्यो-

पूर्वपक्षावुत्थानम् । एवं—“यतो वे”त्यादिश्रुत्युक्तेन जगत्कारणत्वेन सिद्धान्ते रुढिबाधनमपि न युक्तम्;

नैकेनापि ब्रह्मशब्देनानेकजीवलिङ्गमज्ञसंभवेन लन्मतेऽद्वैतवाक्यानामिव जगत्कारणत्वादीनामपि जीवे कथंचिद-

संभवा, इति वाचस्पत्यादिसंभवाधिकरणरचनात्र स्वीकरणीया ।

॥ यथावदनुभूयते तत्सर्वमशुद्धं विनाश्यं परिमितं च, न च तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य

लक्षयितुं शक्यम् । नहि कृतकत्वेन नित्यत्वावुत्थानसंभवः । एतेन—सत्यादिवाक्यमपि न ब्रह्मलक्षण-

मी। नेरो हि भिन्नमित्युक्तं ईश्वरस्य विनैव नन्मात्राभिर्भगवीश्वरगन्तव्ये, नो हि विनैव बुद्धिं यस्मान्निर्गतः कथं तत्कारण-
त्वेन तदा साधारणः । न्यवारैक्यानि कथं सर्वतदर्थविज्ञानवान्भवति ? सर्वेषां व्रज न सर्वजगत्कारणम्, किंतु प्रधानादि-
वर्गेष्वपि पूर्वपक्षः ॥ निम्नान्तस्तु व्रज सर्वार्थं, सामकारणतान्, यथाहि हिरण्यगर्भतट्टः नष्टतत्त्वहिरण्यगर्भोपाधिरपृथ्वं
रुद्रावाप्तोऽनुपपद्यते परेष्टाम्, एवं सर्वजगत्कारणतमपि अस्मन्मते स्वरूपज्ञानत्वेऽप्युपपद्यते । विद्यमानसर्वविषयक-
त्वेनैव सर्वतदर्थं नन्मनीतात्मन्यादिभिन्नतन्मपीति न परीक्षतायापातः । तदिदं सर्वज्ञत्वं यद्यपि सकलजगत्कारणत्वदर्शनेनैव
भिन्नगणम्, यथापि सर्वतदर्थकारणत्वेन तद्वर्त्यन्तु धारणोन्मितावधिकरणम् । निश्चिततद्वृत्तिर्हि अनायाससाध्यत्वपरा न
हुयेष्वपि तावदेवं तद्वर्त्यन्ति प्रतिव्यभिचारी । एतं नष्टतः अनेकविधधारणोपपत्तिस्त्वर्गैर्वादेः अनायासेन लीलान्यायेन यः स्रष्टा
स सर्वज्ञ इत्यत्र को वा विप्रतिपद्यते । तद्वयं निर्गलितः प्रयोगः—वेदः तदर्थाधिकविज्ञानवत्पुरुषप्रणीतः, वाक्यप्रमा-
पलाद, यद्यद्वचनप्रमाणं तत्तदर्थधिकविज्ञानवत्पुरुषप्रणीतम्, यथा पानिन्यादिप्रणीतं व्याकरणादिकमिति ।

अत्र चन्द्रिकाकाराः—उद्घाणनन्तरमपरनापेक्षितप्रमाणपरत्तत्संभवेऽन्वयरत्नायोगः, युष्मदभिमतविधानत्वमात्रेण
साधैरालम्भः, पूर्वमुद्घातोऽर्थतो लब्धत्वा सर्वज्ञासादित्वात्वेन साधैरवस्यैव स्फोरणे प्रयोजनाभावः, ध्रुवा शास्त्रयोर्निर्लस्य
त्वेन साधैरनस्य च साधनेन प्रधानकारणतानिषेधापेक्षया श्रुत्यैव प्रधानकारणतानिषेध एव वरम्, जगन्निर्माणेन अस्फुटी-
कृतस्य साधैरनस्य तदेकदेशाकारनिर्माणेन स्फुटीकरणसंभवः, एकार्थमात्रज्ञप्रयुक्तानेकार्थकवाक्ये व्यभिचारात् वेद इत्यनु-
मानयोगः, आधुनिकपुरुषपानिगतवराटिकाज्ञानासिद्धिरेति नेदं परेषां अधिकरणसारीर्यमुक्तम्—इति वर्णयन्ति ॥

तदेतदापातरमणीयम् : नहि लक्षणे असंभवेदोषकल्पितत्वेन वाक्यमाने प्रमाणाभिधानावतरः । वस्तुतस्तु—
जन्मादिमुद्घे प्रमाणत्वापि निरूपितत्वान् न प्रमाणाकाङ्क्षेयः । त्वयापि प्रमाणजिज्ञासया न सूत्रमवतारितम्, किंतु
अतिव्याप्तिवारकतया । यथा जन्मादिमुद्घे अधिष्ठानलसुखम्, एवं कर्तृत्वमपीति भ्रमाधिष्ठानत्वमात्रेण सर्वज्ञत्वात्तिदावपि
पर्युल्लिखितेन तेन तन्मिदिसंभवः । सर्वज्ञत्वद्वीकरणेन तदुपपन्नकथुतेः सर्वशक्तित्वेपि तात्पर्यादर्थात् सर्वशक्तिद्वीकर-
णमपि संभवत्येव । चेदंशो 'वाचा विरुपनिखया' इत्यादिश्रुतिविरोधपरिहारेण अनिलत्वव्यवस्थापनं यथाऽपेक्षितं नैवं
लोकांशे इति शास्त्रयोनितात् इति सूत्रनिर्देशः । कारणत्वलक्षणेनापेक्षितं सर्वज्ञत्वं हेतुविशेषेण अत्र समर्थत इत्येव
विपक्षितं, ननु जगत्कारणत्वेन सिद्धस्य हेतुन्तरेण पुनःसमर्थनमिति जगन्निर्माणेत्याद्ययोगः । स्वविषयशब्देन च
लक्ष्यप्रयोजकद्वयोपपत्तिव्यवस्यैव विवक्षणादिकार्यनाशानिदप्रयुक्तानेकार्थकवाक्ये व्यभिचार इति न "वेदः" इत्यनुमा-
नायोगः प्रमाणवाक्यत्वादित्यनेन साधत्वादिति विवक्षणे तु यो यच्छास्त्रकृतेति सामान्यव्याप्तेः न लौकिकवाक्ये
व्यभिचारप्रसङ्गोऽपि । प्रकृतेनानुननेनैव आधुनिकपुरुषपानिगतवराटिकाज्ञाननीश्वरस्य साध्यत इति न बाधावकाश इति
सर्वमनवचम् । इति शास्त्रयोनिताधिकरणम् ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

किं विष्णुरेव जगत्कारणं, उक्तान्योऽपि रद इति संशये उपक्रमस्य प्रतिग्रहीतुरश्वप्रतिग्रहेद्यौ पाथालोद्गात्रपच्छेदप्रायश्चित्ते
उपसंहारस्य अभ्यासस्य प्रयाजार्थक्ये व्यभिचारेणोपक्रमोपसंहाराभ्यासात्, कृत्तित्तिद्वयप्रतिपादकधृतीनां नित्यविधी-
नामफलानां निरूपयत्यर्थकार्यवादानां चाप्रामाण्यापत्त्याऽपूर्वफलोपपत्त्यर्थवादानां च तात्पर्यानिर्णायकत्वात् श्रुतिव्याख्या-
नरुपाच्छेदवागमादुद्घोषि कारणमिति पूर्वपक्षे—समुचितानुपक्रमोपसंहारादीनां व्यभिचारादिपरिहारस्यान्यत्र स्पष्टत्वेन
तात्पर्यानिर्णायकत्वादुपक्रमोपसंहारादिभिः विष्णुरेव जगत्कारणं नान्यो रद इति सिद्धान्तः । एतेन—निर्विशेषविन्मात्र-
कारणतावादोऽपि—पराहतः इत्यानन्दतीर्थायाः ।

तदेतदसंगतम्—शास्त्रयोनिताधिकरणेनैव श्रुतिविरोधैवागमाद्यप्रामाण्यस्य तदनुसारेण रदकारणत्वस्य प्रतिज्ञे-
पेण संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानां निर्दलत्वात् । यथा निर्विशेषविन्मात्रकारणतया तत्रैव सर्वेषामपि वेदान्तानां समन्वयत-
याऽनुपपद्येव प्रकाशयिष्यत इत्याचार्यभगवत्पादीयसंमतवात्राधिकरणयोजना समीचीना ।

तथाहि—वेदान्ता अनधिगतप्रयोजनवदर्थप्रतिपादकत्वेन अनधिगतावयवितार्थबोधकत्वेन वा शुद्धब्रह्मणि प्रमाणं न वेति
संशये ब्रह्मणोऽकिंदाहपत्वेन प्रकृतिनिश्चयन्यतराविनयत्वेनाप्रयोजनत्वात् सिद्धस्य ब्रह्मणो नानान्तरविषयत्वावश्यकत्वेना-
धिगतत्वेन चाप्रामाण्यमिति कर्त्तव्यतुल्यकृतेदत्तादिस्वावक्तव्येनोपासनाविधिविषयसमर्पणेनैव प्रामाण्यात् वेदान्ताः शुद्धे
ब्रह्मणि प्रमाणमिति पूर्वपक्षे, शुद्धब्रह्मणः पुराणानुपयोगित्वेति स्वतःपुराणत्वात्, नित्यप्राप्तत्वापि तत्प्राप्तिप्राप्तिलि-
राकरणेन कण्ठगतवान्मिदन्त्यापेन फलसंभवात्, कार्यवस्तुविषयान्मपि लौकिकानां वाक्यानां सापेक्षतदर्शनेन, सिद्ध-
वस्तुप्राप्तमपि निरपेक्षतदर्शनेन च सापेक्षतनिरपेक्षतयोः सिद्धकार्यवस्तुविषयकत्वसाप्रयोजकत्वेन सिद्धवस्तुविषयकत्वेऽप्य
विरोधाच्च वेदान्ताः शुद्धे ब्रह्मणि प्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । यथाच तद्विवाया अद्वितीयं ब्रह्मन्वेद पदवसानं तथा ॥

अत्रेदं विचारणीयम्—अद्वैतभित्तस्य निर्गुणस्य वाच्यत्वमिदानीं समर्थ्यते, उत सगुणस्यैव
गुणस्य भवता पूर्वं ब्रह्मरूपत्वं प्रतिज्ञातमिति तत्रैव लक्षणप्रमाणसर्वशास्त्रपर्यवसानानां वर्णितत्वेन निर्गुणवाच्यत्वसमर्थ-
ननवसरम् । द्वितीये तत्रावाच्यत्वस्य केनाप्यनभिततत्वेन तद्विराकरणनकाण्डताण्डवम् । जिज्ञास्यत्यावाच्यत्वात्
विशेषतः च तदनुपपत्त्याऽशब्दमित्याद्यनुपपत्त्या सविशेषलाक्षणेयत्वाच्च विवक्षणे तु अशब्दत्वनिषेधो न युक्तः ।
विशेषतमेव खलु तदा निषेधव्यम् । सन्ति च “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिकाः अवाच्यत्वप्रतिपादका इव ‘साक्षी
ता’ इत्यादिकाः निर्विशेषत्वबोधिका अपि श्रुतयः । किञ्च तत्पूर्वपक्षी शालं जगत्कारणत्वेन किञ्चित्प्रतिपादयतीति
न्यते वा न वा । आद्येऽपि यतो वाच इत्यादयः तत्पराः, अन्यपरा वा । यदि तत्परास्तर्हि परस्परविरोधेन ध्रुवोरन्य-
प्राप्तमाप्नुयम् । प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेऽवाच्यत्वशङ्काया अनुत्थानं च । यदि न तत्पराः, तर्हि कारणादन्यस्यावाच्यत्वेपि
रगजिज्ञासासमन्वयाद्याक्षेपायोगः । यतोवेत्यादिश्रुतिविरोधात् अकरणपरं शास्त्रमिति पक्षोऽपि न संभवति । अस्तु वा
यं चिदवाच्यत्वाक्षेपोपपत्तिः, तथापि नैक्षण्यत्वेन तस्य निरासः संभवति; अवाच्यत्वेऽपि लक्षण्यत्वोपपत्त्या तस्या-
धिकत्वात् । छत्रिपदलक्ष्ये छत्रित्ववदशब्दादिपदलक्ष्येऽशब्दत्वमनुपपद्यत इति न गङ्गापदलक्ष्ये तीरेऽङ्गात्त्वत्
शब्दत्वमनुपपन्नमिति द्वापि नावकाशं लभते । एतेन—आत्मशब्दादयोऽपि व्याख्याताः । यथाच शक्यसंबन्धो
लक्षणार्थवादवाक्येषु व्यभिचारादिति स्वबोधसंबन्ध एव लक्षणा तथाऽन्यत्र विस्तर इति नाशब्दादिपदलक्ष्यत्वा-
भवः । नहि शुद्धे ब्रह्मणि जातिगुणक्रियादि संभवतीति न तस्य वाच्यत्वम् । अतएव निर्विशेषध्रुवुपपत्तिः । सगुण-
त्वात् तु उपासनाप्रकरणस्थानां तदपेक्षितगुणसमर्पकत्वेन, निर्गुणप्रकरणस्थानां तदपेक्षितनिषेधसमर्पकत्वेन
विषयोनात् न सविशेषत्वे किञ्चिदपि प्रमाणमवलोकयामः । एवंच ‘ईक्षतेर्नाशब्द’मिति सूत्रं न वाच्यत्वसमर्थनार्थमिति
युक्तम् । अन्यथा वाच्यनीक्षतेरित्येव सूत्रविन्यासः स्यादतीक्षतेर्नाशब्दमिति गुरुतरविन्यासो निरभिप्राय एव स्यात् ।
पक्षसाधनमुत्तेनापि परपक्षनिराकरणसंभवात्परपक्षनिराकरणार्थं तथा सूत्रकरणमित्यपि न युक्तम् । किञ्चावाच्यत्व-
निषेध एव यदि विवक्षितः, तर्हि किमर्थमवाच्यमित्यविन्यासेनाशब्दमिति विन्यासः कृतः ? अशब्दमिति ध्रुवगुणार्थ-
मिति चेत्, तस्यास्त्यशीदितिपदवत् समवायसंबन्धेन शब्दाभावपरत्वेनैवोपपत्त्या वाच्यत्वरूपविरक्षबोधकताभावात्
दनुगमनं प्रयोजनवत् । अस्तुवा कथंचिदपि अशब्दमित्येव सूत्रविन्यासः, तथापि अशब्दत्वध्रुवुस्तदुत्तर पूर्वपक्षतो-
र्भावेन लक्ष्णेन निराकरणासंभवः । वस्तुतस्तु—युष्मन्मन्तरीत्यापि ब्रह्मणो न वाच्यत्वसंभवः । तथाहि—
उपासनाप्रकरणपठितानां उपास्यसमर्पकध्रुवुतीनां ब्रह्म वाच्यं भवेत्, उत छत्रिप्रकरणपठितानां । नाद्यः ब्रह्मवाच्य-
त्वेन नोपास्यं, किंतु तत्प्रतिदिम्बमेव चित्तगतमुपास्यमिति “तदव्यक्तमाह हि” इत्यधिकरणे युष्मानिर्निर्णीतत्वेन
भ्रमोऽनुपास्यत्वेन तत्र तद्वाक्यानां लक्षकताया एव युक्तत्वात् । न द्वितीयः; छत्रिवाक्यानामुपास्यगुणसमर्पकताया-
यानायेत्यधिकरणे युष्मानिः प्रतिपादितत्वेन छत्रिप्रकरणस्थानादुपास्यपदानां उपास्यप्रत्ययसमर्पकतत्वात्संभवात् ।
कौत्सेक्षणीयत्वं हीदं प्रलक्षविषयत्वं वा, हानविषयत्वं वा । नाद्यः प्रलक्षविषयत्वस्य वाच्यत्वाप्रयोजकत्वात् । शब्दाव-
धित्वस्य युष्मानिर्निराकरणात् । एतेन—द्वितीयपक्षोऽपि—परास्तः ।

एवंच ब्रह्म नाशब्दं, ईक्षतेरित्येवं सूत्रयोजनापि—पराहतेति अद्वैतिर्नर्तकवान् योऽनादरणीयमिति पदमः ।

सा हि—प्रधानं जगत्कारणं उत ब्रह्मेति सदेवेति वाक्यं प्रधानतरं उत ब्रह्मतरमिति न निश्चयम्, तत्र प्रधानमेव
जगत्कारणमिति पूर्वपक्षः; द्विगुणं सादयवं वा प्रधानमेव जगत्कारणम्, नतु ब्रह्मम् निर्वचनं वा इदम् । नर्तक्यं ब्रह्मणि
जगत्कारणत्वं न संभवति, प्रधाने तु संभवतीति । एतेन—सदेवेरिति वाक्यमपि—व्याख्यानं भवति । सिद्धान्तस्तु—
प्रधानं न जगत्कारणं, अशब्दत्वात्, कथमशब्दत्वम् ईक्षतेरिति । अप्यनाशयः—नहि प्रधानमेवेत्येवं जगत्कारणं भवति;
असर्वज्ञत्वात्, हानशक्तिनाशेन सत्ययुगेन सर्वज्ञत्वनिव तमेवयुगेन कोटरशक्तिनाशेन सर्वज्ञत्वमपि निश्चयम् । इदं तु सर्वज्ञ-
त्वशक्तिसमन्वितं चेति युक्तं सर्वज्ञतापत्त्यमिति ।

तत्राहुश्चन्द्रिकाकाराः—सदेवेरिति वाक्यम् किं विवक्षितमिति विवेचयामः । तदा इत्येवमेवमर्थः । एत-
त्पदमेवापि हानत्वबोधकम् । नाद्यः प्रतिज्ञातत्वमवस्थापनार्थमेव जगत्कारणत्वं विवक्षितं तत्रावाच्यत्वमपि यतोवेत्यादिना
तदसंभवात् । अतएव हि न द्वितीयः; प्रधानं परित्याग्यं पूर्वपक्षपरत्वात् अतर्क्यं हीदं कोटरमन्तरीत्यादिप्रकरण-
एतेन—तृतीयोऽपि परास्तः—नहि प्रधानं परित्याग्यं इत्येव अतर्क्यं हीदं कोटरमन्तरीत्यादिप्रकरण-
विषयकत्वेऽपि “तद्विषय” “सदेवेरिति” इत्यादिना विवक्षितं न नर्तक्यं भवति । तद्विषयः कथं भवति-
तत्त्वे सर्वज्ञता प्रधानतरं स्यात् । एतेन—ईक्षतेरिति विवक्षितं जगत्कारणं न जगत्कारणमिति विवक्षितं
प्रधानमिति संभवः । अपिदेवमधिकरणं सदेवेरिति वाक्यस्य प्रधानं जगत्कारणं वा, न प्रधानं जगत्कारणमिति
न । नाद्यः अतर्क्यत्वोऽन्तर्गतमिति न हि विवक्षितं सूत्रं भवत्यर्थः । न द्वितीयः; तत्रावाच्यत्वमपि यतोवेत्यादिना

व्यापदव्यासादिता तदन्वयानिष्पन्नवृत्तिः प्रचलति । अस्मा भौजरे मूलनीत्यासात् सुमेयेति । उक्तयोगिन्द्रोपाध्यायस्य लोको-
त्तरानवयविद्यातपस्योभ्यां वसेनरीभूतेन तदानीं कीदृशमनुभवमनुजायता पद्मलङ्घनमृतासनासीमेन श्रीभोजरा-
जेन राजापुरमहालान्तर्गतानुसासीमेतु—“इत्यर्त्तं वनं चैव जनीतिं भवेतिर्नियमम् । पुराणं प्राद्विद्याकृतं राष्ट्रपमे-
निरीक्षणम् ॥ अष्टममेव तत्तन्त्रो वृषेणभिरुक्तः यः । धर्माधिकारी विप्रो भवत्युत्तमः सः ॥” इत्यादिप्रसिद्धा-
विलसितस्तम्भप्रदेशस्य वितीर्णोऽनुनापि सुजरीवाच्यमप्रधानागारे निराकृतमसौ । दानपदीयस्यैव संयुक्तां गन्तव्यां—

‘आनन्दाकर्मभरान्नयभक्तानामन्वयः शासनानुष्ठापनमनुजरीमनुभूतं भवेत्तुष्टाभारमनाम् ।

आनारादिषु देशमान्यपदनी चर्चति लोकोत्तरा कविप्रवृत्तिर्बु त्तु तां पदित्तीर्णमिति सिद्धं द्येत् ॥’

अलमतिवितारेण । अस्मान्वापुण्यपुत्रेण तत् आरभ्य तदभिजनेन्द्रताः प्रायः कीर्तिमन्तो विद्वांसमाभूतन् । प्रयुक्ता
विद्वलेशोपाध्यायाः निर्दिष्टयोगिन्द्रोपाध्यायान्नमा दशमत्वा भवेतिरिति संभावयामः । येषां वंशप्रसारिकं स्थलसं-
कोचादनाधिष्णतमनसरातरे प्रकाशयामः । इमे जनुयागितं परशुरामक्षेत्रमन्वयकुः । वास्तवप्रत्ययेन न प्रसारकमेव
तत्रैव कांक्षिद्विषयानभील द्वायरीगान्ध्यापयान्वापराणसां गताभ्यस्त । तद्यथापुनापि तदन्वयायो विद्यति अनन्तरं च
छात्रगणमध्यापयन्तो भूयंकुण्डलस्य पाण्डुरङ्गक्षेत्रं पण्डरीसंज्ञं कतिनिर्दिष्टान्यनाहम् । गादाधरीमपि तत्र परामृशतां
अष्टादशशतकान्त एवतेपामयस्थानमिति वयं संभावयामः । गादाधरीजगदीश्वरोपरि कृष्णभक्षप्रणता कृष्णभट्टपण्डितः
न्यायशास्त्रे, पण्डरीनाथः कथनमाध्यः कृष्णानायंशर्मा च व्याकरणे एतेषामन्तेनातिनामिति जानन्तो वयं सर्वतत्प्र-
स्वतन्त्रलमेतेषां दृष्टीकर्मः । प्रतिपदतिररणेन चालावबोभमेव वाक्याभिव्यकरणेन, सततं बहुविधविषयजातगिरूपणेन
चोपकृतवतां विद्वलेशोपाध्यायानां अधमर्णं पण्डितकुलमिति निनिधयोयं सर्वंयाम् । अथ यद्यनुचन्द्रिकास्तण्डनरूपस्य
न्यायामृतसौरभस्य अद्वैतसिद्धिकारंरसाण्डितस्य न्यायामृतांशस्य न सण्डनरूपायाः कस्याश्चन सिद्धिव्याख्याया अपि प्रकाश-
नार्थं अवसरः प्राप्त इति महदिदमामोदस्थानम् । अस्यास्य व्याख्यायाः कर्तारः क इति प्रत्यक्षतः शब्देन वा न विनिर्णयो
जायते । सिद्धेः चतुर्थपरिच्छेदस्य कृते कृतेन दृश्यमानेन लघुचन्द्रिकातिरिक्तेन परेण व्याख्यानेन तु अन्ततो बलभद्रकृता
विति उपसंहारयुतेन बलभद्रशर्माण एव कर्तार इति केचिदनुमिमते । बलभद्राधेमे नमुपधनसरस्वतीनामानन्तेवासिन इति
दशश्लोकीव्याख्योपसंहारादवगच्छामः । सर्वथेयमपि व्याख्याऽतिसरलायन्तमेवोपयोगिनीति प्राकाश्यमिदानीं प्रापितेति
तत्प्रदानेनास्माकमुपकृतवतां कल्लङ्कुरुष्वि शंकरस्तुत्रहण्यशास्त्रिणां मयूरपुरसंस्कृतकलाशालातोऽधिगतब्रह्मवि-
द्यानां सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ॥

तदत्र विद्वलेशुपबृंहितमौडग्लानन्दीयुताद्वैतसिद्धिव्याख्याप्रचारार्थं विद्वलेशुपलम्भ एव मूलकारणमिति तत्संपादनार्थं
बहूपकृतवतां अद्वैतसभादिप्रवर्तनेन महान्तं लोकोपकारमादधानानां, सर्वमपि सक्तीयमायं निरालम्बस्य श्रीकालहस्तीक्षेत्रस्य
कृते विनियुजानानां, आस्तिकशिरोमणीनां कुरुवाडराघचार्याणां, अन्येषां च विद्वलेशीसंपादनादिविषये शुद्धाशुद्धसं-
कलनादिविषये च बहूपकृतवतां वेदान्तविशारदविरुद्धादितानां अस्मद्विद्यासोदराणां अस्मद्विषयसुहृदां च मयूरपुरसंस्कृत-
कलाशालावेदान्तोपाध्यायानां पद्मनाभशास्त्रिणां निर्णयसागरप्रधानपण्डितानां विद्वद्वराणां वासुदेवशास्त्रिणां च
सततमेव कृतज्ञतां धारयामः ।

तदत्र प्रकाशयितुं आरब्धाया अस्याः चिरकालमसहमानानां पुनःपुनः भागशोभागशः प्रकाशनमपेक्षमाणानां च
बहूनां पण्डितानामाशयमनुवृत्त्य मिथ्यात्वमिथ्यात्वान्तं भागमिदानीं प्रकाशयामः । अत्रातिथ्यन्तो गवेपणेनापि
मध्यतो द्वितीयमिथ्यात्वे वृद्धिता विद्वलेशीया नैतावताप्युपलब्धेति तत्प्रदानेनोपकरिष्यमाणानां पण्डितानां
वशंवदा वयमिति सर्वदैव तेषां कृतज्ञा इति, अधमर्णा इति च निवेदयामः ॥

उपलब्धे चैकस्मिन्नेवादशेऽशुद्धबहुले यथाकथंचित् किञ्चित्किञ्चित् परिष्करणेन प्रकाशनार्थं यतमानानामस्माकं
समीचीनस्य कस्याप्यादर्शान्तरस्य प्रदानेन बहूपकृतवतां पण्डितवर्यनरकण्ठीरवशास्त्रिसोदराणां चन्द्रशेखरार्याणामपि
कृतज्ञतामाविष्कर्मः ।

अथ यदीयया प्रेरणयास्माभिः न्यायामृताद्वैतसिद्धिरङ्गिणीलघुचन्द्रिकासंग्रहोकारे तेषामतिगभीराणां मत्प्रियमातुलनां
मान्यमान्यानां के. एस्. विश्वनाथार्याणामेवेयं कृतिरिति भावयामः ।

अथात्रैतादृशानामतिगभीराणां अतिथलसाध्यप्रकाशानां दुर्लभानां ग्रन्थजातानां प्रकाशनार्थमेव कृतदीक्षाणां स्वल्पेनैव
पुस्तकविक्रयेण ग्राहकसौकर्यमेवादानानां च निर्णयसागराधिपतीनामायुरारोस्यादिसर्वविधैश्वर्यं प्रति
सुमारमं रमारमणं च सततमेव प्रार्थयामः ॥

इति सुधीजनविधेयः

वेदान्तविशारदः सु- अनन्तकृष्णशास्त्री

मीमांसोपाध्यायः संस्कृतकलाशाला, तिरुपति ।

ॐ

अद्वैतसिद्धिः ।

सिद्धिव्याख्यासंवलित्ता ।

श्रीसद्विह्वलेशोपाध्याय्युपवृंहितगौडब्रह्मानन्दी(लघुचन्द्रिका)युता च ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

मायाकल्पितभावतानुखनृपाद्वैतप्रपञ्चाश्रयः

सत्यज्ञानमुख्यात्मकः क्षुतिशिखोन्याखण्डधर्मागोचरः ।

सिद्धिव्याख्या ।

श्रीः । प्रारिप्सितप्रत्यनिर्विघ्नपरिस्तनात्यर्थे हृतनिष्ठदेवतानुसन्धानरूपं सद्ब्रह्मं शिष्यशिष्यार्थं प्रत्यनो निद-
धाति—मायेति । मायया कल्पितं यत् सानुखं प्रनाट्यप्रधानं तत्प्रकृति यो द्वैतप्रपञ्चः तस्याश्रयः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नमो नववन्द्यमानकामकामितद्रोहिणे । कमलाकामतादानेनैकानुकरोहिणे ॥ १ ॥

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

श्रीविमलं गणेशानं निर्वा वाग्देवतां स्तुतुम् । प्रमत्त चन्द्रिकाव्याख्यां विदधानि यथामति ॥

मिथ्याबन्धविधूननेन परमानन्दैकतानात्मकं

मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते विष्णुर्विकल्पोज्झितः ॥ १ ॥

सिद्धिव्याख्या ।

पुनः सत्यज्ञानसुखात्मकः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः सच्चिदानन्दस्वरूपः । पुनश्च श्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरः, वेदान्तजन्याखण्डसाक्षात्कारविषय इत्यर्थः । पुनश्च, मिथ्याबन्धविधूननेन मिथ्याभूतबन्धतिरस्करणेन, परमानन्दैकतानात्मकं मोक्षं प्राप्त इव स्थितः, विकल्पोज्झितः, एवंभूतो

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

श्रीनारायणतीर्थानां गुरुणां चरणस्मृतिः । भूयान्मे साधिकेष्टानामनिष्टानां च बाधिका ॥ २ ॥

अद्वैतसिद्धिव्याख्यानं ब्रह्मानन्देन भिक्षुणा । संक्षिप्तचन्द्रिकार्थेन क्रियते लघुचन्द्रिका ॥ ३ ॥

विष्णुः व्यापकं जीवस्वरूपम् । मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते । कीदृशो विष्णुर्मोक्षं प्राप्त इव तत्राह—अखण्डधीगोचर इति । संसर्गाविषयकमनोवृत्तिविशेषविषयीभूत इत्यर्थः । ननु तादृशधीविषयत्वे मोक्षप्राप्तिं प्रति नोद्देश्यतावच्छेदकत्वसंभवः । उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विधेयगतत्वेन व्युत्पत्तिसिद्धस्य प्रकृते बाधान् । यदा हि तादृशधीविषयीभूत आत्मा, तदा तस्य न मोक्षः । तस्याविद्यारूपबन्धशून्यात्मरूपत्वात् । तदुक्तं चार्तिके—'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।' इति । 'निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।' इति च ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अतएव कामेनापि कामितो यो देहस्तद्वत् इत्यर्थः । नचैवं 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेतदर्थप्रतिपत्तिकरः' इति व्युत्पत्तिविरोध इति वाच्यम् ; प्रकृते मत्वर्थीयस्य अवयवसौन्दर्यरूपप्राशस्त्यार्थकतया बहुव्रीहेस्तदार्थाप्रतिपादकत्वेन तद्विरोधविरहात् । न केवलमिष्टलाभार्थमेव तं नमस्कुर्मोऽपि तु तदीयसौन्दर्यादिगुणध्वजनिर्भक्त्यापीति भावः । कमलां धनादिसंपन्नलक्षणां लक्ष्मीं कामयतेऽसौ, (कर्मण्यण्) स चासौ सुदामैव सौदामः तदीया ये कणाः पृथुककणाः । यद्वा कमलाकौमुदस्य सुदाम्न इमे कमलाकामसौदामा इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । तादृशानां कणानां कानुको यो गेही गेहित्वोचितातिथिसत्कारपूर्वकतद्वाञ्छापूर्णाशीलः तस्मै श्रीकृष्णायेत्यर्थः । पूर्वं स्वाभिलषितप्राप्तिहेतुवद्विरहेऽपि तत्काल एव (अपला) पृथुकादानादिनापि तादृशादृष्टं संपाद्य याचकामपीठदत्वेन लोकविलक्षणो दाता अस्माकमपीष्टमवश्यं दास्यतीति भावः ॥ १ ॥ गुरुस्मृतिमपि शिक्षयति—श्रीति ॥२॥ चिकीर्षितं प्रतिजानीते—अद्वैतसिद्धीति ॥३॥ योगरूढ्या विष्णुपदार्थस्य श्रीनारायणस्य ईश्वरत्वेन नित्यमुक्ततया मोक्षप्राप्तसादृश्येऽप्यन्वयायोग्यत्वाद्याचष्टे—विष्णुरिति । यद्यपि विष्णुपदस्य लक्षणयापि जीवपरत्वं सुवचम् ; तथापि जीवाणुत्ववादिनिरासाय योगसाधित्याह—व्यापकमिति । 'आहू व्याप्ता' विल्लनुशासनादिति भावः । अन्तःकरणवृत्तिरूपाया धियो निरवयवत्वनित्यत्वरूपस्य अखण्डत्वस्यासंभवादाह—संसर्गाविषयकेति । अत्र विष्णुः मोक्षं प्राप्त इव विजयते अखण्डधीगोचरश्चेति विधेयद्वयावगाहिनोपलक्षिकारे वाक्यभेदप्रसङ्गः । मोक्षप्राप्तत्वावच्छिन्नोद्देश्यकोऽखण्डधीगोचरत्वविधेयको बोधोऽपि न संभवति । इवपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् । पदस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयपूर्वेत्सिद्धताया अपेक्षणीयत्वात् । तद्वोधकपदपूर्वत्वस्यापेक्षणाच्च । तस्य चेहाभावात् । अतएव मोक्षप्राप्तसदृशत्वमपि नोद्देश्यतावच्छेदकमित्यखण्डधीगोचरत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकमोक्षप्राप्तसदृशत्वविधेयकबोध एव स्वीकार्य इत्याशयेन कीदृशो विष्णुः मोक्षं प्राप्त इव तत्राह—अखण्डधीगोचर इतीत्युक्तम् । तत्र संभवतीत्याशङ्क्या मिथ्याबन्धेति विशेषणमवतारयति—नन्विति । विधेयगतत्वेन तत्त्वेन भासमानतया । व्युत्पत्तिसिद्धस्येति । अन्यथा गन्धप्रागभावविशिष्टो घटो गन्धवानिति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तेरिति भावः । ननु जीवन्मुक्त इति व्यवहारात् स्थूलावियानिर्गुत्तिरेव मोक्षः, तस्य च तादृशवृत्तिकालावच्छिन्नत्वं संभवत्येव । जीवन्मुक्ते उभयोरेकदा सत्त्वादित्यत आह—तस्येति । बन्धशून्येति । बन्धसामान्याभाववदित्यर्थः । अत्र संमतिमाह—तदुक्तमिति । मोक्षपदस्योक्तार्थं सूचनादाह—सा च बन्ध इति । प्रथमेन वार्तिकेन अविद्यारूपबन्धशून्यत्वस्य मोक्षपदार्थत्वमुक्तम् । द्वितीयेननु मोक्षपदार्थमोहनिवृत्तिपदार्थभूततादृशशून्यत्वस्य ज्ञातात्मतारूपत्वोक्त्या आत्मनो मोक्षपदार्थत्वं तादृशशून्यत्ववत्ता च व्योच्यते ।

१ संगृहीतलघुचन्द्रिकार्थेन । २ 'यश्च श्रीशः सुदाम्नः पृथुककणगणालादरास्वाश्रयः' इति प्रथमपरिच्छेदान्तग्रन्थकारवचनेनैकवाक्यता कमलाकामपदस्य गेहिविशेषणत्वस्यैव सिद्धत्वात् सुदामैव सौदाम इति विग्रहे अनः प्रकृतिभावापर्या सुदाम्नः कणास एव सौदामकणा इति विग्रहस्यैव युक्तत्वाच्चेदमापातत इति प्रतिभाति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाधापक्षेस्तादवस्थात् । तत्त्वज्ञानजन्यस्य दृश्यान्तरनाशस्य तत्त्वज्ञानस्य च यौ नाशौ तयोर्नाशकाभावात्तयोः स्वनाशकत्वस्वीकारेऽप्युक्तापत्तितादवस्थात् । अप्रामाणिकानन्तनाशकल्पने गौरवाच्च । तस्माच्चरमतत्त्वज्ञानस्य दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियम एव स्वीक्रियते ननु नाशहेतुत्वम् । यत्तु—यद्वदुपर्युक्तं प्रातीतिकमस्तमयादिकं कल्प्यते—न तस्य नाशहेतुत्वम् । यद्यपि ज्ञापकहेतुत्वमपि दृश्यास्तमयं प्रत्यविद्यास्तमयत्वेन नास्ति जीवन्मुक्ते प्रातीतिकाविद्यास्तमये तद्व्यभिचारित्वात्, जीवन्मुक्ते प्रातीतिकस्य दृश्यास्तमयस्य कल्पने नियमाभावात्; तथापि दृश्यास्तमयकालीनत्वरूपेणाविद्यास्तमयस्य दृश्यास्तमयं प्रत्यस्त्येवेति ध्येयम् । अथवा मास्तु प्रातीतिकं तादृशाविद्यास्तमयादिकम् । अवि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे इत्यर्थः । उक्तनाशस्य दृश्यान्तरनाशस्य । ननु तत्त्वज्ञानं न स्वनाशम्, क्षणिकत्वापत्तेः । किंतु स्वजन्यदृश्यध्वंसनाशम् । एवंच द्वितीयक्षणे वर्तमानं तत्त्वज्ञानं दृश्यान्तरध्वंसं ध्वंसयेदित्याह—तत्त्वज्ञानजन्यस्येति । उक्तवाधापक्षेः श्रुतियोगितविद्विप्रिष्टसर्वदृश्योच्छेदवाधापक्षेः । तत्त्वज्ञानध्वंस—दृश्यान्तरध्वंसध्वंसयोः दृश्ययोः सत्त्वादिति भावः । तयोः सत्त्वे हेतुमाह—तत्त्वेति । तयोः तत्त्वज्ञानध्वंसदृश्यान्तरध्वंसध्वंसयोः । स्वनाशकत्वं स्वस्वध्वंसहेतुत्वम् । उक्तापत्तीति । तत्त्वज्ञानध्वंसध्वंसस्य दृश्यान्तरध्वंसध्वंसध्वंसस्य च दृश्यस्य नाशकाभावेन सत्त्वादिति भावः । ननु उक्तश्रुतेः भावरूपदृश्योच्छेदे तात्पर्यात् ध्वंससत्त्वे किं बाधकमत आह—अप्रामाणिकेति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकध्वंसस्यानङ्गीकारात् । तत्तद्वस्तुप्रतियोगिताकानामनन्तानां नाशानां कल्पने इत्यर्थः । नचाभावानामधिकरणरूपत्वनये ध्वंसानां ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारात् न गौरवमिति वाच्यम्; ध्वंसानामनित्यतया नित्यब्रह्मरूपत्वासंभवात् । ब्रह्मणि तत्तद्वस्तुत्वानां कल्पनीयतया गौरवस्य दुर्वारत्वाच्च । श्रुतिजन्यज्ञानद्वयोधात्मकप्रथमादितत्त्वज्ञानस्य दृश्याश्रयकालपूर्वत्वात् व्यभिचार इत्यतः चरमेति ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वलाभाय । अत्र यो बह्विषयकसाक्षात्कारः स तद्विषयकाज्ञानतत्कार्यपूर्वत्वाभाववान् यथा श्रुतिसाक्षात्कारः इति सामान्यतोव्याप्तिः । एतेनान्यत्तादृष्टत्वादेतादृशनियमोऽप्रामाणिकः । नच शुक्त्यादिज्ञानस्थले तथानियमोऽस्तीति वाच्यम्; शुक्त्यादिविषयकपरोक्षचरमज्ञानस्यापि शुक्त्यादिविषयकाज्ञानादिपूर्वत्वेन व्यभिचारात् । नच ज्ञाने साक्षात्कारत्वं निवेदयमिति वाच्यम् । तथासति प्राथमिकस्यापि शुक्त्यादिशाक्षात्कारस्य तादृशपूर्वत्वाभाववत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या चरमत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्युपास्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्तु निदिध्यारानोत्तरं मुक्तिकाल एव उपेयते इति ध्येयम् । ननु अविद्यादेर्वैसरूपस्यास्तमयस्यानङ्गीकारे विद्योत्तरं कथमविद्यादेरभाव आत्मनि संपद्येत, नहि तस्य ततोऽन्यत्र गमनं संभवति, ब्रह्मण एव निश्चिन्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानतया आधारत्वादिति चेत् स्वाप्रगजशुक्तिरजतादिनिवृत्तिप्रकारं विभाव्य मनः समार्धीयताम् । अन्यथा कपाले घटस्य ध्वंसे जाते घटः क्व गत इत्युच्यो-गस्य भवतामपि दुःसमाधेयत्वात् । वस्तुतस्तु निर्विकल्पकद्वैताभावोपलक्षितब्रह्मनिधयस्य द्वैतभ्रमप्रतिबन्धकतया तादृशनिधयोत्तरं द्वैतभ्रमानुत्पादे प्रतिभासमात्रशरीरस्य द्वैतस्याप्यनुत्पाद इति तत्त्वज्ञानोत्तरं सुलभ एव सर्वदृश्याभावः । यद्वा—तादृशनिधयोत्तरं द्वैतभ्रमानुत्पादे द्वैतभ्रमात्यन्ताभावः सिद्ध एव । प्रागभावान्ताभावयोरविरोधात् । तथाच द्वैततद्भ्रमयोः समनैयत्वान् व्यापकीभूतद्वैतभ्रमाभावेन व्याप्यभूतद्वैतस्याप्यत्यन्ताभावः सिध्यति । तत्रच व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभावप्रयोजकत्वमिति न्यायेन तत्त्वनिधयस्य प्रयोजकत्वेति ध्येयम् । ननु पारमार्थिकस्य व्यावहारिकस्य वा अविद्यादिध्वंसस्यानङ्गीकारेऽपि जीवन्मुक्ते प्रातिभासिकः सोऽस्त्येव । मुक्तस्य तत्त्वज्ञानेन अविद्यादिमर्षदृश्यध्वंसो जात इति साधारणवद्वज्जनानां प्रतीतिः । तस्यैव स्वममसत्ताकदृश्यास्तमयजनकतायत्वात् तामादाय कारकतृतीयाया अन्युपपत्तिर्न भव इति शङ्कां परिहरति—यत्त्विति । न तस्य नाशहेतुत्वमिति । नहि प्रातीतिकमेकं वस्तु तादृशवस्तुनन्तरे कारणम् । दोषचटितमामया एव तत्र जनकत्वात् । जीवन्मुक्ते प्रातिभासिकाविद्यास्तमयसत्त्वेऽपि तादृशदृश्यास्तमयाभावेन व्यभिचारमिति भावः । नन्वेवं ज्ञाप्यज्ञापकभावोऽपि प्रातीतिकयोरेव अविद्यादृश्यास्तमययोर्व्याप्यः । तयोर्दृश्यत्वेन गर्ब-दृश्योच्छेदवति विदुषि पक्षीभूतेऽमत्त्वान् मौऽपि न संभवतीत्याशङ्कते—यद्यपीति । व्याप्यनारमयाह—जीवन्मुक्तेति । तद्व्यभिचारान् दृश्यास्तमयव्यभिचारान् ।—नियमाभावादिति । लोकवस्तुवद्वति जीवन्मुक्ते तद्वद्विषयविषय-रूपेणति । तादृशकामावच्छिन्नस्य तस्य विदेहताकाल एव सत्त्वान्, तदान् दृश्यास्तमयस्यापि सत्त्वादिति भावः । नन सर्वदृश्योच्छेदवति विदुषि प्रातीतिकयोर्नयोः कथं सत्त्वमिति वाच्यम्; नत्र यद्वजनप्रतीत्योन्नयोः सर्वेऽपि केवल्यदृश्यां मुक्तज्ञानोच्छेदव्यवसायतत्वात् ।—अस्त्येवेति । ज्ञापकहेतुत्वमन्यनुपपन्नः । विदुषि सर्वदृश्योच्छेदप्रहेन हेतुग्राह्यप्रदर्शनी-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्योच्छेदोपलक्षितः पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्षः । अविद्योच्छेदश्च तदीयस्थूलसूक्ष्मरूपाश्रयकालपूर्वत्वाभावेः सर्वदृ-
श्याश्रयकालपूर्वत्वाभावरूपेण दृश्योच्छेदेन व्याप्यः । मोक्षस्य दृश्योच्छेदोपलक्षितात्मरूपकैवल्यरूपत्वात् । यद्वा
ननु दृश्योच्छेदस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिभेदे न संभवति । अनादिदृश्यानां ज्ञानानुच्छेद्यत्वादविद्यातत्कार्ययोरेव तदुच्छेद्य-
त्वात्, न तावह—मिथ्यायन्ध्रेति । मिथ्यायन्ध्रविधूतनेन विकल्पोज्झित इति योजना । तथाच अविद्योच्छेदेन
दृश्योच्छेदवातित्वरत्नाभात् अविद्योच्छेदस्य दृश्योच्छेदव्याप्यतात्माभेनाविद्यारूपदन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्या अविद्याप्रयु-
क्तदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वलाभेनानादिदृश्यानामपि ज्ञानोच्छेदलाभादुक्तव्याप्यतायाः संभवः । तथाच सर्वदृश्योच्छेदो-
पलक्षितपरमानन्दरूपात्मरूपकैवल्यप्राप्तितात्त्वज्ञानोत्तरमेव न तत्क्षण इति नोद्देश्यतावच्छेदकधीविषयत्वकाली-
नत्वं विधेये मोक्षलाभे विवक्षितम् । उज्झित इति निष्ठाप्रत्ययेनोच्छेदस्यार्वातकाले मोक्षप्राप्तेर्लाभात् अत्यन्ताभाव-

ब्रह्मचन्द्रिकाया निद्वेष्टोपाध्यायी ।

नचप्रकाशरूपतौकिमर्थेति वाच्यम्; वषरोक्षव्यवहारयोग्यमुत्तरेव पुरुषार्थेवम् । उक्तयोग्यत्वं चानावृत्तिव्यपत्तेन तादृशवित्तादात्म्येन वा । तत्रोक्तरूपानन्दस्यान्याभावेऽप्याद्यमस्तीति ज्ञापनार्थेवेन तस्याः सार्थक्यात् । ननु— ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यविरोधितायाः शुक्त्यादिज्ञानस्यले दृष्टया युक्त्येऽप्यनादिताधारणदृश्यमात्रविरोधित्वनदृष्टत्वात् युक्तम्, तत्राह—मायेत्यादि । नापया कल्पितं प्रयुक्तम् । अतएव मृषाभूतं यन्मातृतामुखं प्रमातृत्वादिरूपं द्वैतानामभिन्नं तदभिन्नप्रपञ्चाश्रय इत्यर्थः । तथाच शुक्त्याद्यज्ञानत्वेव चिद्विद्वत्संबन्धादेरपि तत्रयुक्तत्वेन शुक्त्यादिज्ञानस्य तद्विरोधिताया दृष्टया द्रव्यज्ञानस्यापि द्रव्याज्ञानप्रयुक्तदृश्यमात्रविरोधित्वं युक्तमिति भावः । मृषाद्वैताश्रयत्वोक्त्या मुमुक्षवानधिकारी सूचितः । ननु अत्रण्डवद्भाकारज्ञानस्य दृश्योच्छेदकत्वे आपातज्ञानरूपस्यापि तस्य तस्याद्, तत्राह—धृतिशिखौत्येति । धूर्तानां कर्मोपासनाकाण्डरूपाणामुपकार्येवेन मिलैव मुख्यं यन्माहा-

[illegible]

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानामैक्येन साक्षात्कृतमाधवानाम् ।

स्पर्शनं निर्धूततमोरजोभ्यः पादोत्थितेभ्योऽस्तु नमो रजोभ्यः ॥ २ ॥

बहुभिर्विहिता बुधैः परार्थं विजयन्तेऽमितविस्तृता निबन्धाः ।

मम तु श्रम एव नूनमात्मभरितां भावयितुं भविष्यतीह ॥ ३ ॥

श्रद्धाधनेन मुनिना मधुसूदनेन संगृह्य शास्त्रनिचयं रचितातियत्नात् ।

बोधाय वादिविजयाय च सत्वरारणामद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ॥ ४ ॥

तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात् द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् । उपपादनं च

सिद्धिर्न्याख्या ।

विष्णुविजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः ॥ १ ॥ गुरुन्महीकुर्वन्नमस्करोति—श्रीरामेति ॥ २ ॥

स्वकीयग्रन्थस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य कथंचित्साफल्यं दर्शयति—बहुभिरिति ॥ ३ ॥ इतरग्रन्थापेक्षयाधिक्यं

दर्शयति—श्रद्धेति ॥ ४ ॥ ननु अद्वैतसिद्धावद्वैतस्यैव प्रतिपादनीयतया तद्विहायाग्रे द्वैतमिथ्यात्वो-

पपादनं क्रियमाणमसङ्गतमित्यत आह—तत्रेति । तस्यामद्वैतसिद्धौ द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनी-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाक्यं तज्जनितेत्यर्थः । तथाच निष्कामकर्मापासनानुष्ठापनद्वारकचित्तशुद्धिचित्तैकाग्रताद्वारोक्तश्रुत्युपकृतवाक्यजन्यज्ञा-

नस्यैव तदिति भावः ॥ १ ॥ परममङ्गलरूपां परब्रह्मरूपविषयप्रयोजनोक्तिं संपाद्य परमगुरुगुरुविद्यागुरुप्रणमति—

श्रीरामेत्यादि । ऐक्येन आत्मैक्येन । माधवानां परब्रह्मणाम् ॥ २ ॥ ममात्मभरितां मन्त्रिणां स्वार्थसंपादकताम् ।

भावयितुं जनयितुम् । एव श्रमः एतद्ग्रन्थसंपादनम् ॥ ३ ॥ परोक्तदूषणोद्धारपूर्वकस्वमतपरिच्छेदविशेषस्यैतद्ग्रन्थे

क्रियमाणस्यातिलोकोत्तरत्वेनान्यैरेतद्ग्रन्थदर्शनात्पूर्वमज्ञातत्वेनाकामित्वान्मयैव पूर्वं कामितमुक्तपरिच्छेदरूपं फलं

भावयिष्यत्ययं ग्रन्थो नान्यैः कामितमिति भावः । सिद्धिः निश्चयः । इयं एतद्ग्रन्थाधीना । 'सिद्धीनामिष्टनैष्कर्म्य-

प्रहाणानामियं चिरात् । अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत ॥' इति एतद्ग्रन्थीयसमाप्तिस्थानीयपद्यस्यसिद्धिपदान्यपि

तत्तद्ग्रन्थाधीननिश्चयपराण्येव । परिच्छेदसमाप्त्यादिस्थले सिद्धिपदं साधकग्रन्थपरं निश्चयपरमेव वा ॥ ४ ॥ अद्वैत-

निश्चयोपयोगी प्रथमपरिच्छेद इत्याद्यर्थकत्वसंभवेन लक्षणायां मानाभावात् । अस्यदादिभिस्तु स्वकीयसंकेतविशे-

षेणास्मिन् ग्रन्थे अद्वैतसिद्धिपदं प्रयुज्यते । पूर्वकत्वादिति । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्या जायमाने अद्वैत-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

इति भावः । कर्मकाण्डश्रुतीनां महावाक्योपकारकत्वं, महावाक्येन दृश्योच्छेदनक्षमतत्त्वज्ञाने जननीये यत्तत्सहकारितत्सं-

पादकत्वम्, तत्र संपाद्यं सहकारि दर्शयति—तथाचेति । तत् दृश्योच्छेदकत्वम् ॥१॥ ननु मूले प्रथमश्लोके विष्णुपदस्य

जीवपरतया व्याख्यानदिष्टदेवतोत्कर्षाद्यप्रतिपादान्न तस्य मङ्गलरूपतेत्यतः श्रीरामेत्यादिना गुरुनमस्काररूपं मङ्गलं

प्रथमतो नियद्व्यम् । ग्रन्थादां मङ्गलस्यैव तन्निबन्धस्यापि शिष्टाचारसिद्धत्वात् एवं प्रथमश्लोके सुमुक्षुरूपाधिकारि-

सूचनेऽपि विषयाद्यनुकूला न्यूनतेत्याशङ्कां परिहरति—परमेत्यादिना । उक्तिं प्रथमश्लोकरूपाम् । परब्रह्माभिन्न-

जीवचैतन्यस्यैव ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वात् विषयत्वम्, अनावृतप्रकाशाभिन्नानावृतानन्दरूपत्वाच्च प्रयोजनत्वम्, अस्य च

सर्वप्रयोजनेऽप्युत्कृष्टतया गुरुनमस्कारफलतया च परमप्रयोजनत्वात् एतदुक्तेः परममङ्गलरूपतेति भावः ।—परम-

मिति । बन्धने तथाक्रमस्यैव शास्त्रसंप्रदायोभयसिद्धत्वादिति भावः ॥ २ ॥ यद्यप्यात्मभरिता आत्मभरणं, स्वजीवि-

कार्यव्यवसितिम्, तस्यच लोकसाधारणतया ग्रन्थरचनाश्रमसाध्यत्वोक्तिग्रन्थकारस्य केवलं स्वस्य गवराहिल्यप्रदर्शनफलिकेति

वायुते प्रतीयते; तथापि झटिति विजिगीषुश्रोत्रप्रवृत्तये ईदृशग्रन्थनिर्माणस्थानन्यसाध्यताव्यञ्जकतयाऽऽत्मभरितापदं

—आत्मेति ॥ ३ ॥ स्वार्थः स्वकामितार्थः । परो माधवः । अद्वैतसिद्धिरित्यत्र सिद्धिर्न निष्पत्तिः, अद्वैतपदार्थस्य

परमेष्ठिनोवादिभ्यो व्याचष्टे—सिद्धिरिति । प्रसङ्गादन्यान्यपि सिद्धिपदान्यत्रैव व्याचष्टे—सिद्धीनामिति

विट्टलेशो मङ्गलश्लोकार्थनिरूपणम् ॥ ४ ॥

अथ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराङ्गत्वनिरूपणम् ।

१. द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वे हेतुं वक्तुं तमेवांशमुपादत्ते—पूर्वकत्वादिति । अद्वैतत्वेति ।

व्याचष्टे—अथातो ब्रह्मविज्ञातेति सूत्रपट्यब्रह्मशब्दमन्त्रितस्यापि द्वैतमिथ्यात्वस्योपादत्तसंगत्याख्यासे

ति भावः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वोपलक्षितमूलनिर्विकल्पकनिधये ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेरित्वात्, तस्याश्च निषेधत्वेन प्राप्तिपूर्वकत्वेन द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैतवत्त्वकालावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकत्वात्, 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दिति पूर्ववाक्ये इदंशब्दार्थद्वैत-
सामान्यतादात्म्यस्य लब्धत्वेन तस्य द्वैताभावोऽप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्र तत्कालावच्छेदत्वमानस्य व्युत्पत्तिरित्-
त्वात्, इदनात्मकसतोऽप्रकालसत्त्व द्वैताभाववत्त्वस्य च द्वयोर्विधाने वाक्यभेदस्येष्टत्वात्, द्वैतवति द्वैताभावबोध-
स्याहार्यत्वेन शाब्दत्वात्मनवेऽपीदं पदस्य दृश्यत्वरूपेण द्वितीयपदस्य चाल्मभिन्नत्वरूपेण बोधकत्वेनाहार्यत्वाभावात्,
कालान्तरावच्छेदेन द्वैताभाववत्त्वविषयकधिपद्य 'तरति शोकनात्मवित्' 'विद्याज्ञानरूपादिमुक्तः' 'ज्ञात्वा देवं
मुच्यते सर्वपापै'रित्यादिभूतिभिः ज्ञाननाशयत्वानुभाषकदृश्यत्वलिङ्गादिरूपमानान्तरेण च सिद्धत्वेन तत्रानने
वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः, एककालावच्छिन्नं प्रतियोग्यभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्वधीरूपो निध्यात्वनिधयः । अथवा निध्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेखोपाध्यायी ।

द्वैताभावोपलक्षितं यन् ब्रह्मस्वरूपं तन्मात्रविषयकः, अतएव निर्विकल्पको यो निधयः तस्मिन् इत्यर्थः ।—द्वारत्वादिति ।
'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिभूतिर्हि न वैतन्मनातप्रतिपत्तौ तात्पर्यम् । तस्य स्वप्रकाशतया मिलितत्वात्, तस्य द्वैत-
नरूपानर्थनिरूप्यहेतुत्वात् । किन्तु द्वैताभावविशिष्टब्रह्मप्रतिपत्तिपूर्वकवैतन्मनातप्रतिपत्तौ । तादृशप्रतीतेः प्रागल्भित्वात्,
वनयनैवृत्तिहेतुत्वात् । एवं च तादृशभूतेः सकाशात् प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावप्रकारकबोधो जायते । ततस्तदादृशभावोपल-
क्षितब्रह्मरूपधर्मान्नावबोधः उपलक्ष्यधर्मिबुद्धौ बोधलक्षणाभूतधर्मेविशिष्टबुद्धेरितुम् । एवं च ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धेर्द्वै-
तरतिविर्वाह इति बोध्यम् । प्रथमबोधे द्वितीयोपाभावरूपद्वितीयस्याप्यभावमानात्तादृशभाववत्त्वोपलक्षणता । नच—तदुपल-
क्षितधर्माविषयस्य, तत्प्रकारकत्वनियमात् कर्म धर्मान्नातबोध इति—वाच्यम्; काकाद्युपलक्षितगृहादिविषयस्य काकाद्यप्रकार-
कतया लोपयन्मन्त्राप्रमाणिकत्वात् । नच—ततोपलक्ष्यतावच्छेदकभूतोत्पन्नत्वादिवदपि तादृशधर्ममानभावस्य कमेति-
वाच्यम् । जातेः स्वरूपतो भागवद् ब्रह्मणः स्वरूपत एव उपलब्धतोपगमात् । किञ्चिदुपैवोपलक्ष्यत्वमिति नियमे
नानामावात् । ननु अद्वितीयद्वयस्य प्रथमतो ब्रह्मणि द्वैताभावविशिष्टबुद्धिजननेऽपि नाद्वैतत्वोपलक्षितब्रह्मनिधयस्य
द्वैतनिध्यात्वनिधयपूर्वकत्वनिर्वाहः, तादृशबुद्धेर्द्वैते स्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वविशिष्टवृत्तिमत्ताभावकत्वरूपनिध्यात्वाविषय-
कत्वादित्यत आह—तस्याश्चेति । निषेधत्वेन अनावबुद्धित्वेन, प्रतियोगिविशिष्टज्ञानात्मकप्रसत्तिपूर्वत्वेन । 'प्रसक्तं
हि प्रतिपिप्यते' इत्यभिप्रायेण । अतएव सर्वपापैः मुनेरोऽन्तर्भावबुद्धिविर्वाहः । सर्वे मुनेर्मांसाति वाक्यप्रयो-
क्तृगृहास्तथोपपद्यते । एवं च द्वैताभावविशिष्टब्रह्मबोधात् पूर्वं विद्यमाना ब्रह्मोपस्थितिरेव द्वैतविशिष्टविषयिणी वाच्यता ।
तथाच ब्रह्मनासकसमग्रवैतलदेव उत्तरकालोद्वैताभावबोधे धर्मातावच्छेदकतया द्वैतमानसंभवेन द्वैताभावे द्वैतका-
लावच्छिन्नत्वमानसंभवात् तादृशबुद्धेस्तुत्यतिविषयतया द्वैते स्वावच्छेदककालावच्छिन्नस्वविशिष्टवृत्तिमत्ताभावकत्वावगा-
हितया द्वैतनिध्यात्वनिधयरूपतया तदुत्तरद्वैतलक्षणे तत्पूर्वकत्वनिर्वाह इति भावः । ननु किं तत्र द्वैतविशिष्टब्रह्मण
उपस्थापकमत आह—सदेवेति । ननु तथापि द्वैतकालावच्छिन्नत्वं कथं भासेत, तद्वोधकपदमाभावात्त्यत
आह—तस्येति । द्वैतज्ञानान्मनादात्म्यत्वेत्यर्थः । लक्षो विषयता, उद्देश्यतान्वयि । निरूपितं समन्वयः । तत्र द्वैताभावे ।
तत्कालः द्वैतकालः ।—व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति । अन्यथा गन्धप्राग्भावविशिष्टो घटो गन्धवानिति वाक्यस्य
प्रमाणत्वावतैति भावः । अत्रच 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति वाक्याभ्यां तुल्यतया भासमान-
द्वितीयोपावेदंशब्दार्थद्वैततादात्म्योभयावच्छिन्नसदुद्देश्यकोऽप्रकालसत्त्वविषयक एकएव बोधो वाच्यः । सच नोत्तरीया
द्वैतनिध्यात्वमवगमयितुमलम् । द्वैतस्य द्वैताभावोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । नच—पूर्ववाक्येन द्वैतविशिष्टबुद्धेरित्येवोद्देश्यकोऽप्रका-
लसत्त्वविषयक उत्तरवाक्येन च द्वैतविशिष्टबुद्धेरित्येवोद्देश्यकोऽद्वितीयत्वविषयको बोधो अन्य इति—वाच्यम्; वाक्यभेदप्रसङ्गात्,
इत्यादिप्राग्वह्यादोत्तरीया वाक्यभेदेऽप्यतिमह—इदनात्मकेति । ननु इदं पदस्य द्वैतत्वावच्छिन्नबोधकत्वे तदव-
च्छिन्नोद्देश्यकद्वैतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभावबोधस्याहर्षत्वस्य तावद्वैतसंभव इत्यत आह—द्वैतवतीति । आहार्य-
त्वाभावादिति । न तादृशबोधस्य शाब्दत्वसंभव इति हेतुः । ननु द्वैतस्य द्वैताभावोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विषये उद्देश्य-
तावच्छेदककालावच्छिन्नत्वमानस्य लोपयित्तया प्रकृतवाक्यस्य तादृशकालावच्छिन्नत्वबोधे तात्पर्यं नानामावात् प्रकृत-
वाक्यादेककालावच्छिन्नप्रतियोग्यभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्ववगाहिधर्मयो निध्यात्वनिधयो न संभवतीत्यद्वैताद्विती-
यवाक्यस्य तादृशबोधे तात्पर्यानुगमेन तद्वैतार्थावगतिमह—कालान्तरेति । द्वैताभिरुपगमभूतविद्योत्तरकाल इत्यर्थः ।
आद्यभूतिद्वये ज्ञानलोप्यतावच्छेदकत्वेन 'धर्ममुक्तं' इति च प्रयोजकत्वत्वेन पूर्वसिद्धत्वानात् द्वैताभावे तदुत्त-
रकालोदत्तत्वान्नः । तृतीयभूतौ तावतीति क्वाप्रत्ययैवेति विवेकः । ज्ञाननाशयत्वं स्वावच्छेदककालोदत्तभाववत्त्वा-
नलम् ।—नानान्तरेति । तथाचमुक्तमेव हि इदोत्तरकाले द्वैताभाववृत्तिरिति भावः ।—वैयर्थ्यापत्तेरिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

सर्वज्ञः सर्वविद् यस्तु ज्ञानमयं तपः' तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमिति सुनिश्चये लक्षणादिवृत्त्या द्वैतवत्परब्रह्मनिष्ठत्वावच्छि-
न्नवृत्तिकान्यत्वस्वरूपप्रैकालिकत्वविशिष्टाद्यन्तर्भावस्य प्रतियोगि द्वैतमिति धीरूपो मिथ्यात्वनिश्चय इति । तत्पूर्वकत्वमुक्त-
निर्विकल्पकनिश्चये आवश्यकम् । महावाक्यस्यैतन्निश्चयस्यापि 'नेह नामानि किंचन' 'नात्र काचन भिद्मानि'
इत्यादितत्पदार्थसोपेक्षत्वात्प्राधान्यधीपूर्वकत्वाद्, उक्तवाक्येन वर्तमानार्थे लक्ष्यव्यत्ययप्रयुक्तत्वाद् द्वैतविशिष्टब्रह्मरूपोद्देश्या-
र्थे हेतुपदप्रयुक्तत्वाच्च वर्तमानकालावच्छेदोद्देश्यतावच्छेदकद्वैतवत्तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन च द्वैतविनिष्टे ब्रह्मणि
भक्तित्वविनिष्टलक्ष्ये द्वैतभावस्य दोषेणाद्, अत्यन्तभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्वीकारे निरवच्छिन्नविदोपगत्या तादृश-
रूपवृत्तिवशेनाद्, तत्संज्ञावच्छिन्नस्य प्रतियोगितामानाधिकरणस्य निवेशादेवाव्याप्यवृत्तितत्तामादाय मिथ्यात्वानु-

लघुचन्द्रिकाया विडुलेशोपाध्यायी ।

[illegible]

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

माने अर्थान्तरवारणात्, एकप्रसरताभङ्गापत्त्या ब्रह्मणीत्येकपदस्य ब्रह्माधेयत्वयोरुद्देश्यविधेययोरन्वयावबोधकत्वेऽपि ब्रह्मणीत्यनेन ब्रह्मनिरूपितत्वरूपस्योद्देश्यस्यैवास्तीत्यनेनाधेयत्वाश्रयत्वरूपविधेयस्यैव समर्पणेन ब्रह्मनिरूपिताधेयत्वे तत्तद्देशाद्यवच्छिन्नत्वलाभात्, 'यस्मिन्पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित' इति वाक्ये 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः' रित्यादिवाक्ये चाकाशशब्दिताव्याकृतप्राणादिसंबन्धितया ब्रह्मण उक्तत्वात् पञ्चजनशब्दस्य गन्धर्वादिरूपस्य ब्रह्मणादिरूपस्य वा भाष्योक्तार्थस्य 'यस्य ब्रह्म च क्षेत्रं चे'ति वाक्ये ब्रह्मक्षेत्रपदयोरिव सर्वदृश्योपलक्षणत्वेन प्राणस्येत्यादेरपि सर्वदृश्योपलक्षणत्वेन सर्वदृश्यसंबन्धित्वेनैव ब्रह्मणः पूर्वमुक्तत्वाच्चाद्वैतसिद्धेः द्वैतमित्यात्वपूर्वकत्वम् । नच — नानेतस्य नृपपदनिष्पन्नत्वेन भेदार्थकतया स्वसमभिव्याहृतपदार्थब्रह्मभेदबोधकतया तादृशभेदविशिष्टस्य किंचनेति पदार्थस्यात्य-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

निरवच्छिन्नविशेषणतेत्यर्थः । तथाचात्र स्वाधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नव्युत्पत्तिताश्रयीभूतस्वाभाव-
कलरूपस्य द्वैतकालावच्छिन्नत्वादिविशेषणाघटितस्य मिथ्यात्वस्यापि निर्वचनेनार्थान्तरवारणसंभवात्, प्रकृते तादृशमिथ्यात्व-
भानोपगमेऽपि क्षतिविरह इति भावः । नन्विहेत्यत्र द्वैतवद्ब्रह्मरूपेदंपदार्थं सप्तम्यर्थाधेयताया विधेयतयाऽन्वयो न संभवति ।
विधेयत्वस्य प्रकारत्वानियतत्वेन, विशेष्यत्वस्य विधेयत्वाविरोधेऽपि नीलघट इत्यादितो घटोद्देश्यकनीलविधेयकबोधानुदयेनैक-
सुबन्तैकतिङन्तप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् । अतएवेदृशबोधतात्पर्येण तादृशपदानां प्रयोग
एकप्रसरतामहो दोष इति शाब्दिका वदन्ति । अतएव च 'वपद्रुकर्तुः प्रथमभक्षः' इत्यत्र भक्षणोद्देशेन प्राथम्यस्य विधेयत्वं
द्वूपयित्वा प्राथम्यविशिष्टभक्षस्य विधेयत्वं सीमांसकैः सिद्धान्तितम् । अतएव इमं दोषं अविमृष्टविधेयांशमिति व्यवहरन्तो
'द्वितीयमौर्वामिव कार्मुकस्ये'त्यादौ 'मौर्वा द्वितीयमिव कार्मुकस्ये'ति रचनामालङ्कारिका अनुमन्यन्ते । अतएवच स्वल्पक्ष-
कनिरूपितसंसर्गराजसाध्यकन्याये राज्ञ इति प्रतिज्ञा, अनुकूलतासंबन्धेन पाकसाध्यककृतिपक्षकन्याये पचतीतिप्रतिज्ञाच न
संप्रदायसिद्धेति नैयायिका वर्णयन्ति । तथाच कथमाधेयतायां द्वैतकालावच्छिन्नत्वमानसंभव इत्याशङ्क्य 'इहे'त्यत्र सप्तम्यर्था
निरूपितत्वम्, असहायर्थश्चाधेयत्वम् । अतएवास्तिपदं सफलम् । एवंच सुबन्तार्थे तिङन्तार्थस्य विधेयताया व्युत्पन्नतया नानु-
पपत्तिरितिभिप्रायेण समाधत्ते—एकेत्यादिना । यद्यपि एकप्रसरता एकविशिष्टोपस्थापकता, तस्याधैकार्थ्यभाववादिमते
समासादावेव सत्त्वात् तत्र पूर्वोत्तरपदार्थयोरुद्देश्यविधेयभावे पृथगर्थोपस्थितिनियमस्योपगमे तस्यास्तत्र भङ्गप्रसङ्गः । ब्रह्मणीत्व-
प्रतु एकार्थाभावविरहात् कथं तद्ब्रह्मापत्तिः; तथापि सुप्तिङन्तपदानामपि प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकविशिष्टोपस्थापकत्व-
मेव, नतु प्रकृतिप्रत्यययोः पृथगर्थोपस्थापकत्वम्, पदस्फोटाङ्गीकारादिति मताभिप्रायेणेदम् । आधेयत्वाश्रयत्वेति । आधेय-
त्वविशिष्टाश्रयत्वेत्यर्थः । आधेयत्वमात्रस्य विधेयत्वेन प्रकृतिनिर्वाहेऽपि सुप्तिङन्तान्यतरार्थस्यैवान्यतरार्थं विधेयतेत्यभिप्रायेणे-
दम् । वस्तुतः पदस्फोटाङ्गीकारे धातुमात्रस्यानुपस्थापकताभिप्रायेण । स्वरूपसंबन्धरूपाश्रयत्वस्य स्वरूपविशेषणरूपाधेय-
त्वाभिन्नतया ब्रह्मनिरूपितत्वस्य न तत्र बाधः । 'सविशेषणे हीति' न्यायेन वा आधेयत्वे ब्रह्मनिरूपितत्वं पर्यवस्यति । वस्तुतस्तु
कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नतया आधेयत्वे एव ब्रह्मनिरूपितत्वान्वयः । तथाच तयोरेवोद्देश्यविधेयभाव इति
न कोऽप्यायासः । उक्तनियमे पदस्फोटे च न मानम् । आधेयत्वाश्रयत्वरूपेत्यस्य तु तद्व्याधेयत्वस्येत्यर्थः । विधेयस्येत्यस्य विधेय-
घटितस्येत्यर्थः ।—तद्देशादीति । द्वैतं तदोऽर्थः । आदिना कालः । अत्रच विशेषणीभूतविभक्त्यर्थोद्देश्यकविशेष्यीभूतधात्वर्थ-
विशिष्टतिङन्तार्थविधेयकबोधस्यान्यत्रादृष्टत्वात्तयोरुद्देश्यविधेयभावस्यायुक्ततयाऽनाश्रयेण द्वैतकालावच्छिन्नत्वस्य द्वैताभावा-
न्विताधेयतायां लाभासंभवात् द्वैताभावे निरवच्छिन्नविशेषणतया द्वैतवद्ब्रह्मव्युत्पत्तिव्यतिरिक्त एव निर्भरो बोध्यः । ननु द्वैतवद्ब्र-
ह्मणोऽप्रकान्ततयेत्येवमपदेन कथं तत्परामर्श इत्यत आह—यस्मिन्निति । प्रतिष्ठितः तादात्म्येनारोपितः । प्राणं प्राणन-
शक्तिदं । चक्षुः दर्शनशक्तिदम् । यस्मिन्निति वाक्येऽऽकाशशब्दिताव्याकृतसंबन्धितया प्राणस्येति वाक्ये प्राणादिसंबन्धितये-
त्यन्वयः । अव्याकृतं माया । नन्वेतावतापि सर्वतादात्म्यवत्त्वेन न ब्रह्मणः प्रकम इत्यत आह—पञ्चजनशब्दस्येति ।
यस्येत्यत इवेत्यन्तं दृष्टान्तः । दृश्यसंबन्धित्वं दृश्यतादात्म्यवत्त्वम्—पूर्वमुक्तत्वादिति । इदंपदेन द्वैतवद्ब्रह्मपरामर्शसंभव
ति शेषः । उपसंहरति—अद्वैतसिद्धेरिति । तस्मादित्यादिः । अद्वैतसिद्धेः तस्मान्मान्यस्य । ननु नेहेति वाक्ये द्वैतवद्ब्र-
ह्माभावो न विधेयः । किंतु ब्रह्मनिरूपितत्वे आधेयत्वमेव । तथाच द्वैताभावं प्रत्ययुद्देश्यतावच्छेदकीभूतद्वैततत्कालाव-
न्तत्वं द्वैताभावे कथं लभ्यते इत्याशङ्कते—नचेति । किंचनेति पदार्थस्य वस्तुसामान्यस्य । देशेति कालस्याप्युपल-

१ एकार्थबोधकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गापत्त्येत्यर्थः । २ यथाद्वैतवद्ब्रह्मनिरूपितोद्देशेन ब्रह्मभिन्नद्वैताभाववृत्तिविधाने विधेयविशेषणे
ब्रह्मभेदे द्वैतदेशावच्छिन्नत्वं न भासते एवं विधेयविशेषणे द्वैताभावेऽपि न द्वैतदेशावच्छिन्नत्वं भासते । अन्यथोक्तश्रुतेरेव ब्रह्मणि
ब्रह्मभेदविषयकत्वापत्तेरिति ।

स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं वादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयम् । तत्र च विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचाराद्भूतान्मध्यस्थेनादौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया । यद्यपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य न पक्षतासंपादकतयोपयोगः, सिंसाधयिपाविरहसहकृतसाधक-

सिद्धिव्याख्या ।

यमित्यर्थः । तत्र हेतुः, अद्वैतसिद्धेरित्यादि । तथाच द्वैतमिध्यात्वे उपपादितेऽद्वैतं सूपपादमिति द्वैतमिध्यात्वोपपादनमद्वैतसिद्धयनुगुणत्वान्नासङ्गतमिति ध्येयम् । वक्ष्यति च ग्रन्थकारः चतुर्थपरिच्छेदान्ते 'अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत' इति । ननु तर्हि तदुपपादनं विहायाये विप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतं—इत्याशङ्क्य तस्यावकाशमाह—उपपादनं चेत्यादिना विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयेत्यन्ते । उपपादनं च द्वैतमिध्यात्वोपपादनंचेत्यर्थः । स्वपक्षसाधनं स्थापनीयकोटिस्थापनम् । परपक्षनिराकरणं निराकरणीयकोटिनिराकरणम् । ताभ्यां मिध्यात्वस्थापनसत्यत्वनिराकरणाभ्यां द्वैतमिध्यात्वोपपादनं भवतीति तदुभयं मिध्यात्वसाधनसत्यत्वनिराकरणरूपोभयं वाद-जल्प-वितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य संपादनीयमित्यक्षरार्थः । तत्र तत्त्वबुभुत्सुकथा वादः, उभयविजिगीषुकथा जल्पः, स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा परपक्षदूषणमात्रपर्यवसाना । कथा नाम नानाकर्तृकपूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यविस्तारः । ततः किमित्यत आह—तत्र चेति । तस्यां वादकथायामित्यर्थः । तत्रेत्यस्य विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयेत्यनेनान्वयः । तत्र हेतुः—विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्येति । नन्वेवमपि—विश्वं मिध्येत्येतदनुमानपरकथाश्रयणेनैव स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणोपपत्तौ विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं व्यर्थमेवेति—चेन्न । तथात्वे ब्रह्मादिषु बाधाघापत्त्या तत्प्रदर्शनस्य साधकत्वात् । नच—विप्रतिपत्तिप्रदर्शनेऽपि स दोषस्तदवस्थ इति—वाच्यम् ; तदा तत्र पक्षत्वेन निर्दिष्टस्यैव विश्वशब्देन ग्रहणे बाधाघनवकाशात् । नच—मूलग्रन्थेषु विप्रतिपत्तेः काव्यदर्शनात् तस्या आवश्यकतेति—वाच्यम् ; मूलग्रन्थेषु विप्रतिपत्त्यप्रदर्शनस्य शिष्टैरेव सोत्प्रेक्ष्यतामित्यभिप्रायेणोपपत्तावपीहानुमाने बाधादिनिराकरणरूपप्रयोजनवत्या विप्रतिपत्त्या

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तिरिति भावः । वादः तत्त्वबुभुत्सुना सह कथा । जल्पो विजिगीषुणा सह । वितण्डा स्वपक्षस्थापनहीना । कथा पञ्चावयवपरिकरोपेतवाक्यम् । सिंसाधयिपेत्यादि । सिंसाधयिपाभावसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य साध्यनिश्चयस्याभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यत्वमिति भावः । अत्र विभक्त्यर्थसंसर्गत्वमतमवलम्ब्येहेति सप्तम्यर्थभूतमाधेयत्वं संसर्गो न प्रकार इति विवक्षितम् । अतएव द्रव्यं नास्तीत्यादिविधेयांश इति ग्रन्थेन द्रव्याभावस्यैव विधेयत्वं दर्शितम् । आधेयत्वस्य प्रकारताभिप्राये तूक्तरीत्या तस्यैव विधेयतयाऽस्तीति विधेयांश इत्येवोच्येत । तथाच विशेष्यभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नाभावविधेयको विशेषणीभूतघटत्वविशिष्टवद्भोद्देश्यक आधेयतासंसर्गकवोध एवात्रैलवधेयम् । क्वचित् पुस्तकेतु नचनानेत्यत आहार्यत्वापत्तिरित्यन्तं कुण्डलितम् ।—विजिगीषुणा सहेति । कथेत्युपपन्नः । एवंहीनेलत्र । कथामिति मूलप्रदीकम् । पञ्चावयवपरिकरोपेतं वाक्यमिति तद्विवरणम् ॥ इति विट्टलेशोपे लघुचन्द्रिकाव्याख्याने अवतरणग्रन्थः ॥

अथ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराद्भूतम् ।

उपपादनं चेत्यादिना न्यायरूपकथाया आवश्यकत्वं प्रदर्श्य न्यायानृतकारीयं विप्रतिपत्तेर्विचारानुपयोगिताव्यवस्थानं स्पष्टयितुकामः पूर्वपक्षनया तदुपन्यासाय विप्रतिपत्तेः प्रदर्शनीयतामाह मूले—तत्रेति । सहकृतत्वं न तन्मन्वजनकत्वम् । सिंसाधयिपाविरहतिष्ठोरनुमित्यहेतुत्वात् । एवंच साधकमानं न निदिशामासीत् । तस्याश्रयः परामर्शादिरूपायाः साधकिकतया सिंसाधयिपाविनामुमित्युच्छेदप्रसङ्गात् । अतो व्याचष्टे—सिंसाधयिपेति । ननु साध्यसंशयरूपपक्षतैवोपगम्य-

मानाभावरूपायास्तस्याः संशयाघटितत्वात् : अन्यथा श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽनुमित्तया तदनुमानं न स्यात् : वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेन संशयासंभवादाहार्यसंशयस्यातिप्रसङ्गकत्वाच्च : नापि विप्रतिपत्तेः

सिद्धिव्याख्या ।

अवश्यं प्रदर्शनीयत्वादिति भावः । ननु—विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं न युक्तं । तस्या विचारानुयोगान् । न च—विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचारोपयोगेन विचाराङ्गतया तद्वारा विप्रतिपत्तेरपि तदुपयोगेन तदङ्गत्वात्तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति—वाच्यम् ; संशयस्यापि विचारानुयोगित्वान् । नच—साक्षात्तदनुयोगित्वेऽपि पक्षतासंपादकतया संशयस्योपयोगोऽस्तीति—वाच्यम् ; पक्षतासंपादकतयाऽप्युपयोगासंभवादिति—आशङ्कते—यद्यपीति । उपयोग इति । येन तद्वारा विप्रतिपत्तेरपि विचारोपयोगाद्विचाराङ्गता स्यादित्यर्थः । अनुपयोगमेव दर्शयति—सिपाधयिषेति । साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यामिव विमतेश्च संशयोत्पत्त्यभ्युपगमेन संशयसंभवेऽपि उक्तपक्षतायास्तदघटिततया तदघटितसंशयद्वारा विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वस्य सुतरामयोगादित्यर्थः । अत्र साधकमानं, भावव्युत्पत्त्या सिद्धिरिव, नतु करणव्युत्पत्त्या भावव्युत्पत्तिसहितया सिद्धितत्करणान्यतरन् ; गौरवान् । नच—अनुमानातिरिक्तप्रमाणकालेऽनुमित्यदर्शनादौरवं प्रामाणिकमिति—वाच्यम् ; तावताऽनुमित्ताविरहसहकृतानुमानातिरिक्तप्रमाणाभावस्य कारणत्वप्राप्तिः । ननु—उभयोः कारणत्वाविशेषे सिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वे किं विनिगमकमिति—चेन्न । लाघवेन सिद्ध्यभावस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वान्, नतु सिद्धिकारणाभावस्य ; गुरुशरीरातीन्द्रियप्रतियोगिकतया गुरुत्वान् । नच—सिपाधयिषापदेन सिपाधयिषोत्पत्त्यनन्तरसिद्ध्यननुगुणानन्तरितः कालो वाच्यः, अन्यथा निरन्तरमनुमितिद्वयं भवत्वित्यादौ मध्ये परामर्शादिना सिपाधयिषाया नाशात्पक्षताया अभावेनानुमित्यभावापत्तेः । तथाचातीन्द्रियघटितप्रतियोगितया सिद्ध्यभावोऽपि कथं लघूपस्थितमिति—वाच्यम् ; सिद्धिकारणांशयोरेव तद्विचारान्, सिपाधयिषांशे च तत्प्रवेशस्योभयपक्षेऽपि समानत्वादिति । ननु—संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वं, ततश्च पक्षत्वप्रयोजकसंशयजनकतया विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह—अन्यथेति । संदिग्धसाध्यवतः पक्षत्व इत्यर्थः । न स्यादिति । संदेहपटिताया अभावादिति भावः । उक्तपक्षताङ्गीकारे तु श्रुत्याऽऽत्मनिश्चयकालेऽनुमित्तायां सत्यामनुमित्ताविरहलक्षणविशेषणाभावे तद्विशिष्टात्मनिश्चयस्याप्यभावेन सिपाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावरूपायाः पक्षतायाः सत्त्वान् तत्रान्यनुमानं स्यादिति ध्येयम् । वस्तुतो विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयजनकत्वमपि वक्तुमशक्यम् । तथाहि—किं तस्मात्संशयो वादिप्रतिवादिनोर्वा, पारिपद्यानां वा : नाह इत्याह—वाद्यादीनामिति । नच—वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यात्संशयः स्यादेव, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य संशयकारणतया कारणे तस्मिन्वाक्ये विद्यमाने तत्कार्यसंशयावश्यंभावादिति—वाच्यम् ; विशेषादर्शनत्वापि सहकारित्वेन तद्विरहे

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वरूपाया इत्यर्थः । संशयस्य संग्रहहेतुपक्षावारत्त्य । अतिप्रसङ्गकत्वात् आहार्यपरामर्शदेहेतुपक्षादकवाद ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तामिलान्तर आह मूले—अन्यथेति । ननु सिद्धिव्याख्यानं विषये प्रस्तावनेपदेन न सिद्धिः इत्यत्र आह—वाद्यादीनामिति । ननुपक्षः अतिप्रसङ्गः—निश्चयेति । अत्रानुपपन्नकालप्रमाणमिति । ननु तद्विरहेऽपि सिद्धिरिति । तद्विरहेऽपि संशयः न भवित्येति । न च एव तद्विरहेऽपि संशयः न भवित्येति । आह—आहार्येति । अत्रानुपपन्नकालप्रमाणमिति । अतिप्रसङ्गकत्वात्संभवात् तद्विरहेऽपि संशयः न भवित्येति । संशयहेतुत्वेति

स्वरूपत एव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहफलकतयोपयोगः, 'त्वयेदं साधनीयं' 'अनेनेदं दूषणीय' मित्यादिमध्यस्थवाक्यादेव तल्लाभेन विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यात्; तथापि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्यानुमित्यन-

सिद्धिव्याख्या ।

वाक्यात्संशयायोगादिति भावः । ननु—विशेषदर्शने सत्यपि वाद्यादीनामाहार्यसंशयो भविष्यति तस्य विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वादित्यत आह—आहार्येति । अनुमित्युत्तरकालमपि तस्य सत्त्वेन सिपाधयि-
पाविरहदशायामपि पक्षतापत्त्याऽतिप्रसञ्जकत्वादित्यर्थः । नापि द्वितीयः; अन्यदीयसंशयस्य पक्षत्वाप्रयो-
जकत्वेनानुमानानङ्गत्वादित्याह—पक्षप्रतिपक्षेति । स्थापनीयकोटिपरिग्रहफलकतयापि नोपयोग इत्यर्थः ।
ननु—स्थापनीयकोटिरूपपक्षपरिग्रहार्थमेव तार्किकादीनामिवास्माकमपि साऽवश्यं प्रदर्शनीयेति कथ-
मनुपयोग इत्यत आह—त्वयेदमिति । तथाच पक्षपरिग्रहरूपप्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वात्तार्किकादि-
भिरपि विप्रतिपत्तिर्नावश्यं प्रदर्शनीया । नच—वाक्यत्वाविशेषे किं विनिगमकमिति—वाच्यम् ।
मध्यस्थादिवाक्यादुक्तादेव तल्लाभेऽनेकविशेषणवतो विप्रतिपत्तिवाक्यस्य गौरवात् । ननु—पक्षपरिग्रहैक-
फलकत्वे भवेदेवान्यथासिद्धिः; नैवं, किंतु साध्योपस्थित्यर्थमिति न वैयर्थ्यमिति—चेन्न । विप्रतिपत्ति-
वाक्यस्य समयबन्धादिना व्यवहितत्वेन हेत्वभिधानप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकसाध्योपस्थित्यहेतुत्वात् । नच—
विप्रतिपत्तिवाक्यस्य साध्योपस्थित्यहेतुत्वे साध्योपस्थितिरेव न स्यादिति—वाच्यम्; तदुत्तरमवश्यदत्तया
प्रतिज्ञयैव तल्लाभात् । तदुक्तं न्यायामृते 'इदं च विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं वस्तुतः' इति । न विचाराङ्ग-
त्वेनेति वचनार्थः । तथाच विप्रतिपत्तेर्विचाराङ्गत्वमयुक्तमिति भावः । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य सार्थक्यं
साधयति—तथापीति । विप्रतिपत्तेर्वाद्यादिषु संशयाजनकत्वेऽपि पारिपद्यादिषु संशयजनकत्वमस्त्येव;
तेषां विशेषदर्शनविरहात् । नच—अन्यदीयसंशयस्य स्वार्थानुमानस्थलेऽसतः पक्षत्वाप्रयोजकत्वेनानु-
मानाङ्गत्वं नेति—वाच्यम्; तस्य पक्षताप्रयोजकतयाऽनुमानानङ्गत्वेऽपि व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वसं-
भवादित्याभिप्रेत्याह—विप्रतिपत्तिजन्येति । नच—व्युदसनीयतया विचाराङ्गस्यापि पारिपद्येषु संशय-
स्य विप्रतिपत्तिं विनापि वादिप्रतिवादिबंधर्पादिना कोट्युपस्थितौ विशेषादर्शने सति संभवेन विप्रतिपत्ति-
वाक्यमनावश्यकमिति—वाच्यम्; विप्रतिपत्तिवाक्यादेव तत्संभवे वादिप्रतिवादिबंधर्पाकोट्युपस्थितिर्वि-
शेषदर्शनानामनेकेषां हेतुत्वकल्पने गौरवादिति भावः । यद्वा संशयस्य पक्षतासंपादकतयोपयोगे सति
तद्वारा तज्जनकविप्रतिपत्तेरपि उपयोगादनुमित्यङ्गत्वमस्त्येव । नच—अन्यदीयसंशयस्य पक्षताऽप्रयोजक-
त्वाद्वाद्यादेश्च संशयाभावात्कथं संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति पक्षेऽपि विप्रतिपत्तेरुपयोग इति—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेति । पक्षे धर्मिणि प्रतिनियतपक्षपरिग्रहेत्यर्थः । वादिनोर्भावाभावाभ्यामन्यतरकोटरेकधर्मिणि प्रयो-
गेति यावत् । तथापि—अनुमित्यनङ्गत्वेऽपीति । अनुमितिं प्रति तथाविधमेव यदङ्गत्वं तदभावेऽपीत्यर्थः । प्रथमस्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

संशयनिष्ठानुमितिहेतुत्वेत्यर्थः । मूले—स्वरूपत इति । साक्षादित्यर्थः । संशयमद्वारीकृतेति यावत् । पक्षेत्यादेः पक्षो
भावकोटिः; प्रतिपक्षोऽभावकोटिः, तयोरन्यतरस्य परिग्रह इति यथाश्रुतेऽर्थे परिग्रहद्वयस्यैकधर्मिकत्वालाभात् न्यूनता-
एकधर्मिसंबन्धस्य भावाभावद्वयस्य स्वप्रसिद्धत्वात् पक्षादिपदार्थता । एवं परिग्रहो न ज्ञानम् । तस्य विप्रतिपत्तिविनैव संभवात्,
अतो व्याचष्टे—पक्षेति—ननु विचाराङ्गत्वे तद्वाराऽनुमित्यङ्गत्वस्य दुर्वारतया अनुमित्यनङ्गत्वेपीत्यसंज्ञतम् । अत
आह—अनुमितिं प्रतीति । तथाविधं पूर्वशङ्कितम् । ननु तथापीत्यस्योक्तार्थकत्वे यदपीत्यस्य कान्य इत्यत आह—

ज्ञत्वेऽपि व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वमस्त्येव । तादृशसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः कचिन्निश्चयादि-
प्रतिबन्धादजनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वाद्यादीनां च निश्चयवत्त्वे नियमाभावात् 'निश्चितौ हि
वादं कुरुत' इत्याभिमानिकनिश्चयमिप्रायं, परपक्षमालम्ब्याप्यहंकारिणो विपरीतनिश्चयवतो जल्पादौ

सिद्धिव्याख्या ।

वाच्यम् : पक्षत्वप्रयोजकवाद्यादिसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः कचिन्निश्चयादिना प्रतिबन्धाभावादजनकत्वेऽपि
जनकतास्वरूपयोग्यताऽनपायादित्याह—तादृशेति । पक्षत्वप्रयोजकवाद्यादिसंशयं प्रतीत्यर्थः । वाद्यादीनां
विशेषदर्शनवत्त्वधौन्येण विप्रतिपत्तेः कचिदपि वाद्यादिनिष्ठसंशयानुपहितत्वेन तादृशसंशयं प्रति तस्याः
स्वरूपयोग्यत्वं कल्पयितुमशक्यं, कचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादित्याह—वाद्यादीनां
चेति । तथाच वाद्यादिष्वेव कचिद्विशेषादर्शनवत्सु संशये सिद्धे तेष्विवान्यत्र तद्रहितेष्वपि संश-
यजननस्वरूपयोग्यत्वमस्त्येव । कचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वमिति त्वयैवोक्तत्वादिति ध्येयम् ।
ननु—वाद्यादीनां विशेषदर्शनवत्त्वनियमे 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इत्यस्यैव मानत्वान्न तेषां संशय
इत्याह—निश्चितौ हीति । वादकरणोत्तरकालीनत्वात्तत्त्वनिश्चयवत्त्वस्येत्यर्थः । ननु—वाद्यादीनां
निश्चयवत्त्वं विचारात्पूर्वं समविद्यत्वबोधकपरीक्षादिना सिद्धं इत्याह—परपक्षमालम्ब्येति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पिशादस्यैवकारत्तमानार्थकत्वात् यद्यपीत्यस्य पूर्वं सत्त्वात्तथापीत्यन्यदध्याहार्यम् । एकेनैव वा तथापीत्यनेनागंध्ययोषः ।
अथवा अङ्गत्वपदस्य पूर्वगङ्गिताङ्गत्वमर्थः । व्युदसनीयतया विचारसाध्याभावप्रतियोगितया । विचाराङ्गत्वं विचार-
प्रवृत्त्युपयुक्तस्य संशयाभावस्वरूपफलज्ञानस्य विशेषज्ञानविधया कारणे ज्ञाने विपद्यत्वम् । तथाच विप्रतिपत्तिवाक्यात्
संशये जाते संदेहीत्याकारकेण संगम्यरूपविशेषज्ञानेन संशयाभावस्वरूपज्ञानाधीनेष्टया विचारे प्रवृत्तिरित्येवंरीत्या
विचारे विप्रतिपत्तिवाक्योपयोग इति भावः । ननु—वादिनोः स्वरूपकोटिनिश्चयकाले तत्संशयोपादानुपपत्तिः—
अत आह—तादृशेति । विचाराहेत्यर्थः । स्वरूपयोग्यत्वात् कारणत्वात् । प्राचीनमते विप्रतिपत्तिवाक्यस्य शाब्द-
धीरूपसंशयोपादकत्वस्वीकारात् । प्रत्यक्षस्यैव संशयवन्मिति मते तु, कारणाभूतकोटिद्वयोपस्थितिहेतुपदघटितत्वादित्य-
र्थः । तथाच वादिनोर्निश्चयकाले संशयानुपपत्तावपि संशयकारणत्वादिरूपेण ज्ञाता विप्रतिपत्तिः संशयं स्मारयति,
ययोः संगम्यः पूर्वं गृहीतः तद्वैरिक्ज्ञानस्वापरस्कारकत्वात् । तथाच तदैव तथा तस्या उपयोग इति भावः । आभि-
मानिकनिश्चयमिप्रायमिति निश्चयवानसीति ज्ञापयन्तौ विषयेते इत्यर्थकम् । तथाच वादिनोर्निश्चयकाले
समापत्यादीनां संगमाभावमुद्दिश्य विचारे प्रवृत्तिरिति भावः । ननु—विशेषज्ञानस्य विविधदुद्धिहेतुवन्नते नोक्तरीत्या
विप्रतिपत्तिरुपयुज्यत—इति चेत् । नत्वम्, तथापि स्वस्य परस्य वा संगमाभाववत्त्वे निश्चिते तत्र निश्चयज्ञानात्, न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यद्यपीति । अप्याहारे न्यूनतापेक्षया—एकेनैवेति । ननु सल्लुप्यति' इति न्यायिभिर्मोडन आह—अथवेति । व्युदस-
नीयतमेत्यस्य व्युदासो न निश्चितः तत्रापि विप्रतिपत्तेरनुपपत्त्यात्, अतो व्याचष्टे—व्युदसनीयति । कारणत्वादिति ।
एवंवाचनकत्वेऽप्यल्लुप्यतुपपत्तयवत्त्वोक्त्यर्थः । प्रत्यक्षसंशये कथं विप्रतिपत्तिः परमम्, अत आह—प्राचीनेति । ननु
कचिदपि फलानुपपत्ते कथं स्वरूपयोग्यतास्येत्यत आह मूले—वाद्यादीनां चेति । नन्वेवं 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति
प्रवादविरोध इत्यत आह—निश्चितौ हीति । परपक्षेति । परपक्षित्वान्मुक्तुः नैवापिभवति यद्यपि, स्वेक्यवत्ता-
दवाचनार्थं प्रवृत्तिरित्यव्यवस्थाने प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । ननु आभिमानिकस्य संशयम्, तथाच तादृशविषयेऽपि निश्च-
यवत्त्वमिति मोडनरत एवेत्येतोऽप्यस्या व्याचष्टे—आभिमानिकेति । निश्चयवानिति । ननु तं विषयज्ञानस्यैव मतिः ।
ननु यत्र यथा यन्मते तत्तत्कोटिनिश्चयः तत्र यथेष्टः संगम्यरूपस्य निश्चयात् तदुद्देशेन विचारे प्रवृत्त्यव्यवस्थानात्
विप्रतिपत्तिवाक्योपयोगः सर्वत्र न पठ्य इत्यत आह—यद्यपीत्येवमिति भावः । तथाचेति । विप्रतिपत्ति-
ति सर्ववन्मति—संगम्यरूपस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं तदुद्देशेन विचारे प्रवृत्त्यव्यवस्थानात् संगम्यरूपस्यैव हेतुः इति—यत्तम् ।
लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्मात् समयवन्धादिवत् स्वकर्तव्यनिर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयैव ।

सिद्धिव्याख्या ।

तथाच जल्पादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या वाद्यादीनां कथातः पूर्वं निश्चयवत्त्वं नास्त्येव, अन्यथा जल्पादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नच—अहंकारिणः परपक्षमालम्ब्य ख्यात्याद्यर्थं जल्पादिप्रवृत्तिः संभवतीति—वाच्यम्; एवं जल्पकथायां प्रवृत्तिसंभवेऽपि कथातः पूर्वं तत्त्वनिश्चये वादरूपकथायां प्रवृत्त्यभावापत्तेः । तत्त्वबुद्ध्यसोः कथाया एव वादत्वेन तत्प्रवृत्त्यनन्तरभावितत्त्वनिर्णयस्य प्रागेव जातत्वेन पुनस्तत्त्वबुद्ध्युत्साया एवायोगादिति भावः । साधितं विप्रतिपत्तेरवश्यप्रदर्शनीयत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । केचित्तु वस्तुत इत्याद्यनुपपन्नं, विवादाङ्गसंशयवीजत्वेन विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वात् । उक्तरीत्या वादिप्रतिवादिनोः प्राशिकानां च स्वस्वपक्षनिर्णयरहितत्वेन स्वारसिकसंशयसंभवेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तादृशसंशयवीजत्वसंभवात् । तादृशसंशयस्यैव कथायां प्रवृत्तिविवादजन्यनिर्णयनिवर्त्यत्वेन तदङ्गत्वस्य च वक्तव्यत्वेनातादृशस्य तस्यात्थात्वात् । किंच कथकसंप्रदायानुरोधेनापि विप्रतिपत्तिवाक्यप्रदर्शनमावश्यकं, अन्यथा संप्रदायविरोधात् । नच—कथकसंप्रदायानुरोधित्वेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यप्रदर्शनस्य निर्मूलतयाऽन्धपरम्परात्वं एव पर्यवसानमिति—वाच्यम्; शिष्टाचारवत्कथकसंप्रदायस्यापि यत्किंचिन्मूलानुमापकतयाऽन्धपरम्परात्वे पर्यवसानाभावात् । अन्यथा शिष्टाचारस्यापि मूलाननुमापकत्वापत्त्या शिष्टाचारपरिप्राप्तमङ्गलाचरणादेरपि अन्धपरम्परात्वं एव पर्यवसानापत्तेः । किंच विप्रतिपत्तिर्नोपयुज्यत इत्यनेन किमभिप्रेतं—किं विप्रतिपत्तिसंशयजनकत्वं नास्तीति, किंवा तज्जन्यसंशयो नानुमानाङ्गमिति, आहोस्वित्थाङ्गं न भवतीति । नाद्यः; साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यां विप्रतिपत्तेश्च तदुद्भवस्वीकारात् । न द्वितीयः; पर्वते बहिरस्ति नास्तीति विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यद्वयं श्रुतवतो बहिसिंदेहात्पर्वते बह्यनुमानदर्शनात् । नच—विप्रतिपत्तेर्विशेषदर्शनरहिते संशयजनकत्वेऽपि तद्वति तदनुभवेन कथमनुमानमात्राङ्गत्वं, अङ्गत्वस्य कारणविशेषत्वेन सति व्यभिचारे तत्त्वानुपपत्तेरिति—वाच्यम्; विशेषदर्शनवतामनुमानानुदयेन तद्रहितेष्वेव तदुदये सति तद्वेतुसंशयस्यावश्यकत्वेन व्यभिचारानवकाशेन तत्त्वोपपत्तेः । अतएवाभ्यां विप्रतिपत्तिरचनापूर्वकं वादः कर्तव्य इति समयवन्धेनापि कथाप्रवृत्तिसंभवेन तस्याः सार्वत्रिकत्वोपपत्तिः । नच—तां विना वादकरणे प्रत्यवायाभावान्न तन्नियम इति—वाच्यम्; तथात्वे स्वस्वामितपक्षनिर्णयाभावेन पारिषदादीनां वाद्यादिष्वविश्वासप्रसङ्गेन तत्परिहाराय तथैव वादकरणस्यावश्यकत्वेन तन्नियमात् । न तृतीयः, विप्र-

गौडग्रहानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तदुद्देशेन प्रवृत्तिरतः संशयाभाववत्त्वनिश्चयविरोधिनी संशयवत्त्वधीरपेक्ष्यत एव । ननु—वादिनोरन्येषां च सभास्थानां निश्चये वादिभ्यां निश्चिते संशयाभावमुद्दिश्य न विचारे तयोः प्रवृत्तिः, किंतु विजयादिकमुद्दिश्य । तत्र च विप्रतिपत्तिर्नोपयुज्यते अत आह—तस्मादिति । स्वकर्तव्येति । उक्तस्थले तात्कालिके संशयाभावे निश्चितेऽपि निश्चयज-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

शेषगज्ञानद्वारा तस्याः फलेच्छां प्रत्युपयोगित्वाभावेऽपि ।—संशयवत्त्वधीरिति । विप्रतिपत्तेः संशयेनेव तद्वारा संशयवतापि संबन्धसत्त्वात् तत् स्मारकत्वमप्यक्षतमिति भावः ।—अपेक्ष्यतप्येति । फले सिद्धत्वज्ञानविषयनद्वारा फलेच्छाजनन इति शेषः । उक्तोपयोगस्य क्वचिदसंभवशङ्कावारकतयोपसंहारमवतारयति—नन्विति । विजयादिकमित्यादिना सम्भरणनपग्निदृष्टः । सम्भवधन्यादीत्यादिपदार्थं विवृणोति—यथावेति । ननुक्तव्यवस्थापनम् 'त्वयेदं साधनीयम्' 'अनेनेदं दृष्टनीयम्' इत्यादिमध्यमवाक्यादपि भवेत्, किं विप्रतिपत्तेरित्यादङ्गं सार्वदिकसंशयाभावप्रयोजकसंस्कारदात्र्यस्य तद्वक्तव्यासाध्यनयोक्तृसद्वृत्त्यस्य विप्रतिपत्तिगाम्यार्थवत्त्वनिर्णयप्रयोगोक्तोपयोगद्वयस्य मूलाक्षरार्थतां स्फुटयन् स्वयमप्युपसंहरति—तस्मादिति । इति विट्टलेशोऽयं लघुचन्द्रिकाव्याख्यानं विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचारान्वयनिरूपणम् ॥

सिद्धिव्याख्या ।

तिपत्तेर्वादिप्रतिवादिनियमहेतुत्वेन कथाङ्गत्वान् । तथाहि—विचारविषये नानाकर्तृकवाक्यविस्तारात्मक-
कथाया निरूप्यनिरूपकनियमो वादिप्रतिवादिनियमः सभ्यानुविधेयसंवरणं निग्रहसामर्थ्यासामर्थ्यं चे-
त्याद्यङ्गानि तावन् कथकैः स्वीकृतानि । तत्र विप्रतिपत्तिर्नाम विवादः, विवदमानयोरेव वादिप्रतिवादि-
भावो नान्ययोरिति वादिप्रतिवादिनियमस्य विप्रतिपत्तिसापेक्षत्वान् । तथाच निरूप्यनिरूपकनियमस-
भ्यानुविधेयसंवरणवन् निग्रहसामर्थ्यासामर्थ्योद्भावनवच्च वादिप्रतिवादिनियमस्यापि कथाङ्गत्वे विवादा-
परनामकविप्रतिपत्तिं विना वादिप्रतिवादिनियमानिरूपणान्, तत्प्रयोजकतया कथायां विप्रतिपत्तिप्रदर्शन-
मावश्यकमिति । नच—विप्रतिपत्तिवाक्यस्य मध्यस्थमात्रकर्तव्यत्वेन तदादाय वादिप्रतिवादिभावस्यै-
वाभाव इति—वाच्यम् । पारिपद्यानां अविश्वासपरिहारायान्योन्यमवलम्ब्यमानपक्षनिर्णयस्यावश्यकतया
तदर्थं वादिप्रतिवादिभ्यामपि विप्रतिपत्तेः प्रदर्शयितुं शक्यत्वेन मध्यस्थमात्रकर्तव्यत्वायोगान् । नच—
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्वद्वदिति, शब्दो नित्यः व्योमैकगुणत्वान् तत्परिमाणवदिति तत्कृतपरस्परबोधा-
नुकूलन्यायवाक्ययोः प्रविष्टस्य परस्परविरुद्धप्रतिज्ञावाक्यस्यैव विवादरूपत्वेन तदादाय वादिप्रतिवादि-
भावोपपत्तिरिति—वाच्यम् । अनुमानाङ्गसंशयजनकतया विप्रतिपत्तेरावश्यकतया तत एव वादिप्रति-
वादिभावोपपत्तौ तदधीनप्रतिज्ञावाक्यस्यापि विवादरूपतया तदादाय वादिप्रतिवादिभावोपपत्तिकल्पने
गौरवान् । किंचोक्तरूपकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यवद्विप्रतिपत्तिवाक्यस्यापि अङ्गत्वानुरोधेन कथान्तर्भा-
वान्, प्रोक्षणावघातादीनां यागशरीरनिर्वर्तकत्वेन यागाङ्गत्ववत् सभ्यानुविधेयवाक्यविप्रतिपत्तिवाक्ययो-
रपि नानाकर्तृकवाक्यविस्ताररूपकथाशरीरनिर्वर्तकत्वेन कथाङ्गत्वमविरुद्धम् । नच—सभ्यानुविधेयवाक्य-
स्यापि कथानात्रसत्त्वनियमाभावेन तद्वृष्टान्तेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्यापि कथान्तर्भावेण तदङ्गत्वसाधनमनु-
पपन्नं, नहि तत्त्वनिर्णीपकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यस्यावकाशोऽस्ति, तत्कथाया शुरुशिष्यसंप्रमाणक-
वाक्यनात्रात्मकत्वादिति—वाच्यम्; एवमपि जल्पकथायां सभ्यानुविधेयवाक्यस्यावकाशसंभवेन तद्वृ-
ष्टान्तेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य कथान्तर्भावेण तदङ्गत्वसाधनोपपत्तेः । नहि कथात्वावच्छिन्नकथाङ्गत्वेन
विप्रतिपत्तिरस्मान्निमित्तीयते, किंतु कथैकदेशाङ्गत्वेन, तदभिहितं—वादजल्पवितण्डानामन्यतमां
कथामाश्रित्येति । नच—प्रोक्षणावघातादीनां यागशरीरनिर्वर्तकत्वेन यागाङ्गत्ववत् विप्रतिपत्तेः कथा-
शरीरनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गत्वं न युक्तं, तत्र प्रमाणेन यागशरीरेयत्तानिर्णये प्रोक्षणादीनां तन्निर्वर्तकत्वेन
तदङ्गत्वं श्रुत्यादिप्रमाणैस्तुज्ञानमिति तदङ्गत्वे विवादाभावेऽपि प्रकृतकथाशरीरेयत्तायामेव मानाभावेन
विप्रतिपत्तेः कथावाद्येन निग्रहानर्हेण लौकिकरीत्यनुसारेणेत्याद्युक्तप्रकारेण कृतकार्यतयाऽनावश्यकत्वेन
तच्छरीरनिर्वर्तकत्वत्वेहायोगेनाङ्गत्व एव विवादात्तदयुक्तमिति—वाच्यम्; कथकसंप्रदायानुमितप्रमाणस्यैव
कथाशरीरेयत्तायां मानत्वेन ततः कथाशरीरत्वे सिद्धे तस्याः शरीरभूतायाः विप्रतिपत्तेरावश्यकत्वेन
तच्छरीरनिर्वर्तकत्वस्य संभवेनाङ्गत्वे विवादाभावान् । नच—अन्वारम्भणीयाया नियतसमयकर्तव्यत्वेऽपि
दर्शपूर्णमासानङ्गत्ववत्, नियतसमयकर्तव्याया विप्रतिपत्तेरपि नाङ्गत्वमिति—वाच्यम्; तस्यास्तदङ्गत्वबोध-
कप्रमाणभावेनाङ्गत्वाभावेऽपि प्रकृतेऽङ्गत्वबोधकोकप्रमाणानुसारेणाङ्गत्वतर्तम्वादित्याहुः ॥ अपरेतु—पक्षता-
वच्छेदकपुरस्कारं विना परार्थानुमाने पक्षनिर्देशायोगान् तदावश्यकत्वे सिद्धे विप्रतिपत्तेश्चानुमाननात्रे
पक्षतावच्छेदकत्वान् न तदावश्यकत्वहानिरिति; तन्न, वर्णात्मकः शब्दो नित्यः ।

१ यद्यपि उत्पत्तिरूपदोषमयोद्भावनं न संभवतीत्यन्यदमदशप्रयोगे न संगतः; तथापि पुनरभेदेन उत्पत्तिरूपदोषोद्भावनमुप-
पत्तिः । उपपत्तिर्नैवं शब्दस्ते तत्रादित्येकमेवमनस्त्वित्यत्र ।

तत्र मिथ्यात्वे विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्विभ्रं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वा, पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगि न वेति । अत्रच पक्ष-

सिद्धिव्याख्या ।

अन्धकारत्वं भाववृत्तीत्यादिप्रकारेणापि पक्षनिर्देशदर्शनेन सर्वत्र परार्थानुमाने विप्रतिपत्तेः पक्षतावच्छेदकत्वस्यासंभवात् । तत्रेति । मिथ्यात्वकथायामित्यर्थः । विप्रतिपत्तिरित्यस्यान्तिमशब्देनान्वयः । विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह—ब्रह्मप्रमेति । अनुमानफलं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरित्येकं मतम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यपरं मतम् । तत्राद्यमतेन प्रथमविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयति—अत्रचेति । पक्षविशेषणमिति । तथाच शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मप्रमेतरवाध्यत्वान्न तत्र सिद्धसाधनम् । नच—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्यसंस्कारस्य कालान्तरे उच्छेदशङ्कया संशयोत्पत्तिसंभवज्ञानेन तदापि संशयाभावोऽनुवर्ततामितीच्छायाः संभवाच्च विजयादिकमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्तिः । किंच यथा समयबन्धः एतन्मतमवलम्ब्यैव युवाभ्यां विचारणीयमित्याकाको मध्यस्थेन क्रियते, अन्यथा वादिनोर्मतान्तरप्रवेशेऽव्यवस्थापत्तेः; यथा वा वादिनौ परीक्ष्येते, अन्यथा मूलस्य विचारे मध्यस्थस्यैव हास्यत्वापत्तेः; तथा विप्रतिपत्तिरपि मध्यस्थेन कार्यैव; अन्यथा प्रासङ्गिकविषयमादाय वादिनोरैकस्य जयस्वीकारापत्त्या प्रकृतविषये तयोर्जयपराजयव्यवस्थापनरूपस्य मध्यस्थकर्तव्यस्यानिर्वाहात् । विप्रतिपत्तौ कृतार्था तु सभास्यैस्त्वच्छ्रवणात्तद्विषयकोटी अपलप्य प्रासङ्गिकविषयान्तरं न वादिभ्यामवलम्ब्य विजयः स्वीकर्तुं शक्यते । तस्मात्प्रासङ्गिकालिकसंशयाभावप्रयोजकसंस्कारदार्ढ्यसोक्तव्यवस्थापनस्य च स्वकर्तव्यस्य निर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः कार्यैवेति भावः । प्रतिपत्तेत्यादि । स्वसंबन्धितया ज्ञाते सर्वत्र धर्मिणि । त्रैकालिकस्य सर्वदा विद्यमानस्य निषेधस्य अत्यन्ताभावस्य । प्रतियोगि न वा । येन संबन्धेन यद्रूपविशिष्टसंबन्धितया यत् ज्ञातं तत्संबन्धतद्रूपावच्छिन्नं तन्निष्ठोक्ताभावस्य प्रतियोगित्वं निवेद्यम्; अन्यथा संबन्धान्तररूपान्तरावच्छिन्नमुक्तप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाध्यतापत्तेः । स्वपदं रजतत्वादिविशिष्टपरम् । नव्यमते स्वत्वस्याननुगतत्वात्तत्त्वव्यक्तिपरत्वे व्यक्तिभेदेन मिथ्यात्वस्य भेदापत्तेः । तथाच रजततादात्म्येन ज्ञायमानं यच्छ्रुत्वादिदं तन्निष्ठाभावीयं यद्रजतत्वतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतिप्रतियोगित्वं तस्य प्रातीतिक इव व्यावहारिकेऽपि रजते सत्त्वात्तत्र सिद्धसाधनवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । कालिकाव्याप्यवृत्तिमदत्यन्ताभावमादायार्थान्तरतापत्तेस्तैत्रैकालिकेत्युक्तम् । यद्यपि अत्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगिता भेदसहिष्णुना तादात्म्येनावच्छिन्ना, नतु भेदस्य; तादृशतादात्म्यस्य भेदाविरोधित्वात्, भेदासहिष्णु च तादात्म्यं नास्त्येव अत्यन्ताभेदतादात्म्यादिसंबन्धासंभवात्; तथापि प्रकृतानुमानात्तादात्म्यावच्छिन्नभेदप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरं स्यात् । अतोऽत्यन्ताभावेत्युक्तम् । संसर्गाभावो वा निवेद्यः । तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकरजतत्वादिमत्त्वस्य साध्यत्वे

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अथ पक्षतावच्छेदकविचारः ।

मूले तत्र अवश्यप्रदर्शनीयविप्रतिपत्तिषु । निर्धारणसप्तमी । मिथ्यात्वे तत्सिद्ध्यनुकूला तत्कोटिकावा । प्रदर्शनीयविप्रतिपत्तिषु मध्ये ब्रह्मप्रमेतद्विचारः । मिथ्यात्वकोटिकेति मिथ्यात्वकोटिका विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमेत्यादिकाव्यरूपेति वाच्यं । प्रतिपन्नपदस्य स्वसंबन्धितया । रूपनिवेशे चैव उपाधिपदस्य च अधिकरणमर्थ इत्याशयेन व्याचष्टे—प्रतीत्यादि । नद्वयत्वे विद्यमानाभावप्रतियोगितायाः तत्रातिद्वयार्थः । अन्यथा व्यावहारिकरजतस्य स्वपदेनोपादाने तत्संबन्धितया ज्ञाते अत्यन्तपदवैयर्थ्यं गृह्णते—यद्यपीति । भेदाविरोधात् । सिद्धसाधनाभावेन सर्वत्रपदवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । संबन्धनिवेशे न तावच्छेदकत्वादिनि भावः—नास्त्येवेति । एतद्व्यादिति । अभावविरोधिन एव प्रतियोगिसंबन्धस्य प्रतियोगितामिति । तथाच कपालादौ घटात्यन्ताभावानुपपन्नमते कपालादौ घटादेः तादात्म्यं संबन्धः, नतु घटादौ । अर्थाभेदेन घटादौ तादृशभेदस्याभावप्रतियोगिताव्यवस्थानिष्ठमपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितायाः तादात्म्यावच्छिन्नत्वमात्रोपपन्नमात्रेण तद्व्यतिरिक्तनिवेशे प्रयोजनमावादाह—संसर्गसंभवेन घटादेः पारमार्थिकत्वानुच्छेदप्रसङ्ग इति भावः । अत्यन्ताभाव इति । भेदान्वाभाव इत्यर्थः । नच तादात्म्यावच्छिन्न

• ननु खलं स्वपदार्थतावच्छेदकम् । तत्र व्यावहारिकप्रातीतिकरजतलयेरेकं पक्षद्वयान्तस्थसाध्ययोरुगुमाधेनुपादेयम् । तथाच तादृशानुगतत्वेन प्रातीतिकरजतत्वे उपादीयमाने व्यावहारिकरजतलस्याप्यवर्जनीयतदुपादानावश्यकतया व्यावहारिकरजतावयवस्यापि तादृश्यावदन्तर्गततया, तत्रच तादृशानुगतधर्मवद्वच्छिन्नाभावस्यानुमानात्प्रागसिद्धत्वेन दृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिर्तादवस्थम् । नच—स्वतात्त्विकानुगतधर्मोपलक्षितप्रातीतिकरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवेऽपि सत्त्वात् नयं दोषः, स्वत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावनिवेदे प्रयोजनाभावादिति—वाच्यम्; पूर्वसंगृहितविशिष्टरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रैकालिकत्वाभावेऽपि तत्तदवयववृत्तिलविशिष्टरजतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृश्यावदङ्गित्वेऽपि रजतलघटत्वाभ्यां रजतसामान्याभावं निरुक्तमादाय सिद्धसाधनवारणाय स्वत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावस्य निवेदयत्वात् । नच—तदर्थं स्वलपरीत्यधिकरणधर्मयोमप्रतियोगितावच्छेदकत्वाकाभाव एव निवेद्य इति—वाच्यम्; तावतापि स्वलपरीत्यधिकरणभूतप्रातीतिकरजतत्वेन व्यावहारिकरजताभावनादापोक्षदोषवारणेन तदर्थमुक्तत्वाभावेऽदोषादपेक्ष्यतादिति चेत् । स्वावच्छिन्नवत्त्वेन प्रतीयमानयावदिष्टाभावीयत्—स्वावच्छिन्नलोभयसंगन्धेन स्वविशिष्टप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वस्य साध्यत्वेनानुगन्तव्यभावात् । स्वत्वस्यानुगतत्वेऽपि तदार्थयैकैकव्यपेरेव संवेद्यवृद्धप्रतियोगिविधया निवेद्यात्, संवेद्ये च खलं परिचायकम् । यथाहि 'स्वप्रतियोगिशुचित्त—स्वसामानाधिकरन्त्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टान्तर्गतं उभयान्यतम्' इति

सिद्धिव्याख्या ।

निरुक्तपक्षतावच्छेदकशरीरप्रविष्टप्रकारकावाध्यत्वस्यैव तदवच्छेदकसमर्थत्वेन पूर्वदलवैयर्थ्यात् । किंचैवमतीतघटादेरपक्षत्वप्रसङ्ग—इति चेन्न । ब्रह्मेतरावृत्तिर्भर्मप्रकारकान्यनिष्ठ विरोधिविषयत्वावच्छिन्ना या कारणता तन्निरूपितकार्यताश्रयनिवृत्त्यप्रतियोगित्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र प्रपञ्चस्य विरोधिविषयकचरमवृत्तिवाध्यत्वेनाश्रयासिद्धिवारणाय ब्रह्मवृत्त्यप्रकारकान्यनिष्ठेति । उत्तरज्ञाननिवर्त्य-पूर्वज्ञानादीनामीश्वरज्ञाननिवृत्त्याऽतीतघटादीनां च पक्षत्वसिद्धये विरोधिविषयत्वावच्छिन्नेति । शुक्ति-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्ताभावस्तप्रतियोगित्वस्य घटादौ सिद्धिमादाय घटादेः पारमार्थिकस्वीकारेऽप्यर्थान्तरं स्यादतस्तत्संबन्धावच्छिन्ने-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

नन्वेवं प्रथमसाध्यस्य रजतत्वेन घटाभावमादाय घटे प्रतिद्वयस्य रजतत्वविशिष्टे पक्षेऽनुमानात् सिद्धौ रजतत्वविशिष्टस्य सत्यताभङ्ग इत्युक्तप्रायम् । तथा न युक्तम् । रजतस्य सत्यतया तदाश्रयत्वेन प्रतीयमानं तदवयवे तत्सामान्याभावापुण्यमे-ऽप्युक्तानुमानवलेनैव रजतत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य रजते सिद्धापत्त्याऽर्थान्तरस्याग्रेव तत्रापि प्रसङ्गात् । नच-तत्रापि तद्वृत्तसामानाधिकारण्यं तद्वृत्तावच्छिन्नप्रतियोगितायां निवेश्यमिति—वाच्यम् ; साध्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रातीतिकरजतस्यापि व्यावहारिकरजतत्वेनाभावस्य व्यावहारिकरजतावयवेऽभावात् । प्रातीतिकरजते तदसत्त्वात् । इदं तु तद्वृत्तसामानाधिकारण्यनिवेशेऽपि व्यावहारिकघटत्वसामानाधिकरण्याः पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रातीतिकघटे-ऽसत्त्वेन साध्यप्रसिद्धेः । नच—पूर्वेन रजतत्वेन रजतघटान्यतराभावप्रतियोगितासिद्ध्या, रजतत्वेन रजतघटोभयाभावप्रतियोगितासिद्ध्या वाऽर्थान्तरं वाच्यम्, तत्र नायः; तव रजतावयवे रजतसामान्याभावस्यैव तादृशान्यतराभावस्याप्यसत्त्वात्, तत्सिद्धौ च रजतस्य सत्यत्वभङ्गस्य दुर्वारत्वात् । नान्यः; निरुक्तप्रतियोगितारूपे साध्ये अव्यासज्यवृत्तिलविशेषणेन पर्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबन्धलोपगमाद्वा तादृशोभयाभावप्रतियोगितासिद्धिवारणसंभवात्—इति वाच्यम् ; तथा प्रकारस्य द्वितीयसाध्येऽपि संभवेनार्थान्तरवारणसंभवेन सामानाधिकरण्यनिवेशवैयर्थ्यात् । इह तादृशान्यतराभावोभयाभावविलक्षणस्यैव पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यं नास्तीति प्रत्ययविषयाभावस्य प्रतियोगितासिद्धिमाश्रित्यार्थान्तरं ब्रूम इति चेत् पूर्वत्रापि रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषयीभूतविलक्षणाभावप्रतियोगितासिद्धिमाश्रित्यार्थान्तरं दुर्वारम् । अथ पूर्वत्र रजतत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययविषयाभावप्रतियोगिताशून्यत्वं पक्षविशेषणम् । अतो नार्थान्तरम् । तर्हिहापि पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्यं नास्तीति प्रत्ययविषयाभावीयप्रतियोगिताशून्यत्वं पक्षविशेषणमस्तु, किं सामानाधिकरण्यनिवेशेन । किंच सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि पारमार्थिकत्वेन प्रातीतिकघटो नास्तीति प्रतीतिविषयाभावप्रतियोगितासिद्धिमादायार्थान्तरं दुष्परिहरमेवेति चेत् ।

अत्रोच्यते—पूर्वसाध्ये साध्याप्रसिद्धिभयेन सामानाधिकरण्यनिवेशासंभवादनायत्नोक्तरीत्या पक्षविशेषणान्युपादायै-वार्थान्तरं वारणीयम् । एतत्साध्येतु सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि प्रातीतिकघटे साध्यप्रसिद्धिसंभवेन (साध्याप्रसिद्धिसंभवेन) तन्निवेशसंभवात् उक्तरीत्या गुरुतरपक्षविशेषणोपादाने गौरवाच्च लघुना सामानाधिकरण्यनिवेशेनैव पारमार्थिकत्वावच्छिन्न-शुक्तिरूप्यादिप्रतियोगितासिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरं वारणीयम्, तन्निवेशेऽपि प्रसक्तं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातीतिकघटादिनिष्ठ-प्रतियोगितासिद्धिप्रयुक्तार्थान्तरं लगत्या गुरुभूतं तादृशप्रतियोगित्वशून्यत्वरूपपक्षविशेषणोपादानेनैव वारणीयम् । उभयत्र पक्षविशेषणसिद्धिस्तु प्रत्यक्षादिना मुलमेति तत्रतत्र सिद्ध्यापत्तेरिति वदताऽर्थान्तरोद्भावकेनाप्युपगम्यत इति सर्वं समञ्जसम् । अतएव दीधितौ तर्कग्रन्थे ‘धूमो यदि बह्वयसमवहिताजन्यत्वे सति बह्विसमवहिताजन्यः स्यात् नोपन्नः स्यात्’ इति मौलतर्के विपर्यये बह्वयसमवहितजन्यत्वे पर्यवसानवारणेन बह्विसमवहितजन्यत्वमात्रपर्यवसायितानिर्वाहाय ‘बन्धसमवहिताजन्यत्वेन पक्षो विशेषणीयः’ इत्युक्तम् । एवं सामान्यानुमाने प्रथमसाध्ये रजतत्वेन घटाभावप्रतियोगित्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावदवृत्तित्वं पक्षीभूतनिरुक्तरूपे विशेषणं देयम् । द्वितीयसाध्ये तु घटत्वादिरूपे पक्षे पारमार्थिकत्वेन शुक्तिरूप्याभावप्रतियोगितायाऽर्थान्तरवारणाय साध्यघटकप्रतियोगितायां स्वसामानाधिकरण्यं

१ रजतस्य उभयसाधारणरजतत्वेनाभावस्य रजतावयवेऽभावात्—इति मातृकान्तरे.

२ उभयसाधारणघटत्वसमा—इति

पाठभेदः.

मते शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणाय ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यत्वं पक्षविशेषणम् । यदि पुनः पक्षतावच्छेद-

सिद्धिव्याख्या ।

रूपादिव्यावृत्तये निवृत्त्यप्रतियोगित्वेऽसतीति ॥ द्वितीयमते तु तद्विशेषणमदेयमेवेत्याह—यदीति । इतरेति । त्रैकालिकानिषेधप्रतियोगित्वस्योभयत्राभावात्माध्यं वाधितं, अतस्तद्वारणायैतरविशेषणमादरणीयमेवेत्यर्थः । ननु—सत्त्वेन प्रतीत्यर्हमिति विशेषणं किमर्थं । नच—असति वाधवारणायैति युक्तं; असतः पक्षत्वस्यैवासंभवान् । अन्यथा तस्य सविशेषत्वापातेनासत्त्वव्याघातान् । सति च व्याघाते पक्षत्वशङ्काया एवानुदयान् । व्याघातावधित्वाच्छङ्कायाः । किंच चिद्विन्नमित्यनेनासतः पक्षत्वव्यावृत्तेर्न तस्य प्रसक्तिः । चिद्विन्नत्वस्य तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणत्वरूपत्वान्, असतश्च भावाभावाधिकरणरूपत्वान्भ्युपगमादिति चेन्न । असतो ब्रह्मप्रतियोगिकभेदानधिकरणत्वे ब्रह्माभेदप्रसङ्गान्, चिद्विन्नत्वस्य चित्प्रतियोगिकभेदसंबन्धरूपत्वेन तदधिकरणत्वरूपत्वान्भ्युपगमाच्च । ‘असच्छविपाणं ब्रह्मभिन्नमिति’ विशिष्टप्रतीतिवलेनासतस्तत्प्रतियोगिकभेदेन सिद्धे संबन्धे विशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धस्य भेद एव कल्पनाच्च । अन्यथा ध्वस्तो घटो ज्ञात इत्यवाधितविशिष्टप्रतीतिवलेन ध्वस्तघटस्य ध्वंसज्ञानाभ्यां ध्वंसज्ञानरूपयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावविषयविषयिभावसंबन्धयोरस्वीकारप्रसङ्गः । नचैष्टापत्तिः; ध्वस्तघटस्य ध्वंसप्रतियोगित्वविषयत्वयोरभावप्रसङ्गान् अवाधितविशिष्टप्रतीत्या विशेषणविशेष्यसंबन्धासिद्धौ भूतले घटीयया विषयप्रतीत्या प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिसंवादाभावप्रसङ्गान् । ध्वस्तो घटो ज्ञात इति प्रतीतिविषयस्य ज्ञानस्य घटादिवद्विषयानुद्देशित्वरूपनिर्विषयत्वापत्तेः । एतेन—असतः पक्षत्वे सविशेषत्वापातेनासत्त्वव्याघातात्पक्षशङ्कैव न शङ्काया व्याघातावधित्वादिति—निरस्तम् । बन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वान् घटवदित्याद्यनुमानेऽस्ततोऽपि बन्ध्यासुतस्य पक्षत्वदर्शनान् न्यायदीपावल्यां अस्त्ववानुमानस्य सदनुमानत्वस्वीकाराच्च । किंच पक्षत्वं, सिपाधयिपितसाध्यसंदेहवत्त्वं वा, सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावोऽवा, उभयथाऽप्यसतः पक्षत्वानपाय एव उभयोरपि ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्यपि प्रतियोगित्वे विशेषणं देयम् । नच—पारमार्थिकत्वस्य घटादौ स्वीकारे तेन रूपेण कथं कपालादौ संयोगेनापि घटादेरभावसिद्धिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनापि विशेषरूपेण सामान्याभावस्वीकारेऽपि सामान्यरूपेण विशेषत्वाभावास्वीकारादिति—वाच्यम्; प्रकृतानुमानवलेनैव तादृशाभावसिद्ध्यापत्योक्त्यर्थान्तरस्यापत्तेः । मत इति ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

देयम् । पारमार्थिकत्वेन प्रतीतिकघटानावप्रतियोगितयाऽर्थान्तरवारणाय तु तादृशप्रतियोगितावदवृत्तित्वं न देयम् । तस्य घटत्वेऽसत्त्वेन पक्षातिप्रसङ्गान् । किंतु तादृशप्रतियोगित्वानावबहुतित्वविगिष्टत्वं । तदवच्छेदेन च तादृशानुगतस्याऽन्तप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्यं तिष्ठन् न तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्यमादाय पर्यवस्यति । तदभाववद्वृत्तित्वविगिष्टनावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यसंभवान् । यथा द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वविगिष्टमत्तायां जातिसामानाधिकरण्यसिद्धिः, द्रव्यत्वानुगुणतादिसामानाधिकरण्यपर्यवसायिनी तथेति । इदं तु बोध्यम्—सामान्यविशेषानुमानयोः पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतिभासिकविशेषप्रतियोगितावदवृत्तित्वस्य, तादृशप्रतियोगित्वानावबहुतित्वविगिष्टत्वरूपस्य तादृशप्रतियोगिताभ्यन्तस्य चानुगतस्य यथायथं पक्षविशेषणस्य संभवात् साध्यघटकप्रतियोगितायां तद्वृत्तिसामानाधिकरण्यं किमर्थमिति । व्यावहारिकतत्त्वद्रव्यरूपपक्षकानुमाने तद्वृत्तिसामानाधिकरण्यस्य सार्थक्यम्, तत्र तदुक्तदाने विशेषान्तरात्तादाने प्रयोजनभावादिति तु परमार्थः । तदुक्तवाचिष्ठमत्त्वानुगुणसिद्धिस्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं न वाच्यमिति साह—कपालादाविति । अस्वीकारादिति । तथाच तादृशस्यादिशंबन्धावच्छिन्नभाववादिप्रतियोगिकतामार्थिकसंयोगावच्छिन्नपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता घटादेः पारमार्थिकत्वं भवेत्तैव तिष्ठतीति तत्संबन्धावच्छिन्नत्वं न वाच्यमिति भावः ।—आपत्तेरिति । ननु

वियन्मिथ्या न वा, पृथिवी मिथ्या न वेति । एवं वियदादेः प्रत्येकं पक्षत्वेऽपि न घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता । पक्षसमत्वात् घटादेः । तथाहि पक्षे साध्यसंदेहस्यानुगुणत्वात् पक्षभिन्न एव तस्य

सिद्धिव्याख्या ।

निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहे इव, पक्षादन्यत्र निश्चितहेतुमति साध्यसंदेहेऽपि संदिग्धानैकान्त्यादेवं रूपे घटादौ संदिग्धानैकान्तिकता स्यात्—इत्याशङ्क्याह—एवमिति । न संदिग्धानैकान्तिकतेत्यत्र हेतुमाह—पक्षसमत्वादिति । तथाच निश्चितहेतुमति सर्वत्र साध्यसंदेहस्य दोषत्वेऽनुमानमात्रोच्छेदापत्त्या पक्षातिरिक्त एव तस्य दोषत्वेन पक्षसमेवाऽदोषतया एवंभूते घटादौ न संदिग्धानैकान्तिकतेति भावः । घटादेः पक्षत्वमेवोपपादयन् तत्र संदिग्धानैकान्तिकतां निराकर्तुं तस्य दूषकतास्थलं दर्शयति—तथाहीति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ननु—असिद्धिचारणायेत्यपि वक्तुमुचितम् । बाधो हि हेत्वाभासो विप्रतिपत्तिप्रयुक्तन्यायप्रयोगाधीनानुमितावेव विरोधी सन् दूषणं, ननु विप्रतिपत्तिजन्यसंशयविरोधी सन्, बाधादीनां निश्चयवत्त्वे संशयानुत्पादस्योक्तत्वात् । तदा हि संशयस्याकर्तव्यत्वेन जयव्यवस्थामात्रसिद्धये विप्रतिपत्तिरिवानुमितिसामग्रीमात्रस्य हेत्वाभासादिदोषशून्यस्य प्रतिवादिनिष्ठस्य वादिना कर्तव्यतया संशयाविरोधित्वेन बाधस्योद्भावेन व्यर्थम् । अनुमितितत्करणपरामर्शान्तरविरोधित्वरूपेण हेत्वाभासत्वेन बाधस्योद्भावेन च हेत्वसिद्धेरपि तदुचितमिति—चेन्न । विप्रतिपत्तिकाले हेतोः प्रयुक्तत्वेन हेतुमत्ताज्ञानविरोधिन्या असिद्धेः ज्ञातुमशक्यत्वेन तस्य विप्रतिपत्तिदोषत्वाव्यवहारात् । नच—पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तां साध्यस्य विवक्षितत्वाद्देतोः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन प्रयोक्तव्यतामनुमाय असिद्ध्यादेर्दोषत्वं संभाव्यमिति—वाच्यम्; अनुमानाकौशलेन सभाक्षोभादिना वा अन्यथापि हेतोः प्रयोगसंभवात् । वस्तुतस्तु, बाधपदमसिद्धेरप्युपलक्षकम् । विप्रतिपत्तियोग्यन्यायवाक्योक्तहेतोर्दोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वसंभवात् । अतएवात्रे संदिग्धा

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

विप्रतिपत्तिदूषणत्वात् विप्रतिपत्तिकाल उद्भाव्यते, स्वरूपसिद्धिस्तु न तादृशीति नोद्भाव्यत इत्यत आह—बाधो हीति । उक्तत्वादिति । तथाच बाधो न विप्रतिपत्तिदूषकतयोद्भाव्यत इति भावः । यथाच विधया बाध उद्भाव्यते तयातु स्वरूपसिद्धिरप्युद्भावनाहंत्याह—अनुमितितत्करणेति । ननु विप्रतिपत्तिकालेऽनुमितेः तत्करणस्य वा वादिनाऽसंपाद्यतया तद्दिगेधिदोषः कथं प्रतिवादिनोद्भाव्यत इत्यत आह—अनुमितिसामग्रीमात्रस्येति । मध्यस्थेन प्रतिवादिना वा ज्ञायमानस्य न्यायप्रयोगमात्रस्येत्यर्थः । अनुमितेः तत्करणस्य च मात्रपदेन व्यवच्छेदः । कथमेतावता विप्रतिपत्तिकाले हेत्वाभास उद्भाव्यत इत्यत उक्तम्—हेत्वाभासादिदोषशून्यस्येति । एवंच विप्रतिपत्तिसमनन्तरमेव हेतुदोषोद्भावेन तदुत्तरे न्यायप्रयोगे उक्त हेतुः दोषशून्यत्वविशिष्टो न संभवतीति भावः । अनुमितेः तत्करणस्य वाऽकर्तव्यत्वेऽपि हेत्वाभासशून्यतासंपादनमावश्यकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदाहीति । बाधादीनां निश्चयकाले इत्यर्थः ।—विप्रतिपत्तेश्चेति । मध्यस्थेनेत्यादिः । तदुत्तरमिति शेषः । उद्भावन इति । क्रियमाण इति शेषः । तत् उद्भावनम् । विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयएवविप्रतिपत्तिकाल उद्भाव्यः । बाधस्योक्तरीत्या विप्रतिपत्तिविरोधित्वाभावेऽपि तत्समानाकारकानुमितिविरोधितया तत्काल एव ज्ञानसंभवेन विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहारान् तत्काले स उद्भाव्यः । स्वरूपसिद्धिस्वरूपमित्यविरोधितया न विप्रतिपत्तिदोषव्यवहारविषयतेत्यतो न शोद्भाव्येत्याशयेन समाधत्ते—नेति । ननु स्वरूपसिद्धिरनुमित्यविरोधित्वेपि तत्रनकपक्षधर्मज्ञानविरोधितया कुतो न विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहार इत्यत आह—विप्रतिपत्तिकाले इति । अनुमायेति । नच तथाऽनुमानेऽपि हेतुविशेषस्याज्ञानान् वृत्तिविषयत्वस्य अवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकस्यापि हेतोः संनवाच कथमिदानीं स्वरूपसिद्धिज्ञानमिति वाच्यम् । प्रयोक्ष्यमाणस्य हेतोः ब्रह्मदुच्छमाधारण्ये व्यभिचारात् तज्ज्ञान एव हेतुः प्रयोगार्ह इति सामान्यतो ज्ञानसंभवेन तत्र स्वरूपसिद्धिज्ञानसंभवादिनि भावः ।—अन्यथापि हेतोः प्रयोगसंभवादिति । तथाचावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तिप्रयोगस्यावच्छेदकावच्छेदेन हेतुप्रयोगाव्याप्यत्वेन न तेन तदनुमानमिति भावः । ननु मध्यस्थेन वादिनोः परीक्षापूर्वकमेव कथायां प्रवेदयत्वादनुमानाऽनुमानां सभाक्षोभान्तरादिनां वा कथायां प्रवेदयत्वाद्वावच्छेदकावच्छेदेन विप्रतिपत्तिस्थले तादृशहेतुप्रयोगस्यावश्यकतया तदनुमानसंभवेन तद्दिगेध्वमिद्विप्रतिपत्तिकालाण्य ज्ञानसंभवेन तदोपपन्नव्यवहारविषयत्वस्य बाधबहुवर्तितया तदुद्भावनमुचितमेवेत्याशङ्क्याह—वस्तुतस्त्येति । अतएव हेतुदोषस्यापि विप्रतिपत्तिदोषत्वव्यवहारादेव ।—अत्र इति । 'एवं

यामकनियतया विप्रतिपत्त्या लघुभूतया पक्षतावच्छेदो न विरुद्धः । समयवन्धादिना व्यवधानात्-
स्यानुमानकालासत्वेऽप्युपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वम् । यद्वा विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकमेव

सिद्धिव्याख्या ।

सत्यं विमतिरनुगततावच्छेदकसापेक्षेति; तथाऽप्यनुमाने लक्ष्या विमत्यैव पक्षतावच्छेद उक्तः । प्रमाणोप-
न्यासे लघुभूतस्यैवादर्णीयत्वात् सावयवत्वेन तत्साधितस्य लघुनः कार्यत्वस्य हेतुत्ववन् मिथ्यात्वानुमानेपु
कृतस्य तत्त्वेनोपादानं शिष्यं प्रति प्रयोगवैचित्र्यज्ञापनायेत्यदोष इत्यभिप्रेत्याह—स्वनियामकेति । धर्मि-
तावच्छेदकतयोपस्थिते यो धर्मः ब्रह्मप्रमेत्यादिरूपः, स्वनियामकस्तन्निमित्ततया तदनतिरिक्तविषयताकथेत्यर्थः ।
विप्रतिपत्त्येति । विमत्येत्यर्थः । ननु—पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपानुमित्यनुरोधेनानु-
मितिकाले सत एव धर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वमुचितं, ब्रह्मप्रमेत्याद्यनुगतधर्माश्रयविषयविमतिर्वा पृथिवीत्वज-
लत्वाद्यनुगतधर्माश्रयविषयविमतिर्वा, पक्षतावच्छेदिका नानुमानकालेऽस्ति; विमतेः समयवन्धसञ्चानुविधे-
यसंवरणादिना व्यवहितत्वात्, तथाच तस्याः कथं पक्षतावच्छेदकत्वं—इत्याशङ्क्य तावता तस्य विशेषणत्वाभा-
वेऽपि उपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्याह—समयवन्धादिनेति । यद्यन्यनुगतानतिप्रस-
क्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावे तस्या उपलक्षणत्वायोगः । भावे वा तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमस्तु आवश्यकत्वात् ।
नच—तथापि विमतेरभावेऽपि तज्ज्ञानसंभवात् तदेव विशेषणतया पक्षतावच्छेदकमिति—वाच्यम्; तथा-
सति विमतत्वेन ज्ञातं मिथ्येत्येव प्रतिज्ञावाक्यप्रयोगापत्त्या विमतं मिथ्येति तत्प्रयोगानुपपत्तेः; तथापि न
तस्या उपलक्षणत्वायोगः । तत्रैव हि अनुगतोपलक्ष्यतावच्छेदकापेक्षा यत्र प्रत्याय्यव्यावृत्तिन्यूनवृत्त्युपलक्षणं
यथाकाशगतेषु काकेषु काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यत्र । नचैवं प्रकृते; उपलक्षणभूताया विमतेर्विषय-
तासंबन्धेन प्रत्याय्यव्यावृत्त्यन्यूननाधिकदेशवृत्तित्वात् । नच—अतीतत्वात्कथं तथेदानीं व्यावृत्तिधीरिति—
वाच्यम्; व्यावर्तकधर्मज्ञानस्यैव व्यावृत्तिधीहेतुत्वात् कुरूणां क्षेत्रं कुरूणामेवेत्यत्र स्वरूपसज्ज्ञानस्य व्यावृ-
त्तिधीहेतुत्वदर्शनात् । नच—पक्षतावच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानरूपपक्षधर्मताज्ञानं न स्यादिति—वाच्यम्; स्वरू-
पसत्पक्षधर्मताज्ञानस्यैव पक्षधर्मताज्ञानत्वात् । नच—उपलक्ष्यतावच्छेदकासत्वे पक्षतापि कथं वर्ततामिति—
वाच्यम्; विषयजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति लक्षणे विषयत्वेनाभिमतं घटादौ स्वज्ञानात्पूर्वं विषयत्वस्याभावेऽपि
विषयत्वेनावच्छेद्यायाः ज्ञानं प्रति जनकतायाः सत्वमिवोपपत्तेरिति भावः । ननु—प्रमाणस्योद्देश्यताव-
च्छेदकविशेषणत्वावगाहित्वरूपनियमवाध एवात्र दोषः प्राप्नोति, अतएव रूपप्रागभावावच्छिन्नघटो
रूपवानित्यत्र बाध उक्तः । उपलक्षणत्वे तस्यासंभवात्—इत्यरुच्या पक्षतावच्छेदकस्य विशेषणत्वमेवाभिप्रे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नियतयेति । स्वस्याः विप्रतिपत्तेः नियामकं प्रकृतानुमानपक्षतावच्छेदकत्वयोग्यतासंपादकं यत् ब्रह्मज्ञा-
नान्यावाध्यत्वादिविशिष्टविशेष्यकत्वं पूर्वोक्तम्, तेन नियतया विशेषितया; पूर्वोक्तयेति यावत् । ननु—पूर्वोक्त-
विप्रतिपत्तेर्ब्रह्मज्ञानान्यावाध्यत्वादिघटितरूपेण पक्षतावच्छेदके निवेशे लाघवादुक्तावाध्यत्वादिरूपस्यैव पक्षतावच्छे-
दकत्वमुचितम् । तत्राह—लघुभूतयेति । तद्वक्तित्वादिरूपलघुरूपविशिष्टयेत्यर्थः । तथाच ब्रह्मज्ञानेत्याद्युक्तरूपेण
परिचितपूर्वोक्तविप्रतिपत्तिव्यक्तेस्तद्वक्तित्वेनैव निवेश इति भावः । ननु—उक्तावाध्यत्वादिरूपस्य विप्रतिपत्तिप-
रिचायकघटकतया प्रथमोपस्थितत्वात्तदेव पक्षतावच्छेदकं युक्तम्, तत्राह—यद्वेति । अवच्छेदकमेवेति । भट्टभा-

लघुचन्द्रिकाया चिद्वल्लेशोपाध्यायी ।

सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि शुक्तिरूप्ये न सिद्धताधनम् । भट्टभास्करादिभिः शुक्तौ सत्यस्य रजतस्य स्वीका-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लीकवादिनं प्रत्येवाहान्तविशेषणं देयम् । एकदा तु न द्वाभ्यां सह विप्रतिपत्तिस्तथैव कथकानां संप्रदायात् । तथाच यदेव यं प्रति विप्रतिपत्तौ पक्षविशेषणं तदेव तं प्रति न्यायप्रयोग इति भावः । ननु—सत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वं सद्रूपचित्तादात्म्यं घटादौ व्यावहारिकम्, घटादितुल्यकक्ष्यत्वात्; शशविपाणादावलीके तु प्रातीतिकं संभवति, अनध्य-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

भावः । अलीकवादिनं शशविपाणादितुच्छपदार्थानभ्युपगच्छन्तम् । अहान्तविशेषणस्य तुच्छसाधारण्येन तत्र बाधं शङ्कते—नन्विति । सत्त्वेन प्रतीतियोग्यत्वं सत्त्वप्रकारकप्रत्ययविषयताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । तद्धर्मप्रकारकप्रमात्मकप्रतीतौ तद्धर्मस्य कारणतया सत्त्वप्रकारकप्रतीतौ सत्त्वं प्रयोजकम् । तत्र घटादौ न वास्तवम् । किंतु सद्रूपे ब्रह्मणि तादात्म्येनाध्यस्ततया ब्रह्मधर्माणां घटादावध्यस्तत्वादारोपितम् । तथाच तादात्म्यमेव सत्त्वं पर्यवसितम् । एवं प्रत्ययः वृत्त्यवच्छिन्ना चित् । तद्विषयत्वे चित्तादात्म्यं प्रयोजकम् । विषयतायास्तादात्म्यपर्यवसितत्वात् एवं चैकस्मिन् सच्चित्तोस्तादात्म्यं सच्चित्तोरैक्यं विना नेति तयोरैक्यं लभ्यत इत्याशयेनाह—सद्रूपचित्तादात्म्यमिति । अनध्यस्तेऽपीति । अध्य-

तदुत्तरमित्यपि विवेचनीयम्—आद्येऽपि किमपरोक्ष उत परोक्षः । तत्र न तावत्प्रथमे प्रथमः,—इदंताद्युच्छेदं विनाऽपरोक्षत्वासंभवात् । नापि द्वितीयः,—परोक्षेऽन्यथाख्यातिस्वीकारात् । अनिवर्चनीयख्यातिपक्षेऽप्यधिष्ठानसत्यत्वनियमेन तदसंभवात् । स्वाप्नभ्रमस्वप्नरोक्षरूप इति गजाचवच्छिन्नाधिष्ठानकत्वेपि न दोषः इति विस्तरभयादुपरम्यते । नापि द्वितीयः,—वस्तुन एवाभावेन तदधिष्ठानकस्य भ्रमस्यासंभवात् । एतेन—इदं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यमित्याकारोऽपि न संभवतीति सूचितम् । इदं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यरजतमिति शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याधिष्ठानको भ्रमो यद्यपि संभवति, तथापि तत्रावाध्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वात् सत्यत्वेन न दोषः । अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामिति भाष्यं तु धर्मयोर्धर्मिणोश्च परस्परवच्छेदभावप्रतिपादनपूर्वकं धर्मधर्म्यध्यासयोर्व्याप्यव्यापकभावमेव बोधयति, ननु भासमानसंनिकृष्टासंनिकृष्टसकलधर्माध्यासावश्यकताम् । अतएवेदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले इदमि, रजते तत्तादात्म्यं रजतत्वसंसर्गः रजते तादात्म्योपहितेदम् इदंतादात्म्यं इदंत्वसंसर्गश्चेति पदार्थपट्नीतपत्तिरेव चिन्द्रिकाकारैरङ्गीकृता, नखिदंत्वोत्पत्तिरेव । एवंच यत्राध्यासविनाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानुपपत्तिस्तत्रैवाध्यासकल्पना नान्यत्रेति जपाकुसुमस्थले लौहित्याध्यासस्वीकारेऽपि न क्षतिरित्यवाध्यत्वादिधर्माणामध्यासकल्पना न युक्तैव । नन्वेवं—अन्यथाख्यातिस्वीकारमात्रेण कथमुक्तदोषवारणं, यावता शुक्तिरूप्येपि व्यावहारिकं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वं उक्तप्रमितिसिद्धं भवतामुपगम्यते—इति चेत्, अनौपाधिकोक्तावाध्यत्वस्य विवक्षणादिति गृहाण । अनिवर्चनीयख्यातिपक्षेऽपि भ्रमशानसामान्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमेन केवलरजतेऽवाध्यत्वाधनवगाहनात्, विशिष्टरजतस्य च नेदं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यमिति ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वात्तद्विज्ञप्तिरिति सिद्धसाधनम् । उक्तनियमानादरणे तु विशेष्यतान्यप्रकारतासंबन्धेन ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वविवक्षणात्रात्र दोषः । विशेष्यतारूपप्रकारतासंबन्धेनैवोक्तावाध्यत्वस्य तत्र भासनात् । एवं ब्रह्मप्रमापदेन महावाक्यजन्यतावच्छेदकविषयताकप्रमाविवक्षणात्राहं ब्रह्म घटो विनाशीतिज्ञानवाध्यत्वमादायाश्रयासिद्धिः । यदि तु—अहं द्वेषेतिममूहालम्बनज्ञानस्याहाय्यरूपत्वात् बाधकत्वमिति विभाव्यते—तदा ब्रह्माश्रयविषयप्रमाविवक्षणेऽपि नाश्रयासिद्धिः । एतेन—ब्रह्म न क्षणिकमित्यादिज्ञाननिर्वर्त्यक्षणिकत्वेऽपि न सिद्धसाधनमिति—सूचितम् । ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यं च तद्योग्यत्वरूपं, तद्योग्यत्वं च तदवच्छेदकधर्मशून्यत्वं, अवच्छेदकश्च धर्मः पञ्चज्ञानतत्कार्यत्वान्यतरत्वमिति गुरुचन्द्रिकादृष्टपक्षादरणे तु ब्रह्मप्रमाव्यवहितपूर्वप्रातिभासिकादावपि न सिद्धसाधनम् । एकाशानपक्षे तु आगन्तुकदोषकरणकज्ञानविषयत्वं बाध्यतावच्छेदकमिति तत्रापि न दोषः । एतेन—ब्रह्मान्यविशिष्टान्यत्वं ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वं, ब्रह्मान्यवैशिष्ट्यं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वस्विष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसंबन्धेन, स्वाधिकरणता च अप्रामाण्यज्ञानानास्करन्दितस्वविषयकनिश्चयत्वसंबन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकता च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसंबन्धेन, स्वनिष्ठावच्छेदकता च स्वपूर्वत्वस्वप्रयोजकज्ञानकालीनत्वान्यतरसंबन्धेन, उक्तरूपस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वस्य ब्रह्मान्यशुक्त्यादिविशिष्टरजतादौ क्षणिकत्वाभावविशिष्टब्रह्मविशिष्टक्षणिकत्वादौ चानावात्सिद्धसाधनवारणेऽपि ब्रह्मप्रमाव्यवहितपूर्वप्रातिभासिकेन सिद्धसाधनवारणं, स्वजन्यध्वंसप्रतियोग्यज्ञानत्वतादृशज्ञानप्रयुक्तत्वान्यतरसंबन्धेन ध्वंसविशिष्टान्यत्वविवक्षणेत्वं द्वैतमितेदविधाध्वंसाधननीकाराच्चाश्रयासिद्धिरिति शङ्कापि—पराहता । स्वप्रयुक्ताभावप्रतियोग्यज्ञानत्वतादृशज्ञानप्रयुक्तत्वान्यतरसंबन्धेनाभावविशिष्टान्यत्वविवक्षणेनाप्युक्तदोषवारणात् । एकाशानपक्षे तु स्वप्रयोजकज्ञानसमकालीनत्वस्याने स्वसंस्कारकालीनत्वविवक्षणेन दोषवारणम् । अथवा—स्वपूर्वत्वसंबन्धनिवेशेनेवेदसिद्धौ स्वप्रयोजकज्ञानकालीनत्वसंबन्धनिवेशे प्रयोजनाभावादुक्तदोषवारणमिति सर्वमनवयम् ॥ इति ।

१ एतेन पञ्चतावच्छेदकशरीरे सत्तादात्म्यनिवेशनेनैवास्तत्त्वमादायाभान्तरवारणसंभवे प्रथममिथ्यात्वरूपसाध्यशरीरेऽपि सत्तादात्म्यनिवेशनं व्यर्थ इति शङ्का पराहता । उक्तपञ्चतावच्छेदकावच्छेदेन सद्विविक्तत्वादिरूपस्यैव साध्यस्य साधनात् ।

पक्षतावच्छेदकम् । प्राचां प्रयोगेष्वपि विमतमिति पदं विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभिप्राये-

सिद्धिव्याख्या ।

आह—अथवेति । ननु तर्हि—प्राचां प्रयोगे विमतमिति पदप्रयोगः कथं—इत्याशङ्क्याह—प्राचामिति । वस्तुतस्तु—विमतिविषयज्ञानत्वं विशेषणतया पक्षतावच्छेदकं; विमतेः समयवन्धादिना व्यवधानेऽपि तद्वद्विषयविषयतावच्छेदकस्य विमतिविषयत्वस्याप्यनुमानकालीनत्वेन विशेषत्वयोगात् । नचैवं—विमत-त्वेन ज्ञातं मिथ्येति पक्षनिर्देशप्रसङ्ग इति वाच्यं; इष्टापत्तेरिति ध्येयम् । ननु—इदमनुपपन्नं तथाहि—विमतं मिथ्येत्यनुमाने विमतपदेन किं विप्रतिपत्तिवाक्यमभिप्रेतं, किंवा तज्जन्यसंशयः । नाद्यः, विप्र-तिपत्तिवाक्यस्य पक्षावृत्तितया पक्षतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । नच—व्यापारानुबन्धितया पक्षवृत्तित्वमिति—वाच्यं; उक्तरीत्या वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च निर्णयवत्त्वेन ततः संशयासंभवस्योक्ततया संशयरूप-व्यापारानुबन्धितया विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षवृत्तित्वायोगात् । विशेषदर्शनहितेषु वाद्यादिषु केपु चिद्वि-प्रतिपत्तिवाक्यतः संशयसंभवेऽपि सार्वत्रिककथायामनावश्यकत्वात् । अतएव न द्वितीयः; किंच यथाकथं-चित्संशयविषयत्वस्यातिप्रसक्ततयाऽनतिप्रसक्तस्यैव तस्य पक्षतावच्छेदकत्वे वाच्ये, संशयातिप्रसक्तेश्च विषयानतिप्रसक्तैव संपाद्यतया तस्य चानतिप्रसक्तधर्मं विनाऽयोगेन तादृशधर्मस्यावश्यकत्वे तस्यैव सार्वत्रिकतया पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्तं, ननु काचित्कस्य संशयस्य । एतेन—विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तज्जन्यसंशयस्य वाऽनतिप्रसक्तत्वाय विषयगतानतिप्रसक्तावच्छेदकीभूतधर्मान्तरसापेक्षत्वेऽपि यदा यदा तदुपस्थितिस्तदा तदा तद्वर्गोपस्थितिरिति नियमाभावात् यदैव विप्रतिपत्तिवाक्यस्य तज्जन्यसंशयस्य बोक्तरीत्या वस्तुतोऽनतिप्रसक्तस्योपस्थितिः, तदा तेनापि पक्षतावच्छेदकस्थाविरुद्धत्वात् तत्स्थलीयविप्रति-पत्तिविषयत्वं वा पक्षतावच्छेदकमभिप्रेत्य विमतं मिथ्येत्यादौ प्राचां पक्षनिर्देशः । अतएव वक्ष्यति—यद्यपि विमतेरपि नियतविषयत्वायावच्छेदकसापेक्षा; तथापि सावयवत्वसाधितेन कार्यत्वेन पृथिव्यादि-सकर्तृकत्वसाधनमिव स्वनियामकनियतया लब्ध्या विमत्या पक्षतावच्छेदोऽपि न विरुद्ध इत्यादि—निरस्तम् । वादिप्रतिवादिनोः प्राश्निकानां च स्वारसिकसंशयाभावस्योक्तत्वात् । विशेषादर्शिषु कचित्कचित् तस्य योगेऽप्यसार्वत्रिकतया सार्वत्रिकधर्मान्तरस्यैव संशयानतिप्रसक्तत्वसंपादकत्वेनावश्यकत्वे, तस्यैव तदव-च्छेदकताया न्याय्यत्वाच्च । नच—संशयस्य नियतविषयत्वप्रयोजकस्य ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तधर्मस्य तत्सं-शयापेक्षया गुरुशरीरत्वात्, तत्संशयस्याखण्डवृत्तित्वेन लघुशरीरत्वात्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्त-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ऽस्तेष्वलीके सत्तादात्म्यस्यारोपसंभवात्, 'यदि पुनः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन' त्यादिमूलानुरोधान् शुक्तिरूप्यादिप्रा-तीतिकसाधारणस्य सत्तादात्म्यस्य निवेश्यत्वादिति—चेन्न । तत्रैव हि सत्तादात्म्याध्यासो यस्य तत्समानकालमध्यासः,

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्तत्स्य चित्तादात्म्याध्यानेऽप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रातीतिकसत्तादात्म्यव्यावृत्तत्वेनैव सत्तादात्म्यस्य पक्षता-वच्छेदकतया न तुच्छस्योक्तरीत्या पक्षान्तर्भाव इत्यादि मूलविरोधेन परिहरति—यदि पुनरिति । प्रातीतिकव्या-वृत्तरूपेण पक्षतावच्छेदककोटौ सत्तादात्म्यस्य प्रवेशे प्रातीतिकसत्तादात्म्यधनः शुक्तिरूप्यस्य पक्षान्तर्भावान् पक्षकदेशे तत्र साध्यसिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन अनुमिता दोषत्वाभावप्रतिपादनविरोधः स्यादिति भावः । अनिर्माणं निराकृत्य समाधत्ते—तत्रैव हीति । तद्वर्गे परित्यागविद्याया एव तद्विषयतादात्म्यरूपेण परिणाम इति निमित्ते ध्येयनिर्वाहमाहते—

सिद्धिव्याख्या ।

मिति—वाच्यम्; पक्षतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकतया गुरुशरीरत्वस्यादोषत्वात् । अन्यथाऽकाशे पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य शब्दाधिकरणत्वावच्छेदकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेत् । अत्र वदन्ति—
 ‘यद्यपि स्वारासेकसंशयो न सार्वत्रिकः, तथाप्यहार्थानाहार्थसाधारणसंशयमात्रं सार्वत्रिकं संभवतीति तदेव विमतमित्यादौ पक्षतावच्छेदकत्वेन विमतशब्देन विवक्षितम् । नच—तस्यातिप्रसक्ततावारक-
 धर्मान्तरपरस्यावश्यकत्वे प्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणं युक्तमिति—वाच्यम्; तथापि परार्थानुमाने वादिप्रतिवाद्यङ्गाहार्थानाहार्थसाधारणसंशयस्य संभवेन पक्षतावच्छेदकत्वसंभवात् तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वज्ञापनाय विमतमित्येव पक्षस्य निर्देष्टव्यत्वात् । नच—तथा ज्ञापनस्यैव किं फलं, फलाभावाविशेषे च विमतमित्येव पक्षनिर्देशे किं नियामकमिति—वाच्यम्; संशयपक्षतावच्छेद-
 कत्वज्ञापनस्य बाधसिद्धसाधनादिप्रतिज्ञादोषाणामुद्भावनानर्हत्वज्ञापनेन सफलत्वात् । नहि, विमतमिति पक्षनिर्देशे संशयस्य पक्षतावच्छेदकत्वं ज्ञापयितुं शक्यम् । नच—ब्रह्मप्रमेत्यादिनिरुक्तपक्षतावच्छेद-
 कविशिष्टतया तन्निर्देशेऽपि बाधाद्यद्भावनाऽनवसरेण फलतो न विशेष इति—वाच्यम्; तथापि विमतशब्दतः संशयविषयत्वरूपपक्षतावच्छेदकस्य पक्षत्वेन पर्यवसिते प्रपञ्च एव बाधादिप्रतिज्ञादोषाणां
 वारकत्वेन विशेषात्, ब्रह्मप्रमातिरिक्त्यादिनिरुक्तपक्षतावच्छेदकस्य तु पक्षोऽयमङ्गीकृतो नातिप्रसक्तोऽन्य-
 इति पर्यवसिते पक्षे तदोपवारकत्वेनातथात्वात्, निरुक्तपक्षतावच्छेदकशरीरे बाधादिवारकविशेषणस्या-
 वश्यमुपादेयतया गौरवात्, विनापि तद्विशेषणदानं बाधादीनामुद्भावनप्रसक्तिरेव नेति वादिप्रतिवादिनोर-
 न्यतरेणान्यतरं प्रति ज्ञापनसंभवे विशेषणप्रक्षेपणमुखेन तज्ज्ञापनवैयर्थ्यादिति ॥ ननु—किमिदं निध्यात्वं,
 ननु—प्रतियोगित्वेन बाधकज्ञानविषयत्वं विवक्षितमिति न ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । नच—तादृशाभावप्रति-
 योगित्वमेव निध्यात्वमस्त्विति—वाच्यं; अभावप्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वलक्षणसंबन्धेन ज्ञानविशेषणतया
 प्रतियोग्यविशेषणत्वात् । ज्ञानस्यैव तद्विशेषणत्वाच्च । अभावप्रतियोगित्वतत्प्रकारकज्ञानविषयत्वयोः घटत्वत-
 त्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वयोरिव भेदेन, यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्यशङ्कानवकाशादिति—चेन्न, शुक्ति-
 रूप्येऽव्याप्तेः । मायावादिमते आपणस्थरूप्यस्यैव तादृशनपेधप्रतियोगित्वेन धीकाले शुक्त्यादौ विद्यमानस्य
 शुक्तिरूप्यस्य तत्र तादृशनपेधानङ्गीकारेणोक्तलक्षणाभावात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं, उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्व-
 ज्ञानादाविव सत्त्वेऽप्युपपत्त्या ज्ञानादौ पक्षैकदेशे सिद्धसाधनापत्तेः, घटादावर्थान्तरापत्तेश्च । ननु—स्वस-
 मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, नच—अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिव सत्त्वेऽप्युपपत्त्या पूर्ववत्सिद्धसाध-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

परिणममानाविद्याया एव तन्निष्ठेन सत्तादात्म्यरूपेण परिणममानत्वात्; तथाचालीकरूपेणाविद्या-
 अपरिणममानत्वात् नालीकनिष्ठतादात्म्यरूपेण परिणामः । नच—स्फटिकादिरूपेणापरिणममानाया अप्यविद्यायाः
 तादृशेन जपाकुसुमादिलौहित्यतादात्म्यादिरूपेण परिणामदर्शनात् अलीकरूपेणापरिणताप्यविद्या तन्निष्ठेन
 परिणमतामिति—वाच्यम्; तादात्म्यमात्ररूपेण परिणामस्य तथा दृष्टत्वेऽपि सत्तादात्म्यरूपेण परि-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ननु स्फटिकोप्यविद्यापरिणाम एवेति चेत्, सत्यम् । परन्तु त-
 ज्ञानमात्रनिवर्त्यायाः परिणामः । तन्निष्ठजपालौहित्यतादात्म्यं तु तन्निष्ठशौक्यलौहित्यतादात्म्याभावादि-
 तत्त्वज्ञानान्येनापि निवर्त्यायाः परिणाम इत्युभयोरेकाविद्यापरिणामत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचारी
 भावः । व्याप्यकोटौ तादात्म्ये सत्यप्रतियोगिकत्वं निषेध व्यभिचारमुदरति—तादात्म्यमात्ररूपेणेति ।

१ संवत्समान्तेन सत्तादात्म्यस्य विवक्षणाप्रतिपक्षेण संशयेन वाच्यमेवेति तत्संशयेनेत्यतः सिद्धं तद्विषयस्य सत्तादात्म्यस्य
प्राप्तां नावधारः इति तदातिशयोक्तिमुच्यते न्यायेनैव सत्तादात्म्यस्य इति मन्वचम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

गित्वप्रत्ययानुपपत्तेः अलीकस्यैव तन्मते अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, रूप्यादेरलीकान्यत्वापत्त्या अधिष्ठानान्यभ्रमविषय-
स्यालीकत्वनियमाच्च सत्स्वरूपस्यैव तादात्म्यस्य तत्र भावे अलीकरूप्यादौ तदनुयोगित्वाभावादलीके रूप्यादिनिष्ठे
तादात्म्ये सत्प्रतियोगिकत्वस्येव सद्रूपे अलीकानुयोगिकत्वस्याभावात्, सदसत्तोरुपरागाभावात्, शुक्तिरूप्यादौ सत्प्र-
तियोगिकतादात्म्यानुयोगित्वरूपपक्षतावच्छेदकाभावेन तत्र बाधोक्त्यसंभवात्, वक्ष्यमाणरीत्या सदसन्नित्वस्य साध्वं
प्रत्यसाध्यत्वेन तं प्रति बाधाभावाच्च । नचैवमपि तन्मते शुक्तिरूप्यादौ साध्यवैकल्यम्; तं प्रति सद्विक्लत्वादिवक्ष्य-
माणमिथ्यात्वस्यैव साध्यत्वात् । ननु—सद्रूपं शुद्धचिदेव, तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं च
तस्यां नास्तीति चिद्विक्लत्वविशेषणं व्यर्थं इति—चेत् । सत्यम् । उक्ताधिकरणत्वनिवेशे चिद्विक्लत्वं न देयम्, तत्प्रतियो-
गिकस्य तादात्म्यस्याधिकरणत्वमात्रनिवेशाभिप्रायेण दैतम् । ननु—तादृशतादात्म्यस्यापक्षत्वापत्तिः, तस्य स्वस्मिन्-
भावात् तादात्म्ये तादात्म्यान्तरस्यानवस्थापत्त्या अनङ्गीकारात्—इति चेन्न । घटाद्यभावस्येव तस्य स्वस्मिन् स्वरूपसं-
बन्धेन वृत्तिस्वीकारात्, घटाभावे घटो नास्तीतिवत् सत्तादात्म्यं सदिति प्रतीतेः । अथ घटादिदृश्यमात्रस्य सत्तादात्म्य-
वरवे किं मानमिति—चेत् । शुक्तिरूप्यादेरिदमादितादात्म्यवत्त्वं इव परस्पराध्यासानुभवादिकम् । तथाहि—‘इदं
रजतं’ मित्यादिभ्रमस्थले ‘इदं रजतं जानामि रजतमिदं जानामी’ त्याकारद्वयानुभवादिरमादिविषयतावच्छिन्नं रज-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्याभावादिति भावः । ननु तादृशतादात्म्यस्य सद्रूपत्वस्वीकारेऽप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रत्ययानुपपत्तिः कुत इत्यत
आह—अलीकस्यैवेति । तन्मते इति । भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलेऽरोपितस्यालीकस्य घटसंसर्गस्याभावो भासते,
ननु घटस्य । स एव घटविरोधीति हि तन्मतम् । एतादृशनिधौ मानाभाव इत्याशङ्क्य तादृशतादात्म्यस्यालीकत्वे युक्त्य-
न्तरमाह—रूप्यादेरिति । तादृशतादात्म्यस्यानलीकत्वस्वीकारे इत्यादिः ।—आपत्त्येति । तद्व्यापारोपेनेत्यर्थः ।
—नियमादिति । नियमस्य तेनोपगन्तव्यत्वादित्यर्थः । ननु भ्रमप्रकारस्य अलीकत्वनियमस्तेनोपगम्यते । एवंच
विशेष्यस्येव सत्तादात्म्यरूपसंसर्गस्य सद्रूपत्वेऽपि न तद्वृत्तिः । अधिष्ठानान्यत्वानिवेशात् लाघवं चेत्यत आह—सद्रूप-
स्यैवेति । अनुयोगित्वाभावादिति । अर्थं च शुक्तिरूप्यादौ पक्षतावच्छेदकाभावे हेतुः । अत्र अलीके इत्यतोऽभावा-
दित्यन्तं हेतुः । तत्र च सदसत्तोरुपरागाभावादिति हेतुः ।—तंप्रतीति । तेन प्रपञ्चस्य सन्मात्ररूपस्यैवोपगमेन तं
प्रति सद्विलक्षणमात्रस्य साध्यत्वादिति भावः । अत्रैव समाधाने निर्भरं कर्तुं प्रथमसमाधाने बाधवारणेऽपि दृष्टान्ता-
सिद्धिं शङ्कते—नचेति । वैकल्यमित्यत्रान्वयः । एवमपि तस्य पक्षतावच्छेदकशून्यतया बाधोत्पत्त्यः (कल्य) संभवेऽपि ।
सत्पदार्थो यदि शुद्धचिद्विन्नः स्यात् तदा तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्य(रम्या)वच्छिन्नरूपिताधिकरणता चित्तमपि
संभवेदत उक्तम्—सद्रूपं शुद्धचिदेवेति । नास्तीति । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धेरनुदयेन तन्नियामिकायाः स्वस्मिन्-
स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंबन्धाधिकरणतारूपायाः स्वसंबन्धानुयोगिताया अनभ्युपगमादिति भावः । मावेति । एतेन
विशिष्टाधिकरणतारूपानुयोगिताया व्यवच्छेदः । विशिष्टाधिकरणतानियतं अनुयोगितारूपपदार्थान्तरं नास्त्येवेति भावः ।
अपक्षत्वापत्तिरिति । तथाच तत्र मिथ्यात्वासिद्ध्या द्वैतापत्तिरिति भावः । इदमि रजतस्यैव ब्रह्मणि दृश्यमात्रस्य
तादात्म्येनाध्यस्ततयाऽनिर्वचनीयस्यातिस्वीकारेणैव रजततादात्म्ययोरिव ब्रह्मणि दृश्यमात्रतत्तादात्म्ययोरुत्पत्तिरस्तु ।
परंतु घटादिदृश्ये सद्रूपब्रह्मणोऽनध्यासात् तत्र सत्तादात्म्ये किं मानमित्याशङ्कते—अथेति । दृश्यमात्रस्य दृश्यता-
मान्यस्य । परस्पराध्यासानुभवादिकमिति । परस्पराध्यासः; इदमि रजतस्य, रजते चेदमः तादात्म्येन विशेषण-
तया च आरोपः तदनुभवादित्यर्थः । यद्यपि प्रार्तातिकपदार्थस्य साधिका भ्रमात्मिका प्रतीतिरेव; तथापि इदं रजतमिति
प्रतीतिरेदमि रजततादात्म्यावगाहित्वे इव रजते इदंतादात्म्यावगाहित्वे सिद्धे इदमि रजततादात्म्यमिव रजते इदंतादा-
त्म्यमपि जिज्ञेत्, परंतु तत्रैव किं मानमित्याशङ्कया तदनुभवपर्यन्तानुधावनम् । दृष्टान्तेऽपि विवादसंभवात् तं प्रथमं
साधयति—तथाहीति । भ्रमस्थले भ्रमानुव्यवसाये भातीत्यन्वयः । तथापि मानमाह—इदमित्याद्यनुभवादि-
त्यन्तेन । तस्य तादृशभ्रमानुव्यवसायस्येत्यादिः । तादृशानुव्यवसायस्य यत् तादृशमाकारद्वयं तस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ।

१ चिद्विक्लत्वं च चित्तोपपन्नित्वप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं । तत्र प्रतीत्यं विवक्षितम् । तेन विशिष्टचित्तेदमादाय चिदधिकरण-
कपदभेदे चित्तोपपन्नित्वप्रतियोगिताकत्वभ्रममादाय वा आनन्दादिभ्रमभ्रमं भेदकभ्रममादाय वा न दोषः; प्रातिभासिकचिदभेदमादाय
न न बाध इति पूर्वमेव निरूपितम्, चित्तोपपन्नित्वप्रतियोगिताकत्वानिवेदेन समानसत्तावचिदभेदमात्रविवक्षणे तु समानसत्ताकत्वा-
देनमात्रं चिदधिकरणकपदभेदमादायानुभावधिकरणत्वपक्षे बाधतादवश्यकमिति न्यायभारतशंकराक्षरद्वयमात्रं च नावकाश इति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

हि ज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यम् । तच्च विभिन्नविषयत्वरूपं ननु विषयिताविशेषमात्रम्, तथा सति यहिर्विषयमात्रलोपापत्त्या साकारवादापत्तेः । तदुक्तमुदयनाचार्यादिभिः—‘अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया’ मिति । अर्थेन ज्ञानादत्यन्तभिन्नेन घटादिरूपेण विषयेणाभिन्नो धियां विशेषः । निराकारतया ज्ञानधर्मरूपाकारेण घटादिना विषयितास्थानीयेन हीनतया । तथाच घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मो ज्ञानात् भिन्नाभिन्नतया बौद्धैर्यदुच्यते, तथा न; किंतु ज्ञानादत्यन्तभिन्नम्, तथैवानुभवादिति भावः । तथाचेदंप्रतियोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्ययोर्भिन्नयोराकारयोरुत्पत्तिरावश्यिकी । किंच ‘इदं रजत’ मित्यादिधीस्थले रजततादात्म्यविषयत्वं इदंविषयत्वेनावच्छिन्नम् । इदंतादात्म्यविषयत्वं च रजतविषयत्वेनावच्छिन्नमित्याकारद्वयं प्रतीयत इत्युक्तम् । तच्च तादात्म्यस्यैकत्वे नोपपद्यते । रजततादात्म्यादिविषयताया इदंविषयतावच्छेद्यत्वे रजतादिविषयताया अपीदंविषयतावच्छेद्ये विशेषणत्वादिदंविषयताव-

लघुचन्द्रिकाया विमलेशोपाध्यायी ।

[नचैवमपि—तत्प्रतियोगित्वाद्युपहितरूपेण रजतादेः भेदादेव विषयवैचित्र्यमिति—वाच्यम्; संबन्धप्रतियोगितादीनां विशिष्टबुद्धिविषयताभावेऽप्रामाणिकत्वात् । तत्प्रतियोगिकत्वं विनैव तत्संसर्गतया भानसंभवादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । इदं रजतमिति ज्ञाने एकस्मिन्, ‘इदं रजतं, रजतमिदम्’ इति ज्ञानयोर्वा इदंरजतयोः विषयत्वपक्षे इदमादिस्वरूपसंबन्धरूपाणां तासां स्वरूपत एव संसर्गत्वोपगमे च न विषयवैलक्षण्यनिर्वाहः । नाप्येकस्यैव तादात्म्यस्य स्वप्रतियोगित्वानुयोगित्वोपहितरजतयोः भेदेन निर्वाहः । एवं विषयवैचित्र्याय रजतद्वयसंसृष्टत्वेन तादात्म्यभेदस्यावश्यकत्वेनान्योयाश्रयापत्त्या स्वरूपत एव तादात्म्यभेदस्योपगन्तव्यत्वाच्च । (नन्वेवं इदमादेरनुयोगिलप्रतियोगित्वयोरेव स्वरूपताभेदोऽस्त्वित्यत आह—एकस्यैवेति ।) एकस्यैव तादात्म्यस्य तयोरेवेदंरजतयोः, कदाचिदनुयोगिलप्रतियोगिलयोः, कदाचित् प्रतियोगित्वानुयोगिलयोः नियामकत्वाभावाच्च न तेषां शिष्टबुद्धिरिति भावः । किंच एक्ये एकस्मिन् तादात्म्ये रजतादिप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरापत्त्या रजतादेः स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्वारणाय तत्तत्प्रतियोगिलविशिष्टसंबन्धानुयोगितायास्तस्याः तद्विशिष्टबुद्धिविषयत्वनियामकत्वस्य च कल्पनापत्त्या गौरवात् तादात्म्यद्वयोपगम एव लाघवम् । नच—इदंरजतान्यतरस्यैव स्वरूपतो भेदोऽस्त्विति—वाच्यम्; अनुभवविरोधात् । तादात्म्ययोस्तु विशिष्टबुद्ध्यानुरोधेन कल्प्ययोः स्वरूपतो भिन्नयोरेव कल्पनेऽनुभवविरोधविरहादिति बोध्यम् ।] ननु विषयाणामविलक्षणत्वेऽपि प्रकारिताविशेष्यितारूपविषयितावैलक्षण्यादेवोक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यसिद्धिरित्यत आह—आकारो हीति । मिथो वैलक्षण्यं परस्परभेदसाधकः परस्परवृत्तिधर्मः ।—विभिन्नेति । ज्ञानान्तरविषयभिन्नेत्यर्थः ।—विषयत्वरूपमिति । विषयस्यापि विषयितासंबन्धेन ज्ञानसंबन्धित्वादिति भावः । मात्रपदेन विषयव्यवच्छेदः ।—यहिविषयमात्रलोपापत्त्येति । जयं घटोऽयं पट इत्यादिज्ञानानां मिथो वैलक्षण्याय हि तेषां विषयाः परस्परं भिन्ना घटपटादिरूपा उपगम्यन्ते । विषयिताविशेषानुपगम्य तैरेव ज्ञानवैलक्षण्यसिद्धावलं विषयैरिति भावः ।—साकारवादेति । ज्ञानस्य साकारत्ववादेत्यर्थः । नच स बौद्धातिरिक्तैरुपगम्यत इति भावः । अभिन्न इति । अर्थेनेत्यभेदे तृतीयेति भावः ।—विषयितास्थानीय इति । एतेन विषयितायास्तन्मतेऽनुपगम उक्ताः ।—ज्ञानधर्म इति । तादात्म्येनेति शेषः ।—भिन्नाभिन्नतयेति । अत्यन्तं भेदोभेदे वा तादात्म्येन धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरिति भावः । तत्र युक्तिमाह—तथैवेति । ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वेनैवेत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तथाचेति । विषयस्य ज्ञानवैलक्षण्यरूपत्वे चेत्यर्थः । ननु विभिन्नविषय एव सर्वज्ञानानां मिथो वैलक्षण्यमिति स्वीकुर्वद्भिरपि ज्ञाने विषयस्य संबन्धो विषयितारूपो वाच्यः । स च सिद्धान्तिमतो तादात्म्यमेवेत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । तादात्म्यं चाल्पतन्मतेऽभेदे वा न घटते । इदमप्यग्रे व्यक्तम् । तथाच विषयस्य ज्ञानात् भिन्नाभिन्नरूपत्वेति बौद्धमत एव पर्यवसानमिति किं तादात्म्यद्वयेनेत्यत आह—किंचेति । यद्वा—तादात्म्यद्वयानुपगमे ज्ञानद्वयवैलक्षण्यानुपपत्तिमुक्त्वा परस्परस्यासारूप्यैकस्यैव ज्ञानस्याकारद्वयानुपपत्तिमाह—किंचेति । रजततादात्म्यविषयत्वं निरूपितत्वसंबन्धेन रजतविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । इदंतादात्म्यविषयत्वं इदंविषयताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । एवमग्रेऽपि ।—इत्याकारद्वयमिति । इतिहेतौ अनुव्यवसायस्याकारद्वयम् । तच्च आकारद्वयनिर्वाहकमुक्तविषयताद्वयं च ।—नोपपद्यत इति । तादात्म्यस्यैकत्वे इत्यादिः । इदंविषयतावच्छेद्यं रजतविषयताविशिष्ट-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

च्छेद्यत्वेन नेदंतादात्म्यादिविषयितावच्छेदकत्वसंभवः, अवच्छेद्ये विशेषणीभूतायामिदंविषयितायामवच्छेदकत्वासंभवात् । नच—‘रजतमिदं जानामी’ त्यादिप्रत्यये रजतादिविषयतावच्छिन्नत्वमिदंविषयताविशिष्टे तादात्म्यविषयत्वे न भाति, किंतु केवल इति—वाच्यम्; तथा सति विशेषणविषयत्वे विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्यातिश्यापातात् । नहि तदनुभवः पृथग-
ति । नच तदसिद्धमेव; सर्वानुभवसिद्धत्वात् । ननु—आत्मादिनिष्ठावच्छेदकत्वाद्विलक्षणं विषयत्वमिदमवच्छेदक-
त्वमिति—वाच्यम्; विलक्षणत्वासिद्धेः । नूलादिनिष्ठावच्छेदकताजातीयस्यैवावच्छेदकत्वस्य विषयत्वे अनुभवात् । विषयता
हि विषयेषु ज्ञानस्य तादात्म्यम्, ननु वृत्तेराकाराख्यसंबन्धः । वृत्तिं विनापि सुखादेश्चिद्रूपज्ञाने विषयत्वानुभवात् ।
अतएव ज्ञानं चिदेव, ननु वृत्तिः । तथाचैकवृक्षादिनिष्ठसंयोगतद्भावयोः अग्रनूलाद्यवच्छेदेनैवैकत्वां सर्वद्वयता-
दात्म्यापत्तिव्यक्तौ शुक्लादिघटादितादात्म्यावच्छेदेन रजतादितादात्म्यतद्भावयोरुपपादनार्थमवच्छेदकत्वस्वीकारेण
तादात्म्यरूपविषयत्वे नूलादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वजातीयस्य विषयत्वावच्छेदकत्वस्य संभवेन गौरवापादकस्य
विलक्षणावच्छेदकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नूलादिनिष्ठावच्छेदकत्ववदेव विषयत्वमिष्ठावच्छेदकत्वे अनुभवादिव्यवस्था ।
अथ—संयोगादेरवच्छेदकतासंबन्धेनोत्पत्ता तादात्म्यसंबन्धेन नूलादेर्हेतुत्वात् संयोगादेरेव नूलाद्यवच्छिन्नत्वम्, न
विपरीतम्, नानाभावात्, विषयत्वयोरुदेकमेवापरान्द्रावच्छेदकमित्यत्र निधानकाभाव—इति चेन्न । व्यावहारिकस्ये-
दमादेः स्वावच्छिन्नसंयोगाद् यत् कारणत्वं क्लृप्तं तत् अवच्छेदकतासंबन्धेन स्वावच्छिन्नतानान्यस्योत्पत्ता; तथाच

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तादात्म्यविषयत्वं तद्विशेषणत्वादित्यर्थः । नेदंतादात्म्यविषयतावच्छेदकत्वसंभव इति । रजतविषयताया इत्यनु-
पहः । तथाचैदंरजतं जानामीत्याकारनिर्वाहेऽपि रजतमिदंजानामीत्याकारनिर्वाह इति भावः । अवच्छेद्यं इदंविषय-
ताविशिष्टतादात्म्यविषयत्वम् । तत्र, विशेषणीभूतायामित्यर्थः । इदंविषयतायामिति । स्वावच्छेदकीभूतायामिति शेषः ।
अवच्छेदकत्वासंभवादिति । नच—प्रकारतारूपरजतविषयत्वं विशेष्यतारूपेदंविषयतावच्छिन्नं विशेष्यतारूपरजत-
विषयत्वं च प्रकारतारूपेदंविषयताया अवच्छेदकमिति संभवतीति—वाच्यम्; प्रकारतावच्छिन्नतारूपतावच्छिन्नत्वार्थानां
निराकर्तव्यत्वादिति भावः । रजतविषयताया इदंविषयतावच्छेदकत्वासंभवेऽपि इदंतादात्म्यविषयतावच्छेदकत्वं गृह्यते—
नचेति । केवल इति । तादात्म्यविषयत्वे रजतविषयतावच्छिन्नत्वं भातोल्लेखः । अनुव्यवस्थे इति शेषः । इदंवि-
धर्मितावच्छेदकोपलक्षितमुद्देश्यमुदाहरति भावः । विशेषणविषयत्वे इदंविषयत्वे । विशेष्यविषयतावच्छिन्नत्वस्य
रजतविषयतावच्छिन्नत्वस्य । तादात्म्यद्वयोपगमे तु नेदमनुपपत्तिः । तादात्म्ययोः भेदेन तद्विषयत्वमेवेदं तादात्म्य-
व्यतिरेकित्वेदंविषयतयो रजतविषयतयोश्च भेदात् । बहू तादात्म्यभेदे तत्तत्प्रतिबिम्बितल्लेखनेति चेद्वचनेन इदमे-
रजतस्य च भेदे परस्परविभिन्नमेवावच्छेदावच्छेदकभावोपपत्तिविषयताद्विकल्पमात्रं गृह्यतिर्वाहकमिति ननु रजतविषयत्वो-
त्पत्तेरुक्तते । ननु विषयता नाम कृतिरूपज्ञानस्य विषयेषु व्याप्यकृतिराद्य तादात्म्येतिरित्यसंबन्धः, ननु संयोगजातीय
इत्यत आह—विषयता हीति । अतएव इति विनापि उपरस्य ज्ञानविषयत्वमुपवादिह । ननु ज्ञानं चिद्रूपज्ञान-
तादात्म्यं विषयत्वम् नैतावता संयोगजातीयत्वम् । किंच इदंरजतमिति विनिश्चयनीयविषयताया इदंरजतविषयताया
परस्परं व्यधिकरणतां समुल्लेख्यतो विलक्षणत्वावच्छेदाद्यवच्छेदकत्वात् उपपत्तेः । संयोगतद्भावोऽपि ज्ञान-
धिकरणोत्पत्तिरुद्देशे संयोगभावेन गृह्यतीति निगम्यते । न तदुपपत्तेः । तथाच बर्धे संयोगाद्यवच्छेदकतावच्छिन्न-
विषयत्वोत्पत्त्याया इत्याहं परिरुति—तथाचेति । तदुदाहरति भावः । शुक्लादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदेन रजत-
विषयतावच्छेदकत्वस्य पटविषयतावच्छेदेन तदवच्छेदकत्वस्य तदवच्छेदकत्वस्य, इत्यदि विषयत्वमिति ननु ज्ञान-
विषयत्वमिति चेत्तन्मिति चेत् । विषयत्वमपि तत्त्वजातीयत्वाद्यवच्छेदकत्वमिति इत्युक्तं ज्ञानविषयत्वमिति चेत् उपपत्तेः ।
अनुभवव्यवस्थेति । अनुभवमुत्पत्तेरुत्पत्त्यावच्छेदकत्वमप्युदाहरति इत्यर्थः । विषयत्वमेवेति ।
वैषम्यं ज्ञाने—अथेति । हेतुत्वादिति । अन्यथा नूलादिनिष्ठसंयोगाद्यवच्छेदकत्वमप्युदाहरति भावः ।
यदपि रजतादितादात्म्यस्य परस्परव्यधिकरणमिति पठ्यते तद्विनिश्चयनीयविषयताया इदंरजतविषयताया
प्रतीकमिति तादात्म्येन हेतुतावच्छेदकत्वमप्युदाहरति संयोगमन्तेः । यदपि संयोगाद्यवच्छेदकत्वमप्युदाहरति
तत्तादात्म्येन तादात्म्येन व्यावहारिकत्वेति । स्वावच्छिन्नतानान्येति । अन्यथा तादात्म्येति चेत्

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतादितत्तादात्म्ययोरपि तत्तदिदमर्थव्यक्तिभिरवच्छिन्नत्वात्तयोरुक्तसंबन्धेनोत्पत्तौ तद्व्यक्तेस्तादात्म्येन हेतुत्वम्, अन्यावयविनामपि घटादीनां तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगाद्यवच्छेदकत्वानुभवात्तेष्वपि तथैव भ्रमविषयावच्छेदकत्वसंभवः, गुणकर्मादीनां तु तादृशहेतुत्वस्याकृतत्वेऽपि तद्विशेष्यकभ्रमस्थले विशेषणसंसर्गयोर्विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासंबन्धेनोत्पत्तौ विशेष्यनिष्ठेन तत्तत्संबन्धेन दोषाणां हेतुत्वं कल्प्यते । एवमवच्छेदकतासंबन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वपरिणामाध्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमज्ञानं तादात्म्यभिन्नस्वपरिणामनिष्ठविषयतासंबन्धेन हेतुः । स्वमज्ञानं तस्य परिणामो रजतादिकं तदकारा वृत्तिश्च तदव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टमज्ञानं रजताद्युत्पत्तेरव्यवहितपूर्वक्षण एवास्तीति रजताद्युत्पत्तिक्षण एवेदमादिविशेष्यतादात्म्यं रजताद्यवच्छेदेनेदमाद्याकारमनोवृत्तित्तादात्म्यं रजताकाराविद्यावृत्त्यवच्छेदेनोत्पद्यते । स्वमज्ञानं तत्परिणामो रजतादिकं तदकारा वृत्तिश्च तन्निष्ठा विषयता ईश्वरज्ञानादेरस्तीति सा संबन्धः । स्वपरिणामेभा विनितादात्म्यादिसंबन्धेन पूर्वमज्ञानस्यासत्त्वात् स्वपरिणामनिष्ठविषयतेत्युक्तम् । विषयतासंबन्धस्य च भाविभूतविषये ज्ञानादेः सत्त्वाद्भूतविषयतासंबन्धेन भाविन्यप्यज्ञानसत्त्वम् । अतएव 'ज्ञायमानघटत्वरूपं सामान्यं घटवृत्त्यलौकिकमुख्यविशेष्यतासंबन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वसमवायिनिष्ठविषयतासंबन्धेन भाविभूतनिष्ठेन हेतु'रिति तार्किका वदन्ति । रजतादितत्संसर्गयोरिदमाद्यवच्छिन्नत्वात्तदीयचित्तादात्म्यरूपं विषयत्वमपि तथा, इदमादिविषयत्वावच्छिन्नं च संभवति । इदमादिविषयत्वस्य तु रजतादिप्रतियोगिकतादृशसंसर्गविषयत्वावच्छिन्नत्वे मानाभावात् 'रजतमिद'मिति

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

त्पनापत्तेः । रजतादितत्तादात्म्ययोरिति । इदं तादात्म्यं—रजतीयसंबन्धरूपं न तु विषयतारूपम्, तस्येदमाद्यवच्छिन्नस्य रजतादितत्संबन्धयोरित्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् । नन्विदमर्थो यत्त कस्यचिदवयवः तत्त तस्य सारव्धानवयवनिष्ठसंयोगादायुक्तहेतुत्वं कृतम्, यत्र तु घटादिरूपोऽन्यावयवी इदमर्थस्तत्र घटावयवावच्छिन्नसंयोगाद्यप्रसिद्धा घटादीनामुक्तहेतुत्वं न कृतमत आह—अन्यावयविनामिति । तन्मध्यस्थजलादिवायुसंयोगेति । तन्मध्यस्थजलादीनां वायुना संयोगेलर्थः ।—अवच्छेदकत्वानुभवादिति । जले घटवायुसंयोगो नान्यत्रेति प्रतीतेः स्वसमवायवयवानामिव स्वसमवायिसंयोगिनामपि स्वसंयोगादाववच्छेदकत्वमिति भावः । तेष्वपि अन्यावयविष्वपि । तथैव कृतकारणतावलम्बैव । गुणकर्मादीनामपि महाकालनिष्ठकालिकसंबन्धावच्छिन्नगुणलाघाधिकरणतावच्छेदकत्वात् तादृशहेतुत्वं कृतमेवेति सूचनायाकृतत्वेऽपीत्यपिशब्दः । तद्विशेष्यकेति । गुणादिविशेष्यकेत्यर्थः । तत्संबन्धेनेति । अवच्छेदकतासंबन्धेनेत्यर्थः । आश्रयतासंबन्धेनेति वा । विशेष्यपदद्वयं विशेष्ये कार्यकारणयोः सत्त्वसूचनाय ।—दोषाणामिति । यद्यपि विशेष्यस्यैव तादात्म्येन हेतुता वक्तुं शक्यते; तथापि भ्रमे तद्विषये च दोषाणां हेतुत्वस्य कृतत्वात् दोषपर्यन्तानुधावनम् । नन्वेवमपि रजतमिदमित्याकारे रजतादिरूपविशेष्यं इदमादिरूपविशेष्यतादात्म्यावच्छेदकं सिद्ध्यति । तत्र च रजतादेः भ्रमपूर्वमसिद्धतयोक्तरीत्या कार्यकारणभावेन न निर्वाहः अज्ञानस्य चानादितयो भ्रमपूर्वमेव रजतावच्छेदेनेदं तादात्म्योत्पत्तिः स्यादित्यतस्तादृशपूर्वत्वविशेष्यं कारणतावच्छेदकमुपात्तमिति ध्वनयन्नाह—अव्यवहितपूर्वक्षण एवेति । इदमादिविशेष्यमिति । विशेष्यत्वं इदं रजतमित्याकारमाश्रित्य स्वरूपकीर्तनमात्रम् । ईश्वरेति । विषयतया स्वीयत्वानिवेशादिति भावः (स्वीयत्वानिवेशो बीजमाह) अधिष्ठानमेवाज्ञानविषयो नलश्वस्तमिति बोध्यम् । ननु तादात्म्यमेव जनकतावच्छेदकसंबन्धोऽस्तिवत्यत आह—स्वपरिणाम इति । भाविनीति हेतुगर्भम् । उक्तमिति । तादात्म्यरूपाया ईश्वरज्ञानविषयताया अपि भाविन्यसंभवात् विषयतायां तादात्म्यभिन्नत्वविशेषणोपादानमिति केचिदाहुः । एवं चालेश्वरज्ञानं मायावृत्तिः तदीयाकाराख्यसंबन्धो विषयतेति बोध्यम् ।—परंतु रजतादितादात्म्ये इदमादितादात्म्यावच्छेदकत्ववारणाय तादात्म्यभिन्नत्वं स्वपरिणामविशेषणमिति वदन्ति । ननु भाविन्यज्ञानमपि कथं तिष्ठति विषयतायास्तत्र दुर्घटत्वादित्यत आह—विषयतासंबन्धस्येति । ज्ञानादेः विषयतासंबन्धस्येति योजना ।—उक्तेति । स्वपरिणामनिष्ठत्वार्थः । ननु इदमवच्छिन्नचिद्रूपाधिष्ठाननिष्ठयो रजततादात्म्यरूपतत्संबन्धयोरिदमवच्छिन्नत्वस्य सिद्धावपि रजतादिविषयतायां इदं विषयतावच्छिन्नत्वमसिद्धमत आह—रजतादीति । तदीयं रजततत्संसर्गीयम् । चित्तादात्म्यरूपं वृत्त्यवच्छिन्नचिद्रूपज्ञानतादात्म्यरूपम् । तथा इदमवच्छिन्नम् । यस्य वस्तुनो यदवच्छिन्नत्वं तत्संबन्धस्यापि तदवच्छिन्नत्वनियमात् । अतएव कपिसंयोगादेमाद्यवच्छिन्नत्वात् तदीयसंबन्धस्य समवायरूपस्य तादात्म्यरूपस्य वाऽप्रायवच्छिन्नत्वमिति वदन्ति ।—संभवतीति । तस्येदमवच्छिन्नत्वात् । यस्य यदवच्छेदकत्वं तत्संबन्धस्यापि तदवच्छेदकत्वनियमादिति भावः । एवं च इदं रजतमित्याकारनिर्वाह इति बोध्यम् । इदमादिविषयत्वस्येति । इदं रजमित्याद्याकारनिर्वाहकस्येत्यादिः ।—रजतादिप्रतियोगिकेत्यादि । अस्यापि तादृशकारनिर्वाहकस्येत्यादिः । मानाभावादिति । तन्निर्वाहकार्यकारणभावविर-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्वितीयाकारसिद्ध्यर्थं रजतादितदिपयत्वावच्छेदेन तादात्म्योत्पत्तिः स्वीक्रियते । तस्य च तादात्म्यस्येदमादिप्रतियोगिक-
त्वसिद्ध्ये प्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यस्योत्पत्तौ स्वाधयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनोक्ताज्ञानस्य हेतुतान्तरं कल्प्यते ।
तथाच भ्रमपूर्वसिद्धं यदिदनादिकं तदिपयत्वं च तदेव रजतादौ तत्तादात्म्ये तयोर्विपयत्वं च तावदुपहितरूपेणावच्छे-
दकम् । यत्तु भ्रमकाले इदमर्थस्य तादात्म्यं तत्प्रतियोगित्वोपहितमिदनादिकं च जायते यच्च तयोर्विपयत्वं, तानि तदु-
पहिततादृशरजतादिनावच्छिद्यन्ते । एवंच मूलसंयोगादीनामिव परस्परानवच्छिन्नत्वनियमो न व्याहृतः, न वा पर-
स्परभिन्नसर्वविषयकत्वरूप आकारयोर्भेदनिश्चयो व्याहृतः । 'इदं रजत' मित्याकारे तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोरेव भानेन
जायमानस्य रजतप्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितरजतस्य तदनुयोगित्वोपहितेदमर्थस्य च भानात् । 'रजत-
मिद' मित्याकारे तु जायमानस्येदं प्रतियोगिकतादात्म्यस्य प्रतियोगित्वोपहितेदमर्थस्य तदनुयोगित्वोपहितरजतस्य
चावच्छेद्यावच्छेदकतया भानेनाकारद्वयविषयाणां मिथो भिन्नत्वात् । नच—इदमाद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्य
रजतादौ प्रतियोगितासंबन्धेनोत्पत्त्या तत्रोक्तसंबन्धेनाज्ञानस्याभावात् व्यभिचार इति—वाच्यम् ; रजतादेरुक्ततादा-
त्म्यस्य प्रतियोगिताभावेऽपि रजतादिसंसर्गतया भानसंभवात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

हादिति भावः । इदमवच्छिन्नविषयदुयोगिकरजतप्रतियोगिकतादात्म्यनिर्वाह्यतादृशविषयताभ्यां द्वितीयाकारसिद्ध्यसंभवा-
दिति शेषः । तादात्म्यस्य तादात्म्यान्तरस्य । ननु क्ताज्ञानरूपकारणबलाद्रजतावच्छेदेन तादात्म्योत्पत्तिनिर्वाहेऽपि
तादृशतादात्म्यस्येदं प्रतियोगिकत्वे किं नियामकमत आह—तस्य चेति । त्वं भ्रान्तं तदाधयता इदमवच्छिन्नचित्तः
तदवच्छेदकताया इहमि तत्त्वात् तत्र प्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यमिच्छिः । तथाच तादात्म्यद्वयोपगमे च । अत्र
मूलसंयोगयोः परस्परानवच्छिन्नत्वनियमवत् मूलसंयोगत्वादीनां परस्परानवच्छिन्नत्वमिरूपितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वनि-
यमोऽपि वर्तते । तथाच भ्रमपूर्वदनादिदिदनादिरूपेण रजताद्यवच्छेदकत्वे भ्रमकालोत्पत्तादात्म्योपहितेदम इदंत्वेनैव
रूपेण रजताद्यवच्छिन्नत्वे चोपगम्यमाने रजताद्यवच्छेदकतादात्म्यरूपोपाधिभेदात् भेदेन प्रथमनियमानोऽपि रजताद्य-
वच्छेदकतावच्छेदतावच्छेदकरूपक्येनोक्तद्वितीयनियमनतः स्यादनवच्छेदम्—तावदुपहितरूपेणेति । रजतादिरूपतदुपा-
धुपहितरूपेणैतत्पर्यः । रजतोपहितं इदनादिकं रजतावच्छेदकं, तत्तादात्म्योपहितं च तादात्म्यावच्छेदकमित्याद्येति यावत् ।
इदं तादृशावच्छेदकतायां रजतोपहितं तादात्म्यसंबन्धेनावच्छेदकम्, उपाधेः स्वविषयान्वयिनाऽनन्वयेनावच्छेदककौटोवादि-
भेदात् न रजतादिरूपस्य स्वावच्छेदकतावच्छेदकतापत्तिः । नचैकोपहितरूपेणैव सर्वान् प्रत्यवच्छेदकत्वमस्ति चेति वाच्यम् ।
एकस्यैकरूपेण नानेकावच्छेदकत्वेति नियमसत्त्वे तस्याप्यनन्वय विनिगमनाविरोधेण सर्वानेकैकावच्छेदकतावच्छेदक-
तावारणाय च तत्तदुपहितरूपस्य तत्तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वानुसारा(दुसर्णा) इति बोध्यम् । भ्रमपूर्वेतिहा-
दिदमः तत्कालान्त्येदमो भेदकमाह—तत्प्रतियोगित्वोपहितमिति । इदं रजतमित्याकारे भासमानरजताद्रजत-
मिदमित्याकारे भासमानरजतस्य भेदकमाह—तदुपहितेति । तादृशतादात्म्यादिदोऽहितमित्यर्थः । एवंच—आकार-
द्वये भासमानेदमर्थोपाधिभेदेन भेदाधयने च । नन्विदमर्थभेदोपगमेनैव तादृशविषयनिर्वाहे रजतादेरुपाध्या-
भेदेन भेदाधयनं व्यर्थ अत आह—नवा परस्परभिन्नेति । एवं चेदमनियमनिर्वाहार्थं रजतादेरपि भेद आवश्यक
इति भावः । आकारयोः हानानिलापकविभिन्नानुपूर्विकसिद्ध्योः । एवंच भिन्नसर्वविषयकत्वमित्यत्र विषयता-
व्यापाररूपः । यद्वा—आकारयोः भिन्नानुपूर्विकसिद्ध्यनिलापप्रत्यययोः । तदभिलष्यत्वं च तन्मन्वशाद्वैद्योक्तमान-
विषयकत्वम् ।—इदंरजतमित्याकारे । भ्रमात्मकप्रत्यये इति शेषः । तादृशावच्छेद्यावच्छेदकयोः रजतादिरुपा-
वच्छेदेदनादिरुपावच्छेदकयोः भानेन भास्यत्वावश्यकता । भासादिरुपावच्छेदः । इदंरजतमिति रजतव्यये तर्पेव
भानादिति भावः । अवच्छेद्यावच्छेदकतया रजतान्वयि भास्यत्वमित्याधत्वं कौटोवायः । प्रतियोगितासंबन्धेन तादा-
त्म्यं प्रति स्वाधयतावच्छेदकत्वसंबन्धेनावच्छेदकस्य हेतुतायां व्यभिचारस्यासिद्धे—नचेति । अन्यस्येति । अन्यया तत्प्रति-
योगिकसंबन्धविषया तदज्ञानसंभवादिति भावः । अज्ञानस्याभावादिति । तस्यादौ रजतादिकं तदज्ञानप्रयत्नावच्छे-
दकं, आत्माधयनपूर्वसातप्रसङ्गात् । नच—अन्ये रजतोपादाकाशस्य अन्यमिदमादिप्रत्ययि विषयानुपेक्षावच्छेदकम्,
तथा सति तत्पूर्वं तदाधयतया विरहितोत्पत्तिरितिहासप्रसङ्गादिति—वाच्यम् । तद्वत् तदुक्तान् कृतमनियम एव अन्येदेन
तत्तदज्ञानप्रयत्नावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः । ननु रजते तत्प्रतियोगित्वमात्रे कथं तत्संभवेदया तादात्म्यमनन्त,
रजतसंसर्गतया तादात्म्यमाने, विनिगृह्यते संसर्गप्रतियोगित्वोपहितरूपेणैव विरचितस्य रजते तत्प्रतियोगित्वमानेन रज-
तप्रतियोगित्वस्यावश्यकतादिरत आह—नहीति । निमित्तं प्रतियोगित्वं, प्रियं तदुपहितत्वं । तन्मयेव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टबुद्धौर्विषयौ, येनानुभवबलादेव तयोस्ते सिध्यतः । अथवा रजताद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्यापि नेदः
दिप्रतियोगिकत्वम्, किंतु तत्संसर्गतया भानमात्रमतो न तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि क्षतिः । वस्तुतस्तु शेष-
दिवदिता सामर्थ्येव रजतादिप्रातीतिकप्रतियोगिकतादात्म्ये नियामिका, व्यावहारिकप्रतियोगिके प्रातीतिके तादृश-
च भजानाश्रयतावच्छेदकत्वं नियामकम् । ननु—‘रजतमिदं’मित्याकारसिद्धये इदमादितादात्म्योत्पत्तिस्तीकातो व्य-
वृत्तत्वादिसंसर्गोत्पत्त्यापि तादृशकारसिद्धेः—इति चेन्न । तादृशकारे तादृशस्य संसर्गस्य तादात्म्यस्य वा भान-
त्वं विनिगमकाभावात् । तस्माद्धर्मयोः संसर्गाविव धर्मिणोस्तादात्म्ये अपि प्रातीतिके जायेते । तयोरिव तयोरपि स-
नियोगिकतया प्रतीयमानत्वात् बाध्यत्वानुभवाच्च । एतेन ‘इह रजतं ने’ ति बाधस्य बाध्यं रजतमेव, ननु तयो-
गिके तादात्म्यम्; तथाच भ्रमपूर्वसिद्धं यदिदमादितादात्म्यं तस्यैव रजतादिविशेषणं प्रति संसर्गतया भानं—इत्या-
म् । रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेन प्रतीतेर्बाध्यत्वानुभवस्य च रजताद्यप्रतियोगिकतादात्म्येनानिर्वाहात् । नहि वि-
षयविशेषयोः संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे न भासेते इति वक्तुं शक्यते । घटभूतलादिनिष्ठोर्वृत्तिज्ञानीयविशेषणतात-
त्पर्ययोर्भासमानवैशिष्ट्यीयभासमानप्रतियोगित्वानुयोगित्वस्वरूपत्वादवच्छेदकावच्छेद्यभावापन्नचिच्छेद्यतादात्म्यरूप-
विशेष्यताविशेषणतयोश्चिद्विज्ञान एव स्वीकारेण वृत्तौ स्वीकर्तुमशक्यत्वाम् । ननु—तथापि रजतादेरुपनयनसंनिर्वा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एताकारे भागमानतादात्म्यसंसर्गप्रतियोगिताया अपि इदमि भानाभावेनानुपगमसंभवेन तत्र तन्निर्वाहकोक्तहेतुताकर-
व्यर्थमित्याशङ्कामिष्टाप्रत्या परिहरति—अथवेति । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिविषयत्वस्य
बाध्यापनीयतया भ्रमविषयसंसर्गभूततादात्म्यप्रतियोगित्वस्येदम्यावश्यकतया तन्निर्वाहकोक्तहेतुतायां रजते उक्त-
व्यभिचारे दुर्बल इत्याशङ्कां परिहरति—वस्तुतस्त्विति । दोषादिघटितेति । विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासंबन्धेन
रजतं तदप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यं च प्रति तन्निष्ठावच्छेदकतासंबन्धेन दोषाणां हेतुत्वस्योक्तत्वाद्रजते तत्संबन्ध-
योगिकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उत्पत्तिनिर्वाहादिति भावः ।—यद्वा प्रातीतिकनिष्ठप्रतियोगितासंबन्धेन तादृश-
प्रति स्वजन्यप्रकारनिष्ठविषयतासंबन्धेन दोषाणां हेतुत्वं; कार्यतावच्छेदके निष्ठान्तनिवेशात् व्यावहारिके इदं न
व्यभिचार इति भावः । नियामिका प्रतियोगितासंबन्धेन तदुत्पत्तिप्रयोजिका । एवं नियामकमित्यत्रापि ।—यथा
हारिकप्रतियोगिके इति । व्यावहारिकनिष्ठप्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यं प्रति स्वाश्रयावच्छेदकतासंबन्धेनानु-
हेतुत्वं; निष्ठान्तनिवेशात् रजतं नोक्तरीत्या व्यभिचार इति भावः ।—इदं त्वसंसर्गोत्पत्त्येति । नय—रजतमिदं
प्रत्यक्षं तादात्म्यसंबन्धेनैकप्रकारकबोधजनकस्यैदं त्वप्रकारकबोधजनकतयेदं त्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशकारत्वासंभार-
त्वसंभोगान्तरिकीयनरीति—वाच्यम्; तादृशशाब्दबोधस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैदं त्वप्रकारकतयेदं त्वप्रकारकज्ञानस्यापि ब-
धिनतादृशकारकत्वसंभवात् । अन्यथेदं त्वदिप्रकारकज्ञानाकारस्य सुविसष्टस्य दुर्लभत्वापत्तेः । अत एवेदं त्वप्रत्यक्ष-
तावच्छेदप्रतिज्ञायां इदं द्रव्यमिति शैलैव साध्यनिर्देश इति भावः । धर्मयोः इदं त्वरजतत्वयोः । संसर्गो सहा-
करो । धर्मिणोः इदं रजतयोः । प्रातीतिके मिथ्याभूते । उत्पत्तौ प्रतीयमानत्वं हेतुः । मिथ्यात्वे तु बाध्यत्वानुभवः—
सप्रतियोगिकतयेति विशेषणयोः तादात्म्यप्रतियोगितामिदये ।—तस्यैवेति । तथाच रजतप्रतियोगिकताद-
व्यर्थमिति भावः ।—रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेनेति । संसर्गप्रतियोगित्वादेः विशिष्टबुद्धिविषयकता-
भावः ।—बाध्यत्वानुभवस्य चेति । विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययेन रजतप्रतियोगिकतादात्म्यत्वावच्छिन्न-
सप्रतियोगिकस्य मिथ्यात्वावगाहनस्योक्तत्वादिति भावः ।—यद्वा तस्येत्यादि । व्यधिकरणसंबन्धेन रजताप्रतियोगि-
कत्वेन रजतभावस्य केवलान्वयित्वेन मिथ्यात्वावच्छिन्नत्वादिति भावः ।—अनिर्वाहादिति । अनिवार्यनीयक-
विनिगमनिरन्ध्रवाच्यादिरनुगमादिति भावः । ननु संगमप्रतियोगित्वानुयोगित्वे विशिष्टबुद्धौ न भासेते इति
शक्यते । तत्र तद्वाने युक्तिमाह—घटेत्यादि । प्र-
तिज्ञे नमसात्वात्तुसादने घटभूतलसंयोग इति संपूहालम्बनेऽपि घटभूतलयोः परस्परं विशेष्यविशेषणमात्रापरि-
त्यक्तवच्छेदकीभूतं भानविषयकोत्पत्तादात्म्यं विशेष्यता, अवच्छेद्यभूतं तु तत्र प्रकारता, तयोश्च वृत्तिज्ञाने उपगमे प्र-
तिज्ञादिनानेन कोऽयं इत्यत्र अह—अवच्छेदकेति । ननु ह्येतेषां ज्ञानत्वं निद्रूपज्ञाने एवेति कोऽयमाह—
ज्ञान—चैतन्येनेति । इति ज्ञानव्यवहारानु ज्ञानवच्छेदकन्यापचारिक इति भावः ।—अशक्यत्वादिति । इ-
दं त्वप्रकारकत्वपरिणामः, तत्र च तत्र घटभूतयेदं त्वव्यवधारिभावोऽयं; नाप्यन्याविधानभावः; अतो न तद-
संभारः । नपि सैदेतन्निर्वाहः, मुक्तादिषु तदर्थमेवात् । अतो वृत्तिविशेष्यतादिकमुक्तरूपमेवेति भावः । भ्रमस्य रजत-
संभारः । नपि सैदेतन्निर्वाहः, मुक्तादिषु तदर्थमेवात् । अतो वृत्तिविशेष्यतादिकमुक्तरूपमेवेति भावः । भ्रमस्य रजत-

[illegible]

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टबुद्धौर्विषयो, येनानुभवबलादेव तयोस्ते सिद्ध्यतः । अथवा रजताद्यवच्छेदेन जायमानतादात्म्यस्यापि नेदमादिप्रतियोगिकत्वम्, किंतु तत्संसर्गतया भानमात्रमतो न तादृशकार्यकारणभावाभावेऽपि क्षतिः । वस्तुतस्तु दोषादिघटिता सामग्र्येव रजतादिप्रातीतिकप्रतियोगिकतादात्म्ये नियामिका, व्यावहारिकप्रतियोगिके प्रातीतिके तादात्म्ये च अज्ञानाश्रयतावच्छेदकत्वं नियामकम् । ननु—‘रजतमिदं’मित्याकारसिद्धये इदमादितादात्म्योत्पत्तिस्वीकारो व्यर्थः, इदंत्वादिसंसर्गोत्पत्त्यापि तादृशकारसिद्धेः—इति चेन्न । तादृशकारे तादृशस्य संसर्गस्य तादात्म्यस्य वा भानमित्यत्र विनिगमकाभावात् । तस्माद्धर्मयोः संसर्गाविव धर्मिणोस्तादात्म्ये अपि प्रातीतिके जायेते । तयोरिव तयोरपि सप्रतियोगिकतया प्रतीयमानत्वात् बाध्यत्वानुभवाच्च । एतेन ‘इह रजतं ने’ति बाध्यस्य बाध्यं रजतमेव, नतु तत्प्रतियोगिकं तादात्म्यम्; तथाच भ्रमपूर्वसिद्धं यदिदमादितादात्म्यं तस्यैव रजतादिविशेषणं प्रति संसर्गतया भानं—इत्यपास्तम् । रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेन प्रतीतेर्बाध्यत्वानुभवस्य च रजताद्यप्रतियोगिकतादात्म्येनानिर्वाहात् । नहि विशेषणविशेष्ययोः संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वेन न भासेते इति वक्तुं शक्यते । घटभूतलादिनिष्ठोदृष्टिज्ञानीयविशेषणताविशेष्यतयोर्भासमानवैशिष्ट्यीयभासमानप्रतियोगित्वानुयोगित्वस्वरूपत्वादवच्छेदकावच्छेद्यभावापन्नचित्तेयतादात्म्यरूपयोर्विशेष्यताविशेषणतयोर्बिद्रूपज्ञान एव स्वीकारेण वृत्तौ स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । ननु—तथापि रजतादेरुपनयनसंनिकर्षेण

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

त्याकारे भासमानतादात्म्यसंसर्गप्रतियोगिताया अपि इदमि भानाभावेनानुपगमसंभवेन तत्र तन्निर्वाहकोक्तहेतुताकल्पनं व्यर्थमित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—अथवेति । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धिविषयत्वस्यानुपदं व्यवस्थापनीयतया भ्रमविषयसंसर्गभूततादात्म्यप्रतियोगित्वस्येदम्यावश्यकतया तन्निर्वाहकोक्तहेतुतायां रजते उक्तरीत्या व्यभिचारी दुर्वार इत्याशङ्काम् परिहरति—वस्तुतस्त्विति । दोषादिघटितेति । विशेष्यनिष्ठावच्छेदकतासंबन्धेन रजतं तत्प्रतियोगिकत्वंविशिष्टतादात्म्यं च प्रति तन्निष्ठावच्छेदकतासंबन्धेन दोषाणां हेतुत्वस्योक्तत्वाद्रजते तत्संबन्धप्रतियोगिकत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया उत्पत्तिनिर्वाहादिति भावः ।—यद्वा प्रातीतिकनिष्ठप्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यं प्रति स्वजन्यप्रकारनिष्ठविषयतासंबन्धेन दोषाणां हेतुत्वं; कार्यतावच्छेदके निष्ठान्तनिवेशात् व्यावहारिके इदमि न व्यभिचार इति भावः । नियामिका प्रतियोगितासंबन्धेन तदुत्पत्तिप्रयोजिका । एवं नियामकमित्यत्रापि ।—व्यावहारिकप्रतियोगिकेइति । व्यावहारिकनिष्ठप्रतियोगितासंबन्धेन तादात्म्यं प्रति स्वाश्रयावच्छेदकतासंबन्धेनाज्ञानस्य हेतुत्वं; निष्ठान्तनिवेशात् रजते नोक्तरीत्या व्यभिचार इति भावः ।—इदंत्वसंसर्गोत्पत्त्येति । नच—रजतमिदमिति शब्दस्य तादात्म्यसंबन्धेनेदंप्रकारकबोधजनकस्येदंत्वप्रकारकबोधाजनकतयेदंत्वप्रकारकज्ञानस्य तादृशकारत्वासंभवादित्त्वसंसर्गोत्पत्तिरकिंचित्करीति—वाच्यम्; तादृशशब्दबोधस्य धर्मिपारतन्त्र्येणेदंत्वप्रकारकतयेदंत्वप्रकारकज्ञानस्यापि कथंचित्तादृशकारकत्वसंभवात् । अन्यथेदंत्वादिकप्रकारकज्ञानाकारस्य सुविसष्टस्य दुर्लभत्वापत्तेः । अत एवेदंत्वद्रव्यत्वादिसाध्यकप्रतिज्ञायां इदं द्रव्यमिति रीत्यैव साध्यनिर्देश इति भावः । धर्मयोः इदंत्वरजतत्वयोः । संसर्गौ स्वरूपसमायायौ । धर्मिणोः इदंरजतयोः । प्रातीतिके मिथ्याभूते । उत्पत्तौ प्रतीयमानत्वं हेतुः । मिथ्यात्वे तु बाध्यत्वानुभवः ।—सप्रतियोगिकतयेति विशेषणयोः तादात्म्यप्रतियोगितासिद्धये ।—तस्यैवेति । तथाच रजतप्रतियोगिकतादात्म्यं व्यर्थमिति भावः ।—रजतादिप्रतियोगिकतादात्म्यत्वेनेति । संसर्गप्रतियोगित्वादेः विशिष्टबुद्धिविषयत्वादिति भावः ।—बाध्यत्वानुभवस्य चेति । विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययेन रजतप्रतियोगिकतादात्म्यत्वावच्छिन्नादिरूपविषयस्यापि मिथ्यात्वावगाहनस्योक्तत्वादिति भावः ।—यद्वा तस्येत्यादि । व्यधिकरणसंबन्धेन रजताप्रतियोगिकतादात्म्येन रजताभावस्य केवलान्वयित्वेन मिथ्यात्वाघटकत्वादिति भावः ।—अनिर्वाहादिति । अनिवर्चनीयख्यातिवादिभिरस्माभिरन्यथाख्यातेरनुगमादिति भावः । ननु संसर्गप्रतियोगित्वानुयोगित्वे विशिष्टबुद्धौ न भासेते इति वक्तुं शक्यते । तत्र तद्भाने युक्त्यभावादित्याशङ्काम् परिहरति—नहीति । तत्र तद्भाने युक्तिसाह—घटेत्यादि । प्रतियोगित्वे भासमानत्वानुपादाने घटभूतलसंयोगा इति समूहात्मन्वेऽपि घटभूतलयोः परस्परं विशेष्यविशेषणभावापत्तिर्वोभ्या । नन्ववच्छेदकीभूतं ज्ञानविषययोस्तादात्म्यं विशेष्यता, अवच्छेद्यभूतं तु तत्र प्रकारता, तयोश्च वृत्तिज्ञाने उपगमे प्रतियोगित्वादिभानेन कोऽर्थ इत्यत आह—अवच्छेदकेति । ननु वृत्तेरपि ज्ञानत्वे चिद्रूपज्ञाने एवेति कोऽयमाग्रह इत्यत आह—चैतन्यस्यैवेति । वृत्तौ ज्ञानव्यवहारस्तु ज्ञानावच्छेदकतयौपचारिक इति भावः ।—अशक्यत्वादिति । वृत्तिर्हान्तःकरणस्य परिणामः, तथा च सह घटभूतलादेर्भावव्यावयविभावादिः; नाप्यध्यस्ताधिष्ठानभावः; अतो न तादात्म्यं संबन्धः । नापि संयोगादिकः गणादिषु तदसंभवात् । अतो वृत्तिविशेष्यतादिकमुक्तरूपमेवेति भावः । भ्रमस्य रजतमिद-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तन्मयम् ; तथाच कपालादिनिष्ठविषयतास्य सत्तादात्म्येनान्वितस्य घटादिनिष्ठविषयतास्य सत्तादात्म्यस्य तन्मादि-
निष्ठविषयतास्य सत्तादात्म्यावच्छिन्नेन घटादिनिष्ठविषयतास्य सत्तादात्म्येनाभेदागमनादवच्छेदकभेदेन सत्तादा-
त्म्यानां भेदस्यावश्यकत्वेनानन्त्यं प्रामाणिकम् । नहि तार्किकादिभिरपि सत्तद्विषयतावच्छिन्नविषयतानामस्यमुच्यते ।
तेषां च संयोगादिवदेवोक्तरीत्या जन्यत्वमपि । तस्मादाकारद्वयानुभवात्, भ्रमविषयत्वेनुना मिथ्यात्वानुमितेः,
'सत्तादात्म्यमिदमादितादात्म्यं च यदि मिथ्या न सत्तादा भ्रमविषयो न स्यात् विषयविशिष्टभ्रमस्य मिथ्यात्वप्रत्ययान्'
इति तर्कादिदमादितादात्म्यमिव सत्तादात्म्यमपि मिथ्या । तद्विद्मं सर्वं जारीरकसंक्षेपशारीरकपञ्चानादिनिष्कूलम् ।
उक्तं हि शारीरके—'अन्योन्यमित्यन्योन्यात्मकतामन्योन्यभर्माभावात्तादमिदं भ्रमेदमिति व्यवहार इति । अन्योन्य-
स्मिन् परस्परवच्छेदेन । उक्तञ्च संक्षेपशारीरके—'इदमर्थवत्त्वमपि भवेन्नृजते परिकल्पितं रजतवत्त्वमपि । रजतभ्र-
मेऽस्य च परिस्फुरणञ्च यदि स्फुरेत तलु शुक्तिरिव ॥ इतरेतराध्यसनमेव सत्तद्विषयत्वयोरपि भवेदुच्यते । रजतभ्रमा-
दिषु तथावगमाच्च हि कल्पना गुरुतरा घटते ॥ अनुभूतिनुत्तरनुमितिप्रतिपादितरेतराध्यसनमेव ततः । चित्तचेत्यव-
स्तुयुगलस्य न चेतिवत्त्वस्य माधनमिहापत्तिः ॥' इति । अस्य इदमर्थस्य, न यदीत्यादि । यदीदमर्थो न कल्पितः तदा भ्रमे न
स्फुरेत । शुक्तिरिव शुक्तिव्यविशिष्टमित्येवम् । इतरेतराध्यसनं परस्परवच्छेदेनाध्यासः । गुरुतरेति । रजतादिभ्रमे
यथा दृष्टं तद्विपरीताव्यापहारिकभ्रमस्थले एकस्यैवाध्यास उपपत्तिश्चेति कल्पनानुपस्थितविषयकत्वेन गुर्वी । आवश्यकाना-
मनन्तसत्तादात्म्यानां विषयत्वरूपाणामन्योन्यस्य सत्त्व्यापत्तेरद्वैतश्रुतिसङ्कोचापत्तेः । तेषामन्यस्तत्वेऽपि न जन्य-
त्वमिति स्वीकारे कपालादिनिष्ठविषयत्वावच्छिन्नानां घटादिनिष्ठविषयत्वानां पूर्वांक्तरीत्या कपालादिनाप्यवच्छिन्न-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तन्मानामानन्त्यं प्रामाणिकमिति योजना । तत्रावश्यकत्वेनानन्त्यं, तत्र च असंभवादित्यन्तं हेतुः । एकस्यैव सत्तादात्म्यस्य
कपालादिघटादिनिष्ठविशेषणताविशेष्यतारूपविषयतारूपत्वेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो न स्यादिति भावः । अत्र दार्शनिकसंवा-
दमाह—नहीति । तत्तद्विषयतेति । कपालत्वादिविषयतावच्छिन्नघटपटादिविषयतानामित्यर्थः । सत्तादात्म्यानां नित्य-
त्वेऽवच्छेदकनियमानुपपत्तिर्पक्ष्यमाणरीत्या गौरवं चेत्ततः तेषां जन्यत्वमाह—तेषां चेति । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—त
स्मादिति । 'भ्रमविषयो न स्याद' इत्यस्य, इति तर्कावेल्लान्वयः । आपाद्यापादकयोः व्यतिरेकव्याप्तिनिधयं दर्शयति—
विषयविशिष्टभ्रमस्येति । विषयितासंबन्धेनेदंसदादिविषयविशिष्टे भ्रमे मिथ्यात्वप्रत्ययो हि इदमादौ भ्रमविषयत्वं मिथ्यात्वं
चावगाहमानस्तदुभयसहचारप्रत्ययविधया व्यभिचाराग्रहसाहित्येन तदुभयव्याप्तिनिधयं जनयतीति भावः । —यद्वा इदमा-
देमिमिथ्यात्वप्राहकान्तरमाह—विषयविशिष्टस्येति । एतेन एतस्य तर्काकारे प्रवेशासंभवेऽपि नासन्नतिरिति बोध्यम् । —
इदमादितादात्म्यमिति । रजतावच्छेदेन रजततादात्म्यापन्नचित्तीति शेषः । —सत्तादात्म्यमिति । घटावच्छेदेन
घटतादात्म्यापन्नचित्तीति शेषः । एवंच रजते इदंतादात्म्यमिव घटेऽपि सत्तादात्म्यं पर्यवस्यतीति भावः । —मिथ्येति ।
जायत इति शेषः । तेनाकारद्वयादित्यस्य नान्वयः । नवा घटादौ सत्तादात्म्यवत्त्वे किं मानमिति प्रश्नोत्तरे तन्मि-
थ्यात्वमात्रोपसंहारस्यार्थान्तरता । मिथ्यात्वकथनं तु तत्सत्यत्वशङ्कानिरासाय, भ्रमकाले तदुत्पत्तौ बाध्यत्वरूपयुक्तिसू-
चनाय च । मिथ्यात्वस्य बाध्यत्वरूपत्वादिति ध्येयम् । परस्पराध्यासे युक्तिसिद्धेऽध्याचार्यानुमतिशङ्कां परिहरति—तदि-
दमिति । घटादेरध्यासाधिष्ठानत्वासंभवात् व्याचष्टे । —अन्योन्यस्मिन्निति । एवं रजते इदीत्युभयत्रापि अव-
च्छिन्नत्वमेव सप्तम्यर्थः । इदमि रजतवस्तुपरिकल्पनस्य सर्वसिद्धत्वाद्भजते इदमर्थकल्पन एव 'रजतभ्रमस्य च परिस्फुरणा'
दित्यनेन युक्तिरुक्ता । तत्र अस्येति व्याचष्टे—अस्येति । न यदीत्यत्र इदमर्थ इति पक्षवाचकं कल्पित इति प्रतियोगि-
वाचकं च पूरयित्वा व्याचष्टे—नयदीत्यादीति । शुक्लरपीदंत्वेन भ्रमे भानात् शुक्तिरिवेति दृष्टान्तासन्नतिः । अतो
व्याचष्टे—शुक्तिरिवेति । प्रथमश्लोके दृष्टान्तमुक्त्वा इतरेतराध्यासनमेवेति द्वितीयेन दार्ष्टान्तिकमुक्तम् ; तथाचष्टे—
इतरेतराध्यसनमिति । चित्तिः सद्रूपाचित् । चेत्त्यं घटादि दृश्यम् । ततः तस्मात् । 'रजतभ्रमादिषु' इत्य-
स्यार्थं व्याचष्टे—गुरुतरेतीति । अनुपस्थितविषयकत्वेनान्यत्र क्लृप्तजातीयत्वाभावेनोपपत्तिरिति तस्मात् । नन्वस्य तेषां सत्यत्वं (सम्यक्त्वम्)
नचाद्वैतश्रुतिविरोधः ; तस्याः सत्तादात्म्यातिरिक्तद्वैताभावप्रतिपादनपरत्वेनोपपत्तिसंभवादिति शङ्कां निरस्यति—अद्वैत-
श्रुतिसंकोचापत्तेश्चेति । संकोचो द्वैतसामान्यार्थकपदस्य द्वैतविशेषलक्षणाकल्पनम् । तथाच एतत्कल्पनसापेक्षतयै-
व नाप्य इति कल्पना गुरुतरेति भावः । न जन्यत्वं—नोत्पत्तिः । किंतु अविद्यादिवदनादित्वमेवेति भावः ।

[illegible]

णेत्यदोषः । ननु—किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते, न तावत् 'मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन' इति पञ्चपादिकावचनात् सदसदनधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वम्; तर्हि किं असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावः, उत सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयम्, आहोस्वित् सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सति अस-

सिद्धिव्याख्या ।

न्यतरत्वस्याप्रसिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । उक्तदोषाणामनमिमत्पक्षैकविषयतयाऽमिमत्पक्षेपु किमपि दूषणं नास्तीति शङ्कमानं सिद्धान्तिनं प्रत्यभिमतपक्षेऽपि दूषणं वक्तुं शृङ्खलितं—किमिदमिति । वक्ष्यमाणा पञ्चधा निरुक्तिः किञ्चदर्थः । न तावदिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वाच्यत्वं; मिथ्यात्वमिति न तावदुक्तम् । सदसत्त्वानधिकरणत्वस्यैव निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तद्वि किमिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यर्थः । वक्ष्यमाणविकल्पत्रयं किञ्चदर्थः । सत्त्वविशिष्टेति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यत्र सच्छब्दस्य सत्यपरत्वे तस्य चासत्त्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्य चाधिकरणत्वाभाववत्त्वे च सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावे पर्यवसानादिति भावः । सत्त्वात्यन्ताभावेति । सत्त्वासत्त्वयोः प्रत्येकमनधिकरणत्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वात्यन्ताभाववत्त्वरूपत्वेन पर्यवसानेन च सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयं लभ्यत इति ध्येयम् । आहोस्वदिति । सच्छब्दात्परतोऽनधि-

गाडैब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ प्रथममिथ्यात्वविचारः ।

ननु किमिदं मिथ्यात्वमित्यादि । मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थः । साध्यते तादात्म्यसंबन्धेन पक्षविशेषणतया निर्दिश्यते । अथवा मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकं । साध्यते साध्यविशेषणतया निर्दिश्यते । मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टत्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थत्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थः तादात्म्येन साध्यः; तत्र विशेषणतयोच्यमानं किमिति वाक्यार्थः । असत्त्वेत्यादि । असत्त्वसमानाधिकरणस्य सत्त्वस्यात्यन्ताभाव इत्यर्थः । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपम् । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभापोभयत्वावच्छिन्नम् । सतीति । सतिसप्तम्याः सामानाधिकार्यार्थकत्वात्, सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणः असत्त्वात्यन्ताभावोऽर्थः । नाद्य इति । माध्वसते इति शेषः ।

लघुचन्द्रिकाया चिद्वलेशोपाध्यायी ।

अथ प्रथममिथ्यात्वम् ।

नन्वेवं तावत् न सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं मिथ्याशब्देन साध्यतया तादात्म्येन पक्षविशेषणतया निर्देष्टुमर्हमित्यर्थो न तावदित्यादेर्वाच्यः; तथाचासङ्गतिः; तादृशानिर्वाच्यत्वस्य तादात्म्येन प्रपञ्चरूपपक्षे बाधेन तस्य तथा निर्देशस्याप्रसक्तैस्तत्खण्डनवैयर्थ्यात्; तादृशानिर्वाच्यताप्रत्यक्षेण तथानिर्देशप्रसक्तैरित्यत आह—अथेवेति । निर्गलितं वाक्यार्थमाह—मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टेनेति । आश्रयतासंबन्धेन मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकस्यैव साध्यत्वे तादृशार्थप्रतिपादकप्रतिज्ञाया दौर्लभ्येन तादात्म्येन तद्विशिष्टप्रतिपादकप्रतिज्ञैव प्रयोक्तव्या । तथाच विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् इत्यादौ हेतुवयवस्य एकदेशान्वयप्रसङ्ग इत्यत आह—तादात्म्येनेति । तथाच तद्विशिष्टमेव साध्यीकर्तव्यमिति भावः । निरुक्तानिर्वाच्यत्वस्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वे आप्तवाक्यरूपं प्रमाणमाह मूले—मिथ्याशब्दोऽस्तीति भावः । न इति । असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावेत्यसत्त्वविशिष्टत्वं सत्त्वाभावे न विशेषणम्, स्वस्मिन् स्वविशिष्टत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, नापि सत्त्वे असत्त्वोपलक्षितसत्त्वस्याप्यलीकतया तदभावस्य प्रपञ्चे सौलभ्येन तद्विशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिनियेशवैयर्थ्यात्, किन्तु सत्त्वोपलक्षणम् । नच—तदपि व्यर्थमिति—वाच्यम्; एकेनैवानुमानेन प्रपञ्चस्य सदसद्रूपतावादिनिरासाय तत्सार्थक्यात् । अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमेन चेयं कोटिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—असत्त्वसमानाधिकरणस्यसत्त्वस्येति । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपमिति, समाहारद्वन्द्वः । रूपशब्दो धर्मद्वयान्वयभेदार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—सत्त्वात्यन्ताभावेत्यादि । सत्यन्तार्थस्य प्रतियोग्यन्वयभ्रमं निरस्यतभावे तस्योपलक्षणतां सूचयति—सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण इति । सिद्धसाधनवारणायेदम् । असद्रूपत्वेनार्थान्त-

त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टम् । नाद्यः सत्त्वमात्राधारे जगत्सत्त्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमात्, विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावे अपरसत्त्वावश्यकत्वेन व्याघातात्, निर्धर्मकप्रलम्बवत्सत्त्वासत्त्वरहित्येऽपि सद्रूपत्वेन अमिथ्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तराच्च, शुक्तिरू-

सिद्धिव्याख्या ।

करणत्वशब्दरूपमध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन सत्त्वानधिकरणत्वस्यासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणत्वे तर्थापर्यवसानमिति ध्येयम् । आद्यपक्षं सिद्धसाधनेन दूषयति—नाद्य इति । सिद्धसाधनादिति । विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतन्, सत्त्वे सत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । द्वितीयं दूषयति—न द्वितीय इति । अर्थान्तरमप्याह—निर्धर्मकेति । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमप्याह—शुक्तिरूप्य इति । तृतीये उक्तदूषणान्यतिदिशति—अत-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

साधनादिति । नाध्वमते अलीकस्यैवात्यन्ताभावस्वीकारेणोक्तविशिष्टप्रतियोगिकाभावप्रसिद्धावपि मनान्तरे तदप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । सत्त्वासत्त्वयोरिति । परस्परभावरूपत्वेनेति शेषः । एकाभावे एकस्याभावे सति । निर्धर्मकेत्यादि । यथा केवलप्रलम्बो बाध्यत्वाभावरूपसत्त्वादिकं न धर्मः, 'केवलो निर्गुण' इत्यादिश्रुतेः प्रलम्बसत्त्वस्याबाध्यत्वेनैतद्वैतश्रुतिविरोधाच्च, अथच तस्य बाध्यत्वादिधर्मोऽपि नास्ति, श्रुतिप्रमितत्वात्, साक्षित्वा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

णेत्यदोषः । ननु—किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते, न तावत् 'मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन' इति पञ्चपादिकावचनात् सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वम्; तद्वि किं असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावः, उत सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयम्, आहोसित् सत्त्वात्यन्ताभाववत्वे सति अस-

सिद्धिव्याख्या ।

न्यतरत्वस्याप्रसिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेरित्याशयेन शङ्कते—नन्विति । उक्तदोषाणामनभिमतपक्षकविषयतयाऽभिमतपक्षेषु किमपि दूषणं नास्तीति शङ्कमानं सिद्धान्तितं प्रसभिमतपक्षेष्वपि दूषणं घटुं पृच्छति—किमिदमिति । वक्ष्यमाणा पञ्चधा निरुक्तिः किञ्चदर्थः । न तावदिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वाच्यत्वं; मिथ्यात्वमिति न तावदुक्तम् । सदसत्त्वानधिकरणत्वसौत्रं निर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तद्वि किमिति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यर्थः । वक्ष्यमाणविकल्पत्रयं किञ्चदर्थः । सत्त्वविशिष्टेति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमित्यत्र सच्छब्दस्य सत्यपरत्वे तस्य चासत्त्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्य चाधिकरणत्वाभाववत्त्वे च सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावे पर्यवसानादिति भावः । सत्त्वात्यन्ताभावेति । सत्त्वासत्त्वयोः प्रत्येकमनधिकरणत्वविशेषणत्वेऽनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वात्यन्ताभाववत्त्वरूपत्वेन पर्यवसानेन च सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयं लभ्यत इति ध्येयम् । आहोसिदिति । सच्छब्दात्परतोऽनधि-

गाडैत्रलानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ प्रथममिथ्यात्वविचारः ।

ननु किमिदं मिथ्यात्वमित्यादि । मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थः । साध्यते तादात्म्यसंयन्धेन पक्षविशेषणतया निर्दिश्यते । अथवा मिथ्यात्वं मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकं । साध्यते साध्यविशेषणतया निर्दिश्यते । मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टत्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थत्वरूपेण मिथ्याशब्दार्थः तादात्म्येन साध्यः; तत्र विशेषणतयोच्चमानं किमिति वाक्यार्थः । असत्त्वेत्यादि । असत्त्वसमानाधिकरणस्य सत्त्वस्यात्यन्ताभाव इत्यर्थः । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपम् । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावोभयत्वावच्छिन्नम् । सतीति । सतिसप्तम्याः सामानाधिकार्यार्थकत्वात्, सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणः असत्त्वात्यन्ताभावोऽर्थः । नाय इति । माध्यमते इति शेषः ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अथ प्रथममिथ्यात्वम् ।

नन्वेवं तावत् न सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं मिथ्याशब्देन साध्यतया तादात्म्येन पक्षविशेषणतया निर्देशमहमित्यर्थो न तावदित्यादेर्वच्यः; तथाचासङ्गतिः; तादृशानिर्वाच्यत्वस्य तादात्म्येन प्रपञ्चरूपपक्षे बाधेन तस्य तथा निर्देशस्याप्रसक्तैस्तत्त्वण्डनवैयर्थ्यात्; तादृशानिर्वाच्यत्वाश्रयस्य तथा निर्देशप्रसक्तैरित्यत आह—अथवेति । निर्गलितं वाक्यार्थमाह—मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकविशिष्टेनेति । आश्रयतासंयन्धेन मिथ्याशब्दार्थतावच्छेदकत्वेन साध्यत्वे तादृशार्थप्रतिपादकप्रतिज्ञाया दौर्लभ्येन तादात्म्येन तद्विशिष्टप्रतिपादकप्रतिज्ञैव प्रयोक्तव्या । तथाच विमतं मिथ्या इत्यत्वात् इत्यादीं हेत्ववयवस्य एकदेशान्वयप्रसङ्ग इत्यत आह—तादात्म्येनेति । तथाच तद्विशिष्टेव साध्यीकर्तव्यमिति भावः । निरुक्तानिर्वाच्यत्वस्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वे आप्तवाक्यरूपं प्रमाणमाह मूले—मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन इति । असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावेत्यलासत्त्वविशिष्टत्वं सत्त्वाभावे न विशेषणम्, स्वस्मिन् स्वविशिष्टत्वविशेषणवैयर्थ्यात्, नापि सत्त्वे असत्त्वोपलक्षितसत्त्वस्याप्यलीकतया तदभावस्य प्रपञ्चे सौलभ्येन तद्विशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिनिवेशवैयर्थ्यात्, किन्तु सत्त्वोपलक्षणम् । नच—तदपि व्यर्थमिति—वाच्यम्; एकेनवानुमानेन प्रपञ्चस्य सदसद्रूपतावादिनिरासाय तत्सार्थक्यात् । अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमेन चेयं कोटिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—असत्त्वसमानाधिकरणस्यसत्त्वस्येति । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपमिति, समाहारद्वन्द्वः । रूपशब्दो धर्मद्वयान्वयभेदार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—सत्त्वात्यन्ताभावेत्यादि । सत्यन्तार्थस्य प्रतियोग्यन्वयभ्रमं निरस्यनभावे तस्योपलक्षणतां सूचयति—सत्त्वात्यन्ताभावसमानाधिकरण इति । सिद्धसाधनवारणायेदम् । असद्रूपत्वेनार्थान्त-

सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम् । तद्यतिरेकश्च साध्यत्वेन विवक्षितः । तथाच त्रिकालाध्य-
विलक्षणत्वे सति क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपं साध्यं पर्यवसितम् । एवंच सति न
शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यमपि । साध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्याप्रवेशात् । नापि व्याघातः
परस्परविरह रूपत्वाभावात् । अतएव न द्वितीयोऽपि सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये विवक्षितासत्त्वव्य-

सिद्धिव्याख्या ।

उक्तासत्त्वव्यतिरेकश्चेत्यर्थः । विवक्षया पर्यवसितं रूपं दर्शयति—तथाचेति । यदुक्तं शुक्तिरूप्ये साध्यवैक-
ल्यनिति तन्निराकरोति—एवंच सतीति । ननु—साध्यत्वरूपासत्त्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्व्यतिरेकाभावात्सा-
ध्यवैकल्यं कथं न—इत्याशङ्क्याह—साध्यत्वेति । विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्यप्रविष्टस्य शुक्तिर-
ूप्येऽपि सत्त्वान्न तत्र साध्यवैकल्यनिति भावः । व्याघातं परिहरति—नापीति । तत्र हेतुमाह—परस्परेति ।
तत्सोक्तत्वादिति भावः । परस्परविरहव्यापकतया व्याघात इति पक्षं दूषयति—अतएवेति । विवक्षि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

योः सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहत्वास्वीकारात् । प्रतीयमानत्वरूपं प्रतीयमानत्वयोग्यत्वम्, तच्च सत्तादात्म्यवत्त्वमेव ।
ननु—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं न दृश्यमात्रेऽस्ति, घटो गुरुरित्यादिप्रमाणाश्लेषे गुरुत्वादौ सत्त्वेन प्रत्यये मानाभावात्;
तथाच तद्योग्यत्वमपि नास्ति, अतः सत्त्वस्य विशेषणमुक्तम् । क्वचिदप्युपाधाविति । किञ्चिदनिमित्तं यत् सत्त्वं तेन
प्रतीयमानत्वेत्यन्वयः । तथाच गुरुत्वादेरपि घटाद्यवच्छिन्नचित्त्वारोपात्तद्वयस्य सत्त्वस्य तत्रारोपात्, दृष्टिव्यादिनिष्ठगुरु-
त्वादिकं सद्दिनि प्रत्ययाद्य सर्वत्र दृश्ये सत्त्वेन प्रतीयमानत्वयोग्यतामीति भावः । त्रिकालाद्याध्यविलक्षणत्वे स-
तीति । त्रिकालाद्याध्यव्यात्यन्ताभावे यत् सद्विद्यमानं त्रिकालाद्याध्यव्यात्यन्ताभावसत्तादात्म्योन्मप्यं तत्संदर्शयत्यर्थः ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

स्यात्, तदा असत्त्वाभाववत्त्वं न स्थायिनि प्रथमकल्पे तर्कौ । द्वितीयकल्पे तु, प्रथमतर्के अनर्थके सत्त्वाभावव्यापकत्वाभावा-
भावाद्यः । द्वितीये च सत्त्वे असत्त्वाभावव्यापकत्वाभाव आघातः इत्यनयोर्विरोधः कथं विदुषादनीयः । तृतीयकल्पे
अनर्थके सत्त्वाभावव्याप्यत्वाभावः, सत्त्वे असत्त्वाभावव्याप्यत्वाभाव आघातः । एतच्च तर्कः सत्त्वानाकाशसत्त्वाना-
वयोः सत्त्वानाधिकरणत्वाभावादिस्तिमित्यर्थेतिर्योग्यतादौ वैरेक्यमिति प्रत्युक्तमसत्त्ववत्त्वपदानादाधिकरणत्वावगाहिन्याः
प्रत्यये उक्ताभावद्वयपदत्वमुल्लेखेः प्रतिपन्न इति दक्षिणतन्निप्रयः ।—परस्परविरह रूपत्वास्वीकारादिति । तथाच
प्रथमकल्पोक्ततर्कादिपक्षितिराहृत्यिति भावः । मूले—प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वं प्रतीयमानत्वानवयवम् ।
तथाच एतादृशसत्त्वप्रतिपक्षिणः तादृशप्रतीयमानत्वस्य त्रिकालाध्यविलक्षणत्वस्य सत्त्वाभाववत्त्वयोः (असाध्य-
त्वरूपसत्त्वातिरिक्तत्वात् सत्त्वानवयवयोः) परस्परविरह इत्येति भावः । अत्र प्रतीयमानत्वस्य सत्त्वाभाववत्त्वं प्रतीयमानत्वप्र-
वेशे गौरवादाह—तथाचेति । प्रतीयमानत्वमित्यत्र सत्त्ववत्त्वानवयवत्वमिति भावः । प्रतीयमानत्वस्य सत्त्व-
विवक्षां स्फुटयति टीकायां—प्रतीयमानत्वयोग्यत्वमिति । सत्तादात्म्यवत्त्वमिति । सत्तादात्म्यवत्त्वं सत्त्वप्रतीते-
राद्यमकत्वमिति भावः । ननु गुरुत्वस्य सर्वत्र प्रतीयमानत्वे (प्रत्ययानत्वे) गुरुत्व एव किं न गुरु, अत आह—
घटो गुरुरिति । पदार्थानां पदः सन् इत्यत्र गुरुप्रत्ययं सर्वत्रैव नाप्यस्ति, गुरुत्वदीनां स्वतीक्ष्णत्वमपि न 'गुरुत्वं
सन्' इत्यादिप्रत्ययः सति न गुरुत्वं स्फुटयति; पञ्चमैव तिलैः, किन्तु पञ्चमैव तिलैः 'पदो गुरुः' (गुरु-
वाच्) स्फुटयतिरेवेति भावः ।—किञ्चित्समितिष्ठमिति । अत्राप्यसत्त्वप्रतीतिर्योग्यतादौ विधिः सत्त्वः ।—
घटाद्यवच्छिन्नचित्तीति । तादृशमेवेति टीका—तद्वदेति । तादृशमित्येत्यर्थः । यस्मिन् यस्मिन् यस्मिन् तादृश-
तादृशतः तत्र तदन्तर्भावविद्यमानमिति भावः ।—प्रत्ययाचेति । अयं प्रत्ययः अर्थविद्यमानतामन्वयकरोऽनुमितेः
परतः, पदो गुरुरित्यनुमितिलक्षणतत्त्वप्रतीतिर्योग्यतादौ विदुषादनीयः वा चेत्तः । पूर्वप्रकल्पेन
तत्त्वविद्यमानतामन्वयकरोऽनुमितेः तादृशतादृशतादौ, अत्रापि सत्त्वानवयवत्वस्य सत्त्ववत्त्वमन्वयकरोऽनुमितेः
पौनरक्त्यं च परितुष्टमाह—त्रिकादेति । त्रिकादयं न भेदाः, सत्त्वप्रतीतिर्योग्यतादौ विदुषादनीयः, अतन्ताभाववत्त्वोक्ततर्काद्येव—त्रिकालाद्याध्यव्यात्यन्ताभावे इति । तत्संदर्शयति । अत्रैव तत्संदर्शयति ।

प्ये अवाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य सत्त्वेन वाध्यत्वरूपासत्त्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्या साध्यवैकल्याच्च । अतएव न तृतीयः; पूर्ववद्वाधात्तात्, अर्थान्तरात्साध्यवैकल्याच्च-इति चेत्, मेवम् । सत्त्वात्यन्ताभावात्सत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात्- । नच व्याहतिः । सा हि सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपतया वा, परस्परविरहव्यापकतया वा, परस्परविरहव्याप्यतया वा । तत्र नाद्यः; तदनङ्गीकारात् । तथाह्यत्र त्रिकालावाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेको नासत्त्वम्, किंतु कचिदप्युपाधौ

सिद्धिव्याख्या ।

एवेति । अतश्शब्दार्थमाह—पूर्ववदिति । मध्यमपक्षमादाय परिहारं प्रतिजानीते—मैवमिति । व्याघातमाशङ्क्याह—नचेति । व्याहतिर्न च युक्त्यर्थः । ननु—सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावेऽपरसत्त्वस्यावश्यकत्वात्कथं न व्याहतिः—इत्याशङ्क्य व्याहतिं विकल्पयति—सा हीति । एवं त्रिधा विकल्प्याद्यपक्षमनङ्गीकारेण दूषयति—तत्र नेति । विवक्षायां नाद्य इति । अनङ्गीकारमेवोपपादयति—तथाहीति । नासत्त्वमिति । येन परस्परविरहरूपतया व्याघातः स्यादित्यर्थः । तर्हि किमित्याशङ्कते—किंत्विति । उत्तरमाह—कचिदपीति । अनधिकरणत्वमित्यनन्तरमसत्त्वमित्यस्यानुपङ्गः कर्तव्यः । तद्व्यतिरेकश्चेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिना वाध्यत्वांसंभावाच्च, तेन तत् सद्रूपम्; तथा प्रकृतानुमानात् प्रपञ्चस्योक्तसत्त्वाभावसिद्धावपि न वाध्यत्वम्; स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षादिप्रमाविषयत्वात्, तेन सोऽपि सद्रूप इति सद्रूपत्वविरोधिर्मिथ्यात्वासिद्ध्यर्थान्तरमिति भावः । अतःशब्दार्थस्य विवरणम् पूर्ववदित्यादि । व्याहतिः प्रपञ्चे उक्तव्याघातः । सा हीत्यादि । सत्त्वस्याभावोऽसत्त्वं असत्त्वाभावः सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्यापकमसत्त्वं, असत्त्वाभावव्यापकं सत्त्वमिति वा, सत्त्वाभावव्याप्यमसत्त्वम्, असत्त्वाभावव्याप्यं सत्त्वमिति वा, व्याघाते हेतुरित्यर्थः । तदनङ्गीकारात् प्रकृते निवेशनीय-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

रणताप्रत्ययो विरुध्येत । तत्र निषेध्यमानकिंचनपदार्थभिन्नस्यैव निषेधाधिकरणस्य स्वरसत इहपदात्प्रतीतेरानुभाविकत्वादिति दिक् । तेन वाध्यत्वतदभावरूपसत्त्वयोरसंभवेन (वाध्यत्वतदभावयोरसंभवेन)—सद्रूपमिति । इति स्वीकार्यमिति शेषः । अन्यथा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतौ तद्व्यवहारानुपपत्तेः । नच—सत्त्वाख्यधर्मानङ्गीकारे कथं तत्र सद्भवहारः, किंचिद्धर्मपुरस्कारेणैव पदानां धर्मिप्रत्यायकत्वनियमादिति—वाच्यम्; आकाशपदेनाकाशरूपधर्मिमात्रप्रतिपादनेन तादृशनियमस्यासत्त्वेनेहापि सत्पदेन ब्रह्मरूपधर्मिमात्रप्रत्यायनसंभवादिति भावः ।—उक्तेति । असत्त्वाभावसमानाधिकरणेत्यर्थः ।—न वाध्यत्वमिति । न चैवं—निरुक्तसत्त्वात्यन्ताभावे वाध्यत्वव्याप्यत्वस्य शुक्तिरजते गृहीतस्य भङ्गापत्तिरिति—वाच्यम्; ब्रह्मणि तद्ब्रह्मप्रदर्शनायैव निर्धर्मिकेत्यादिदृष्टान्तोपादानादिति भावः । ननु प्रमाणप्रमितत्वादिरूपं यद्वाध्यत्ववाधकं तदभावविशिष्टसत्त्वाभाववत्त्वं वाध्यत्वव्याप्यमिति नियमस्य न ब्रह्मणि भङ्गः व्याप्यस्यैवासत्त्वादित्याशङ्क्य प्रपञ्चस्यावाध्यत्वेऽपि उक्तनियमाभङ्गाय प्रपञ्चे वाध्यत्ववाधकमाह—स्वत इति । प्रत्यक्षेति । अयं घट इत्याकारकेत्यादिः । सद्रूप इति । अत एव सन् घट इत्यादिप्रत्यक्षोपपत्तिरिति भावः । ननूकरीलाऽस्तु प्रपञ्चः सद्रूपः, तथापि तस्य निरुक्तमिथ्यात्वसिद्धिरप्रत्युहैवेत्यत आह—सद्रूपत्वविरोधीति । अर्थान्तरमिति । पराभ्युपगमस्य प्रपञ्चे सद्रूपत्वस्य निरासाय सद्रूपत्वविरोधिर्मिथ्यात्वसिद्धेरेवोद्देश्यत्वादिति भावः । पूर्ववदित्यादिः अतएवेत्यनेन पौनरुक्त्यं वारयति—अत इति । नापि व्याघात इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थेनापौनरुक्त्याय व्याहृतिपदार्थं व्याचष्टे—प्रपञ्चे उक्तव्याघात इति । सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावेऽपरस्य सद्भावावश्यकत्वेन प्रपञ्चस्य निरुक्ताभावद्वयवत्तानुपपत्तिरूपः प्रतिकूलतर्क इत्यर्थः । सर्वत्रैवेतिपदोत्तरं अभ्युपगम इति शेषः । व्याघाते तर्कं ।—हेतुरिति । आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविधयेति शेषः । असत्त्वं यदि सत्त्वाभावसमानाधिकरणत्वाभावकं स्यात्, तदा सत्त्वाभावरूपं न स्यादिति विशेषतो व्याप्तां सत्त्वं दृष्टान्तः । यत् यदभावसमानाधिकरणत्वाभावकं, तत् न तदभावरूपमिति सामान्यव्याप्तां तु घटादिः । एवं सत्त्वं यदि असत्त्वाभावसमानाधिकरणत्वाभावकं

१ घटाधायेतयाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनाकाशस्यापि श्रुतिसिद्धोत्पत्तिकस्य वृत्तिमत्त्वेन दृष्टान्तासंभवेन चावृत्तित्वमादायाध्वान्तरापादनं न्यायभास्करकारकृतं नात्र प्रसरतीति भन्तव्यमिति ।

सिद्धिव्याख्या ।

अन्यथा । मया लाघवादाव्यक्त्यादित्यादिभवनचनविरोधापत्तिः । अतएव—सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनि-
 द्रान्तत्वाभावप्रतियोगिनी न भवतः, परस्परान्तत्वाभावरूपत्वान्, घटत्वावदत्ववदिति—निरस्तम् ;
 उक्तरीत्या हेतोरसिद्धेरिति ॥ केचित्तु—नित्यत्वानित्यत्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वमेवेति
 नासिद्धिहेतोः । यद्वा—तयोः परस्परविरहव्यापकत्वम् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः गोत्वाश्वत्वयोरिव
 परस्परविरहव्यापकत्वलक्षणपरस्परविरोधेऽपि घटादौ तदुभयाभावाच्छुक्तिरुप्यादौ सत्त्वासत्त्वोभयाभावस्य
 संभवेन न व्याहृतिरिति—वाच्यं: गवाश्वोभयविलक्षणघटपटादेरभ्युपगमेन विरुद्धयोगोत्पन्नत्वयोर्नि-
 द्रपिताभावयोर्घटपटादौ अत्राहतत्वेऽपि सदसद्विलक्षणस्यान्यस्यानभ्युपगमेन तत्र सत्त्वासत्त्वाभावयोर-
 व्याहृत्युक्तिरुक्ता—इत्याहुः ॥ तत्र यद्वेद्याशुक्तं । सत्त्वासत्त्वेत्यादिनादत्तोत्तरत्वान् । यत्तु—गवाश्वो-
 भयविलक्षणेत्याद्युक्तनित्यन्तं—तत्र—शीतोष्णस्पर्शविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शवन्, प्रमाप्रमोभयवहिर्भूत-
 निर्विकल्पकवच्च, शुक्तिरुप्यादेः सदसद्वहिर्भूतत्वाङ्गीकारान् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूप-
 त्वस्यैव प्राप्त्या नेदं समाधानं युक्तमिति—वाच्यम्; परस्परविरहाभावस्योक्तत्वान् । नच—शीतोष्णस्पर्श-
 योः परस्परविरहरूपत्वाभावेन तदुभयविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शस्य संभवेन तस्य प्रकृते दृष्टान्तत्वायोग
 इति—वाच्यम्; तद्वन् सत्त्वासत्त्वयोरपि परस्परविरहरूपत्वाभावस्योक्तत्वेन सदसदुभयविलक्षणस्यापि
 संभवेन तस्य दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नच—निर्विकल्पकेश्वरज्ञानयोरपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारत्वेन प्रमात्वेना-
 दृष्टान्ततेति—वाच्यम्; ‘तद्वति तल्लकारं ज्ञानं प्रमा’ इति मतानुसारेण तस्य दृष्टान्ततोक्तेः । ‘दोषजन्यं
 ज्ञानमप्रमा’ ‘गुणजन्यं प्रमा’ इति मतेश्वरज्ञानस्य दृष्टान्ततोक्तेश्च । नच—निर्विकल्पकस्याप्रामाणि-
 कत्वान् दृष्टान्तत्वायोग इति—वाच्यम्; तस्य प्रामाणिकत्ववादिमतानुसारेण दृष्टान्तित्वान् । ईश्वरज्ञा-
 नस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तसप्रकारकत्वविरहनादाय प्रमावहिर्भावसंभवाच्च । नच—इदं परिभाषा-
 नात्रं, अन्येश्वरस्य प्रवृत्तिर्विसंवादिन्येव स्यादिति—वाच्यम्; तज्ज्ञानस्यावधारणात्कतया तज्जन्य-
 प्रवृत्तेरविसंवादत्वोपपत्तेः । नचैवं—नित्यानित्यविलक्षणमपि किञ्चिन् स्यादिति—वाच्यं; नित्यानित्यत्व-
 योः परस्परविरहरूपत्वेन घटपटोभयविलक्षणवत्त्वन्तरवत्त्वानुपादनीयत्वान् । सत्त्वासत्त्वयोरु-
 त्रिकालावाध्यत्वस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादनधिकरणत्वरूपत्वेन परस्परविरहरूपत्वान् नचैवं—
 ध्वंस्तानुपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वं, तदुपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति, निरुपगमसंभवेन तयोरपि
 न परस्परविरहरूपत्वमिति—वाच्यं; न्यायानृते तानान्यादिक्रिके सत्ताभावेन नित्यत्वाभावप्रसङ्गान्,
 प्रागभावावित्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तथाच ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं, तदभावश्चानित्यत्वमिति तयोः
 परस्परविरहरूपत्वमेवेत्युक्तत्वान् । एतेन—परंतापि प्रातिभासिके ब्रह्मणि प्रपञ्चेऽपि प्रामाणिकत्वस्य
 स्वीकृतत्वेन तस्यैव सत्त्वरूपत्वेन तत्र तदभावसाधनायोग इति—निरस्तम्; सत्त्वस्य त्रिकालावाध्यत्व-
 त्वत्वेन तस्य प्रपञ्चेऽभावसाधनेनाशेषान् । प्रामाणिकत्वं सत्त्वमिति पक्षेऽपि, तत्त्वावेदकप्रमाणवेद्यत्व-
 स्यैव प्रामाणिकत्वेन विवक्षिततया प्रत्यक्षादेरनपत्तत्वेन प्रपञ्चे सत्त्वाभावसाधनसंभवाच्च । नच—
 प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वस्य प्रपञ्चनिष्यात्सिद्धधीनसिद्धिकत्वेनासिद्धिरिति—वाच्यम्; संप्रतिपक्षशुक्ति-
 रजतप्रत्यक्षदृष्टान्तेन प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वस्य सिद्धत्वेनासिद्धमवकाशान् । एतेन—तत्त्वावेदकप्रमाणं
 न तावच्छ्रुतिमात्रं, यागेत्याधनत्वादेरपि श्रुतिवेद्यत्वेन सत्त्वासाधनं, नापि ब्रह्मपरमज्ञातः, विषया-
 देरपि ‘आत्मन आकाशः संभूतः’ इत्यादिदयाविषयेदान्तवेद्यत्वेनोक्तदोषतादृक्त्वव्यादिति—निरस्तम् ।
 शुद्धब्रह्मपरवेदान्तभागला तत्त्वावेदकप्रमाणत्वोक्तौ दोषाभावात् । यत्तु—तथाविषयप्रमाणगम्यत्वादि-

निरूपकस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचारान् । तानि तृतीयः तथा अभावाभावाभेदकत्वात्, मोक्षात्मकयोः

सिद्धिभाषणा ।

तेन । यद्यपि भवभाववति शुक्तिरूपे वाच्यवक्ष्यमानस्य विद्यमानत्वात् व्यभिचारः, तथापि विवक्षितामन्वयवर्तिकस्य विद्यमानत्वेन सन्वयवर्तिकं यत्तत्सन्वयविरुद्धस्य अभावाभावाभावाव्यभिचार इत्यर्थः । निर्भेदे तद्वति यद्यप्यपि व्यभिचार इत्यपि वक्ष्यम् । तृतीयं वृत्तपि — नापीति । तथेति । परस्परविरुद्धतासंशयोः । अत्रयोजकत्वात् दर्शयति—योदयेति । तत्र सत्त्वाभ्यासयोः परस्परविरुद्धतासंशयेऽपि तदभावाभेदकत्वं यत्तत् सत्त्वाभ्यासत्वादिनिमित्तं व्यपन्नम् । यत्तु—सत्त्वाभ्यासयोः परस्परविरुद्धतासंशये वत्तत्तत्, ‘अमर्शेन प्रतीयेत’ इति वृत्ता त्वयोक्तावतीतिपञ्चोक्तत्वात्प्रतीति-पट्टिनामन्वययोः ‘कचिद्व्युत्पाधौ सत्त्वेनावतीयमानं चेत् अवतीयमानं स्यात्’ इत्यापायापादकयोस्ते-दापयोः । एवं च पूर्वदूषणं स्यादेवेति—तत्र । कचिद्व्युत्पाधौ सत्त्वेनावतीयमानं सत्त्वाभ्यासवत्त्वमिति ‘अम-र्शेन प्रतीयेत’ इत्यस्य कचिद्व्युत्पाधौ सत्त्वेनावतीयमानं चेत् अपरोक्षत्वेन न प्रतीयेत्यापादने आपाया-पादकभेदस्तु स्पष्टवान् । यदपि—सत्त्वाभ्यास प्रज्ञापनविशेषत्वेन तथावश्यं त्रिकालावाध्यविलक्ष-णत्वे सति कचिद्व्युत्पाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वमिति त्वमस्वाभावस्य सत्त्वेन प्रतीयमानत्वे पण्यमा-नमिति तत्त्वाभ्यासं व्यथेमिति—यदपि न, त्रिकालावाध्यविलक्षणत्वम्यावश्यकत्वे तस्य तातिव्याप्तत्वेनासङ्गे-लक्षण्यसिद्धर्थं तत्त्वाभ्यासवश्यकत्वात् । नच—प्रतीयमानत्वमपि तत्तात्पर्यं, ‘तद्वैक आहुरसदेवे-दमम आसीन्’ इत्यसतः सत्त्वेन प्रतीयेद्व्युत्पादितत्वादिति—वाच्यम् ; अमम इव प्रतीयेत्यनुवादस्य प्रतीतिसत्त्वापादनाश्रमत्वात् । नच—अममः सत्त्वेन प्रतीयमान इति, एक इति, असत्प्रतीतेः सत्त्वमेवोच्यत इति—वाच्यम् ; ‘तद्वैक आहुरसदेवेदमम आसीन्’ इति श्रुत्या ‘सदेवेदमम आसीन्’ इति श्रुत्यर्थस्याभाव एव नत्रा निषेधेन प्रतिपाद्यत इत्यभ्युपगमान् । नच—‘सदेव सोम्येदमम आसीन्’ इति श्रुत्यर्थभावस्यास-त्त्वेनासतः सत्त्वेन प्रतीयनिवारणमिति—वाच्यम् ; तादृशाभावस्यानिर्वचनीयाव्याकृताकार्यस्वरूपत्वेन तस्यैव सत्त्वेन प्रतीतेरिति । किंच सत्त्वासत्त्वयोः परस्परप्रागभावरूपतया परस्परविरुद्धरूपत्वासंभवेना-त्यन्ताभावरूपतयैव परस्परविरुद्धरूपता वाच्या, तत्रापि त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपस्यास-त्त्वस्याभावरूपतयाऽसत्त्वात्यन्ताभावः सत्त्वमिति वाच्यम् , तथाच भवन्मतेऽत्यन्ताभावस्यासत्प्रतियोगि-त्वस्वीकारेण सत्त्वस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः । नच—तार्किकादिमतेन तयोः परस्परविरुद्धरूपत्वाभिधान-मिति—वाच्यम् ; भवन्मते व्याहृत्युक्तेरसंभवापत्तेः । भवन्मतेऽप्यसत्त्वाभावस्यैव सत्त्वेन स्वीकृतत्वात् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्य च प्रतीयमानत्वेनान्वयः । तथाच काशनवच्छिन्नं यद्वाध्यत्वं तदत्यन्ताभावः सत्तादात्म्यं चेत्युभयवचनं साध्यम् । यथाश्रुते तु त्रिकालावाध्यत्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणस्य सत्तादात्म्यस्य लाभात्तस्य च वक्ष्यमाणत्वात् पौनरुक्त्यम् । व्याघातः शुक्तिरूप्ये उक्तो व्याघातः । प्रपञ्चे व्याहृत्यभावस्य पूर्वोक्तीत्यैव शुक्तिरूप्येऽप्यर्थोक्तस्य लब्धत्वेऽपि

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

च्छिन्नतादृशोभयत्वनिष्ठसंविधतानिरूपकेत्यर्थः । एतेन संबन्धे सप्तम्यनुदासनविरहादिदमसङ्गतमित्यपास्तम् । तादृशोभ-यत्वाश्रयेति यावत् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमे कालत्रयावच्छिन्नत्वरूपं त्रिकालत्वं न संभवतीत्यत आह—कालाद्यन-वच्छिन्नमिति । देशः आदिपदार्थः—अवाध्यत्वमिति । वृत्तानि प्रसिद्धमिति (प्रसिद्धतीति) शेषः । नच व्याहृतिरिति ग्रन्थेनार्पणरुक्ताय व्याघातपदार्थं व्याचष्टे—शुक्तिरूप्य इति । दृष्टान्त इति शेषः ।—उक्त इति । शुक्तिरूप्यत्वादिग्रन्थेनेति शेषः । व्याघातः साध्यवैकल्यम् ।—लब्धत्वेऽपीति । तथाच ‘नापि व्याघातः, परस्पर-

सिद्धिव्याख्या ।

अन्यथा 'मया लाघवाद्दशक्यत्वा'दित्यादिभवद्वचनविरोधापत्तिः । अतएव—सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनि-
 ष्टायन्ताभावप्रतियोगिनी न भवतः, परस्परालयन्ताभावरूपत्वान्, घटत्वाघटत्ववदिति—निरस्तम्;
 उक्तीत्या हेतोरसिद्धेरिति ॥ केचित्तु—नित्यत्वानित्यत्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वमेवेति
 नासिद्धिर्हेतोः । यद्वा—तयोः परस्परविरहव्यापकत्वम् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः गोत्वाश्वत्वयोरिव
 परस्परविरहव्याप्यत्वलक्षणपरस्परविरोधेऽपि घटादौ तदुभयाभावाच्छुक्तिरूप्यादौ सत्त्वासत्त्वोभयाभावस्य
 संभवेन न व्याहतिरिति—वाच्यं; गवाश्वोभयविलक्षणघटपटादेरभ्युपगमेन विरुद्धयोगोत्वाश्वत्वयोर्नि-
 ष्टपिताभावयोर्घटपटादौ अव्याहृतत्वेऽपि सदसद्विलक्षणस्यान्यस्यानभ्युपगमेन तत्र सत्त्वासत्त्वाभावयोर-
 व्याहृत्युक्तिरयुक्ता—इत्याहुः ॥ तत्र यद्वेत्ताशुक्तं । सत्त्वासत्त्वेत्यादिनाऽतोत्तरत्वान् । यत्तु—गवाश्वो-
 भयविलक्षणेत्याद्युक्तमित्यन्तं—तत्र—शीतोष्णस्पर्शविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शवन्; प्रमाप्रमोभयवहिर्भूत-
 निर्विकल्पकवच्च, शुक्तिरूप्यादेः सदसद्वहिर्भूतत्वाङ्गीकारान् । नच—सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूप-
 त्वस्यैव प्राप्या तदं समाधानं युक्तमिति—वाच्यम्; परस्परविरहाभावस्योक्तत्वान् । नच—शीतोष्णस्पर्श-
 योः परस्परविरहरूपत्वाभावेन तदुभयविलक्षणानुष्णाशीतस्पर्शस्य संभवेन तस्य प्रकृते दृष्टान्तत्वायोग
 इति—वाच्यम्; तद्वन् सत्त्वासत्त्वयोरपि परस्परविरहरूपत्वाभावस्योक्तत्वेन सदसदुभयविलक्षणस्यापि
 संभवेन तस्य दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । नच—निर्विकल्पकेश्वरज्ञानयोरपि विशेषप्रावृत्त्यप्रकारत्वेन प्रमात्वेना-
 दृष्टान्ततेति—वाच्यम्; 'तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा' इति मतानुसारेण तस्य दृष्टान्ततोक्तेः । 'द्वोपजन्यं
 ज्ञानमप्रमा' 'गुणजन्यं प्रमा' इति मतनेश्वरज्ञानस्य दृष्टान्ततोक्तेः । नच—निर्विकल्पकस्याप्रामाणि-
 कत्वान् दृष्टान्तत्वायोग इति—वाच्यम्; तस्य प्रामाणिकत्ववादिमतानुसारेण दृष्टान्तितत्वान् । ईश्वरज्ञा-
 नस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तप्रकारकत्वविरहमादाय प्रमावहिर्भावसंभवाच्च । नच—इदं परिभाषा-
 मात्रं, अन्यथेश्वरस्य प्रवृत्तिर्विसंवादिन्येव स्यादिति—वाच्यम्; तज्ज्ञानस्यावधारणात्मकतया तज्जन्य-
 प्रवृत्तेरविसंवादोपपत्तेः । नचैवं—नित्यानित्यविलक्षणमपि किञ्चिन् स्यादिति—वाच्यं; नित्यानित्यत्व-
 योः परस्परविरहरूपत्वेन घटपटोभयविलक्षणवत्त्वन्तरवत्त्वस्यानापादनीयत्वान् । सत्त्वासत्त्वयोस्तु,
 त्रिकालावाध्यत्वस्य कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपत्वेनापरस्परविरहरूपत्वान् नचैवं—
 ध्वंस्तानुपलक्षितसत्तायोगित्वं नित्यत्वं, तदुपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति, निरुपणसंभवेन तयोरपि
 न परस्परविरहरूपत्वमिति—वाच्यं; न्यायानृते सामान्यादित्रिके सत्ताभावेन नित्यत्वाभावप्रसङ्गान्,
 प्रागभावानित्यत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तथाच ध्वंसाप्रतियोगित्वं नित्यत्वं, तदभावश्चानित्यत्वमिति तयोः
 परस्परविरहरूपत्वमेवेत्युक्तत्वान् । एतेन—परेणापि प्रातिभासिके ब्रह्मणि प्रपञ्चेऽपि प्रामाणिकत्वस्य
 स्वीकृतत्वेन तस्यैव सत्त्वरूपत्वेन तत्र तदभावसाधनायोग इति—निरस्तम्; सत्त्वस्य त्रिकालावाध्यत्व-
 रूपत्वेन तस्य प्रपञ्चेऽभावसाधनेनादोषान् । प्रामाणिकत्वं सत्त्वमिति पञ्चेऽपि, तत्त्वावेदकप्रमाणवेद्यत्व-
 स्यैव प्रामाणिकत्वेन विवक्षिततया प्रत्यक्षदेरतथात्वेन प्रपञ्चे नत्त्वाभावसाधनमंभवाच्च । नच—
 प्रत्यक्षदेरतत्त्वावेदकत्वस्य प्रपञ्चनिध्यावसिद्धधीनसिद्धिकत्वेनासिद्धिरिति—वाच्यम्; संप्रतिपक्षशुक्ति-
 रजतप्रत्यक्षदृष्टान्तेन प्रत्यक्षदेरतत्त्वावेदकत्वस्य सिद्धत्वेनासिद्धनवकाशान् । एतेन—तत्त्वावेदकप्रमाण-
 न तावच्छ्रुतिमात्रं, योगेष्टसाधनत्वादेरपि सुविवेचत्वेन सत्त्वानागन्तुं, नापि ब्रह्मपरमज्ञानः, वि-
 देरपि 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादित्यादिव्यवेदान्तवेद्यत्वेनोपपेदादवगम्यादिति—नि-
 रुद्धमक्षपरवेदान्तभागस्य तत्त्वावेदकप्रमाणयोर्दोषान्नाशान् । यद्वा—स्याविवेचनायाः

सिद्धिरूपस्या ।

रिक्तमेव सत्त्वं वाच्यं, अस्याथा तादृशवर्माणविषयस्वरूपप्राप्ताधिक्यस्यैव सत्त्वरूपत्वे तस्य ब्रह्मणि
 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तम्' इत्यादिप्रमाणपदस्यभीनत्वेनतत्माभ्यादिति - तत्र, अस्यादेव वाचकान् विद्याया-
 वाध्यत्वं सत्त्वमिति रिक्तसत्त्वस्याभ्यागमात् । नच—प्राप्ताधिक्यं सत्त्वमिति परोक्षीत्यादिना
 तस्यैव सत्त्वरूपत्वाभ्युपगमात्तेनातिरिक्तमन्ताभ्युपगमो विरुद्ध इति—वाच्यम्; प्राप्ताधिक्यस्यैव सत्त्व-
 रूपत्वाभ्युपगमस्य प्रौढिवादाभेदात्; अस्याथ परोक्षीत्यादिना स्वभावेति प्राप्ताधिक्यस्यैव सत्त्वरूप-
 त्वाभ्युपगमभेदानीमाहमाभ्यगपरिहारायाविरिक्तमत्त्वं वदतस्मादपि पूर्वोक्तविरोधापत्तेः । कथं विस्तमा-
 भानं तु प्रकरोमि तुल्यम् । वस्तुतस्तु सत्त्वं, न सत्त्वादिसत्त्वादिनैदान्तविशेषगम्यत्वाविरिक्तं, किन्तु
 तदेव । नभैवमाभाष्यः; शुद्धवस्तुपरत्वेदान्तगम्यत्वस्यैव तन्निवेदने आत्माश्रयात्प्राप्त्यात् । अतएव—
 ब्रह्मणि निरान्तज्ञानतत्प्रकाशज्ञानानन्दज्ञानतत्सत्त्वमिति अतिरिक्तो धर्मः स्यात्, सत्त्ववन्नित्यत्वादेरपि
 नित्यादिपदप्रतिपत्तिरन्तर्ज्ञानतात्पर्यविशेषगम्यत्वाविरिक्तत्वरूपेण निर्वचनसंभवादिति—प्रत्युक्तम् । यत्तु—
 प्रमाणविषयत्वं दुर्वारं, प्राप्ताधिक्यमिति वदता प्रमाणाप्रमाणन्यवस्थाशिक्षये तद्विषयप्रयुक्त एव तयोर्वि-
 शेषो वाच्यः, तथाच सत्त्वरूपविषयकं प्रमाणं, निःस्वरूपविषयगममाणमिलेन वाच्यम्; एतच्च सत्त्वरूप-
 त्वनिःस्वरूपत्वसत्त्वासत्त्वयोः निरान्तानित्यत्वयोस्तत्र परस्परविरहस्वरूपत्वमेवेति—तत्र । तथासति प्राति-
 भासिकरजतादेरपि अपरोक्षतया सत्त्वरूपत्वेन तद्विषयकस्यापि प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वापत्तेः । नच—
 आहार्यभ्रमविषयरूपत्वादेरिवानाहार्यभ्रमविषयीभूतरूपत्वादेरसत्त्वेऽप्यपरोक्षत्वमस्त्विति—वाच्यं; 'असत्त्वेन
 प्रतीयेत' इति व्याख्यानपपत्त्याऽनाहार्यभ्रमविषयीभूतरूपत्वादेः सत्त्वेनैवापरोक्षत्वं स्थितं तद्वृष्टान्तेनाहार्य-
 भ्रमविषयीभूतरूपत्वादेरपि भ्रमकाले प्रातीतिकसत्त्वस्याभ्युपगमन्तव्यतया तस्यापि सत्त्वेनैवापरोक्षत्वोपपत्तेः ।
 नच—अनाहार्यपरोक्षभ्रमस्थले विषयसत्त्वमङ्गीकरणीयं, नन्वाहार्यपरोक्षभ्रमस्थलेऽपीति नियमः कुलधर्मः;
 अख्यात्यन्यथानुपपत्त्या विषयसत्त्वाभ्युपगमस्योभयत्र तुल्यत्वात् । नच—आहार्यपरोक्षभ्रमस्थले विरोध्य-
 धिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे सति अज्ञानं न संभवति, तदभावे च कथं तत्र प्रातिभासिकरजताशुत्पत्तिसंभव
 इति—वाच्यं; अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाधिष्ठानांशावरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि प्रातिभासिकरजतोत्पादक-
 विश्लेषशक्तिमदज्ञानसंभवेन प्रातिभासिकरजताशुत्पत्तिसंभवादिति । शशविषाणादेः सत्त्वरूपताङ्गीकारेऽ-
 सत्त्वव्याघातेन बाधकेन लाघवं त्यजत्वाऽपरोक्षप्रतीतिविषयत्वस्यैव तत्रत्वे स्थिते तदभावाच्च शशविषा-
 णादेर्निःस्वरूपत्वसंभवात् । तस्माच्छ्रुतिरूप्यादिविषयकप्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वोपपत्तिर्दुर्वारा ॥ केचित्तु—
 देशकालसंवन्धित्वं सत्त्वं, निःस्वरूपत्वमसत्त्वमिति न सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपतेति—वदन्ति ।
 नच—एतन्मतेऽसङ्गत्वश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणो देशकालसंवन्धशून्यत्वेनासत्त्वापत्तिरिति—वाच्यं; वस्तुतस्त-
 च्छून्यत्वेऽपि कल्पितस्य संवन्धस्य तत्र सत्त्वात् । नच—वस्तुतस्तच्छून्यत्वेन नृशृङ्गादेरिव ब्रह्मणो
 वस्तुतोऽसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यं; वस्तुतस्तच्छून्यत्वस्य कल्पितसंवन्धप्रतियोगिकतया कल्पिततत्संवन्ध-
 वति ब्रह्मणि तत्संभवेऽपि तद्वहिते नृशृङ्गादौ वस्तुतस्तच्छून्यत्वस्याप्यभावात् । नच—नृशृङ्गादावपि
 देशकालसंवन्धः कल्प्यतामिति—वाच्यं; सत एव सर्वत्र भ्रमाधिष्ठानतया कल्पितत्वेनासत्त्वस्याधि-
 ष्ठानत्वायोगात् । अतएव—देशकालसंवन्धित्वे ब्रह्मणो नृशृङ्गादेरिव निःस्वरूपत्वापात इति—निरस्तम्;
 देशकालसंवन्धित्वस्य कल्पितस्याप्यभावेन नृशृङ्गादेर्निःस्वरूपत्वेऽपि कल्पितस्य तस्य सत्त्वेन तेन ब्रह्मणः
 सत्त्वरूपत्वोपपत्तेः । एतेन—सत्त्वरूपत्वे कालसंवन्धस्य देशसंवन्धस्य वा तत्रत्वात्सत्त्वेन प्रतीतत्वमात्रस्य
 ब्रह्मणस्तत्कृतनृशृङ्गादिवैलक्षण्यानुपपत्तिरिति—परास्तम् । तथा सति ते सत्त्वरूपत्वनिः-

सिद्धिव्याख्या ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

[illegible]

सिद्धिज्ञान्या ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्जातत्वान् तत्पक्षांशे सिद्धसाधनं, तथा साध्यतावच्छेदकानानात्वेऽपि सिद्धसाध्यांशे सिद्धसाधनमेव; साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरूपस्य सिद्धसाधनताधीजसोभयत्रापि तुल्यात्वादित्यर्थः । ननु—साध्यतावच्छेदकानानात्वे उभयाभासोऽप्यसमूहालम्बनरूपैकानुमित्युद्देशेन नांशतः सिद्धसाधनं, असत्त्वाभ्यासाभासोऽप्युद्देश्यायाः समूहालम्बनरूपायाः सिद्धेरजातत्वान्; अनुमित्युद्देशे च सिद्धसाधनमेव, नांशतः सिद्धसाधनम्; नचैवं—पक्षतावच्छेदकानानात्वेऽप्युक्तविधया नांशतः सिद्धसाधनमिति—वाच्यं; उपापत्तेरिति—चेन्न सत्तं समूहालम्बनानुमित्युद्देश्यत्वमेव, तथापि तस्मा असत्त्वाभावांशे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धं मन्वासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं तद्विषयसिद्धिरूपत्वेन सिद्धसाधनाभिधानमिन्द्रोपः । ननु—साध्यविशिष्टसामान्याभावस्य पक्षे सिद्धौ यदि सिद्धसाधनं, तदा पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानां षटो न जलादिरिति प्रतीत्या घटादौ सिद्धेः सुतरां सिद्धसाधनमिति—चेन्न; पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानां पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्य घटादौ सिद्ध्या सिद्धसाधनेऽपि घटादिभिन्नपृथिवीत्वोपहिते तदसिद्ध्या सिद्धसाधनानवकाशात् । ‘अनित्ये वाच्यानसी’ इत्यत्र पक्षतावच्छेदकानानात्वेऽप्युक्तरीत्यांशतः सिद्धसाधनत्वाभावेऽपि मतान्तरेण सिद्धसाधनत्वेऽपि पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र पक्षतावच्छेदकैक्यायथा नांशतः सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमेव, तादृशसिद्धेरेवानुमानफलत्वान्, तदसिद्धौ तच्छब्दैव नास्ति, नहि पक्षे साध्यसिद्धिमात्रेण तन्, किंतु पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या; अन्यथा धूमवत्त्वेन पर्वते वद्विनिश्चयेऽपि सिद्धसाधनप्रसङ्गान्, तथा साध्यतावच्छेदकस्य समूहालम्बनैकज्ञानोपासकस्यैक्यात्रांशे सिद्धसाधनं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धेरभावान् । अतएव न व्यर्थविशेषणत्वमपि; सद्विलक्षणत्वे त्वसत्यसद्विलक्षणमिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वादिति दोषे सत्येव दोषान्त-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

इति । असत्त्वाभावस्य केवलप्रपञ्चे सत्त्वस्य तदुपहितप्रपञ्चे स्वीकारे सत्त्वोपहितप्रपञ्चस्य केवलप्रपञ्चे तादात्म्यसत्त्वाच्च

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

णेति । अभेदः तृतीयार्थः । ज्ञानादत्यन्तभिन्नः प्रपञ्चोऽलीक एवेत्यर्थः । साकारवादिबौद्धमतमिदम् । तन्मतोहि अयं घट इत्यादिविज्ञानेषु बाणोऽर्थो घटादिर्न भासते, किंतु विज्ञानमेव स्वप्रविज्ञानवत् ॥ तदुक्तं शास्त्रदीपिकायां तर्कचरणे—‘ज्ञानमेवैवमाकारमात्मना प्रथते कुतः । नाप्रत्यक्षस्य तस्यास्ति प्रमाणांतरतो गतिः ॥ संवेद्यत्वाच्च नीलादर्शनाकारत्वनिश्चयः । अर्थान्तरस्य च ग्राह्यलक्षणं युज्यते नहि ॥’ इति । ज्ञा(विज्ञा)नाकारो ज्ञानस्य तादात्म्यसंबन्धेन धर्मो विषयितास्थानीयः, तादात्म्यं यन्निम्नाभिन्नयोरेवेति, ज्ञानादत्यन्तभिन्नो विषयोऽलीक एवेति, तत्रैव विस्तरेण निरूपितम् । ननु ज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चस्यालीकत्वे तदनुभवविरोध इत्याशङ्क्योक्तं विकल्पविषय इति । प्रपञ्चस्य ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वावगाहिनी वृत्तिस्तु विकल्परूपा नानुभवरूपेति भावः ।—इत्यर्थे इति । तथाच सद्भेदानिवेशे प्रथमे पक्षे असद्भेदानिवेशे द्वितीये अर्थान्तरं, अतस्तदुभयं निवेश्यमिति भावः । अन्यतरात्मकत्वेऽर्थान्तरानवकाशस्य यथाश्रुतेऽपि संभवात् चाचस्पत्युक्तोभयात्मकत्वपक्षे च निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वोपगमेनापि संभवादात्यन्तकत्वं साध्यविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्कानिराकरणाय प्रकारान्तरेणोभयात्मकत्वपक्षं प्रदर्श्य तत्र तादृशविशेषणवलेनार्थान्तरानवकाशमुपपादयति—असत्त्वाभावस्येति । सद्भेदस्यैवमिति बोध्यम् । तदुपहितेति । सत्त्वोपहितेत्यर्थः ।—तादात्म्यसत्त्वा-

सिद्धिव्याख्या ।

लघुचन्द्रिकाया विट्कलेशोपाध्यायी ।

[illegible]

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।-

प्रेषणिका या धीस्तद्व्या गुण्यादिविशेषणिका या धीस्तद्विशेष्यत्वादिति यावत् । नचाप्रयोजकत्वम्; नीलगुणघटयो-
न्तादात्म्यसंबन्धस्वीकारे 'घटो न नील' इत्याकारकनीलगुणभेदबुद्धौ तादात्म्यसंयन्धेन नीलगुणप्रकारकधीत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, ननु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धौ नीलगुणसमवायितादात्म्यधीत्वेन; समवायस्यालोकत्वात्
समवायस्वीकारे तु नीलगुणसमवायिभेदबुद्धावुक्ततादात्म्यधीत्वेनेव घटादौ नीलगुणभेदबुद्धौ नीलगुणतादात्म्यधी-
त्वेनापि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति गौरवम् । एवं नीलादिसमवायविषयके विशिष्टज्ञानमात्रेऽनुमित्यादौ च कारणत्व-
प्रतिबन्धकत्वानि च कल्प्यानीति समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताधिकरणत्वयोस्तादृशप्रतियोगिताद्यत्यन्ताभावस्य तादृश-
प्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायाः समवायेन नीलादिविशिष्टस्य भेदप्रतियोगितातदवच्छे-
दकत्वानां च कल्पनं समवायत्वरूपास्त्रण्डधर्मतदभावतद्विषयतादिकल्पनं चेति महागौरवम् । ननु—विशि-
ष्टकेवलयोर्भेदस्वीकारे एकस्यैव घटस्य तत्तत्क्षणेविशिष्टरूपाण्यनन्तानि कल्पनीयानीति महागौरवं—इति चेन्न; तादृ-
शरूपाणामनन्तानां केवलघटभिन्नानामकल्पने केवलघटविशिष्टबुद्धितस्तादृशरूपविशिष्टबुद्धीनां वैलक्षण्यानुपपत्तेः । नच-
—यामां तत्तत्क्षणवैशिष्ट्यविषयकत्वमेव वैलक्षण्यमिति—वाच्यम्; विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्येवमा-
कारेऽपि तत्क्षणविशिष्टघटवदिनि ज्ञाने तादृशविषयकत्वसत्येन वैशिष्ट्यवैशिष्ट्यविषयताशालितादृशज्ञानस्य ततो वैल-
क्षण्यानुपपत्तेः । अथ—विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकज्ञाने तत्तत्क्षणेपु घटनिष्ठविशेषणतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणतावि-
शेषस्य स्वीकाराद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञाने च तदभावात्तदेव वैलक्षण्यं—इति चेन्न । ज्ञानविषययोः संबन्धो
हि विषयतात्वेन तादात्म्यत्वेनैव वा तत्क्षणविशिष्टवन्तं जानामीत्याद्यनुभवेन गृह्यते, न त्ववच्छेदकतात्वेन विशेष्यता-
त्वेन प्रकारतात्वेन सांसारिकविषयतात्वेन वा अखण्डधर्मेण । नचैवं—विशेष्यतात्वादिविशिष्टविषयताशालितया ज्ञान-

लघुचन्द्रिकाया विट्कलेशोपाध्यायी ।

[illegible]

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ग्राहकत्वं तादृशानुभवस्य सर्वसंमतं न स्यात् इति—वाच्यम्; परस्परार्थासविवेचनोक्तरीत्या विशिष्टज्ञानमात्रस्य एकविषयतावच्छिन्नविषयत्वान्तराधालित्वेन तद्विशिष्टज्ञानग्राहकत्वादुक्तानुभवस्य विशेष्यतात्वप्रकारतात्वादिविशिष्टविषयताविशिष्टतया ज्ञानग्राहकत्वोपपत्तेः । तथाहि—‘इदं रजतं’ नित्यादिज्ञाने तादात्म्यादिसंसर्गनिष्ठया विषयताया रजतादिविषयताविशिष्टाया इदंविषयतावच्छिन्नत्वमिदमवच्छिन्नत्वं चेति पूर्वमुक्तम् । तथाच विशिष्टविषयतावच्छेदकत्वविशिष्टविषयताग्राहकोऽनुभवो विशेष्यतात्वादग्राहकः । विषयता हि यथा विषयतया विशिष्टायां यत्नां विषयतायामवच्छेदिका सा विशेषणीभूता प्रकारता, विशेष्यभूता सांसर्गिकविषयता, तदवच्छेदकविषयता तु विशेष्यता; तथाच विषयतामिष्टं विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यतात्वम् । तादृशावच्छेदकत्वं यां विषयतां प्रति तत्त्वं तादृशावच्छेदकतानिरूपकविषयतास्वरूपं सांसर्गिकविषयतात्वम् । विषयतामिष्टायां तादृशावच्छेदकत्वनिरूपकतायामवच्छेदकविषयतात्वं प्रकारतात्वम् । नच—तादात्म्यादिविषयतामिष्टायानुक्तनिरूपकतायां रजतादिमिष्टा विषयता यथावच्छेदिका तथा तादात्म्यत्वादिविषयतापि तस्या अपि निरूपकरतात्वं स्यादिति—वाच्यम्; तादृशनिरूपकतायाः समानाधिकरणं सत् तदवच्छेदकत्वं, तस्यैव प्रकारतात्वरूपत्वात् तादात्म्यत्वादिविशिष्टविषयतायां तदभावात् । रजततादात्म्येनेदं जानामीत्यनुभवो हि रजतविषयताविशिष्टस्य तादात्म्यविषयत्वस्योक्तनिरूपकतां गृह्य रजतविषयताया अपि तां गृह्णाति, ननु तदवच्छेदकत्वमात्रम् । नहि रजतादिविषयत्वत्वेदंविषयतावच्छिन्नत्वे कस्यापि विप्रतिपत्तिः; तस्य तादात्म्यादिसांसर्गिकविषयताग्राहकेणापि ‘इदं रजतं जानामि’ ‘इदं रजतत्वेन जानामी’ त्याद्यनुभवेन ग्रहणात्, तादात्म्यत्वविषयत्वस्य दूकनिरूपकत्वानुभवेन तदवच्छेदकत्वमात्रं गृह्णाति । नचैवमपि—सांसर्गिकविषयतात्वस्य दूकनिरूपकतानात्ररूपत्वे

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

अख-डानां तादृशधर्माणां भावे सति हि विशिष्टविशेषविषयताकज्ञानस्यैव तत्त्वगणितविशेषयतावच्छेदकतात्वरूपखण्डधर्मेवद्विषयतानिरूपकत्वं, ननु विशेष्ये विशेष्यमिति रीत्या इनस्येति वैलक्षण्यं उच्यते, तादृशधर्माणां सखण्डत्वे तु निवेद्यमानप्रकारतावच्छेदकतात्वेन तादृशविशेषधर्माणीयतत्त्वगणितविषयतयोः सत्त्वेन तादृशज्ञानयोर्वैलक्षण्यानुपपत्तिरुद्वरवेति भावः । नचैवमिति । एवं विशेष्यतात्वादीनामख-डानामभावे । सख-डानां तेषां निवेद्यमानसंभवात् इत्यभिमानः । तादृशानुभवस्य तत्त्वगणितविशेषधर्माणां (विशिष्टधर्माणां) जानामीत्यनुभवस्य । ‘शालित्वेने’त्येवमानुष्यवत्ताया तादृशविषयताविशिष्टमानस्य समिक्रमप्रयोज्यत्वेन तदुत्तरता तस्य प्रमात्वं च सूचितम् । उक्तानुभवस्य तत्त्वगणितविशेषधर्माणां जानामीत्याकारुण्यवत्तापस्य । (तत्त्वगणितविशेषधर्माणां जानामीत्यनुभवस्य ।) एतावता कथं विशेष्यतादिग्राहकत्वमित्याशङ्क्य परस्परार्थास एव, तदुत्तरादयति—तथाहीति । अनुभवः इदंरजतं तादृशत्वेन जानामीत्याकारकः ।—विशेष्यत्वादेः ग्राहक इति । भवतीति शेषः ।—विषयताहीति । यथा इदंविषयता रजतविषयताविशिष्टयां तादात्म्यविषयतायां अवच्छेदिका । प्रकारतेति । इति व्यवहित इति शेषः । एवं सांसर्गिकविषयताविशेष्यमानद्वयोदत्तमपि । एवं सति विशेष्यत्वादेः किं लक्षणं कतिम्, तदाह—तथाचेति । इदंमिष्टावच्छेदकतावारण्यविषयतामिष्टमिति; विषयरूपतादात्म्यावच्छेदकतावारण्यविषयतेति । तादृशावच्छेदकत्वं विषयतामिष्टमवच्छेदकत्वम् । यां विषयतां प्रति तद्विषयतानिरूपितम् । यत्नत्वयोगरतुगतादृह—तादृशेति । विषयतामिष्टस्य । मिष्टान्तविषयतानप्रयोजनं पूर्ववत् ।—तादात्म्यादीति स्वरूपकीर्तनम् । प्रकारतात्त्वगणितव्यापि गृह्यते—नच तादात्म्येति । उक्तनिरूपकतायामिति । इदंविषयतामिष्टावच्छेदकतानिरूपकतायामित्यर्थः ।—रजततादात्म्येनेति । तदुत्तरायां विषयता जानामिदं । तद्विशिष्टतावच्छेदकता धर्मितावच्छेदकत्वमिदंविषयतायां तादृशानुभवे भावते इति तुल्यवित्तविषयतया विशिष्टविषयतायां निरूपकतानमिति भावः । ननु रजततादात्म्येनेत्यस्य रजतविषयताविशिष्टत्वे कति तादात्म्यत्वविषयताविशिष्टतादात्म्यत्वविषयतेत्यर्थः, एवंच रजतविषयतायामिव विशेष्यभूतायां तादात्म्यत्वविषयतायामिव तादृशविशेषधर्माणां स्मादेत्यन ह्य प्रमाणान्तरसंघादात् रजतविषयतायां तादृशविशेषधर्माणां, ननु तादात्म्यत्वविषयतायां, प्रमाणान्तरसंघादानावात् इत्याह—नहीति । इदंविषयतावच्छिन्नत्वे इदंविषयतामिष्टावच्छेदकतानिरूपकत्वे । अननुभवेन अनुभवान्तराभावेन । तदवच्छेदकत्वमात्रमिति । रजततादात्म्येनेदं जानामीत्यनुभव इत्यनुभवाः । नचप्रदेशेनैकनिरूपकत्ववच्छेदः । उक्तानुभवे तादात्म्यत्वविषयत्वस्य तादात्म्यविषयतायां उपलक्षणमेव ननु रजतविषयताया इव विशेषनमेत्युक्तमर्थमेव तादात्म्यविषयतायां निरूपकत्वमवगच्छेति तादृशानुभवोदत्तमिति भावः । निरूपकतावच्छेदकता तु निरूपकस्य उपलक्षणतया भावनामेति भावः एवेति हृदयम् । ननु यदि रजतविषयताया अनुभवनिरूपकत्वं तदा संसर्गतात्त्वगणितव्यवहितत्वादे—नचैवमपि । एवमपि प्रमाणतात्वय नतिप्रसङ्ग इति । ननु यदि

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रजतमित्यादिप्रमायां हि रजतत्वप्रकारता द्वयी, एका इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतयावच्छिन्ना; अन्या रजतनिष्ठयानवच्छिन्नविशेष्यतया अवच्छिन्ना; आद्या इदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिष्ठावच्छेदकनानिरूपिकापि नोक्तनिरूपकतावच्छेदिका, रजतप्रकारतानिष्ठां उक्तनिरूपकतां प्रति तस्याः अव्यापकत्वेनानवच्छेदकत्वाद्, नहि रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यशुद्धिषु सर्वासु तादृशप्रकारतासत्त्वे मानमस्ति । नच—विशेष्यगतावच्छेदकयोरैकधर्मिणि एकसंयन्धावच्छिन्नप्रकारताशालि-शुद्धित्वमेव विशिष्टवैशिष्ट्यशुद्धित्वम्, तथाचैकसंयन्धावच्छिन्नप्रकारता एकैव तादृशविशेष्यताद्वयावच्छिन्ना, ननु द्वयी, तथाच तादृशनिरूपकतावच्छेदिकापि सन्ति—वाच्यम्: संयोगादिसंयन्धेन रजतत्वादिविशिष्टस्य प्रकारतास्यले रजतत्वादेः संयोगादिना प्रकारत्वे भ्रमत्वापत्त्या प्रकारतयोरैकसंयन्धावच्छिन्नत्वनिवेशासंभवेन विशेष्यगतावच्छेदकस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकेन विशेष्यसंयन्धेन प्रकारताया विशिष्टवैशिष्ट्यशुद्धित्वशरीरे निवेश्यत्वाद् । वस्तुतस्तु नोक्तरूपं विशिष्टवैशिष्ट्यशुद्धित्वम्, विशेष्ये विशेष्यगतिनि ज्ञानापेक्षया विषयकृतविशेष्यस्य वाच्यत्वाद्, किंतु विशिष्टस्य केवलादन्वयेन तत्प्रकारकत्वेनैव: सिद्धान्ते तथैव स्वीकाराद्, तस्माद्विषयतानिष्ठं यद्विषयतावच्छेदकत्वं तद्विशेष्यतात्वम् तदवच्छेदकविषयतात्वं विशेष्यतावच्छेदकतात्वम्, विषयतानिष्ठस्यावच्छेदकत्वस्य निरूपकत्वविशेषौ सां-सर्गिकविषयतात्वप्रकारतादेः, तदवच्छेदकविषयतात्वे सांस्पर्गिकविषयताप्रकारतावच्छेदकते । ननु—तादृशविशेष्यता-त्वादीनान्तर्गदविशेष्यतात्वादिभ्यः को विशेषो येन तादृशमेव पक्षपात—इति चेत्, अवश्यं सर्वैः कल्पनीयत्वमेव विशेषः । अन्योऽप्ययं विशेषः, मूलादौ तत्संयन्धे च यदवच्छेदकत्वं यच्च तन्निरूपकत्वं संयोगादौ तत्संयन्धे च तज्जा-तीययोरैवावच्छेदकत्वतन्निरूपकत्वयोर्विषयतानु कल्पनाद् विषयविषयतयोर्द्वयोरैव ते वर्तन्ते, नैकैव; तथाच विषय-विषयतयोरैकमपि नापलपितुं शक्यते, तज्जातीयावच्छेदकतातन्निरूपकत्वयोः संयन्धसंयन्धुभयसापेक्षत्वाद्, अन्त-र्गदविशेष्यतात्वादेर्विषयतायां स्वीकारे नु तस्य ज्ञानवैलक्षण्यानुभवान्ययानुपपत्तिरेव कल्पिका, सा च ज्ञानगतमेव वैलक्षण्यं कल्पयेत् विषयतानिष्ठम्; तथाच घटत्वादिकमपि ज्ञानसंब धनेः, घटपटादिज्ञानानां नियो वैलक्षण्यानुभ-वत्त्वान्ययानुपपत्तेः । तथाच ज्ञानस्य घटादिविषयपरतन्ताभेदापत्त्या तार्किकाणां बौद्धस्वीकृतसाकारवादापत्तिः । अथ—वेदान्तिनां मतमालम्ब्य तार्किकैरेव वाच्यम्, घटादीनामुत्पत्तिविनाशवत्त्वानुभवाद् ज्ञानस्य च विषयाविशे-षितरूपेण तथानुभवेन लाघवेन चैक्यनिरूपत्वात् ज्ञानस्य ज्ञातघटादिभिरभेदः; नचैवं—तेषां व्यवहारो

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

मायाहंत्वादिसाधः कश्चित् । अव्यापकत्वेन न्यूनश्रुतित्वेन । अन्यूनश्रुतेरैवावच्छेदकत्वादिति भावः ।—नहीति । मुख्य-धर्मिणि रजतत्वपक्षप्रकारात्तज्जतिविशिष्टकारणद्वयौ मुख्यधर्मिणि रजतत्वभावात्संभवाद्, तावतापि वक्ष्यमाणरीत्या विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहिलोपपत्तेरिति गूढभावः ।—सेति । तथाच रजतत्वविशिष्टवैशिष्ट्यवगाहिनोपप्रकारतायां संसर्ग-तालापत्तिर्बुद्धिर्बवेति भावः ।—प्रकारतयोरिति । विशिष्टवैशिष्ट्यशुद्धिशरीर इत्यादिः ।—विशेष्यगतावच्छेदकस्येति । विशेष्यगतावच्छेदकधर्मनिष्ठस्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टविशेष्यगतावच्छेदकसंयन्धावच्छिन्नप्रकारताया इत्यर्थः । नोक्तरूपं नैकसंयन्धावच्छिन्नप्रकारताधर्मम्, अत्र विशिष्टसंयन्धावच्छिन्नप्रकारताधर्मं वा ।—विषयकृतस्येति । प्रकारकृतसं-सर्गः । तेन द्वितीयरीत्या स्वावच्छिन्नत्वविशिष्टतियोगिताकृतविशिष्टस्य विशेष्यसंयन्धस्य भावोत्पत्तेन संसर्गकृतवैलक्षण्य-स्य संभवेऽपि न क्षतिः । विशेष्यतावच्छेदकतात्वादिकं निर्वर्तुं विशेष्यतात्वादिकं दिग्गमयति—तस्मादिति । प्रकारता-वच्छेदकते इति । इदं च प्रकारतावच्छेदकतात्वं द्विविधं तत्संयन्धविशिष्टप्रवृत्ताद् इति ज्ञानीयत्वज्ञानविशेष्यगतावच्छेदक-मिति नैतेनोक्तज्ञानयोर्वैलक्षण्यनिर्वाह इत्यतो विषयकृतवैलक्षण्यमेव वाच्यमिति विशिष्टस्य केवलमिदमेव स्वीकार्यमिति भावः । अयं च तथाचैवनेन वक्ष्यमाणविषयादपलगाप्रसङ्गस्वरूपः । विषयविषयतयोः संयन्धिसंयन्धस्वरूपोः । तथाच हृत्पटादिवावच्छेदकताधिक्यमेव च । विषयविषयतयोरिति निर्धारयामिनिः ।—सापेक्षत्वादिति । असेवदस्य वस्तुनः सं-यन्धित्वं विना संयन्धनप्रत्यय वावच्छेदकत्वात्संभवाद् अवच्छेदाधिक्यसंयन्धसंयन्धैवावच्छेदकत्वमिमांशिति भावः । अन्त-र्गदविशेष्यतावच्छिन्नकारे नु विषयगतावच्छिन्नप्रकारता—अखण्डेति । तथाचेति । ज्ञानवैलक्षण्यानुभवान्ययानुपपत्तेर्ज्ञान-त्ववैलक्षण्यमालम्बकत्वे चेत्तर्हः । अन्यथा घटत्वादीनां ज्ञानधर्मनं विना विषयगतावच्छेदकत्वान्तरधन्यतापेक्षया हृत्पट-त्वादीनामेव तत्संयन्धकत्वेन लक्षयामिति भावः । तथा नति किमिति नम्रह—तथाचेति । अनेदापत्त्येति । पटत्वादीनां पटत्वमेवैवापत्त्यस्येति भावः । तथा उत्पत्तिरानवच्छेदः लाघवेन चेति । पटत्वनिष्ठकत्वेन नानालक्ष्यत्वमेवैवाप-त्तिः तेषां पटत्वादीनाम् । व्यवहारः अयं पट इत्यपि विषयगतावच्छेदकः, उत्पत्तिरिति । ननु व्यवहारो नान्यत्वेन ज्ञानमेव तदाविषयगतावच्छेदकत्वस्याप्रकारसंयन्धेन प्रत्येककृतमित्येति । तथाच पटत्वादीनां ज्ञानमेवैवापत्तिरिति नम्रह—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वाप्रत्ययाद् विशिष्टस्य विषयत्वप्रत्ययस्यले विशेषणस्यापि विषयताप्रत्ययादुक्तव्यवहाराणां मिथो विशेषः । अथ—
तत्क्षणविशिष्टं यत्र न विषयतस्तत्र केवलघटादावसंयद्धतक्षणस्य तदनवच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तकत्वानुपपत्तिः, घटादौ
हि तत्क्षणादियुक्ते तत्क्षणाद्युक्ताभ्यावृत्तिधीर्न तु केवले इति—चेन्न; तत्क्षणादियुक्तकेवलघटयोस्तत्क्षणादियुक्तव्यवह-
त्वरूपाभ्यां अभेदस्येव भेदस्यापि स्वीकारात्, घटतत्क्षणयुक्त इत्यनुभवात् । अतएव घटो न तत्क्षणविशिष्ट इति धीर्न
प्रमा, अभेदविरोधिभेदस्य नञादिनोहेत्वात् । तद्विरोधित्वं चैकावच्छेदेनैकाधिकरणत्वस्याभावः, तेन कृष्णसंयोगिन्यपि
ब्रह्मे मूले न कृष्णसंयोगीति धीः प्रमेव । ननु—कथं भेदाभेदयोरेकधर्मिप्रतियोगिगतत्वमवच्छेदकभेदमस्वीकृत्यो-
च्यते, नच—अवच्छेदकभेदं स्वीकृत्यैव तौ वाच्याविति—वाच्यम्; मणिकाराद्युक्तिविरोधात् । मणिकारेण हि 'ब्रह्मे
कपिसंयोगतद्ब्रह्मेदौ स्वीकृत्य 'नचैवं भेदाभेद' इत्यनेन भेदाभेदमतनापाद्यावच्छेदकभेदानुपगमा' दित्यनेनोक्तमता-
पत्तिः परिहृता; तथाच भेदाभेदमतनवच्छेदकभेदनिरपेक्षमिति तदभिप्रेतम् । नच—'कार्यात्मना तु नानात्वमभेदः
कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदे' ति वाचस्पत्युक्तया भेदाभेदवादादिकारिकया अवच्छेदकभे-
देनैव भेदाभेदयोरेकत्वान्मणिकारोक्तवाक्यस्यैव भेदाभेद इति पदस्य दोष इति शेषतया पूरणायम्, तथाचावच्छेद-
कभेदस्वीकारे भेदाभेदस्वीकारो न दोष इति मणिकारवाक्यार्थ इति—वाच्यम्; अवच्छेदकभेदेन गुणगुण्यादिषु
भेदाभेदानुमाने तार्किकादीन्मति क्रियमाणे सिद्धसाधनतापत्तेः, नाहि तार्किकादिभिः कुण्डलादौ हेमत्वाद्यवच्छिन्ना-
भेदो न स्वीक्रियते । किंच हेमत्वादिना कुण्डलादावभेदस्वीकारे भेदोऽपि तेनैव रूपेण स्वीकार्यः; अन्यथा हेमकु-
ण्डलमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्तेः, नाहि द्रव्यत्वघटत्वाभ्यां भेदसत्त्वेऽपि घटः कलदा इति सामानाधिकर-
ण्यधीर्भवति । तस्मात् कार्यात्मना कार्यमात्रगतकटककुण्डलत्वादिर्लभः कटककुण्डलादीनां मिथो भेद एव, कारणा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

यकाले इत्यादिः । तच्छून्यात् व्यावर्तितः प्रकारीभूततच्छून्याविषयकबुद्धिविपर्याकृतः लिङ्गिभूततच्छून्यभिन्नत्वेन ज्ञा-
पितो वा । विषयः तज्ज्ञानविषयः । विशेषणस्यापीति । येन धर्मेण विशिष्टमुच्यते विशेष्यान्वयि तन्मनिव्याह-
तपदार्थान्वयिनाविघनानेन तेन तच्छून्यात् व्यावर्तितं विशिष्टशब्दार्थः । तथाच तत्क्षणविशिष्टो घट इत्यत्र विषयताकाले
घटे विद्यमानेन विषयताश्रयेण तत्क्षणेन तत्क्षणावच्छिन्नघटादिभ्यो व्यावर्तितो घटो विषय इति बुध्यत इति भावः ।
एतेनोपहितोपलक्षितपदस्थले उपाधुपलक्षणयोर्विषयताप्रत्ययो नास्तीति सूचितम् । विशिष्टकेवलयोरभेदमनुसन्द-
धानस्तत्क्षणोपलक्षितपदो घट इति ज्ञानव्यक्तिविषय इति व्यवहारानुपपत्तिः शङ्के—अथेति । यत्र तत्क्षणोपलक्षि-
तपदविषयकहाने । तत्र तादृशज्ञानविषये इत्यर्थः ।—केवलघटादावसंयद्धतक्षणेति । तत्क्षणविशिष्ट एव
घटे तत्क्षणसंदन्धः, ननु केवलघटे; अवच्छेदघटरूपधर्मिनामस्यैव केवलघटपदार्थत्वात्, विशिष्टं च केवलात् भिन्नं;
तथाच तत्क्षणस्य केवलघटरूपधर्मासंदधतया व्यावर्तकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । तथाचोपलक्षितपदार्थपदकव्यावर्तितत्ववा-
धात् तत्क्षणोपलक्षितपदः तज्ज्ञानविषय इति व्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । युक्ते संबदे । विशिष्टकेवलयोरभेदमनुसन्धाय
तनापत्ते—नेत्यादि । अभेदस्यैव भेदस्यापीति । भेदत्वेवानेदस्यापीत्यर्थः । यथाश्रुते भेदव्यवस्थापनस्योक्तशङ्का-
परिहारानौपयिकतयाऽपीत्युपपत्तेः, 'अतएव'लुपदंभासहतेय । तथाच तत्क्षणस्य केवलघटरूपधर्मासंदधतया व्याव-
र्तकत्वोपपत्त्योक्तव्यवहारोपपत्तिरिति भावः । अतएव केवलविशिष्टयोरभेदोदेव । ननु अनेदे सत्यपि ननयभेदोऽवा-
धित एवेत्यत आह—अभेदविरोधीति । अत्र 'अथेति'रहितत्वनाधानव्याजेन विशिष्टकेवलयोरभेदे दुक्तान्तरं
व्यञ्जितमिति बोध्यम् । तदभिप्रेतमिति । अवच्छेदकभेदानुपगमात् भेदाभेदमतप्रवर्थापत्तिरिति तद्वाक्यार्थादिति
भावः । मणिकारेण हीति । व्याप्तिपूर्वकसमये इति शेषः । भेदाभेदयोरिति । परस्परानादिरूपोपि
शेषः । उक्तत्वादिति । पूर्णानमित्यत्र हेतुः वाक्यार्थ इति । तथाच भेदाभेदमतस्यावच्छेदकभेदनिरपेक्षता
न तद्वाक्यार्थ इति भावः । कुण्डलादौ कुण्डलत्वावच्छिन्ने । हेमत्वाद्यवच्छिन्नाभेद इति । कटकत्वाद्यवच्छि-
न्नाभेदधेति शेषः । समानाधिकरण्यरूपहेतोरुपपत्तेः शुभादीं शुभादिभेदमिदं स्वीकार्यं, तस्माच्चेदभेदेन तत्स्वीकारं
तदनुपपत्तित्वदवस्थेवेत्याह—किंचेति । हेमत्वादिनेति ।—कुण्डलत्वावच्छिन्ने कटकस्य हेमत्वेनाभेदस्वीकारे
कटकस्य भेदोऽपि हेमत्वेनैव स्वीकार्य इत्यर्थः । तेनैव रूपेणेति । तद्व्यावच्छिन्ने तद्व्यावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्य-
धियं प्रति तद्व्यावच्छिन्ने तद्व्यावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदाभेदयोः प्रयोजकत्वोपपत्तिरिति भावः । नहीति । तादृश-
धियं प्रति किंचिद्व्यावच्छिन्ने तत्र किंचिद्व्यावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदाभेदयोः प्रयोजकत्वोपपत्तेः घटः कलदा इति धृत्वा-
तिरिति भावः । तस्मात् सिद्धसाधनदिव्यरूपदुषोपात् । एतेनैव रूपेणैवत्यन्वयः । ननु तर्हि कार्यात्मनास्त्विति-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्मनेत्यत्र कार्यात्मनेत्यनुपज्यते; तथाच कारणगतेन रूपेण कार्यमात्रगतेन रूपेण च हेमत्वकुण्डलत्वादिभ्यामभेदः, नानात्वमित्यनुपज्यते, अभेदः अभेदोऽपि, भिदा भिदैवेत्युक्तकारिकाव्याख्यानास्य वाच्यत्वेनैकरूपेणैव भेदाभेदौ वाच्यौ । अतएव भामत्यामुक्तम्—‘हाटकत्वेनैव रूपेण कटकादेः कुण्डलत्वादित्यभेदो नतु कटकत्वादिरूपेण, तेन रूपेण तु तत्र तस्य भेद एव । एवं भेदोऽपि हाटकत्वादिना कटकादेः कुण्डलत्वादित्यस्ति, हाटकत्वादिरूपेण ज्ञातेऽपि कुण्डलत्वादिरूपेण जिज्ञासोदया’ दिति । ननु—हाटकत्वकुण्डलत्वाभ्यामपि कटककुण्डलयोः कथमभेद उक्तः ? भिन्न-देशस्थत्वेन युगपदनुभूयमानयोरभेदाप्रत्ययात्—इति चेन्न; यद्दि पूर्वं कटकादिरूपेण स्थितं पश्चात् कुण्डलभावमा-पन्नं तस्यैव कटकादेस्तत्र कुण्डलादौ हाटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्यामभेदः; तद्वाटकमिदं कुण्डलमित्यादिप्रत्ययात्, नतु कटकत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्याम्; इदं कुण्डलं तत् कटकमित्यप्रत्ययात्, तथाच युगपत् क्रमेण चा यानि कार्या-ण्येकोपादानव्यक्त्या जनितानि तेषामुपादेयमात्रगतरूपैर्मिथो भेद एव तद्रूपोपादानगतरूपाभ्यां मिथो भेदाभेदौ । अतएवैकघटोपादानकानां रूपरसादीनामपि तथा व्यवस्था । ननु—इदं कुण्डलं कटकं स्थितमिति प्रत्ययात्कथमुक्ति-यम्—इति चेन्न; उक्तप्रत्ययेन कटकत्वोपलक्षितस्याभेदावगाहनात्तदुपहितस्य कुण्डलत्वाद्युपहितभेद एवेति नियम-स्यानपायात् । अतएवोक्तकारिकायां हेमात्मनेत्यादेः हेमत्वकुण्डलत्वादिरूपाभ्यां मिथोऽभेदोऽपि कुण्डलकटकत्वादिरू-पाभ्यां भिदैवेति व्याख्या । तस्मादुक्तकारिकायामेकोपादानकनानाकार्यदृष्टान्तेन कारणकार्यरूपाभ्यामेव भेदाभेदावि-त्यस्यासदुक्तस्यैवोक्तत्वाच्च कोऽपि दोषः । तथाच भावाभावयोरवच्छेदकभेदं विना विरोधादसंगतिः—इति चेन्न; अवच्छेदकाभेदेन संयोगतदभावयोः विरोधः, घटत्वतदभावयोस्त्ववच्छेदकनिरपेक्ष एव विरोध इत्यप्यनुभवबलादेव स्वीक्रियते; तथाचावच्छेदकभेदं विनापि गुणगुण्यादिस्थले भेदाभेदावपि सामानाधिकरण्यप्रत्ययादेव स्वीक्रियेते, अत्यन्ताभेदे अत्यन्तभेदे बोक्तप्रत्ययासंभवात् । तदुक्तं वाचस्पत्ये—‘विरुद्धमिति नः क प्रत्ययो यत्तत्र प्रमाणगो-चरः, प्रकृते च प्रमाणसत्त्वान्न विरोधप्रत्ययः, सामानाधिकरण्यप्रत्यये हि भेदाभेदौ भासेते’ इति । ननु—कथमुक्त-प्रत्यये भेदाभेदयोर्भानम् ? तयोरेकवत्ताज्ञानस्यापरवत्ताधीविरोधित्वेनैकनिश्चयविषयत्वाभावात्, नच—गुण्यादिस्थले नोक्तविरोधित्वं कल्प्यते, सामानाधिकरण्यप्रत्ययस्यान्यथानुपपत्तेरिति—वाच्यम्; ‘घटो न नील’ इति वाक्यजन्य-धीकाले ‘घटो नील’ इति ज्ञानापत्तेः । नच—तयोरेकप्रकारकज्ञानस्यैव सामाया उक्तविरोधित्वम्, नत्वेकसंसर्गकज्ञा-नसामायाः, उक्तप्रत्यये च तयो संसर्गतयैव भानात्रोक्तदोष इति—वाच्यम्; एकसंसर्गकधीसामाया अप्युक्तविरोधि-त्वस्यानुभवसिद्धत्वात्, नहि घटोऽभेदसंबन्धेन नीलविशिष्ट इति धीकाले घटो भेदसंबन्धेन नीलविशिष्ट इति धीर्ध-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

कारिकाविरोध इत्याशङ्क्य तां व्याचष्टे—कार्यात्मनेति । भेद एवेत्येवकारेणाभेदन्यवच्छेदः । अतएव कटकं कुण्डलमिति प्रत्ययो नेति भावः । अनुपज्यत इति । तथाच कारणात्मनेत्यस्य हेमत्वकुण्डलत्वाभ्यां कटककुण्डलयोर्भेदाभेदावित्यर्थः । कुण्डले कुण्डलत्वावच्छेदेन हेमत्वावच्छिन्नकटकस्य भेदाभेदाविति यावत् । एवंच हेमकुण्डलमिति प्रत्ययोपपत्तिरिति भावः । हेमात्मना यथाऽभेद इत्यभेदपदं व्याचष्टे—अभेद इति । अभेदोऽपीत्यपिशब्देन भेदः । हेमात्मनेत्यस्य कुण्डले कटकस्य कटके वा कुण्डलत्वेत्यादिः । कुण्डलाद्यात्मनेत्यादिपदेन कटकात्मना कुण्डले कटकत्वावच्छिन्नस्य, कटके वा कुण्डलत्वावच्छि-न्नत्वेत्यर्थः । भिदेलत्राप्यन्तर्भावभ्रमं निरस्यति—भिदैवेति । उक्तरीत्या कारिकाव्याख्याने अध्याहारकेश इत्याशङ्क्योक्त-व्याख्याने वाचस्पतिसंमतिमाह—अतएवेति । अभेदः कथमुक्त इति योजना । उक्तरीतिमन्यत्र संचायति—तथाचेति । तथाव्यवस्येति । रूपरसत्वाभ्यां रूपरसयोर्भेद एव, घटत्वरूपत्वाभ्यां तु भेदाभेदावित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरतुमुक्तमनु-वदति—अतएवेत्यादि । दोषः विरोधः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तथाचेति । अवच्छेदकाभेदेन एकदेशकालावच्छे-देन । विरोधः एकधर्म्यवृत्तित्वम् । अवच्छेदकनिरपेक्षः एकदेशकालावच्छिन्नत्वापटितः । यत् न प्रमाणगोचर इति । तत्रेति शेषः । प्रकृते गुणादिषु । अवच्छेदकभेदनिरपेक्षगुण्यादिभेदाभेदयोः किं तत्प्रमाणं तत्राह—सामाना-धिकरण्यप्रत्यये हीति । एकवत्ताज्ञानस्येति । तादृशनिश्चयस्येत्यर्थः । कार्यसहभावेनेति शेषः । एकवत्ताज्ञानसामाया इति पाठेऽपि ज्ञानपदं निश्चयपरम् । एकनिश्चयेति तयोरनुपपन्नः । ज्ञानापत्तेरिति । गुण्यादिस्थलेऽप्युक्तविरोधित्वक-ल्पनाया आवश्यकत्वादिति शेषः । एकसंसर्गकैति । तयोरेत्यादिः । उक्तविरोधित्वस्य अपरसंसर्गकधीविरोधित्वस्य । घटो न नील इति । एवंचाभेदसंसर्गकधियो भेदप्रकारकतुद्वावपि विरोधित्वमिति भावः । तादृशानुभवे विप्रतिपन्नं

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दो न नील इति धीर्वाऽनुभूयते । किंच सामानाधिकरण्यप्रत्यये संसर्गत्वेनाभेदस्य भानेऽपि भेदस्य भाने मानाभावः, तथाच द्वयोस्तत्र भानं वाचस्पत्युक्तमसङ्गतं—इति चेन्नः एकधर्मावच्छिन्ने धर्मिणि भेदाभेदविषयकस्य निश्चयस्यासंभवेऽपि तादृशप्रत्यये भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतायां बाधकाभावात्, नहि 'नीलभेदविशिष्टं द्रव्यं नीलो घट' इत्याकारकधीनोत्पद्यते । नच—घटो नील इत्यादिज्ञाने तादृशविषयतापि न संभवति, घटत्वविशिष्टे हि तादृशाभेदस्य विषयत्वे भेदस्यापि घटत्वविशिष्टे विषयताया आवश्यकत्वेन पूर्वं घटत्वविशिष्टे भेदनिश्चयस्यावश्यकत्वे घटे नीलभेदस्य संशयोत्तरं घटे नीलस्य भेदसामानाधिकरणाभेदसंसर्गकनिश्चयस्यानुत्पत्तेः, तत्र नीलभेदनिश्चयस्य हेतुत्वात्; तदुक्तमनुमानदीधितौ—'साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतोः पक्षे निश्चयस्तु पक्षे साध्यनिश्चयं विनाऽनुपपन्न' इति। एतावांस्तु भेदः यद्वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमवान् पर्वत इति पर्वतांशे विशिष्टधूमस्य प्रकारत्वात् वह्निरपि तत्र प्रकारः, घटो नील इत्यादौ तु घटे विशिष्टाभेदस्य संसर्गत्वाद्भेदस्यापि संसर्गता; अतएव घटे भेदसंसर्गकज्ञाने भेदसंसर्गेण नीलप्रकारकज्ञानमेव हेतुः; औचित्यात्, नतु भेदप्रकारकमिति—वाच्यम्; भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदविषयतायामुक्तदोषाभावात् । अथ—भेदस्य तथाभानेऽपि किं मानं—इति चेत्, अत्र द्रुमः—तद्वदे तद्वदस्य संयोगादिसंबन्धेन धीनं प्रमा, किंतु तद्वदभिन्न इति व्यवस्थासिद्धये विशिष्टधीमात्रे विशेष्ये विशेषणस्य भेदसामानाधिकरणः संबन्धेन

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

प्रत्याह—किंचेति । यद्वा—तयोरेकत्र भाने बाधकमुक्त्वा साधकाभावमाह—किंचेति । अभेदस्य भानेऽपीति । अतएव पटो घट इति धीनं प्रमेति भावः । मानाभाव इति । नच—घटो घट इति प्रमानुत्पादान्ध्यानुपपत्तिरेव तत्र मानमिति—वाच्यम् । अभेदसंसर्गावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारतानित्पितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन प्रमां प्रति घटत्वभेदस्य हेतुत्वकल्पनेनापि तादृशप्रमानुत्पादोपपत्तेरिति भावः । केचित्तु—घटो घट इति ज्ञानस्योत्पत्तावपि न तत्प्रमा, घटत्वावच्छिन्नानुयोगिताकप्रतियोगिताकतादात्म्यस्य घटत्वरूपत्वमेव तदतिरिक्तत्वमेतदपि घटत्वसमीलस्य घटत्वावच्छिन्नेन तुल्यवित्तिवैयस्योपगमेनाज्ञातविषयकत्वघटितप्रमात्वस्य तत्र दुरुत्पादात्वात्, प्रमात्रमानात्मकं तु तादृशज्ञानं निर्विकल्पकवदिष्यतेति—वदन्ति । विषयकस्येति संसर्गप्रकारकसाधारण्यमाह । तादृशप्रत्यये घटो नील इति प्रत्यये । बाधकाभावादिति । सामानाधिकरण्यघटकाधिकरण्ये भेदस्य निर्धर्मितावच्छेदकमानादिति भावः । समानविशेष्यकत्वमात्रस्य विरोधितानियानकत्वे निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि भेदभानस्यासंभवात् तत्र बाधकमाह—नहीति । भेदसामानाधिकरणाभेदविषयतेत्यस्य भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतेत्यर्थ इत्याशयेनाद्यकृते—नचेति । तादृशविषयता भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयता । तादृशाभेदस्य भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदस्य । आवश्यकत्वेनेति । विशिष्टविशेषणकदोषे विशेषणतावच्छेदकस्य धर्मिपारतद्वयेन धर्मिण्युपलक्षितविशेषणकज्ञानवैलक्षण्यानुरोधेन विशेषणत्वनिव विशिष्टसंसर्गकदोषेऽपि तस्य तपा तत्र संसर्गताया उपलक्षितसंसर्गकज्ञानवैलक्षण्यानुरोधेनावश्यकत्वादिति भावः । आवश्यकत्वमिति । तथाच पूर्वं घटत्वावच्छिन्ने भेदनिधये सत्तुत्तरकाले तत्रानेदनिधयो दुर्घट इति भावः । ननु—फलभूतज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्ने भेदानेदोभयावगाहित्वे तयोरेकज्ञानज्ञानम्या अपरज्ञानविरोधितयैव तादृशज्ञानस्य दुर्घटत्वनिर्वाहे किं पूर्वकालिकोक्तप्रतिबन्धकत्वानुधावनेनेति चेत्, सत्यम्; तयोः स्वातन्त्र्येण अपरज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वमित्यनुपपत्तेरपि पारतद्वयेन भेदं स्वातन्त्र्येण चाभेदनवगाहनाज्ञानस्योक्तज्ञानस्य दुर्घटत्वार्थ उत्तुप्रतिबन्धकानुधावनात् । हेतुत्वादिति । यत्संशयव्यतिरेकनिधयौ यत्र प्रतिबन्धकौ तन्निधयन्तद्वेति व्याप्तेरिति भावः । उत्तुव्याप्तेरप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह—तदुक्तमिति । तथाचोक्तव्याप्तेरनुपपत्तेरपि तद्वर्तिनि तत्संशये तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यसंदेह औचित्यावर्जित इति व्यावर्तकधर्मदर्शनविषया तन्निधयन्तत्संशयनिरासायैव धर्मिणि इति दौवितिकारानुगतं व्युत्तमिति भावः । ननु—उक्तभेदोऽस्तु, किं तावत्तत्त्वं आह—अतएवेति । तावद्भेदसत्त्वादेवैत्यर्थः । ननु—व्यावर्तकधर्मदर्शनरूपता भेदसंसर्गप्रकारकज्ञानयोस्तुल्यत्वं आह—औचित्यादिति । साक्षात्तादिति भावः । यद्यपि भेदसामानाधिकरण्यविशिष्टाभेदविषयतायामपि न बाधकम्, निमित्तस्योपलक्षितादन्त्यपर्यन्तं विनिर्दिष्टविषयकज्ञानस्योपलक्षितविषयकज्ञानात् वैलक्षण्यनिर्वाहे विशेषणतावच्छेदकस्य पारतद्वयेन धर्मिणि भानस्याप्रमानात्मिकत्वेनोक्तज्ञाने भेदस्य घटत्वावच्छिन्नेऽज्ञानात्; तथापि भेदसामानाधिकरण्योपलक्षिताभेदविषयतास्वीकारेण निर्वाहे उत्तुविशिष्टविषयतास्वीकारे प्रयोजनाभाव इत्याशयेन नमायते—भेदेति । किंचेत्तद्विरोधः परितुल्यतुल्य इति—अथेति । संबन्ध इति । नच—संयोग इत्येव वाच्यमिति—तदुक्तम्; अस्मिन् बाधके प्रमात्तत्त्वं सामान्ये पक्षमादात् । एव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्यो विषय इति कल्प्यते; तथा सति हि तद्वदे तस्य संयोगादिसत्त्वेऽपि तद्वेदसमानाधिकरणसंयोगादिसंयन्धस्यासत्त्वान्नोक्तधीः प्रमा । नच—उक्तसामानाधिकरण्यं तद्वदसंयोगेऽप्यस्त्येव, तस्य तद्वद इव तदन्यस्मिन् पदादावपि सत्त्वात्, तथाच तदुपलक्षितसंयोगस्य तद्वदेऽपि सत्त्वात् कथं न प्रमेति—वाच्यम्; उक्तोपलक्षितत्वं हि प्रकृते तद्वेदोपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वम्; तथाच अधिकरणांशे भेदस्य विशेषणत्वेन न भानम्, किंतु उपलक्षणतया; तदुपलक्षिताधिकरणवृत्तित्वस्य तु संयोगादिसंयन्धांशे विशेषणतयैव सर्वत्र भानम्, तादृशाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगादेश्च न तद्वदादौ सत्त्वमिति नोक्तधीः प्रमा । ननु—‘तद्वदस्तत्कम्बुग्रीवादिमान्’ इत्यादौ घटत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपाभ्यां भेदसंभवात्तादात्म्येन प्रमा स्वीक्रियते, तथा तद्वदस्तत्कम्बुग्रीवादिमद्वानिति संयोगेनापि प्रमा स्यात्—इति चेन्न; व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मद्वयं यत्र विशेषणतायां विशेष्यतायां वा अवच्छेदकं, तत्र व्याप्यधर्म एव भेदे प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽनुयोगितावच्छेदकतया वा भासते, व्यापकधर्मस्तु प्रतियोग्यंशे विशेषणमात्रतया भासते; ननु उक्तावच्छेदकप्रविष्टतया । द्वयं घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः द्वयवत्युत्पत्तेः, व्यापकविशिष्टव्याप्यस्य तु गौरवेणानवच्छेदकत्वात् । अतएव प्रमेयघटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वादेरवच्छेदकत्वासंभवात् प्रमेयत्वोपलक्षितघटत्वादेरवच्छेदकत्वमुक्तं पक्षधरमिश्रादिभिः । तत्र घटत्वमेवावच्छेदकं प्रमेयत्वं तु प्रतियोगिति विशेषणमित्यर्थः । तथाच तद्वद इत्याद्युक्तस्थले व्याप्यीभूततद्व्यक्तिवाचच्छिन्नप्रतियोगितानुयोगिताकभेदस्यैव भानं व्युत्पत्तिसिद्धं वाच्यम्, स घ वाधित इति न प्रमा । अतएव तादात्म्येनोक्तधीरपि न प्रमा, तद्व्यक्तिस्तद्व्यक्तिमतीति धीवत् । नच—तथापि कम्बुग्रीवादिमान् समवायेन घटवानित्यपि प्रमा स्यात्, घटीयसमवायस्य घटेसत्त्वादिति—वाच्यम्; घटो भूतलसंयोगीति प्रमावत् घटः कपालसमवायीति बुद्ध्यभावेन घटस्य स्वसमवायानुयोगित्वाभावात् । ननु—यस्माद्विशेषणाद्वस्तुगत्या भिन्नं विशेषणसंबन्धि च यत् विशेष्यं तस्य तत्र विशिष्टधीत्वं प्रमात्वं वाच्यम्, न संसर्गघटकतया भासमानविशेषणभेदघटितम्; तथाच विशेषणभेदस्य विशिष्टधीविषयत्वानियमेऽप्युक्तधियः अप्रमात्वोपपत्तिः—इति चेन्न; प्रमात्वस्य तादृशत्वे पारिभाषिकत्वापत्तेः । प्रकृष्टज्ञानं हि प्रमापदमुत्थार्यः, प्रकर्षश्चाज्ञातावाधितविषयकत्वम्, तच्चोक्तज्ञानेऽप्यस्तीति तस्योक्तमुत्थार्यत्वं दुर्वारम् । अतएव तस्य भ्रमपदमुत्थार्यत्वमपि न स्यात्, प्रमापदविपरीतार्थकत्वेन

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भेदस्यापि भेदसमानाधिकरणस्यैव भानेन घटो घट इति प्रमानुत्पादनिर्वाहे तद्वारकोक्तकार्यकारणभावाकल्पनेन लाघवमिति भावः । ननु व्यापकधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकताभानं कुतो नेत्याशङ्कायां, किं तावन्मात्रे तत्पर्याप्तिभानं, किंवा व्याप्यव्यापकीभूतधर्मद्वये इति विकल्प्य आद्ये दूषणमाह—द्रव्यमिति । द्वितीये—व्यापकेति । अत्र पक्षधरसंमतिमाह—अतएवेति । प्रमेयत्वादेरित्यादिना । प्रमेयत्वविशिष्टघटत्वपरिग्रहः । ननु प्रमेयत्वोपलक्षितघटत्वस्यावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वस्याप्युपलक्षणतयाऽवच्छेदकत्वमागतमित्यत आह—तत्रेति । तद्वद इत्यादीति । तद्वदः संयोगेन तत्कम्बुग्रीवादिमद्वानिलादियुद्धावित्यर्थः । न प्रमेति । तादृशी बुद्धिरिलादिः । नन्वेवं तादात्म्यसंसर्गकतादृशज्ञानमपि न प्रमा स्यादित्याशङ्कां इष्टापत्त्या परिहरति—अतएवेति । घटत्वकम्बुग्रीवयोरवच्छेदककोट्यप्रवेशादेवेत्यर्थः । घटीयसमवायस्य घटत्वविशिष्टभेदसामानाधिकरणस्येति शेषः । घटे तर्हि स्वभेदसामानाधिकरण्योपलक्षितसमवायसत्त्वेऽपि विशिष्टसमवायाभावात् प्रमात्वापत्तिरित्यत आह—कम्बुग्रीवेति । कम्बुग्रीवादिविशिष्टे । सत्त्वादिति । संबन्धसोभयाश्रितत्वादिति भावः । नच—घटीयसमवायानुयोगिता तादृशप्रमाप्रयोजिका, सा च घटभिन्न एव स्वीक्रियत इति—वाच्यम्; तथासति तद्वदीयसंयोगानुयोगितायाः संयोगेन तद्वदप्रमाप्रयोजकत्वमुपगम्य तस्याः तद्वदे असत्त्वेन तद्वदे तादृशप्रमावारणेऽपि विशेषणभेदसामानाधिकरण्यस्य संसर्गतावच्छेदकतया भाने मानाभावप्रसङ्गादिति शङ्काभावः । प्रमावदिति । तथाचैतत्प्रमानुरोधात् घटे घटीयसंयोगानुयोगिताया आवश्यकत्वेन तद्वदे संयोगेन तद्वदप्रमापत्तेर्दुर्वारतया निरुक्तसामानाधिकरण्यसंसर्गतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् । नच—घटो भूतलसंयोगीति प्रमायां संयोगाधिकरणत्वं विषयो नानुयोगितेति—वाच्यम्; तदधिकरणतानिरुक्ततदनुयोगिताया अप्रामाणिकत्वादिति भावः । अनुयोगित्वाभावादिति । अधिकरणरूपत्वस्याप्यनुयोगित्वस्याभावादित्यर्थः । तथाच तादृशानुयोगितायाः समवायेन कम्बुग्रीवावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नप्रमाप्रयोजकत्वानुपगमात् न तादृशप्रमापत्तिरिति भावः । घस्तुगत्येति भेदविशेषणं प्रतीयमानत्ववार्तकम् ।—उक्तधियः संयोगेन तद्वद्वानिति धियः । तादृशत्वे वास्तवभेदघटितनिरुक्तरूपत्वे । उक्तज्ञाने तद्वदः संयोगेन तद्वद्वानिति ज्ञाने । प्रमात्वस्य भासमानभेदघटितनिरुक्तरूपत्वे तु तादृशभेदस्य वाधितत्वेन

[illegible]

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मान् घटः, कम्बुग्रीवादिमान् तद्वद्वान्, तद्वद्वो घटवानित्यादीनां प्रमात्वं तव मते दुर्वारम्, विशेष्यविशेषणयोर्भिन्न-
रूपावच्छिन्नतया भेदसत्त्वात् तत्संबन्धीयघटादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितानिवेशे तु तस्याः कम्बुग्रीवादिस-
त्त्वावच्छिन्नादावस्वीकारात् नोक्तधियां प्रमात्वापत्तिरिति—वाच्यम्; उक्तधियां प्रमात्वस्येष्टत्वात् । आद्यबुद्धौ विशेष्य-
विशेषणतादात्म्यस्याज्ञातत्वसंबन्धेनाज्ञातविषयकत्वसंभवात्, तद्व्यक्तिसद्व्यक्तिरित्यादौ तु तस्य तदसंबन्धेन न तथा ।
द्वितीयतृतीययोरपि तथा, एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयापि तस्येष्टत्वात् । नच—समवायेन तयोः प्रमात्वाप-
त्तिस्तव मते इति—वाच्यम्; तव मतेऽपि तादृशापत्तेः । अथ—तद्वदीयसमवायानुयोगित्वस्य तद्वदे स्वीकारे तद्वद्वः
स्वाश्रयकपालसमवायीति प्रत्ययापत्तेस्तत्संबन्धेन प्रमात्वस्य तत्संबन्धानुयोगिविशेष्यकत्वघटितत्वाच्च नोक्तापत्तिः—
इति द्रुपे, तदा अहमपि तथा ब्रवीमीति न कोऽपि दोषः । यथाहि विषयतया विषयमात्रे ज्ञानस्य प्रमा, ननु ज्ञाने
विषयस्य; तस्याः ज्ञानानुयोगिकत्वाभावात्, तथा समवायेन कपाल एव घटस्य प्रमा, ननु घटे कपालस्यापीति दिक् ॥
अथ—घटस्तद्वद्वानिति बुद्धेः प्रमात्वे विप्रतिपक्षे, तदा तादात्म्यसंबन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे भेदमात्रस्य निवेशेऽपि
तादात्म्यान्यसंबन्धेन प्रमात्वस्य लक्षणे औपाधिकभेदान्यभेदो निवेश्यताम् । घटत्वतद्वद्वत्विशिष्टयोर्भेदस्यौपाधिक-
त्वान्नोक्तबुद्धेः प्रमात्वापत्तिः । सर्वेषां प्रमात्वानां लक्षणेषु शब्दैक्यं नोपयुज्यते । नच—औपाधिकत्वं दुर्वचमिति—

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्तरतद्भाननियमयोः कल्पनापेक्षया कृतभेदभाननियमकल्पनेन तदुपपादने लाघवादिति भावः । स्वमते तादृशबुद्धीनां प्रमा-
त्वं वारयति—तत्संबन्धीयेति । ननु आद्यबुद्धौ कम्बुग्रीवावच्छिन्ने तद्वदे घटत्वावच्छिन्नतद्वदस्य तादात्म्यं संसर्गतया
भासते, तच्च तद्वदे न तुल्यवित्तिवैधमिति विशेष्यविशेषणयोरिव तत्तादात्म्यस्यापि पूर्वं ज्ञातत्वादज्ञातविषयकत्वघटितं प्रमा-
त्वं कथं तस्याः, अतएव तद्व्यक्तिरिति ज्ञानस्य न प्रमात्वमित्यत आह—आद्येति । विशेष्येति । कम्बुग्रीवावच्छिन्नानु-
योगिकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । एकधर्मावच्छिन्नानुयोगिकप्रतियोगिकतादात्म्यस्यैव पूर्वं
नियमेन ज्ञातत्वमिति भावः । तस्य विशेष्यविशेषणतादात्म्यस्य । तदसंबन्धेन अज्ञातत्वासंबन्धेन । इदमुपलक्षणम्, स्वमते
तत्र संसर्गघटकतया भासमानभेदस्यावाधितत्वासंबन्धेनेत्यपि बोध्यम् । नतथा नप्रमात्वम् । तथा प्रमात्वमिष्टम् ।—नच
समवायेनेति । घटे घटान्तरसमवायाभावेन प्रमात्वस्यानिष्ठत्वादिति भावः । तवमतेऽपीति । समवायस्यैकत्वेन तद्व-
दे घटान्तरसमवायसत्त्वात्, तन्नानात्वे तद्वदे घटान्तरसमवायाभावेऽपि तद्वदीयसमवायस्यैव द्विष्टत्वेन सत्त्वादिति भावः ।
अथेति । समवायभेदमुपगम्येति शेषः । तद्वदीयेत्यस्य तद्वद्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टेति वार्थः । तेन समवायैक्यपक्षसत्त्वेऽपि न
क्षतिः । तथेति । तद्वदीयसमवायेत्यादि नोक्तापत्तिरित्यन्तमित्यर्थः । भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनाप्येकस्यैव संबन्धस्य
क्वचिद्वानुयोगिता, सा च विशिष्टप्रमानियामिकेत्यवश्यं स्वीकार्यमित्याह—यथाहीति । ज्ञानविषययोः परस्परं भेदेऽपीति
शेषः ।—कपालस्येति । समवायस्य घटानुयोगित्वाभावादिति शेषः । इदं च पररीला । स्वमते विषयतासमवाययोः स्थाने
तादात्म्यस्य, तेन च नीलघटयोरिव प्रकृतेऽपि परस्परं विशिष्टबुद्धेः स्वीकारादिति बोध्यम् । ननु—तदा अहमपि तथा
ब्रवीमीति न सुसन्नतम्; भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनापि समवायसंसर्गकोक्तद्वितीयतृतीयज्ञानयोः प्रमात्ववारणायोक्त-
रूपविशिष्टानुयोगितायाः, प्रमात्वपारिभाषिकत्ववारणानुरोधेन तयोर्वाधितविषयकत्वनिर्वाहाय च तस्या विशिष्टबुद्धिविषय-
तायाश्चावश्यं स्वीकारे भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयताविलोपप्रसङ्गात्, तादृशानुयोगितयैव संयोगसंसर्गकस्य तद्वद्वानिति ज्ञान-
स्यापि प्रमात्वापत्तिवारणसंभवात्—इति चेत्, सत्यम्; एतस्य वितण्डामात्रत्वात् । वस्तुतस्तु तादात्म्यान्यसंबन्धसं-
सर्गकप्रमात्वलक्षणेऽनौपाधिकभेदनिवेशस्य वक्ष्यमाणतया समवायसंसर्गकप्रमात्वे तस्यैव निवेशनीयतया द्वितीयतृतीयज्ञा-
नीयप्रकारताविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टयोर्भेदस्यौपाधिकतया प्रमात्वापत्तिवारणसंबन्धेन समवायसंसर्गकोक्तरूपविशिष्टानुयो-
गितायाः प्रमात्वनियानकताया भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयतावादिनाऽनभ्युपगमादुक्तयुक्त्या भेदस्य विशिष्टबुद्धिविषयत्वसिद्धि-
रिति बोध्यम् । एवं द्वितीयतृतीययोरपि तथा, एकघटे घटान्तरसंयोगमादाय त्वयापि तस्येष्टत्वात् इत्युक्तम्; तत्र शङ्कते—
अथेति । तद्वद्ववानिति यद्वदस्य क्वचिदपि घटे न संयोगः तद्वद्ववानित्यर्थः । एवं च तादृशज्ञानस्य प्रमात्वस्य परेण
कथमभ्यनङ्गीकारात् तत्र परस्य विप्रतिपत्तिरसंमतिः संभवति । एवं चैतन्मते इष्टापत्तेरसुरकरतयोक्तानुयोगिताया एव प्रमा-
त्वनिदानकत्वेन भेदस्य विशिष्टार्थाविषयत्वमते तदसंबन्धेनेत्यर्थः । तन्नियामकतयान्युपेतस्य विशेष्ये विशेषणभेदस्य चेदौपाधि-
कस्य सत्त्वादुक्तबुद्धेः प्रमात्वापत्तिर्दुर्वारंति शङ्काभावः । समावृत्ते—तदेति । भेदमात्रेति । औपाधिकानौपाधिकसाधारण-
रूपावच्छिन्नभेदेत्यर्थः ।—तद्वद्वतिमिति । तद्वद्वानुयोगिकतद्वमप्रतियोगिकभेदभिन्नो यः तद्वमोपहितानुयोगिकतद्वमो-

वाच्यम्; तद्वर्णयोर्यो भेदस्तद्व्यः यस्तद्वर्णोपहितयोर्भेदस्तद्वर्णितं तद्वर्णावस्थितयोरेकस्मिन्नपरस्य प्रमात्वमित्यस्य सुवचनत्वात् । नच—घटादौ द्रव्यत्वघटत्वरूपान्यां भेदो न मानसिद्धः, एकव्यवस्थान्ययानुपपत्त्या कल्पनं तु तादृशानुयोगित्वत्वापि संभवतीति—वाच्यम्; तादृशभेदो हि न तथा कल्प्यते किञ्चित्सुभवसिद्धः । य एव हि द्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदः स एव तदुपहितयोरपि । अतएव द्रव्यत्वस्य तत्रैव तदुपहितेऽपि भेदात्सत्वाच्च विशिष्टधीः । नचैवं—द्रव्यत्वस्य स्वोपहिते व्यापकत्वानुपपत्तिः, द्रव्यत्वभेदानापे स्वोपहिते स्वस्य विशिष्टबुद्धसंभवादिति—वाच्यम्; द्रव्यत्वत्वविशिष्टत्वं शुद्धद्रव्यत्वोपहिते तत्संभवात् । अतएव 'गुणानां गुणत्वमित्यन्य' इत्यादिकं गुणभाष्यादाबुक्तम् । अथवा द्रव्यं घट इत्यत्र द्रव्ये यस्य विशेषणस्य भेदो भाति, तस्य द्रव्यविशेषणे शुद्धद्रव्यत्वेऽपि; विशेष्यविशेषणयोरेकभेदान्नानतिरयमात् । तथाच द्रव्ये शुद्धद्रव्यत्वस्य न विशिष्टधीः; भेदप्रतियोगिताऽपि द्रव्यत्वतदुपहितयोरैकैव;

पहितप्रतियोगिकभेदः तदुपलक्षितधर्मश्रुतिव्यतिरेकसंयोगादिस्वर्गगतं तद्धर्मावाच्छिन्नविशेष्यकतद्धर्मावाच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः । अपरस्येति । संयोगादिसंबन्धनेति शेषः । न मानसिद्ध इति । तथाचाभाधिकभेदेनैवातिथ्या तद्भट्टितादात्म्यसंबन्धेन प्रमात्वं दुर्वचलेति भावः । उक्तव्यवस्था घटे घटइति ज्ञानं न प्रमाद्रव्यं घट इति तु प्रमेति व्यवस्थेत्यर्थः । —तादृशानुयोगित्वस्येति । घटत्वादन्यधर्मावाच्छिन्नानुयोगिकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदादिरिचबन्धानुयोगित्वेत्यर्थः । तथा उक्तव्यवस्थान्मथाहुमुपपत्त्या । ननु द्रव्यं न घट इति प्रत्यक्षाभावात् कथमनुभवलिखतेत्यत आह—यपवहीति । भेद इति । द्रव्यत्वं न घटत्वमित्यनुभवसिद्धिः । सप्येवेति । उपाधुपहितयोर्भेदोपगमात् । एवंचोपहितयोः अपि भेदोऽनुभवसिद्ध इति भावः । कन्तुआधादिमान्यवदावित्यादितादात्म्यसंसर्गाकहेन प्रमात्वोपपत्तावपि संयोगादिरिच- र्गकदानप्रमात्वावतिवारणाय तद्धर्माणहितानुयोगिकतद्धर्मापहितप्रतियोगिकाकभेदवर्जतामुपाधवनम् । अतएवेति उपाधुप- हितयोः उपाधिभेदोपहितभेदयोश्चानेकादिवेत्यर्थः । तत्रैव द्रव्यत्वे इव । तदुपहिते द्रव्यत्वोपहिते । द्रव्यत्वस्य भेदास्तत्वादित्यन्वयः । नविशिष्टधीरिति । तत्रैव तदुपहितेऽपि द्रव्यत्वत्वेत्यनुवर्तते । द्रव्यं द्रव्यमित्याकारे इति शेषः । उपाधुपहि- तयोर्भेदे तु द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वस्य भेदसत्त्वाद् विनिष्ठद्विषयप्रसङ्गः । एवमुपाधिभेदादुपहितभेदस्यानविरहे । द्रव्यत्वोपहिते शुद्धद्रव्यत्वभेदास्तत्वेऽपि द्रव्यत्वद्विविशिष्टद्रव्यत्वभेदसंभवात् तत्र तद्विशिष्टद्विषयप्रसङ्ग इत्युपपन्नमिति । तत्संभवात् भेदमितिष्ठद्विषयावर्तकत्वात् संभवात् । तथाच शुद्धद्रव्यत्वस्य भेदविनिष्ठद्विषयावर्तकत्वासंभवेऽपि न कापि हानिरिति भावः । ननु शुद्धद्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वत्वमिश्रद्रव्यत्वस्यापि न तत्संभवः । मित्रिष्ठद्वयोर्भेदात् इत्यारब्धं तत्र पुनरा- व्यसनंतिहाह—अतएवेति । विनिष्ठद्वयोः भेदाभेद उपपन्नस्य इति भावः । गुणानां स्वभावतो गुणत्वोपहितानाम् । गुणत्वान्नित्यसंयथः गुणत्वत्वमिश्रित्संयथः विनिष्ठद्विविषयत्वमोपपत्ता । ननुउपाधुपहितयोरेतन्मभेदो वा, भेदा- भेदौ वा । आद्ये उपाधुपहितभावे न स्यात्, तस्य भेदस्यतत्त्वात् । अन्त्ये उपाधिभेदादुपहितभेदोऽनविरहितो न स्यात् ; तयोरेतन्मभेदस्य तत्र बीजत्वसंभवात् । किंचैवं द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वस्य भेदस्य पित्तत्वाद् विनिष्ठद्विषयप्रसङ्गो दुर्वारः । अन्येदर्थसं युक्तान्तरात् । एवमुपाधुपहितभेदयोरेतद्विरहे घटत्वं न घट इति प्रत्यक्षो न स्यात् ; घटत्वभेदात्तद्विरहेऽप्यभेदस्य घटत्वेऽसंभवात्, नच घटनेऽप्रतियोगिकाकभेदस्यावेन तस्य तत्र संभवः । एवंति सर्वानमतवाचकैक्यप्रसङ्गात्, इत्यनवरण—अथवेति । इत्यत्र उत्पत्त्यकारके घटतात्परिकारणत्वे । —न विशिष्टधीरिति । शुद्धद्रव्यत्वमप्यभि- ताजनयेरके शुद्धद्रव्यत्वभेदस्य बाधमिति भावः । विशेष्यविशेषणयोः निरेक्यविशेष्यत्ववच्छेदकयोः । नन्वेवमनार्थ- विक्रमेदो न सिद्ध इत्यत आह—भेदप्रतियोगितापीति द्रव्यत्वलोऽनुभवस्येति । ननु ऊह यत्ने उपहितमध्यप्रतिपक्षयो- र्भेद उपाधुपहितमिषयस्यैकप्रतियोगिताया दस्तादुपधिभेदादितिरिक्ता ईर्यते, न वा । अन्त्ये पूर्वतः सोल्लभ्यैव द्रव्यको- पादिते शुद्धद्रव्यत्वमिश्रद्रव्यत्वयो धर्मिनोऽप्येकरके निरेक्यभेदस्यनवरणस्यैवमप्यस्य विनिष्ठाभावात् । आद्ये लक्षणविरलानुपपत्तिः भेदस्यस्य प्रतिपक्षे च द्रव्यस्य वा अवधारणे तस्य संभवात्—इति चेत्तः । तत्रापि भेदस्य द्रव्य- रोधनेनोपाधिभेदस्य परित्यागप्रतिपक्षेतिभेदविरहितत्वोपहिते प्रतिपक्षेति वा अवधारणे तत्र प्रतिपक्षेति ननु न सम्यगे- क्षणा उपाधेरुचितप्रतिपक्षेति वा । एव कारणे तस्य संभवेऽप्येव लक्षणविरलानुपपत्तिः न तद्वैरूप्यसंभवात् । अनुपपन्नोपाधिभे- दमध्यप्रतिपक्षेतिविशेष्यभेदात् उपहितमध्यप्रतिपक्षेतिविशेष्यस्य उपपत्त्यनवरणे च द्रव्यस्य न द्रव्यत्वस्य विनिष्ठाभावात् ; उपहितमध्यप्रतिपक्षेतिविशेष्यस्य तत्र भ्रान्त्यसंभवात् । तद्वै—अन्त्ये परिचिते द्रव्यस्यैवहितमध्यप्रतिपक्षेतिविशेष्यस्य द्रव्यत्वस्य- परितीर्णमध्यप्रतिपक्षेतिविशेष्यस्य न संभवति । भेदस्य प्रतिपक्षस्यनिरासात्, ननुत एव तस्य प्रतिपक्षेतिविशेष्यस्य प्रतिपक्षेतिविशेष्यस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लाघवात्, एवं भेदानुयोगिताऽपि । तथाच द्रव्यत्वघटत्वयोः शुद्धयोर्भेदानुभवे भासते यो भेदः तस्यैव 'द्रव्यं घट' इत्यनुभवे द्रव्यत्वतदुपहितानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतया भानम्; औपाधिकभेदधीस्थले तथैवानुभवात्, द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतया तद्भाने घटत्वोपहितस्याभेदो नोक्तानुयोगिकतया भानुमर्हतीति सामानाधिकरण्यघटकतयैव द्रव्यंशो भेदभानमिति पूर्वोक्तम् । नच—उक्तानुभवे द्रव्यत्वयोर्भेदानुयोगिप्रतियोगिताभाने तदवच्छेदकतया द्रव्यत्वत्वादेरपि भानापत्तिः, भेदप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगिनोरुक्तावच्छेदकभानस्यावश्यकत्वादिति—वाच्यम्; इतरविशेषणीभूते प्रतियोग्यादौ तद्भानस्यानवकाशात् । नच—उक्तानुभवे द्रव्यत्वघटत्वयोरेव भेदो भाति, ननु तदुपहितयोः; तथाच विशिष्टधीमात्रे विशेषणताविशेष्यतावच्छेदकयोरेव भेदभानेनैकधर्मविशिष्टयोर्विशिष्टज्ञानप्रमात्ववारणसंभवाद्विशेष्यविशेषणयोरपि भेदो भातीत्यत्र न मानमिति—वाच्यम्; विनिगमकाभावादुक्तानुभवस्योपाध्योरुपहितयोरपि भेदे मानत्वात्, अनुभवान्तरस्य शुद्धद्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदावगाहिनोऽभावात्, केवले घटे नीलत्वादिविशिष्टादिव द्रव्यत्वादिविशिष्टादपि भेदस्य पूर्वोक्तयुक्तिभिर्व्यवस्थापितत्वात्, 'तद्वदः तद्वत्वा'नित्याकारकस्य तद-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तथासति द्रव्यत्वेऽप्यस्यावापेन द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वविशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात्तदवस्थापत्तेः, तथाच पूर्वोक्तरीत्यैव द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वविशिष्टबुद्धिवारणे 'अथवेति' कल्पवैयर्थ्यमिति—वाच्यम्; भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यावृत्ततया द्रव्यत्वतदुपहितोभयप्रतियोगिकभेदस्यापि द्रव्यत्व एव प्रतियोगितावच्छेदकताया उपगमेन द्रव्यत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकज्ञाने द्रव्यत्वोपहिते द्रव्यत्वभेदस्य सत्त्वेन पूर्वरीत्या द्रव्यत्वविशिष्टबुद्धेरुद्धारतया 'अथवे' तिकल्पसार्थक्यात् । अतएव प्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वोपहिते भानादेव द्रव्यत्वं न द्रव्यं इत्यादि प्रत्ययोपपत्तिरिति दिक् । भेदानुयोगितापि घटत्वादिभेदानुयोगितापि । द्रव्यत्वेत्यादिलाघवादिलान्तस्यानुपपन्नः । यद्वा—भेदानुयोगितापीति । द्रव्यत्वस्येति वर्तते । घटत्वतदुपहितयोरिति शेषः । एकैव लाघवादित्यपि वर्तते । तथाच—उपाधिभेदस्योपहितप्रतियोगिकत्वे उपाध्युपहितानुयोगिकत्वे च । अनुभवे द्रव्यत्वं न घटत्वं इत्याद्याकारकानुभवे । तस्यैवेति । यथा अस्यानुभवसिद्धत्वं तथा द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकघटत्वोपहितप्रतियोगिक औपाधिकभेदोऽप्यनुभवसिद्ध एवेति भावः । घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतयेति । तदुपहितेति घटत्वोपहितप्रतियोगिकतयैत्यर्थः । ननु घटत्वोपहितमात्रप्रतियोगिकभेदभानेनैव घटो घट इति प्रमावारणे किं द्रव्यं घट इति बुद्धौ उभयप्रतियोगिकैकभेदात्मकां पाधिकभेदभानेनेति—चेत्, शृणु । तादृशबुद्धौ हि द्रव्यत्वोपहिते धर्मिणि घटत्वोपहितस्य स्वातन्त्र्येण, घटत्वस्य च पारतन्त्र्येण भानम् । तथाच तयोऽभेदभानमावश्यकम् । तत्र चैकैकमालप्रतियोगिकभेदद्वयभाने गौरवाद्भयप्रतियोगिकतया एक एव भेदो भासते । अतएव द्रव्यं घटो घटत्ववचेति स्वातन्त्र्येण घटत्वावगाहिज्ञानादुक्तज्ञानस्य विषयवैलक्षण्यं निर्वहति । उक्तभेदद्वयस्य तत्र भानोपगमात् । एवं तादृशोभयप्रतियोगिकैकभेदस्य द्रव्यत्वोपहिते भासमानस्य द्रव्यत्वेऽपि भानावश्यकत्वेनोभयवृत्त्येकानुयोगिकत्वस्यैव भानमिति ॥ ग्रन्थकारेण तूपहितमात्रप्रतियोगिको भेद उपाधिभेदातिरिक्तो न कण्ठोक्तः; अतस्तस्योपाधिभेदस्यैव उपहितप्रतियोगिकतया भानं घटो घट इत्यस्य प्रमालवारणाय द्रव्यं घटः इत्यस्य प्रमालाय आवश्यकम् । परंतु द्रव्यत्वं नेति प्रत्ययोपपत्तिश्चिन्त्येति ध्येयम् ।—ननु इदमेव भेदस्यापाधिकत्वम् यदुपाध्युपहितोभयनिष्ठोपाधिवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, तच्च न युक्तम्; न्यूनवृत्तेरुपाधिमालवृत्तिधर्मस्योभयवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवात्, इत्यत्र आह—औपाधिकेति । ननु यदि द्रव्यं घटः इत्यभेदसंसर्गकबुद्धौ घटत्वभेद एव भासते, तर्हि तस्य घटाभेदाविरोधितया द्रव्यत्वोपहित एव भानसंभवे किमिति सामानाधिकरण्यघटकतया भेदभानं पूर्वमुक्तमित्यत्र आह—द्रव्यत्वोपहितानुयोगिकतयेति । तद्भाने घटत्वभेदभाने । विशिष्टेति । अभेदसंबन्धेनेत्यादिः ।—विशेष्यविशेषणोक्तिः । अभेदसंसर्गके विशिष्टज्ञाने न विशेष्यविशेषणयोरपि भेदो भासते, तेन घटस्तद्वद्वत्त्वानिति संयोगसंसर्गकबुद्धौ प्रमालवारणानुरोधेन विशेष्यविशेषणयोर्भेदभानस्यावश्यकत्वेऽपि न क्षतिः ।—विनिगमकाभावादिति । उपहितभेदभानोपगमेनापि एकधर्मविशिष्टयोस्तादात्म्येन विशिष्टज्ञाने प्रमालवारणसंभवादिति भावः । उक्तानुभवस्य द्रव्यं घट इत्यस्य । उपाध्योः द्रव्यत्वघटत्वयोः । ननुपाध्योरिवेति दृष्टान्तासङ्गतिः, तद्भेदे द्रव्यत्वं घटत्वं नेत्यनुभवस्यैव मानत्वादित्यत्र आह—अनुभवान्तरस्येति । शुद्धेति । उक्तानुभवान्तरं द्रव्यत्वोपहिते घटत्वोपहितभेदमवावागहत् इति भावः । ननु तर्हि केवले घटे घटत्वविशिष्टभेदे किं मानम्, नहि तत्र द्रव्यत्वविशिष्टप्रकारः तादात्म्यसंसर्गकोऽनुभवोऽस्तीत्यत्र आह—केवलेति । पूर्वोक्तयुक्तिभिः घटत्वोपहितं द्रव्यत्वविशिष्टं इत्यनुभवानुमानज्ञानवैलक्षण्यानुन्ययानुपपत्त्यादिभिः । ननु द्रव्यं घट इत्यादौ भासमान उपहितभेद उपाधिभेदरूप एव;

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

द्विरोप्यकस्य विरोप्यविरोपयोगोभेदाभावे प्रमात्वापत्तेश्च । तस्माद्रूप्यत्वघटत्वोपहितयोर्भेदस्योक्तानुभवसिद्धत्वात् पूर्वोक्तानुयोगिताविरोपस्याप्रामाणिकत्वात् विनिष्टज्ञानमात्रस्य विरोप्यविरोपयोगेद्विषयकत्वनव्याहतम् । नचैवं—‘घटो द्रव्यं न’ स्यादधीरपि प्रमा स्यादिति—वाच्यम् : नन्वेदादिपदामिलोप्यज्ञाने तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेदस्य विषयत्वात् । अतएव कृते कृष्णसंयोगो नैत्यादिज्ञानेऽपि कृष्णसंयोगविरोधत्वान्ताभावस्यैव विषयत्वम् । नञादिपदस्य विरोध्यभावयोधकत्वेन तेनैव तादृशाभावज्ञानस्यैवानिलापात्, विरोधस्य पदानुपस्थाप्यत्वेऽपि संसर्गविधया भावसंभवात् । अतएव विरोधित्वमेकावच्छेदेनैकाधिकरणावृत्तित्वरूपम् । अतएव उक्तज्ञानोत्तरं घटो द्रव्यमित्यादिज्ञानस्य नोत्पत्तिः, प्रतियोगितामानाधिकरणरूपस्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावज्ञानस्य तु नञपदानमिलोप्यतया न

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तथाच कथं विनिगमकभावः ? इदोहिं सः इति चेत्, नः भासनाननेदस्योपाधिप्रतियोगिकत्वं उपहितप्रतियोगिकत्वं वेति संभवात् । विरोप्यविरोपयोगोभेदभावे दुक्त्यन्तरमाह—तद्वद्वानिति । तद्वद्विरोप्यकस्येति । तादात्म्यसंसर्गकज्ञानत्वेति शेषः, कदाचित्तात्माद्रविषयत्वात् । संयोगादिसंसर्गकज्ञानस्यानिगतत्वे घटस्तद्वद्वानिति स धर्मितावच्छेदकज्ञानोपेक्षाया निर्वाजत्वापादाच्च । तादात्म्यसंसर्गकेतु घटस्तद्वद्वद्व इति सधर्मितावच्छेदकमित्यत एव, निर्धर्मितावच्छेदकं परं तद्वद्वानिति नैष्यत इति बोध्यम् । ननु—इदं ज्ञानं केवले तद्वदे तद्वद्वानित्वविशिष्टतद्वद्वप्रकारकम्, तथाच केवले विशिष्टभेदस्य व्यवस्थापनात् विरोप्ये विरोप्यभेदभावनोपगमेनापि नैनस्य प्रमात्वावतिवारणं—इति चेन्नः विरोप्ये विरोप्यपपानिति रीत्या तद्वद्वानित्वोपलक्षितधर्मत्वात् प्रकारत्वात् । उपसंहरति—तस्मादिति । संयोगादिसंसर्गस्य घटस्तद्वद्वानिति ज्ञानस्य प्रमात्वावतिवारणानुरोधद्वित्यर्थः । अन्यथातिद्विरासं सारयति—पूर्वोक्तेति । बाधकनिरासं सारयति—द्रव्यत्वेति । एवं घटत्वोपहिते औपाधिके द्रव्यत्वोपहितभेदोपगमे । तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेदस्येति । तादृशानुपाधिक एव भेद इति न तादृशज्ञानस्य प्रमात्वमिति भावः । ननु भेदे अत्यन्ताभावे चानादत्वेन नञः शक्तिरैवं च लाघवात्, तथाचालन्ताभावेऽपि प्रतियोगिविरोधभावं वाच्यम्, तच्च न संभवतिः अस्याप्यदृष्टत्वान्ताभावे प्रतियोगिविरोधस्य बाधेन भावासंभवात्, इत्यादिक्यावच्छेदप्रदित्वविरोधं निर्वक्ष्यन् नहापि प्रतियोगि विरोधभावं व्यवस्थापयति—अतएवेति । अतएव प्रतियोगिविरोधित्वविशिष्टभावस्यैव नञपदानमिलोप्यज्ञानविषयत्वादेव ।—कृष्णेति “ सङ्गृह्यं पारिहास्यं वा ” इति सार्वतन्त्र्यापननुमन्वाप । ननु नञः प्रतियोगिविरोप्यभावज्ञानस्यैवानिलापकत्वं कथं, विरोधस्य नवर्षत्वनपच्छेदकत्वात् इत्यन आह—नञादीति । बोधकत्वेन शब्दबोधौपाधिकाङ्गारादित्वेन । तेन नञा । ननु पदानुपस्थाप्यस्य विरोधस्याकङ्कनात्वात् कथं शब्दविषयत्वम्, अत आह—विरोधस्येति । संसर्गविधयेति । प्रतियोगिविरोधित्वरूपत्वेन स्वरूपसंघन्यस्याभावमुद्धा संसर्गवेति भावः । यद्वा—द्रव्यं न इत्यादी ननयं प्रतियोग्यनुयोगिभावेन संबन्धेन प्रतियोगिनो भावं त्वमेतदित्यन्तः न च संघन्यः केषांचिन्मते विरोधनः, स्वरूपविशेष एवेति नतोऽपि विरोधविशिष्टस्वरूपविरोधस्यैवानावे प्रतियोगिसंसर्गत्यसंभवाः एवंच प्रकारकोट्यपि विरोधस्य संसर्गत्वं संभवतीति बोध्यम् । ननु तर्हि दृष्टे न कृष्णसंयोग इति विषयः प्रमात्वं न स्यात्, कृष्णसंयोगवति तद्विरोधि-तदभावस्य बाधात् इत्यारं निरस्यति—अतएवेति । उच्यते प्रमात्वादेवेत्यर्थः । ननु वस्तुगत्या यो द्रव्यतादात्म्यविरोधवात् द्रव्यभेदः तद्विषयता घटो न द्रव्यमिति प्रत्यक्षयोग्यमन्त्या, तादृशानि तस्य प्रमात्ववतारमादिनि विनु-क्यविरोधस्य तद्विषयत्वोपगमेनैवत आह—अतएवेति । घटो न द्रव्यमिति ज्ञानस्य द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वनिमित्त-द्रव्यभेदविषयकत्वादेवेत्यर्थः । विरोधस्य तद्विषयतानुगमे द्रव्यभेदस्यैव घटत्वावपगाहितो ज्ञानस्य घटो द्रव्यमिति ज्ञानप्रतिपन्नकत्वावुपपत्तिः, स्वान्तरूपानौपाधिकद्रव्यभेदोपगमात् नो इत्यस्योक्तप्रतिपन्नकत्वसन्निधेयतो द्रव्यभेदताव-च्छिन्नविषयकत्वनिमित्तत्वेन तद्विषयत्ववत्ता बाध्या, ता च न युज्याः द्रव्यभेदत्वसौपाधिकद्रव्यभेदतावपगमना द्रव्यता-दात्म्यविरोधितावपच्छेदकत्वात्, विरोधितावच्छेदकत्वावतिप्रतिपन्नविषयकत्वमेव प्रतियोग्यवत्तायां तद्वद्वत्वात्, विरोधस्य तद्विषयतावपगमे द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वमिति द्रव्यभेदस्य द्रव्यतादात्म्यविरोधित्ववच्छेदकत्वात् तद्विरोधित्वविषयत्वेन तद्विषयत्ववत्ता युज्यत इत्युच्यते इति । नचैवं—द्रव्यभेदत्वविषयतायाः प्रतियोग्यवत्तावच्छेदकत्वमिति चेत् नैवेत्येति—वाच्यम् : सिध्यतादितिर्नैवतावत्संभवेन तद्वद्विरोधस्यैव तद्वद्वप्रतिपन्नकत्वस्यैवतान्न स्यात् । एतेन ज्ञानस्यैव-उपाधित्वमप्रतिपन्नकत्वायां तद्वद्वप्रमात्वात्तम् । वस्तुतस्तु—द्रव्यतादात्म्यविरोधित्वविशिष्टस्वरूप-विरोधसंसर्ग-द्रव्यभेदत्ववतिप्रतिपन्नकत्वमेव तद्वद्वस्यैव प्रतियोग्यवत्तेति न विविच्यता एव इति—ध्येयम् । नन्वेवं द्रव्यसंसर्गकभाव-विहरणकृष्णसंयोगावच्छेदक इति ज्ञानस्य दृष्टा द्रव्यसंसर्गस्यैव ज्ञानस्यैवतद्वद्वस्यैव न स्यात्, द्रव्यसंसर्गस्यैव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संयोगादिविशिष्टधीविरोधित्वम् । अतएव च मूले वृक्षे न कृष्णसंयोग इत्यादिधीरपि मूले वृक्षे कृष्णसंयोग इति ज्ञाने नियमेन विरोधिनी; प्रतियोगिविरोधविशिष्टाभावनिश्चयत्वेनैव विरोधित्वस्वीकारात्, तादृशस्यैव तथ्यात्वेन सर्वानुभाविकत्वात् । अतएव च भूतले घटोऽस्ति न वेति संशयनिवृत्तये भूतले घटाभावोऽस्तीति न प्रयुज्यते, किंतु भूतले घटो नास्तीति । एतेन—विशिष्टकेवल्योर्भेदे विशिष्टसत्ता सत्ता नेति प्रमा स्यात्—इति शिरोमण्युक्तापत्तिः—अपास्ता । तस्मात् 'सामानाधिकरण्यप्रत्यये भेदाभेदौ भासेते' इति वाचस्पत्युक्तिर्युक्तैव ॥ तत्र भेदो भेदस्वरूपाखण्डधर्मविशिष्टो भावोऽभावो वा यथासंभवं बोध्यः । अयं घटान्य इत्यादौ घटान्यस्य भेदो घटान्यत्वभेद एव; उपहितभेदस्योपाधिभेदात्मकत्वमित्युक्तत्वात् । तथाच तस्याभावप्रतियोगिकाभावत्वेनाधिकरणात्मकत्वादिदन्वनिष्ठत्वेनेदन्वरूपत्वात् भावरूप एव सः । 'अयं घट' इत्यादौ घटादिभेदोऽभावरूपः । अभेदस्तु तादात्म्यम् । तादात्म्यत्वं चाखण्डधर्मविशेष एव । ननु—तथापि तादात्म्यं न विशेषणस्वरूपं, द्रव्यं घट इत्यादौ द्रव्यत्वोपहितस्य विशेष्यस्यापि विनिगमकाभावेन तादात्म्यत्वापत्तेः, अथ—तस्य पटादिद्रव्येऽपि सत्त्वेन तत्रापि घटत्वोपहितप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानापत्त्या न तादात्म्यत्वापत्तिरिति—चेत्, सत्यम्; तथाऽपि विशेषणस्वरूपघटाद्यसंबद्धपटादेरपि तत्तादात्म्यता स्यात्; विशेषणस्वरूपस्यापि तदसंबद्धत्वेन विनिगमकाभावात्, नह्यत्यन्ताभेदे संबद्धता संभवति; घटो घट इत्यादिप्रत्ययाभावात् । किंच स्वं न स्वीयमित्यनुभवेन स्वप्रतियोगिकत्वस्य स्वस्मिन्नसंभवेन विशेषणस्य न स्वप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसंभवः । अथ—आस्तां विशेषणतावच्छेदकघटत्वादेर्घटादितादात्म्यता—इति चेन्न; शुद्धघटत्वादि विशेषणस्थले तदसंभवात्, घटत्वत्वादिकमविषयीकृत्यैवायं घट इत्यादिबुद्ध्युदयात्, तद्व्यक्तित्वस्य विशेषणतावच्छेदकत्वस्थले रूपरसाद्यने-

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

स्य तद्बीजस्य तत्रासंभवादित्याशङ्कां इष्टापत्त्या परिहरति—प्रतियोगीति नञ्प्रदानमिलप्यतयेति । नञ्प्रदस्य प्रतियोगिविरोध्यभावबोधकत्वेनेत्यादिः । तदमिलप्यज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादिति भावः । (यद्वा—नञ्प्रदस्य प्रतियोगिविरोध्यभावबोधकत्वे युक्त्यन्तरमाह—प्रतियोगीति । तस्य तदबोधकत्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावज्ञानस्यापि नञ्प्रदामिलप्यतापत्त्या तस्य प्रतियोगिविशिष्टबुद्धिविरोधित्वं दुर्वारं स्यात्, नञ्प्रदामिलप्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविरोधिताया आनुभाविकत्वादिति भावः । केचित्तु—अतएवचेति । नञ्प्रदामिलप्यज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादेव चेत्यर्थः । नञ्प्रदानमिलाप्यतदमिलप्यत्वयोः को विशेषः? यत् तस्यैव प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वम् अत आह—प्रतियोगिविरोधविशिष्टेति विरोधपदघटितः पाठः । तादृशनिश्चयत्वं नञ्प्रदानमिलप्ये कुतो नेत्यत आह—तादृशस्यैवेति । नञ्प्रदामिलप्यस्यैवेत्यर्थः । तथात्वेन तादृशनिश्चयत्वेन । अथवा—विरोधविषयस्यापि कुतो न विरोधितेत्यत आह—तादृशस्यैवेति । प्रतियोगिविरोधविशिष्टाभावविषयकस्यैवेत्यर्थः । तथात्वेन प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वेन । अत्र प्रतिवध्यप्रतिबन्धकग्रहयो 'मूले' इत्येकावच्छेदकोल्लेखः प्रतियोग्यभावयोः विरोधलाभाय । अत्र नञोघटनं । ननु—वृक्षः प्रतियोगिसामानाधिकरणकृष्णसंयोगाभाववानिति ज्ञानमपि अभावपदघटितं नञ्प्रदामिलप्यमेवेति कुतो न तस्य विरोधिता—इति चेन्न; असमस्तनञ्प्रदामिलप्यस्यैव विरोधित्वमित्यभिप्रायात् ।—अतएवचेति । असमस्तनञ्प्रदामिलप्यस्यैव प्रतियोगिविरोध्यभावनिश्चयत्वेन प्रतियोगिज्ञानविरोधित्वादेव चेत्यर्थः ।—नास्तीति । प्रयुज्यत इत्यनुपज्ञः । एतेन नञः प्रतियोगितादात्म्यविरोधविशिष्टभेदबोधकत्वनियमेन । उपसंहरति—तस्मादिति । भेदाभेदपदार्थौ विवेचयति—तत्रेति । अधिकरणात्मकत्वादिति । अधिकरणस्य आत्मा स्वरूपं अधिकरणतावच्छेदकीभूतो धर्मः, तद्रूपत्वादित्यर्थः । तदाह—इदंनिष्ठत्वेनेति । वाकाराभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः । एतेन—अभेद आधाराधेयभावः कथमिति शङ्का—परास्ता । अभेदो यद्यपि भेदाभावः, भावाभावयोरवच्छेदकभेदं विना विरोधादिति पूर्वमुक्तेः; तथापि भेदाभावरूपोऽपि स न भावमिन्नसत्तमपदार्थरूपः, किंतु भावरूप इत्याह—अभेदस्तु तादात्म्यमिति । भेदाभावस्य प्रतियोगितादात्म्यरूपता तार्किकाणामप्यनुमतैव । इयांस्तु विशेषः—यत्तेषां प्रतियोगितादात्म्यं केषांचित् प्रतियोगिरूपं, केषांचित् प्रतियोगितावच्छेदकरूपम्; एतेषां तु तदतिरिक्तमित्याह—तादात्म्यंचेति । तस्य द्रव्यत्वोपहितरूपविशेषस्य । तत्रापि घटादिद्रव्येऽपि । नेति । तत्त्वेत्यादिः । नन्वलन्ताभेदेऽपि संबद्धता उपेयते, घटो घट इति प्रत्ययस्तु न, धर्मितावच्छेदकतासंबन्धेन घटत्वोपहितप्रकारकबुद्धौ घटत्वभेदस्य हेतुत्वोपगमादित्यत आह—किंचेति । ननु विशेषणतावच्छेदकविधया घटत्वस्य अयं घट इति बुद्धावविषयत्वेऽपि संसर्गविधया तद्विषयत्वं तस्यात्तामित्याशङ्क्य घटत्वविशेषणतास्थल एव घटत्वस्य तादात्म्यरूपत्वं दुर्घटमित्याह—तद्व्यक्तित्वस्येति । अयं तद्व्यक्तिरित्यादावित्यादिः । रूपरसेति विनिगमनाविरहेणेत्यादिः ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कर्मरूपस्य तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तितादात्म्यत्वकल्पने गौरवात्तद्व्यक्तित्वस्य कालावच्छेदेन रूपादेस्तद्व्यक्तावभावाच्च, तद-
न्यस्यैव तत्कालावस्थायिनस्तत्कल्पनाया आवश्यकत्वेन, घटत्वादेर्विशेषणतावच्छेदकत्वस्थलेऽपि तादृशतादात्म्यभान-
संभवेन घटत्वादेस्तादात्म्यत्वाश्रयत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च । अथ—घटादेस्तादात्म्यं तत्स्वरूपमेव, अभावादेः
स्वरूपस्यैवाधिकरणे संबन्धत्वदर्शनात्, स्वरूपस्यापि संबन्धत्वोपपत्तेः, उक्तं च बौद्धाधिकारे शिरोमणिना—‘ज्ञान-
स्य स्वरूपमपि विषयतानामकलत्संबन्धः, अभावाधिकरणयोः स्वरूपवत्—इति चेन्नः स्वं न स्वीयमित्याद्युक्तानुपप-
त्तेः, अभावाधिकरणयोरपि स्वरूपान्यस्यैव संबन्धत्वात् । अतएव विषयतापि न ज्ञानस्वरूपेति तत्रैव तेनैव पश्चादुक्तम् ।
अथ—घटादिविशेषणस्वरूपस्यापि तादात्म्यत्वरूपेण घटादितो भेदसंभवेन घटादिप्रतियोगिकत्वसंभवात्तदीयतादात्म्य-
त्वमुपपद्यत—इति चेन्नः घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनायाः पूर्वं तस्य तत्संबद्धत्वासिद्ध्या तस्या असिद्धेः । नहि घटाव-
विशिष्टप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसिद्धेः पूर्वं तादात्म्येन तत्संबद्धं किंचित् सिद्धमस्ति, येन तत्संबद्धस्य तादात्म्यत्वमात्रं
कल्पयेत् । तथाच भेदे सिद्धे तादात्म्यत्वं कल्प्यं तादात्म्यत्वे क्लृप्ते तदुपहितरूपेण भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । तस्मा-
त्तादात्म्यत्वमिव तदाश्रयन्तत्र घटादिसंबन्ध इति त्रयमपि क्लृप्तघटादिभ्योऽतिरिक्तं कल्प्यते । तत्र तादात्म्ये तदन्यस्य
घटादिसंबन्धस्य कल्पने अनवस्थानाद्वरं तत्स्वरूपसंबन्धेन घटादिसंबद्धत्वं तस्य स्वीक्रियते; अनवस्थापेक्षया आत्मा-
श्रयस्य युक्तत्वात् । अनवस्थायां हि तादात्म्ये घटस्यैकः संबन्धो वाच्यः; असंबद्धस्य तादात्म्यस्य संबन्धत्वासंभवात्,
एवं तत्रापि घटस्य संबन्धान्तरमेवं तत्रापीत्यादि नह्यगौरवम् । यदि तु तादात्म्यद्वयं घटस्य स्वीक्रियते तयोः परस्पर-
संबद्धता च स्वीक्रियते, तदान्योन्याश्रयः; तत्रापि गौरवं च । यदि तु तादात्म्यत्रयं स्वीकृत्य प्रथमस्य द्वितीयं संब-
न्धस्तस्य तु तृतीयं तस्य तु प्रथममित्युच्यते, तथापि चक्रकं गौरवं च । अथ तादात्म्यमेकं स्वसंबन्धिभ्यामतिरिक्तं तथैव
प्रतीयमानत्वात्कल्प्यते, तदाऽनवस्थापेक्षया लाघवम् । अतः स्वस्यैव स्वं प्रति संबन्धत्वादात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियते ।

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

गौरवात् अभावाच्चेति ह्यनवस्थावश्यकत्वेनेत्यत्रान्वेति । प्रानागिकं गौरवं न दोषापेत्यत आह—तद्व्यक्तित्वस्य कालावच्छेदेन
लावच्छिन्नेति । अभावाच्चेति एतत्काले इदानीमपि तद्व्यक्तिरिति प्रत्ययानुपपत्तेरिति शेषः । अन्यस्य अस्तदमि-
ततादात्म्यस्य । तत्कल्पनायाः तादात्म्यकल्पनायाः । ननु नानसिद्धं गौरवं न दोषापेत्यत आह—मानाभावाच्चेति ।
अन्योपपत्तेरिति भावः । ननु स्वं न त्वयमित्यनुभवेन स्वस्य स्वप्रतियोगिकसंबन्धता कथमित्यत आह—अभावादे-
रिति । तथाच सोऽनुभवोऽलोक्येत्यभिमानः । तादृशानुभवापलापापेक्षया अभावस्योऽपि स्वरूपान्यस्यैव संबन्धत्वकल्प-
ना युजेति मनसि कृत्य समाधत्ते—न स्वं नेति । तर्हि ज्ञानस्य स्वरूपं तत्संबन्ध इति कथं शिरोमणिकोक्तम्, अत आह—
अतएवेति । स्वरूपस्य संबन्धत्वासंभवादेवेत्यर्थः ।—पश्चादुक्तमिति । पूर्वं तदुक्तित्तु महात्मना नतान्तगोपन्याग-
रूपा वेति न पूर्वोक्तविरोध इति भावः ।—घटादिप्रतियोगिकत्वेति । भेदनिवन्धनेत्यादिः । तत्संबन्धे तु न तद-
त्पन्नोति भावः । तस्याः तादात्म्यत्वकल्पनायाः । ननु—घटादौ तादात्म्यत्वकल्पनायाः पूर्वं तत्संबन्धत्वं क्लृप्तो न
सिद्धमित्यादिह घटप्रतियोगिकतादात्म्यत्वसिद्धेरित्याद्येन समाधत्ते—नहीति । किंचित् पश्चादुक्तम् । ननु—तादात्म्य-
त्वकल्पना स्वातन्त्र्याविरहितिकभेदसिद्धित्वात्तद्विदिके तादात्म्येन घटसंबद्धं घटेऽस्तु, को दोष इत्यत आह—तथाचेति ।
अन्योन्याश्रय इति । दोष इति शेषः । उपसंहरति—तस्मादिति । तादात्म्यत्वस्य सर्वभवेऽतिरिक्ततया दृष्टान्ता ।
तत्र तादात्म्ये ।—घटादिसंबन्ध इति । तदवर्गीकारे पश्चादित्युक्तपक्षतया पक्षसंबन्धताहृत्यतेः । ननु तादात्म्ये
घटसंबन्धः तत्तादात्म्यत्वमेव तदात्म्य इति चेत्तादवस्था, तत्तादात्म्यमेव चेत् आत्माश्रयः, तत्र हि स्वीक्रियते,
तत्राह—तत्रेति ।—घटादिसंबद्धत्वमिति । अतिरिक्तत्वेकानुपगम्यत इत्यर्थः । ननु तादात्म्येनैव उपगम्यतम्,
अनवस्थाभावापेक्षया वा, इत्यत आह—यदित्येति । परस्परसंबन्धताचेति । एवं तादात्म्यं इत्यन्तौ घटस्य
संबन्ध इत्यर्थः । तत्पक्षे तत्र सिद्धये तत्र पक्षसंबन्धः तादात्म्यानर्थः तत्र पक्षसंबन्धव्यवसिद्धित्तु प्रथमतादात्म्येन
घटसंबद्धत्वोपगममिति भावः । तर्हि तदात्म्यम्, स्वरूपेवात्मनः कथमित्यत आह—यदित्येति । उपसंहरति—
तादात्म्यमेकमिति । तस्मादित्येति । नन्वेवं विषयसंबन्धमेव तादात्म्यम्, न तत्संबन्धतया पश्चादुक्तम्
तवातिरिक्ततादात्म्यस्यैव विषयसंबन्धेन स्वरूपसंबन्धेन विरक्तसंबन्धेनैव समसंबन्धविधानां परित्यक्तिः—तथैव
स्वस्यैव स्वं प्रति संबन्धत्वदात्माश्रयोऽपि स्वीक्रियते इति ह्यनन्तं विवेकदानं संबन्धतः पक्षसंबन्धतया वा

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अतएव बौद्धाधिकारशिरोमणौ घटाभावस्य स्ववृत्तित्वस्वीकारे आत्माश्रयेऽपि लानामुक्तम् । तत्र तादात्म्यं घटादौ रूप-
रसादेर्जायते । रूपादीनां नित्यत्वादुत्पत्तिनाशप्रत्ययस्य तादात्म्योत्पत्तिनाशविषयकत्वात् ॥ पाकादिना घटादेर्नाशोत्पत्तिः
रूपादीनां तादात्म्यस्य चेत्तत्र विनिगमकाभावादिनि भटादिमतम्, मन्मते स्वविभागेः शुनिरुक्तिमित्रादि-
ताकाय भिन्नं दृश्यमात्रमुत्पत्तिनाशवदिनि स्वीक्रियते । 'यावद्विकारं विभागो लोकव' इति न्यायात् ।
विभागः तादृशाविद्याभेदः । यावद्विकारं उत्पत्तिमनतिक्रम्य वर्तते, उत्पत्तिव्याप्य इति यावत् । 'यतो वा इमा-
नि भूतानि जायन्ते' इति श्रुताविमानि भूतानीति पदभ्यामात्मानविद्यादिभिन्नस्योत्पन्नमात्रस्योक्तम् । भूतानीत्युक्ते
उत्पन्नत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण महाजन्यत्वं लभ्यते इत्यतस्तदवच्छेदेन जन्यतालाभात् इमानीत्युक्तम् । सर्वाणीति
तदर्थः । अथवा भूतानि सत्तादात्म्यवन्ति, महाभिन्नानीति यावत् । अविद्याश्रयनादिवारणायैमानीति । अविद्याश-
नादिभिन्नानीत्यर्थः । विशेष्यतावच्छेदकीभूततादृशविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वस्योत्पत्तिमत्त्वे लाभस्त्वात्सर्गिकज्जुत्पत्त्या भव-
त्येव । तथाच कपालाद्यवच्छेदेन घटादेः घटाद्यवच्छेदेन कपालादेर्मादात्म्यं जायते । परस्पराध्यासोक्तरीत्या जन्यमा-
त्रस्य तादात्म्यं जायते । यत्तु—कपालघटाभ्यामुपहिता सत्तैव तयोस्तादात्म्यमिति—मतम्, तत्राध्यासिकतादात्म्ये-
नैव चिद्रूपसत्ताया घटाद्युपहितत्वं याच्यम्; तथाच कपालघटयोर्यत्तादात्म्यं सत्तायां संबन्धस्यैव तयोरन्योन्यसिन्न-
पि संबन्धोऽस्तु; कपालादितादात्म्यापसत्तानुयोगिकस्य घटादितादात्म्यस्य कपालाद्यनुयोगिकत्वसंभवात् सत्तायामे-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

गम्यते । तत्र असंबन्धस्य संबन्धानुपपत्त्या संबन्धान्तरोपगमेऽन्योन्याश्रयादिभवात् गौरवान् स्वत एव घटादिसंबन्धमुप-
गम्यते; स्वतोव्यावृत्तविशेषवत् । तत्र चात्माश्रयो दोषो गत्यन्तराभावात् लाघवात् राणत इति भावः । घटादौ पाकात्पूर्वं
श्यामताप्रत्ययो न तूत्तरमिति नियमः, स किं श्यामरूपस्य नाशात्, उत तत्संबन्धभूततादात्म्यस्येति संशये भटा-
दिसिद्धान्तमाह—तच्चेति । रूपरसादेरिति । एवंच सर्वविद्वोत्पत्तिनाशानां घटादीनां कपालादौ नित्यसंबन्धघट-
त्वादीनां घटादौ च तादात्म्यं नित्यमेवेति भावः । ननु पाकादिना घटस्यैव नाशः, न रूपस्य वा रूपतादात्म्यस्य बेलत
आह—पाकादिनेति । खसिद्धान्तमाह—मन्मतेत्विति । श्रुतिः 'अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णां' इत्यादिः । युक्तिः
सर्वभूतोपादानभूतमायाया जन्यत्वे तदुपादानमन्यद्वाच्यम् । तथाचान्योन्याश्रयादिदोषत्रयप्रसङ्ग इति ।—दृश्यमात्र-
मिति । मात्रं कात्स्न्यं । तथाच रूपादि घटघटलादि तत्तादात्म्यं चानित्यमेवेति भावः । नन्वविद्यादिभिन्नदृश्यत्वसामा-
नाधिकरण्येनोत्पत्तिनाशावभ्युपगम्यताम्; तावता घटादावुत्पत्तिनाशप्रत्ययोपपत्तेः, तथाच तदवच्छेदेन तदभ्युपगमे किं
मानम्, अत आह—यावद्विकारमिति । सूत्रं व्याचष्टे—विभाग इति । उत्पत्तिमिति । नाशस्योपलक्षणमिदम् ।
अनतिक्रम्य वर्तते अतिक्रमात् तद्विना न वर्तते । उत्पत्त्यभाववदवृत्तिरिति यावत् । तदाह—उत्पत्तिव्याप्य इति ।
—यावदिति । अविद्यादिभेदः इत्यादिपदेन ब्रह्मभेदोऽपि ग्राह्यः । तेन ब्रह्मणि न व्यभिचारः । व्याप्तिग्राहकसहचार-
स्थलं दर्शयति—लोकवदिति । लोकदर्शने चाक्षुषप्रत्यक्षसिद्धघटादिवदित्यर्थः । ननु—विभागपदस्याविद्यादिभेदार्थकत्वे
किं मानमिति शङ्कां परिहरन्विद्यादिभिन्नसामान्यस्योत्पत्त्यादिमत्त्वे मानान्तरमाह—यतो वेति । उत्पन्नमात्रस्येति ।
भूतानीति । भवतिरुत्पत्तिकर्मा । एवं चाविद्यादेरनुत्पत्त्या तद्विघ्नस्येत्यर्थलभ्यमिति भावः । मात्रार्थलाभकं विभज्य
दर्शयति—भूतानीत्युक्ते इति । भूतानि सत्तादात्म्यवन्तीति । भू सत्तायां, सत्ता च सद्रूपब्रह्मतादात्म्यमिति
भावः । नन्विमानीति पदस्य सर्वाधिकलानुपगमे विधेयोत्पत्तिमत्त्वे उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य कथं लाभ इत्यत
आह—विशेष्यतावच्छेदकेति । एवंच पूर्वकल्पे इमानीतिपदवैयर्थ्यशङ्कैवास्वरसवीजमिति भावः ।—मतं ।
अन्येषां मतं; यथाश्रुते स्वमतविरुद्धं, स्वमताविरोधाय परिष्कर्तुमुपन्यस्यति—यत्त्विति । सत्तैव ब्रह्मसत्तैव । एवकारेण
अतिरिक्तातादात्म्यव्यवच्छेदः । तत्रादौ यथाश्रुते तन्मतापेक्षया स्वमतस्य लाघवेन युक्तत्वमाह—तत्रेत्यादिना
लाघवादित्यन्तेन । तदनुरोधेन कपालोपहितसत्तैवलो(प)हितपदस्य विशिष्टपरत्वमिति भावः । कपालं विशेषणमेव ।
अतएव "यद्विशिष्टे" इति वक्ष्यति । नच तस्याध्यासाधिष्ठानत्वापत्तिः; तदवच्छेदकत्वमात्रेणापि विशेष्यान्वय्यधिष्ठा-
नत्वान्वयोपपत्तेरिति । आध्यासिकतादात्म्यसंभवार्यं चिद्रूपेति ।—यत्तादात्म्यमिति । अतिरिक्तमिति शेषः । ननु
घटकपालादिप्रतियोगिकसत्तानुयोगिकतादात्म्यस्य कथं कपालघटाद्यनुयोगिकत्वम्, अत आह—कपालादीति । ननु
विशेषण एव विशेष्यान्वयित्वं, न तूपाधौ; अन्यथा तयोरविशेषापत्तेः । नच कपालादिविशेषणं सत्ताया इव तस्या
अपि घटाध्यासाधिष्ठानतापत्तेः, जडस्य तदनुपगमेनेष्टापत्तेरयोगादित्यत आह—सत्तायामिति । लाघवादिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कानुयोगिकत्वापरप्रतियोगिकत्वयोस्तादात्म्यत्वस्य च कल्पनापेक्षया एकप्रतियोगिकतया क्लृप्ते तादात्म्ये अपरानुयोगिकत्वनाश्रयत्वं कल्पने लाघवात् । तस्माद्वयनाशयस्वरूपोच्यते, उक्तरीत्या कपालघटयोस्तादात्म्यसंबन्धस्वीकारे एकघटनिष्ठानां स्वरस्तादीनामपि मिथस्तादात्म्यापत्तिः; तेषामपि परस्परोपहिताया एकसत्तायाः स्वीकारात्, अतो यद्विशिष्टे सत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये आधारभूते यत्सारोप्यस्य तादात्म्यमारोप्यते, तत्रैव तत्सारोप्यस्य सत्तादात्म्यं स्वीक्रियते; विशिष्टस्य तदनुयोगित्वेन विशेषणत्वापि तदनुयोगित्वात्, रूपादिविशिष्टे तु चैतन्ये रस्तादीनां न तादात्म्यमारोप्यते; घटादिविशिष्टचैतन्ये स्वरस्तादीनां युगपदारोपात् । एवंच कपालोपहितसत्तायां वस्तुगत्या विद्यमानं घटस्य यत्तादात्म्यं तस्य तादात्म्यत्वरूपेणैकसत्तायामिव कपालेऽपि संयद्वत्वेऽप्युक्तसत्त्वोपहिततादात्म्यस्य स्वरूपपरिचयार्थमुभयोपहितसत्तासंबन्ध इत्युच्यते । उक्तसत्ताया अपि तादृशतादात्म्यरूपसंबन्धपरिचयकत्वात् । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम्; उक्तयुक्तेः, 'सन् घट' इति प्रत्ययस्यैव 'कपालं घट' इति प्रत्ययस्यापि तादात्म्यत्वविशिष्टसंसर्गविषयकत्वस्य सर्वानुभाविकत्वात्, उक्तसंसर्गेणैव घटाद्युत्पत्तौ कपालादेर्लाघवेनोपादानकारणत्वादिकल्पनात्, तादात्म्योपहितसत्तात्वादिशिष्टसंसर्गेण तदुत्पत्तौ तत्कल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्यालां वित्तरः । तस्मादुक्तरीत्या भेदाभेदयोरविरोधादिकमुपपादनीयम् । वेदान्तदर्शने तु एकाधिकरूपकत्वाप्रभावानावदष्टान्तेन मूले बध्यमानः व्यावहारिकयोः प्रपञ्चतदभावयोरविरोध इव भेदाभेदयोरविरोधः । अथवा व्यवहारदशापानेवाऽवयवावयवविगुणगुण्यादिभेदस्य विचारेण निष्ठात्वनिश्चयात्तादृशभेदः प्रतीतिकः, अभेदस्तु व्यावहारिकः, अतो निरुक्तसाक्षात्त्वेन तयोरविरोध इत्यादियुक्तिरपि

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एवंचातिरिक्तमेव कपालादीं घटादेस्तादात्म्यं पर्यवसितम्, ननु उक्तसत्तारूपं गौरवादिति न यथाश्रुतं तन्मतं दुर्लभमिति भावः । कथं तर्हि भवतां तन्मताविरोध इत्याद्यहं तत् परितुहते—तस्मादित्यादिना । यथाश्रुतार्थस्य हानाय तत्रातिप्रसङ्गनाह—उक्तरीत्येति । उक्तनतानुसारोपेत्यर्थः । तथाच कपालघटोभयोपहितैकसत्तारूपतादात्म्यसंबन्धस्वीकारे इति सप्तम्यन्तार्थः पर्यवसन्नः । एकघटनिष्ठानां घटालैक्योपाधुपहितविद्रूपसत्तानिष्ठानाम् । एतेन तादात्म्येन स्वरूपोपहितसत्ताया एकत्वं लभ्यते । तादात्म्यापत्तिरिति । तथाच रूपं रस इति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः । तत्रैव ताद्विशिष्टानुयोगिकमेव, ताद्विशिष्टानुयोगिकमेवेत्येवं वा । ननु कपालादिविशिष्टे चैतन्ये घटादेस्तादात्म्यसारोपात् चैतन्यस्य घटादितादात्म्यानुयोगित्वेनानु, कपालादेस्तद् घटः इति शब्दा निरस्यति—रूपादीति । आरोप्यत इति । अतो रूपादीं न रस्तादितादात्म्यमिति शेषः । घटादीं रस्तादितादात्म्ये दुर्लभनाह—घटादीति । नन्वेवं कपालोपाधिकसत्तानिष्ठं घटोपतादात्म्यमेव कपाले घटस्य संबन्ध इति पर्यवसितम्; तथाच कपालघटान्मानुहिता तत्रैव तयोस्तादात्म्यमित्युक्तिरसत्तद्वैत्त्याद्यहं कथं चित्तां सप्तम्यति—एवंचेत्यादि । वस्तुगत्येति । कपालोपहितसत्तानिष्ठस्य संबन्धतावच्छेदकौघटप्रवेष्टालोभाय तदाह—तादात्म्यत्वरूपेण । एवकारेणोभयोपहितसत्तात्वव्यवच्छेदः । उक्तसत्तायां कपालोपहितसत्तायाम् ।—उक्तसत्तोपहिततादात्म्येति । कपालोपहितसत्तानिष्ठत्वेनहिततादात्म्येत्यर्थः । नन्वनयोक्त्या कथं तादृशतादात्म्यत्वरूपपरिचयः, उक्तसत्तारूपपरिचयकस्य तादृशतादात्म्ये नत्वादत्वाह—उक्तसत्ताया अपीति । घटोपतादात्म्यरूपसंबन्धस्याभ्यासितकथार्थभूतस्य वस्तुगत्या कपालघटोभयोपहितसत्तारूपाधिष्ठानचैतन्ये तादात्म्यमारोप्यते तथा कपालघटोभयोपहितसत्ताया घटोपतादात्म्यरूपसंबन्धेन भेदात् तादृशसंबन्धयोपहितसत्तारूपपरिचयकस्याश्रयत्वमिति भावः । एवंच तन्मतेऽपि कपाले घटोपमतिरिक्तमेव तादात्म्यमिति पर्यवसितमिति न ताद्विशिष्टोपेक्षालेति भावः । यथापि यथाश्रुतान्नियो दो दुर्कार एवेत्यहं वाह—यथाश्रुतं न्विति । उक्तयुक्तेः स्वरूपयोस्तादात्म्योपपत्तेः । ननु कपालाद्युपहितसत्तात्वादिनिष्ठसत्तासंबन्धेन घटं प्रति कपालस्य हेतुत्वं लाघवादुच्यते वाच्यम् । यथाहं घट इति प्रत्ययस्य कपालोपहितसत्तानिष्ठमिष्टसंसर्गकत्वोपपत्तेन कपाले घटोपतादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वमिति शब्दां परितुहति—सन् घट इतीति । सन् घट इति प्रत्यये यथा तादात्म्यस्य विशिष्टसंसर्गस्य सर्वैरोपगम्यते, तथा तद्विशिष्टोपात् कपाले घट इत्युपपत्तिरिति भावः । उक्तसंसर्गेण तादात्म्यव्यतिष्ठसंसर्गेण । प्रवचनमुत्पद्यते—तस्मादिति । सत्त्विकत्वे भेदाभेदयोर्मिथे प्रकथनत्वेनाद्युपपत्तिरिति—वेदान्तदर्शनविविति । यदि प्रवचनव्यावर्ते निमित्तताफलत्वविशेषनाया प्रवृत्तेऽपि नैवैवमाह—अप्येति । विचारेण घटतिष्ठे कपालदिन्यो न मिथते, तेनानु उपपत्तेन अनुगतत्वात्; अन्येन कपालदिन्यत्, तद्विशिष्टेन घटोपेक्ष इत्युपगमेन ।—प्रतीतिक इति । प्रतीतिश्च कपाले घट इति समानविषयप्रतीतिरिति । तत्र भेदप्रमाणं नान्वितत्वात्—इत्यादीति । आगिपदेन भेदसंज्ञानाश्रयतादात्म्यस्य तयोर्विषयेन भेदप्रमाणद्वयस्यैव मिति दुर्लभसंभ्रमः ।

दिति भेदाभेदवादिप्रयोगं तार्किकाङ्गीकृतस्य भिन्नत्वस्य सिद्धावपि उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेर्यथा न सिद्धसाधनं, तथा प्रकृतेऽपि मिलितप्रतीतेरुद्देश्यत्वाच्च सिद्धसाधनम् । यथा तत्त्वाभेदे घटः कुम्भ इति सामानाधिकरण्यप्रतीतेरदर्शनेन मिलितसिद्धिरुद्देश्या, तथा प्रकृतेऽपि सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेन मिलितस्य तत्प्रयोजकतया मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानम् ।

सिद्धिव्याख्या ।

भिन्नमिति । साध्ये भिन्नत्वस्य विशेषणस्य तार्किकाङ्गीकृतत्वेन सिद्धत्वंऽपि । उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेरिति । यथा न सिद्धसाधनमित्यर्थः । दार्ष्टान्तिकेऽप्याह—तथा प्रकृते सति 'सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्व' मितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वाच्च सिद्धसाधनमित्यर्थः । अन्यथा भेदाभेदवादिना तार्किकं प्रति प्रयुक्ते भिन्नाभिन्नमिति साध्ये भिन्नत्वस्य तार्किकैरङ्गीकृतत्वेन तवापि सिद्धसाधनप्रसक्तं स्यादिति ध्येयम् ॥ ननु—भेदाभेदानुमानेऽप्रयोजकत्वनिरासाय भिन्नत्वविशेषणस्योद्देश्यता, तथाहि—'गुणादिकं गुण्यादिनाऽभिन्नं समानाधिकृतत्वात्' इत्येव कृतेऽभेदरूपसाध्यवत्यपि घटकलशादावविद्यमानस्य समानाधिकृतत्वादित्यस्याभेदरूपसाध्यव्यभिचरितत्वेनाप्रयोजकता स्यादित्येतदर्थं मिलितसिद्धिरुद्देश्येत्याशङ्क्य प्रकृते सत्त्वाभावमात्रस्य साध्यत्वे सत्त्वाभाववति तुच्छेऽविद्यमानस्य दृश्यत्वस्याप्रयोजकत्वं स्यादित्यतस्तन्माभूदित्यसत्त्वाभावोऽपि

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

बोध्या । भेदाभेदवादीति । भट्टसांख्यपातञ्जलादिभिः तार्किकादीन् प्रति क्रियमाणे न्यायप्रयोगे । भिन्नत्वस्य गुणगुण्याद्योर्भिन्नत्वस्य । सिद्धौ निश्चितत्वे । उद्देश्यप्रतीतेः उक्तप्रयोगतात्पर्यविषयीभूतायाः गुणादौ गुण्यादेर्भेदाभेदवत्ताप्रतीतेरित्यर्थः । प्रकृते उक्तमिध्यावसाधकन्यायप्रयोगे । मिलितप्रतीतेः सदसद्भेदादिरूपोभयवत्ताप्रतीतेः । तथा चोभयत्वरूपेणानुमितौ प्रत्येकरूपेण सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् नोक्तदोष इति भावः । ननु—दृश्यत्वस्य सदन्यसकलनिष्ठत्वेन सदन्यत्वमात्रस्य दृश्यत्वोपपादकत्वेन तदेव साध्यतां—इत्यत आह—यथाचेत्यादि । अभेदे अत्यन्ताभेदे । सामानाधिकरण्येति । भेदसमानाधिकरणाभेदसंसर्गविषयकत्वार्थः । मिलितस्य तत्प्रयोजकतयेति । उभयत्वविशिष्टस्य दृश्यत्वोपपादकत्वत्वार्थः । यथा सामानाधिकरण्यप्रतीतिविशेष्यत्वं 'यद्युभयं विनाऽपि स्यात्, तदा घटकु'

लघुचन्द्रिकाया विडुलेशोपाध्यायी ।

भेदाभेदवादिनः के इत्यत आह—भेदेति । गुणगुण्योरिति । गुणाद्यनुयोगिकगुण्यादिप्रतियोगिकत्वेत्यर्थः । भूताया इत्यन्तमुद्देश्यपदार्थः । प्रतीतेर्विषयं पूरयति—गुणादाविति । प्रयोग इति । सप्तम्यर्थो मिलितप्रतीत्यन्वयितात्पर्यविषयत्वम् । ननु सद्भेदत्वादिरत्येकरूपेणोभयवताऽनुमितावपि प्रत्येकरूपेण सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वात् सिद्धसाधनं दुर्वारमित्यत आह—तथाचेति ।—सदन्यसकलनिष्ठत्वेनेति । सदन्यमात्रनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । सद्रूपशुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेनेति यावत् । एवंच दृश्यत्वे सदन्यत्वव्याप्यतालाभात् सदन्यत्वस्य दृश्यत्वोपपादकत्वोक्तिः सङ्गच्छते; व्यापकस्य व्याप्योपपादकत्वात् । यथाश्रुते दृश्यत्वस्य सदन्यसकलान्तःपातितुच्छेऽसत्त्वेन बाधात्, तावता सदन्यत्वे दृश्यत्वव्याप्यताया लभेऽपि व्याप्यस्य व्यापकोपपादकताया असत्त्वाच्चासङ्गतेः । यद्वा—निष्ठत्वेनेत्यस्य सदवृत्तित्वेनेति शेषः । तेन सदन्यत्वदृश्यत्वयोः समनैयत्वलाभः । तुच्छे तु दृश्यत्वमस्तीत्यभिमानेन चेमामवतारिकामवतार्य मूले सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेनेत्युक्त्या च तन्निरासः । सदन्यत्वस्य दृश्यत्वोपपादकत्वं तत्प्रयोजकत्वेन वाच्यम् । तच्च न सदन्यत्वमात्रस्य संभवति । तथासति सदन्ये तुच्छे दृश्यत्वापत्तेरिति तद्भावः । मूले—घटः कुम्भ इत्यत्र घटोघट इति वक्तव्ये कुम्भपदं सर्वं शब्दानुविद्धं भासत इत्युपगम्य घटकुम्भादिपर्यायपदानामपि स्वात्मकविभिन्नप्रकारकबोधजनकत्वमिति शान्दिकमतानादरसूचनाय । घटो नील इत्यादिप्रतीतेः कथं सामानाधिकरण्यविषयकत्वं, अतो व्याचष्टे—भेदसमानाधिकरणेति । उभयत्वेति । सद्भेदासद्भेदोभयत्वत्वार्थः । ननु—दृश्यत्वस्य सद्भेदासद्भेदोभयत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वे सत्येव व्यापकीभूतोभयत्वावच्छिन्नस्य दृश्यत्वोपपादकता तत्प्रयोजकतारूपा संभवति, परंतु तादृशव्याप्यत्वमेव दुर्ग्रहं, व्यभिचारशङ्काया दुरुच्छेदत्वादित्यत आह—यथेति । सामानाधिकरण्येति । घटप्रकारकभेदसमानाधिकरणाभेदसंसर्गकत्वार्थः । उभयं

अतएव सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं साध्यमित्यपि साधु । नच—मिलितस्य विशिष्टस्य वा साध्यत्वे तस्य कुत्राप्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वं, प्रत्येकं सिद्ध्या मिलितस्य

सिद्धिव्याख्या ।

निवेशनीय इति मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानमिहाह—यथाचेति । अतएवेति । उक्तदूषणं निरस्तमिति भावः । नचेति । अस्य वाच्यमित्यनेनावयवः । मिलितस्येति । अनुमिति विषयस्योभयाभावरूपस्य साध्यस्य विशिष्टस्य वा सत्यसति वैकल्पिकधिकरणेऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यर्थः । ननु—एकस्मिन्नधिकरणे प्रसिद्ध्यभावेऽपि 'पृथिवीतरनिष्ठा पृथिवीत्वान्' इत्यत्र त्रयोदशान्योन्याभावानामिवात्रापि सत्त्वात्यन्ताभावा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्मरोरपि घटपटयोरपि वा स्यादिति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं हेतूपपादकम्, तथा दृश्यत्वं 'यद्युभयं विनाऽपि स्यात्, तदा तुच्छेऽपि द्रव्येऽपि वा स्या' इति तर्केण व्याप्तिग्रहादुभयं तथेति भावः । ननु—उभयस्योपपादकत्वेऽपि प्रत्येक-रूपेणैव साध्यतात्, 'यदि भिन्नं न स्यात् तदा समानाधिकृतं न स्या' इत्यादिदेष्टान्ते, 'यदि सत्त्वात् तदा दृश्यं न स्या' इत्यादेः दार्ष्टान्तिके च प्रत्येकरूपेण व्याप्तिग्रहकस्य तर्कस्य संभवात् । नच—उभयत्वेन रूपेणैकस्यानुमितौ लाघवात्साध्यप्रयोगोऽप्युभयत्वेनैवेति—वाच्यम्; न्यायप्रयोगोत्तरं प्रत्येकांशाप्रयोजकस्य वादिना शङ्किते प्रत्येकां-गतकौपन्यासक्रमेण प्रत्येकानुमित्योरुपादेन लाघवानवकाशात्—इति चेन्न; प्रत्येकानुमित्योरुपादेऽपि तयोः न्यायवाक्यतात्पर्याविषयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितेरवोक्तवाक्यतात्पर्यविषयत्वरूपोद्देश्यत्वेन लाघवानपाया-त् । नच—'भेदानेदवत्' 'सदसिद्धि' इत्येव प्रयोगोऽस्तु, 'भेदानेदोभयवत्' 'सद्भेदासद्भेदोभयवत्' इति प्रयोगे गौरवादिति—वाच्यम्; सिद्धसाधनदोषलोक्येनोक्तलाघवस्यासंभवात् । अतएव बाध्यनसे अनित्ये इति समूहालम्बनानुमितिर्वाद्यात्र सिद्धित्वेऽपि न जायत एवेति नव्यताकिंकाः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशिष्टस्य साध्यत्वे साध्यविशेषणप्रसिद्धिः । उभयस्य साध्यत्वे तु साध्यरूपविशेषणस्य व्याप्यप्रमितत्वमन्वयवष्टान्ता-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

विनापि स्यात् घटपटभेदानेदोभयानावबहुति स्यात् । घटकुम्भयोरपि स्यात्—उन्मूलनसिद्ध्या । घटपटवृत्ति-स्यात् पटवृत्तिसिद्ध्या । कुम्भपटपटितत्वापरेतुक्कले पटवृत्तित्वस्यान्यापटतालभावात् पटपदं । वेति । एवं वाचापभेदेन तर्कदूषणमिति भावः । एवमत्रेऽपि । उभयं सदसिद्धेदोभयम् ।—तुच्छे इति । तुच्छवृत्तिः स्यात्, द्रव्यवृत्तिर्वा स्यात् इत्यर्थः । तथा दृश्यत्वरूपहेतूपपादकं । भिन्नं न स्यादिति घटवृत्तिसिद्ध्या । तौल्यसिद्धेः पङ्क्तः । अस्मिन् न स्यादित्यादिभेदाना-वापादकतर्कान्तरालनायादिवदम् ।—सत्त्वादिदिति । असत् स्यादित्यर्थः असदसादकतर्कालनायादिवदम् । इदमुक्त-क्षयम् । पटवृत्तिसामानाधिकरण्याप्रतीतिविशेष्यत्वं परि पटवृत्तिभेदं विनापि स्यात्, तदा ईमवृत्तिसिद्ध्या । यदिवा तदभेदेऽपि स्यात् तदापटवृत्तिः स्यादिति तर्कं दृष्टान्तेः दृश्यत्वं परि सद्भेदं विनापि स्यात्, तदा द्रव्यवृत्तिः स्यात्, यदि वाऽनद्वेदं विनापि स्यात् तदा तुच्छवृत्तिः स्यात् इति च तर्कं दार्ष्टान्तिके गौरवः । एवं वैकल्याणनानेन सदभेदासद्भेदयोः सिद्धिरिति व्यर्थमुभयत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमानमिति शङ्कितमवयवः । तत्राह—नचेति । न्यायप्रयोगोत्तरमिति । उभयत्वेन न्या-यप्रयोगोत्तरमर्थार्थः ।—क्रमेणेति । एवं कालमिति शङ्कं दुर्कारमेवेति मन्त्रः ।—न्यायवाक्येति । उभयत्वावच्छिन्नसाध्य-वेत्यादि । उपादेऽपि सति नोभयत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायप्रयोगे प्रत्येकांशाप्रयोजकस्य वादिना शङ्कितं प्रत्येकानु-मित्योरुपादेः कर्तव्यमिति सूचितम् ।—उद्देश्यत्वेनेति । अनुद्देश्यत्वात् अनुमितिसिद्धि न कालमिति चेति भावः ।—साध्य-वानपायादिति । प्रत्येकरूपेण न्यायदूषणप्रयोगे विना प्रत्येकानुमित्योरुद्देश्यत्वात्संभवमिति भावः ।—नच भेदानेदवदि-ति । तथा चात्र प्रत्येकरूपेणैव विधेयवैकल्याणसमूहोन्मूलनसिद्धेरुद्देश्यत्वेन विषयभेदिकादिनिवृत्त्यर्थेन वा तर्कदूषणसिद्धि-सिद्धौ उभयत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायप्रयोगे पर्यायमिति भावः । एवं सिद्धिरनुमित्योरपि व्यर्थं समूहालम्बनानुमितिर्वा-न्यादिरित्यत आह—अतएवेति । उपादयमर्थविशेषोद्देश्यपटवृत्तिसिद्धिर्वाक्यतावत्तदवदवत् समूहालम्बनानुमितिर्वाक्यतावत्तदवद-पटवृत्तिसिद्धिरित्यत आह—अतएवेति । उपादयमर्थविशेषोद्देश्यपटवृत्तिसिद्धिर्वाक्यतावत्तदवदवत् समूहालम्बनानुमितिर्वाक्यतावत्तदवद-सिद्धिरिति भावः । अप्रसिद्धविशेषणत्वं विशिष्टसाध्यत्वमन्वयवष्टान्ता—विशिष्टस्य साध्यत्वे इति । ननु येषं येष इत्यत आह—अन्वयेति । परस्परसाध्यमिति सूत्रं द्वेषात्परस्परं सत्यं—अन्वयेति । ननु येषं येषं इति

विशिष्टस्य वा साधने, शशशृङ्गयोः प्रत्येकं प्रसिद्ध्या शशीयशृङ्गसाधनमपि स्यादिति—वाच्यम्; तथाविधप्रसिद्धेः शुक्तिरूप्य एवोक्तत्वात् । नच—निर्धर्मकत्वात् ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयशु-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वात्यन्ताभावयोः प्रत्येकं प्रसिद्धत्वेन नाप्रसिद्धविशेषणतेत्याशङ्क्याह—प्रत्येकं प्रसिद्धेति । नच—यदि सत्त्वाभावविशेषितासत्त्वाभावरूपविशिष्टसाध्येऽप्रसिद्धविशेषणत्वं, तदा जलादिद्वादशान्योन्याभावविशेषित-समवायान्योन्याभावरूपविशिष्टसाध्यसाप्रसिद्धत्वेन प्रत्येकान्योन्याभावानां प्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धपुर्वणं विरुध्येतेति—वाच्यं; नहि पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र जलादिद्वादशभेदविशेषितसमवायभेदरूपं विशिष्टं साध्यं, न वा त्रयोदशान्योन्यभेदानामैकाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकं, येनाप्रसिद्धविशेषणं स्यात्, किंतु स्वाधिकरणे विद्यमानानां त्रयोदशान्योन्याभावानामपेक्षाबुद्धिविषयत्वसमूहालम्बनैकज्ञानोपाहृतत्वादिरूप-व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यताकानां साध्यत्वं, तथाच नाप्रसिद्धिरिति भावः । इदमप्रसिद्धविशेषण-त्वमुद्धरति—तथाविधेति । शुक्तिरूप्य एवोभयाभावप्रसिद्धेरुक्तत्वादित्यर्थः । नच—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वा-नधिकरणत्वरूपासत्त्वस्याभावे विद्यमानेऽपि वाध्यत्वरूपस्यासत्त्वस्य व्यतिरेको नास्तीति प्रागुक्तमिति—वाच्यं; क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्तत्राप्यस्तीति प्रागेवोक्तत्वादिति भावः ॥ केचित्तु—सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी, धर्मत्वाद्परसवदित्यनेन सामान्यतस्तत्प्रसि-द्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, नच—तत्र परस्परविरहानात्मकत्वरूपाविरुद्धत्वमुपाधिरिति—वाच्यम्; पक्षे साध-नव्यापकत्वात् । नच—पक्षत्वाभिमतसत्त्वासत्त्वयोः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वादिरूपत्वे, एतदनुमानसाध्य-भूतसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वशरीरप्रविष्टाधिकरणशब्दार्थस्याप्येतदनुमानप्रमाणविषयतया प्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावेन व्याख्यग्रहपर्यवसितदोषः । शशीयशृङ्गेति । ननु—विशिष्टस्य साधने दूषणमिदम्, मिलितस्य साधने तु दूषणं नोक्तमिति न्यूनतेति—चेन्न; शशीयशृङ्गसाधनमित्यस्यैव हि द्वावयौ; शशीयत्वविशिष्टशृङ्गस्य संयोगा-दिसंबन्धेन साधनमित्येकः, शशीयं शृङ्गं चेति द्वयोस्तादात्म्यसंबन्धेन साधनमित्यन्यः । तथाच तादात्म्यसंबन्धेन तदुभयस्य काप्यज्ञातत्वेन साध्याप्रसिद्ध्या उभयसाधनेऽपि दूषणमेतदेवेति भावः । निर्धर्मकत्वादित्यादि । सत्त्वादि-धर्माणां तदुपहिते एव ब्रह्मणि संबन्धः, नतु शुद्धे; धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यस्वीकारेण तत्त्वज्ञानेन धर्माणां नाशे धर्मिणो-ऽपि नाशापत्तेः । अथ—धर्मिसमानसत्ताकधर्मनाशे सत्येव धर्मिणो नाशः, आरोपितस्य वास्तवधर्मत्वाभावेन तदा-शेऽपि न धर्मिनाशः, तर्हि शुद्धस्य सत्त्वेऽपि कैवल्ये तत्र धर्माप्रत्ययाच्छुद्धे धर्मो न स्वीक्रियते । तदुक्तमाचार्यैः—‘रागेच्छा सुखदुःखादिबुद्धौ सत्यां प्रवर्तते । सुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्मादुद्धेस्तु नात्मनः ॥’ इति । तस्माद्यथा शुद्धस्य स्वप्रकाशत्वेन न वृत्तिज्ञानविषयत्वादिकं, किंतु तदुपहित एव ब्रह्मणीति वाचस्पतिसंमतं, तथोक्तयुक्तेः सत्त्वादिधर्म-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

ब्रह्मणः, सत्यज्ञानमिति श्रुत्युक्तसत्त्वादिधर्माणां तत्र सत्त्वादित्यत आह—सत्त्वादिधर्माणामिति । तदुपहिते सत्त्वाद्युप-हिते । अथ धर्मात्यादि तादात्म्येन धर्मधर्मिभाव एवेदम् । यथा नीलत्वावच्छिन्ननाशे घटत्वावच्छिन्ननाशः । नच—घट-नाशेऽपि मृदोऽनाशात् व्यभिचार इति—वाच्यम्; घटोपहिताया एव मृदः तद्धर्मितात्, तस्याथ तदानाशादिति भावः । शुद्धसत्त्वेऽपित्यादि । कैवल्यदशायां शुद्धस्य ब्रह्मणः सत्त्वेऽपि तत्र शुद्धे धर्माप्रत्ययादित्यर्थः । आचार्यैः मूलकारैः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः । दुःखादीति कर्तृपदं । सुप्तौ तन्नाशे बुद्धेर्विलये, तद्रागादि नास्ति । अत्र सुप्ताविति दृष्टान्तः, कैवल्ये इति दार्ष्टान्तिकं बोध्यम् ।—बुद्धेस्त्विति । बुद्धेर्वृत्त्युपहितस्य चेत्यर्थः । आत्मनः शुद्धस्यात्मनः । तदित्यनुपपन्नं । नच—अत आह—तस्माद्यथेति । उक्तयुक्तेः तत्र धर्माप्रत्ययात् ।—तदुपहित एवेति । एतावतैव सत्य-

सिद्धिव्याख्या ।

हतेः । नच—सद्रूपत्वेऽपि ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्य कल्पितधर्ममादाय सधर्मकत्वाविरोध इति—वाच्यम्; ब्रह्मणि धर्माभावस्य श्रुत्यादिप्रमितत्वेन वस्तुतो निर्धर्मकतया तत्र धर्माणां कल्पितत्वसंभवेऽपि प्रपञ्चे तस्याप्रमितत्वेन तत्र कल्पितधर्मैः सधर्मकत्वाविरोधस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतएव—कल्पितसंख्यापरिमाणादिरूपान्तरसत्त्वेऽपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मण इव सदेव वा स्वमेव वा रूपं यस्येत्यर्थाश्रयणेनाविरोध इत्यपि—निरस्तम्; उक्तरीत्या प्रपञ्चस्य कल्पितधर्माश्रयणायोगात् । एतेन—ब्रह्मणःसदेव रूपमिति कोऽर्थः, किं प्रामाणिकमेव रूपं धर्म इति, किं वा सत्ताजातिमानेव धर्म इति, यद्वाऽवाध्यमेव स्वरूपमिति । नाद्यः; ब्रह्मणो वस्तुतः सविशेषत्वापत्तेः, कल्पितधर्मस्य परेणापि प्रामाणिकत्वास्वीकारात् । न द्वितीयः; घटादाविव ब्रह्मण्यपि सत्त्वजातिसत्संख्यापरिमाणादिरूपान्तरावारणात् । न तृतीयः; सति ब्रह्मण्यवाध्यत्वरूपधर्मस्य भङ्ग्यन्तरेणाङ्गीकारापत्त्या तस्य निर्धर्मकत्वाभावापत्तेः, नह्यवाधितत्वरूपधर्मं विना ब्रह्मस्वरूपमवाधितमिति स्वीकारो युज्येतेति—निरस्तम्; प्रथमतृतीयपक्षयोर्दोषाभावात् । यदुक्तं—ब्रह्मणो वस्तुतः सविशेषत्वापत्तिः, कल्पितधर्मस्य परेणापि प्रामाणिकत्वास्वीकारादिति—तदयुक्तम्; इदं रजतमित्यादिप्रमाणगम्यत्वलक्षणप्रामाणिकत्वस्य शुक्तिरजतेऽप्यस्माभिरप्यङ्गीकारात् । यदपि—तृतीयपक्षे सति ब्रह्मणीत्यादिनिरस्तमित्यन्तं तन्न; अवाधितत्वरूपधर्मस्याप्यवाधितत्वधर्मान्तरस्वीकारेऽनवस्थानात्तादृशधर्मान्तररहितस्यावाधितत्वस्याङ्गीकारे प्रथममेवावाधितत्वरूपधर्मरहितमवाधितं ब्रह्मस्वरूपमङ्गीक्रियतां, किंतावदूरगमनेनेति ? नच—ब्रह्मस्वरूपगतावाध्यत्वरूपधर्मेऽवाध्यत्वरूपधर्मान्तरविरहेऽपि प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् स्वरूपभूतावाध्यत्वसत्त्वेन नानवस्थेति—वाच्यम्; तर्ह्यत्माश्रयदोषापत्तेः । नच—तस्य सिद्धविषयत्वेनादोष इति—वाच्यम्; विवादास्पदत्वेन सिद्धविषयत्वाभावात् । नचैवं—प्रमेयत्वादावपि प्रमेयत्वाद्यभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, अन्यथा तत्राप्युक्तदोषतादवस्थ्यापातान् । नापि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं; शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वाभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाभाववत्त्वस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात्, अन्यथा सत्त्वे बाधो न स्यात् ब्रह्मवत्; असत्त्वेऽपरोक्षत्वं न स्यात् शशविपाणवत्; तस्मात्ख्यातिवाधान्वयानुपपत्त्या दृष्टान्तस्य शुक्तिरूप्यादेः सत्त्वाभाववत्त्वे सत्यसत्त्वाभाववत्त्वं दुर्वारमिति न साध्यवैकल्यम् । नच—तथापि सदसदात्मकत्वमादायार्थान्तरमिति—वाच्यम्; सदसदात्मकस्य घटादेः सत्त्वासत्त्वाधिकरणत्वेनैव दृष्टतया तदभाववत्त्वाधिकरणत्वादर्थान्तरान्तरं, नहि नीलपीतात्मकचित्रकम्बलादेः नीलत्वपीतत्वाधिकरणत्वव्यतिरेकेण नीलाभाववत्त्वं सति पीताभाववत्त्वं दृष्टम्; न वा नित्यकाम्याग्निहोत्रादेर्नित्यत्वकाम्यत्वव्यतिरेकेण नित्यत्वाभाववत्त्वं सति काम्यत्वाभाववत्त्वं । नचैवं सति—सत्त्वात्यन्ताभाववतोऽसत्त्वनियमेन, अमत्त्वान्यन्ताभाववतः सत्त्वनियमेनोक्तसाध्यद्वयं सदसद्विलक्षणवत्त्वादाय पर्यवस्यतीति सुवचमिति—वाच्यम्; अत्रोभयममनदृष्टान्तासंमत्या वैपम्यात् । अतएव—सत्त्वासत्त्वरूपधर्मरहितस्यापि ब्रह्मणः सद्रूपत्ववत्तद्विहितस्यापि प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वस्य सदमद्रूपत्वस्य बोधपत्तिरिति—निरस्तम्; प्रपञ्चस्य ब्रह्मवत्सद्रूपत्वे मानाभावान्, सत्त्वासत्त्वरूपधर्मरहितस्यापि तस्य सद्रूपत्वमादायार्थान्तरत्वशङ्कानवकाशान् । नच—ब्रह्मणोऽपि सद्रूपत्वे मानाभाव इति सुवचमिति—वाच्यं; मन्त्रज्ञानादिवाक्यस्यैव तत्र मानत्वान् । नच—तस्य मत्त्वविशिष्टब्रह्मण्येव मानत्वेन तत्त्वरूपपरत्वे—ऽमानतेति—वाच्यम्; अन्नन्मते सत्त्वादेः कल्पितत्वेन तदुद्दृष्टं स्वरूपपरत्वं एव मानत्वान्, भवन्मते—ऽपि धर्मधर्मिणोरभेदेन विशिष्टपरत्वे स्वरूपपरत्वस्याप्यावश्यकत्वान् । नच—‘सदेव मोक्ष्यदमग्र आसीन’ इत्यादिनेदंशदपरासृष्टस्य व्याकृतनामरूपात्मकप्रपञ्चस्य तदत्यन्ताभेदावेदनेन तस्य मद्रूपत्वे मानाभावमिति—

सिद्धिव्याख्या ।

त्रपदस्थाने वाक्यशेषे श्रूयमाणैवकारस्यानुपङ्गेण वागालम्बनमेवेत्यर्थकल्पनेऽश्रुतकल्पनायां अभावाच्च । नच—
 त्वया नामधेयमित्यस्यापि नाममात्रं ह्येतदिति व्याख्यातत्वेन पौनरुक्त्यमिति—वाच्यम्; व्याख्यानव्या-
 ख्येयभावेनापौनरुक्त्यात् । नच—इदमनन्यगतिकमिति—वाच्यम्; इष्टापत्तेः, गत्यन्तराभावाच्च । नच—
 वाग्निन्द्रियजन्यं नामधेयं; प्राकृतादिशब्दो विकारोऽनित्यो मृत्तिकेत्यादिसंस्कृतनामधेयं सत्यमित्यक्षरार्थः
 संभवतीति—वाच्यम्; भवन्मते प्राकृतशब्दस्यापि सत्यत्वेन ततो वैपम्यायोगात् । नच—सत्यमित्यस्य नित्य-
 मित्यर्थकथनेन वैपम्यमस्तीति—वाच्यं; त्वदुक्तार्थपरत्वे उपक्रमे श्रुतस्य मृद्धिज्ञानात् तद्विकारस्वरूपपरि-
 ज्ञानस्यानुपादानेन 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इत्यादिनैकवाक्यत्वविरोधापत्तेः । नच—उपक्रमेऽपि
 भाषादिशब्दपरिज्ञाने यत्फलं तच्चाधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीत्युच्यत इति नोक्तदोषं
 इति—वाच्यम्; 'एकेन मृत्पिण्डेन मृण्मयम्' इत्यादिश्रुतिविरोधात्, संस्कृततज्ज्ञानतत्फलवाचकशब्दा-
 नामश्रुतानां कल्पनीयत्वापत्तेश्च, संस्कृतशब्दाह्नौकिकैर्व्यवहारासंभवेन फलभूयस्त्वायोगाच्च, भाषाऽपरि-
 ज्ञाने सर्वेण व्यवहारासंभवाच्च, संस्कृतपरिज्ञाने सार्वत्रिकव्यवहारा भवन्तीत्यस्यापूर्वत्वाभावेन श्रुत्यर्थत्वा-
 योगाच्च मृत्तिकेत्यस्य शब्दपरत्वे मानाभावाच्च । नच—मृज्ज्ञानेऽपि घटादिसंशयदर्शनात् नत्वभिमत-
 वाक्यार्थोऽपि संभवतीति—वाच्यम्; स्वरूपपरिज्ञानेऽपि कल्पितभेदवद्विकारसंशयस्योपपत्तेः । नच—
 नामाधेयपदस्य मृत्तिकेति पदेनाप्यन्वयात्तस्य शब्दपरत्वमिति—वाच्यम्; अनुपङ्गकल्पने गौरवात् । न-
 च—तवाप्येवकारानुपङ्गस्तुल्य इति—वाच्यं; वाचैवारम्भणमिति त्वयापि वक्तव्यत्वात्, इतरथा संस्कृ-
 तपदानामपि वाचाऽऽरम्भणसत्त्वाद्दिनाशब्दप्रसङ्गादितिशब्दस्य शब्दानुकरणरूपत्वे मृदादिशब्दानाम-
 नित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नच—मृत्तिकादिशब्दानां विवक्षितत्वाददोष इति—वाच्यम्; आदिपदाश्रवणात् ।
 नच—निपातानामनेकार्थत्वादिति पदेन वाचाऽऽरम्भणेतरपदानि गृह्यन्त इति—वाच्यं; प्राकृतभाषाप्रव-
 न्धादेरपि तद्व्याकरणादिसापेक्षत्वेन बाह्यात्रेणानारब्धत्वात्तस्यापि संग्रहापत्तेः । किंच, सत्यपदेन नित्यत्वा-
 मिधाने लक्षणाप्रसङ्गान्मुख्यार्थ एव ग्राह्यः, स च तवानिष्टः परमार्थत्वस्यैव सत्यशब्दमुख्यार्थत्वेन
 संस्कृतस्यैव परमार्थत्वविधौ भाषादेः श्रुत्यभिमतमिथ्यात्वापत्तेः । 'येनाश्रुतं श्रुतम्' इत्यादिनैकविज्ञानात्सर्व-
 विज्ञानं प्रतिज्ञाय प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदेन 'कथं नु भगव' इत्यादिनाऽऽक्षिप्य धर्मसमाधानार्थं 'यथा सोम्यैकेन
 मृत्पिण्डेन' इत्यादिवचनं प्रवृत्तं, तेन च त्वदुक्तार्थेन तत्समाधानायोगात्सर्वमेवामङ्गत्वं स्यादिति । तस्माद्ब्रह्मण
 इव प्रपञ्चस्यापि सद्रूपत्वे मानाभावान् सत्त्वामत्त्वरहित्ये मति सद्रूपत्वमादाय नार्थान्तरम् । एतेन—
 सदसदात्मकत्वमादायार्थान्तरं तस्य दुर्वारमिति—निरस्तम्; सद्रूपत्वे ब्रह्मबद्धाधाभावापत्तेः प्रपञ्चस्य ।
 नच—एतावन्तं कालं श्रुत्यज्ञानमासीन् 'भ्रम आसीदिति' सद्रूपत्वेनावाधितप्रतीतिसिद्ध एवाज्ञानादौ
 ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपवाधो न दृश्यत इति—वाच्यम्; सद्रूपत्वाविशेषे नियामकाभावे च ब्रह्मणो ज्ञानाद्वाधापत्तेः ।
 नच—मिथ्यात्वाविशेषेऽपि प्रागभावादिसंयन्धो विद्यदादावेव नत्वज्ञानादावितिवन्, सद्रूपत्वाविशेषेऽपि
 ब्रह्मणोन्यत्रैव ज्ञानाद्वाधसंयन्धो, ननु ब्रह्मणीति व्यवस्थोपपत्तिरिति—वाच्यम्; वैधर्म्यान् । मिथ्यात्वस्यो-
 भयत्र सिद्धत्वेऽपि सद्रूपत्वाविशेषस्य कल्पनीयतया तस्य व्यवस्थायाश्च कल्पने धर्मधर्म्युभयकल्पनागौरव-
 प्रसङ्गात्, प्रागभावानङ्गीकारमते विद्यदादौ प्रागभावसंयन्धायोगाच्च, अज्ञानानङ्गीकारवादिमते व्यव-
 स्थाया दुर्निरूपत्वाच्च । अतएव—पदार्थत्वाविशेषान्नृशब्दादेरपि प्रतिपन्नोपाधिप्रसङ्गः, नथोत्पत्तिविनाश-
 प्रसङ्गश्चेति—निरस्तम्; धर्मिणसत्त्वैवाभावान् । अत एवासद्रूपत्वेऽपरोक्षताप्रतीतिर्न स्यादित्यपि साधु ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संदन्धस्तदुपहित एव ब्रह्मणीति सत्त्वादिधर्माभावघटितमिध्यात्वलक्षणं शुद्धब्रह्मप्यतिव्याप्तमिति भावः । सद्रूपत्वेन दाष्टत्वाभाववत्त्वेन । तथाच भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणो वाच्यत्वादिभूत्वत्वरूपाभावरूपधर्माश्रयत्वाद् नानि-
व्याप्तिः । नच—उक्तभावस्त ब्रह्मरूपाधिकरणस्वरूपत्वेन तदभावो ब्रह्मप्यस्येवेति—वाच्यम्; उक्तभावत्वविशिष्ट-
रूपेण ब्रह्मणि तादान्यस्येव भेदस्यापि सत्त्वेन तत्रोक्ताभाववैनिष्ठ्यस्यैव संभवेन तदभावासंभवाद् । तादान्यमेव हि
अभावस्याधिकरणवैनिष्ठ्यं भट्टादिमते स्वीक्रियते । उक्तं हि न्यायकुसुमाञ्जली—‘तादान्यमेव परस्य मते अभावा-
धिकरणयोः संदन्धं’ इति । परस्य भट्टस्येति तत्र वर्धमानादिटीका । नच—पूर्वमभावाधिकरणयोराधाराधेयभावानुप-
पत्तिरिति—वाच्यम्; संयोगस्येव तादान्यस्यापि कस्यचिदाधारतानिधानक-वैत्तीकारात्; घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ
सद्वैरपि तथा वाच्यत्वाद् । अतएव घटे रूपमित्यादौ रूपत्वादिरूपेण तादान्येनैवाधारता, संदन्धान्तरास्वीकाराद्,
एतदभिप्रायेण द्वितीयमिध्यात्वप्रस्तायान्ते आचार्यैर्दृश्यते—‘ब्रह्मणो भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽप्यभावरूपधर्माश्रयत्वेन
सत्त्वादिधर्मादावंहति’—इति ध्येयम् । नच—मिध्यात्वमेव वाच्यत्वाद् तथाचाभाश्रय इति—वाच्यम्; ज्ञाननि-
वर्त्यत्वरूपाध्यव्यस्त ब्रह्मते निविष्टत्वेन तदमद्विलक्षणवत्त्वरूपाध्यव्यस्तानाश्रयनिर्देशाद् । ननु—ज्ञाननिवर्त्यत्वरूप-
सत्त्वाभावस्त निवेदो अस्तदानादस्त वैदर्ध्यम्, अस्तदानादस्तैव विशेष्यतया लक्षणे निवेदोऽन धुननागभाववद्वैप-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्येऽपि सत्त्वाभावविशिष्टस्वरूपेणैव लक्षणत्वमुचितम्, ननु सत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभावत्वेन, अभावद्वयत्वेन लक्षणत्वपक्षे सत्त्वाभावेतरांशवैयर्थ्यमिति—चेन्न; ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावत्वेन निवेशे हि तदितरांशस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेतरांशस्यैव वा वैयर्थ्यं भवत्येव, परंतु तथा न निवेशः; दूषणान्तरसत्त्वात् ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वस्य वक्ष्यमाणस्य वादिप्रतिवाद्यादिसंमतस्यैकस्याभावेन तदभावस्यैकरूपत्वाभावात्, ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वेदस्य निवेशपक्षे अस्यन्मते ब्रह्मात्रविषयकतत्तद्धीविषयत्वरूपस्यैव लाघवेनोक्तभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धेः, उक्तधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे सिद्धसाधनता

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

सङ्गतिप्रसङ्गात्, सद्विलक्षणत्वरूपवाध्यत्वाभावरूपसत्त्वाभावस्य सद्विलक्षणत्वरूपतया तदितरांशवैयर्थ्यस्य तावतापि दुर्गारत्वाच्चेति—चेन्न; सदसद्विलक्षणत्वरूपप्रकृतमिथ्यात्वे सद्विलक्षणत्वरूपवाध्यत्वस्य प्रतियोगिविधया सत्वघटकतया निवेशे तद्व्यक्तसत्त्वस्यापि सद्विलक्षणत्वरूपवाध्यत्वाभावरूपस्यैव निवेश्यतया सद्विलक्षणत्वे सद्विलक्षणत्वप्रवेशप्रयुक्तात्मन्यसत्त्वेन आत्माश्रयोक्तिसङ्गतेः । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमते प्रकृतलक्षणस्य सद्विलक्षणत्वातिरिक्तत्वात्, लक्षणतावच्छेदकान्तरघटकसद्विलक्षणत्वासमानाधिकरणत्वात्, धर्मिभेदेन सद्विलक्षणत्वेतरांशस्यार्थव्यसंभवाच्च । इत्थं च सद्विलक्षणत्वमात्ररूपवाध्यत्वाभावरूपसत्त्वाभावस्य तुच्छसाधारणतयाऽसत्त्वाभावसार्थकत्वात् ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावनिवेशे इत्यस्य सङ्गतिरित्यवधेयम् । ननु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावविशिष्टासत्त्वाभाव एव मिथ्यात्वम् । तत्र च विशेषणांशस्य मिथ्यात्वरूपत्वसंभवेऽपि न विशेष्यस्यासत्त्वाभावस्य वैयर्थ्यं, धर्मिभेदान् धूमप्रागभावघटकधूमस्य हेतुतासंभवेऽपि प्रागभाववत् इत्यत आह—असत्त्वाभावस्यैवेति । सदसत्त्वानधिकरणत्वमनिर्वाच्यत्वमित्युक्तेरिति भावः । ननूक्तविशिष्टरूपेणासत्त्वाभावनिवेशमात्रेणैवासत्त्वाभावनिवेशोक्तिसङ्गतिः । असत्त्वाभावत्वेन निवेशे तात्पर्याभावादित्याशङ्क्य अभावद्वयत्वेन निवेशपक्षे वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेत्याह—अभावद्वयत्वेनेति । निरुक्ताभावद्वयत्वरूपलक्षणतावच्छेदकस्य सत्त्वाभावत्वरूपलक्षणतावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणत्वात् तद्वद्विस्तारोक्तिरिति भावः । तदितरांशस्य असत्त्वाभावस्य । ज्ञाननिवर्त्यत्वेतरांशस्यैवेति । ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वाभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपत्वेन धर्म्यभेदादिति भावः । तादृशाभावस्यातिरिक्ततामते धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यम्, अत उक्तं वेति । किं तदूषणान्तरं वक्तव्यम्, अत आह—ज्ञानोच्छेद्यत्वरूपेति । वक्ष्यमाणस्येति । ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अवस्थितिध्वं द्वेषा—स्वरूपेण कारणात्मना च । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथाच ब्रह्मज्ञानं विनाप्यतोतघटस्य स्वरूपेणावस्थितिबिहरेऽपि कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावात् ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिरित्यादिमूलग्रन्थेन वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । वादी वेदान्ती । प्रतिवादी नैयायिकादिः ।—एकस्येति । सत्कार्यवादस्य मनद्वयेऽसत्त्वादिति भावः ।—एकरूपत्वाभावादिति । तथाच तथा निवेशे मतद्वये साध्याप्रसिद्धिरेव दूषणमिति भावः । न च—ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वानुमानवदत्रापि सत्कार्यवादव्यवस्थापनपूर्वकत्वेन प्रसाध्याज्ञकानुमानत्वमस्त्विति—वाच्यम्; तत्रागत्या तथोपगमेऽप्यत्र वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गसत्त्वेन तथाऽनुपगमात् । ज्ञानानिवर्त्यत्वरूपसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेन निवेशे प्रकारान्तरेणापि साध्याप्रसिद्धिमाह—ज्ञानानिवर्त्यरूपेति । ब्रह्मात्रविषयकतत्तद्धीविषयत्वरूपस्येति । नन्विदं ब्रह्मात्रवृत्ति, ज्ञानानिवर्त्यत्वं तु तुच्छसाधारणमिति न तस्य लघुसमनियतगुरुधर्मत्वम्, येन तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिः स्यात् । नच—ब्रह्मात्रविषयकेत्यस्य सदसदितराविषयकेत्यर्थ इति—वाच्यम्; तुच्छस्य धीविषयत्वानुपगमात् । नच—असद्भेदेन ब्रह्मवृत्तित्वेन वा विशिष्टे ज्ञानानिवर्त्यत्वं तथा, तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरेव चात्र विवक्षितेति—वाच्यम्; उक्तभेदनिवेशे तस्य तुच्छसाधारणतया तद्वारकासत्त्वाभावसार्थकत्वेन तन्निराकरणस्य प्रकृतानुपयोगात् । यथा निवेशे असत्त्वाभाववैयर्थ्यं तथा निवेशस्यैव दूषणान्तरेण निराकर्तव्यतायाः प्रकृतत्वादिति चेत्, न; संभवत्सकलप्रकारान्तरनिरासं विना किलित्वादिवक्ष्यमाणरीत्येव निवेश इत्यस्यासिध्योक्तभेदनिवेशपक्षेऽसत्त्वाभाववैयर्थ्याभावेऽपि तस्य निरसनीयत्वात् । अतएव तादृशधीविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशनमपि निरस्यति—उक्तधीति । ब्रह्मात्रधीत्यर्थः । ननु तर्हि तुच्छसाधारणज्ञानानिवर्त्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे किं दूषणान्तरमिति चेत् तादृशज्ञानानिवर्त्यत्वस्यापि ब्रह्मात्रविषयकतद्धीविषयत्व-तुच्छविषयकविकल्प-व्यवृत्तिविशेषविषयत्वान्यतररूपलघुधर्ममनियतगुरुधर्मत्वात् तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरेवेत्येव । वस्तुनस्तु तादृशभेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपस्य तादृशभेदत्वापेक्षया लाघवात् ज्ञाननिवर्त्यत्वेनैव साध्यत्वं वक्तव्यम् । तच्च वक्ष्यते । नच न्यूनतद-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कताकप्रतियोगितानिरूपकभेदत्वेन मुख्यविशेष्यतासंदन्धावच्छिन्नतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकालान्ताभावत्वेन वा निवेदान्न व्यापकत्वादिनिवेशकृतगौरवादिकम् । तेन—“घटादिकं ब्रह्मवृत्तित्वविशिष्टतादृशविशेष्यतावत्ते” ति प्रतीतेः घटादौ तादृशविशेष्यतावत्तेदसत्त्वास्तिस्रसाधनमिति—परास्तम्; तादृशप्रतीतिविषयीभूतायाः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः ब्रह्मवृत्तित्वावच्छिन्नत्वेनानवच्छिन्नत्वविशेषणेन तस्याः वारणाद् । ननु—ब्राह्मत्वाभाव-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

व्यापकतावच्छेदकीभूततादृशानौपविशेष्यतावृत्तिरूपावच्छिन्नाभावादिनिवेशे मुख्यमस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तज्ज्ञानीपसुखविशेष्यतावत्त्व रूपस्य व्यापकतावच्छेदकत्वादविशेष्यतस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया तद्विशेष्यतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः । “किंच” तज्ज्ञानीपसुखविशेष्यतावत्त्वस्यापि स्मरते ब्रह्मनामवृत्तिविशेष्यतावृत्तितद्व्यपक्षित्वपेक्षया गुरुत्वा न प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवः । न च—व्यापकतावच्छेदकत्वादिकमुपलक्षणम्, उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवेशनीयतया प्रतियोगिताप्रकारकाभावज्ञाने प्रतियोगिकोटापुपलक्षणतया भागस्य नैवाधिकसंभवात्, एवं स्मरते तादृशं ह्यं तादृशतद्व्यपक्षित्वम्, परन्तु तज्ज्ञानीपसुखविशेष्यतावत्त्वम्, इत्थं च तादृशरूपावच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध एवेति—वाच्यम्; एवमपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेन गौरवमिलत आह—तज्ज्ञानीयेति । भेदत्वेनेति—अनवच्छिन्नप्रतियोगिताया अग्रसिद्ध्या तद्विरूपकालान्ताभावत्वेन वेति नोक्तम् । ननु तज्ज्ञानीपसुखविशेष्यतायाः स्वरूपेण भेदप्रतियोगितापानप्यवच्छेदकत्वासंभवादनवच्छिन्नत्वं कथं नस्याः ? न च—स्मरते ब्रह्मनिष्ठायास्तादृश(मुख्य)विशेष्यतायाः तद्व्यपक्षित्ववत् अलङ्घनीयतात्वरगमाद् स्वरूपत एव तस्या भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभव इति—वाच्यम्; एवं सति परेणापि तादृशानीपविशेष्यतानां प्रपञ्चे तादृशानामेवोपगमादुक्तरीत्या सिद्धसाधनतादवत्त्वप्रसङ्गाद् । न च—तादृशानीपतत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्नभेदद्वन्द्वमेव साध्यताम्, तत्र सिद्धसाधनाभावादिति—वाच्यम्; स्मरते तज्ज्ञानविशेष्यत्वस्यैव तद्विषयताद्वन्द्वप्रतीतिरिति चेत्, नः तज्ज्ञानीपसुखविशेष्यतावत्त्वसमानाधिकरणवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदव्यपक्षधेयताविरहिततद्विरणताया एव साध्यत्वात्, तत्र च न सिद्धसाधनं, नापि स्मरते अप्रसिद्धिः । तादृशविरणतायाः प्रपञ्चे एकैकविशेष्यतान्मुनगच्छता वादिनामुपगमात् : तुच्छे बोधयमतेऽप्रसिद्धे । न च व्यापकत्वनिवेशकृतगौरवम्; प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकस्य तस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटावेव निवेशस्य दुष्टतयाऽत्र तद्विशेष्यगौरवस्य दूषकत्वात् । एवं तज्ज्ञानविशेष्यत्वोपगमा कथं तादृशविरणतामुपगम्यतामिति चेत्, सम्यक्कारिदुष्टा निर्देयैकविशेष्यत्वमप्युपगम्येति गृह्यते । साध्याप्यमलान्ताभावापदितसिद्ध्यात्यरूपसाध्यनिर्वाहार्थं च—मुख्यविशेष्यतासंदन्धेति । स्मरते इत्यर्थे—तद्विदुः। एतत्त्वापेक्षया गुरुत्वात्तदवच्छिन्नभेदाप्रतिष्ठा तदुपेक्षा । व्यापकत्वादालम्बिता तदवच्छेदकत्वविरणितः । गौरवादिकमित्यारिता अभावप्रतियोगिवर्गोटापुपलक्षणतया भावोपगमविरणितः । अवच्छेदकतायाः अनवच्छिन्नत्वविशेष्यतया नानाह—तेनेति—अनवच्छिन्नत्वपदितसाध्यादरेणेत्यर्थः । तेन वारणं कृतमिति—तादृशेति—एवं तज्ज्ञानभेदोक्तमलान्ताभावयोः समुदसत्त्वानावपदार्थयोः तुच्छताविरणतया तत्र तत्रैकैकविरणतया निष्पन्नतया अलान्ताभावमपि-

सिद्धिव्याख्या ।

देशकालभेदेन घटादावेव सदसद्रूपत्वं दृष्टमिति—वाच्यं; तथापि यत्र यदा यस्य सद्वृत्त्वं तस्य तत्रैव तद्वैवास्त्वरूपस्यादृष्टेरिति दिष्ट् ॥

इति सिद्धिव्याख्याने प्रथममिध्यात्वनिरूपणं समाप्तम् ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावः । यत्तु—सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपोऽस्तत्त्वभावोऽलीकेऽप्यस्तीति तद्वदितं लक्षणमयुक्तं इति । तत्र । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूप सत्तादात्म्यतद्दृष्ट्यन्तरत्वरूपव्यवसितस्य निवेशासंभवात् । नचैवं—सम्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यसंभवात् ब्रह्मवारणस्य तेनैव संभवेन सत्त्वाभावोपादानं व्यर्थमिति—वाच्यम्; परमते घटाद्यात्मकसम्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सद्रूपघटत्वादौ संभवेन प्रपञ्चस्य सद्रूपाद्यावृत्त्यसंभवेन अनुमाने सिद्धसाधनात्, विजातीय-व्यावृत्त्यसंभवेन लक्षणात्तन्मात्रे ॥

॥ इति लघुचन्द्रिकायां सदसद्विलक्षणत्वप्रथममिध्यात्वविचारः ॥

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

—यस्त्विति । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं नोक्तत्वं, किन्त्वन्वयेवेति नातिव्याप्तिरित्याह—सत्त्वेनेति । नचैवमपि—अलीके प्रातीतिकसत्तादात्म्यनादाद्यतिव्याप्तिर्दुर्वायेति—वाच्यम्; तस्य पूर्वं निरासत् । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूप सत्तादात्म्यवत्वरूपत्वे सत्तादात्म्येऽप्यामिः । अनवस्थानयेन तत्र सत्तादात्म्यान्तरादुपगमात् इत्यतः सत्तादात्म्यघटितान्यन्तरत्वनिवेशः । यदि तु घटाभावे घटाभावस्यैव सत्तादात्म्ये स्वस्यैव सत्तादात्म्यस्य स्वरूपसंभवेन वृत्तिः स्वीक्रियत इत्युक्तं सम्यक्ते, तदोक्तान्यन्तरत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् । एवं उक्तान्यन्तरत्वरूपसत्त्वाभावस्य निवेशः । सम्प्रतियोगिकत्वोन्लक्षिततादात्म्यस्य संवन्धनया संयोगस्यैव द्विष्टस्य ब्रह्मण्यपि संभवाद्विशिष्टेऽस्तुत्तम् । यद्यप्युक्तोन्लक्षिततादात्म्यघटितलक्षणे न सत्ताभाववैयर्थ्यम्; तथाप्युक्तविशिष्टघटितलक्षणेऽपि तन्मायैक्यं संभवतोऽस्मिन्प्रायेण समाधत्ते—परमतइति । सद्रूपाद्यावृत्तिः सद्रूपत्वविशेषमिध्यात्वलिङ्गिः । नन्वेवमपि लक्षणे तद्वैयर्थ्यं दुरुद्धरः इत्यत आह—विजातीयेति । अयं भावः । व्यावर्तिकमेव हि लक्षणम् । व्यावर्तिकत्वं च लक्ष्याभूतनक्षयमिकेतरभेदानुमितिसंयुक्तयोग्यत्वम् । नच लक्ष्यवृत्तित्वे सति इतरभेदव्याप्यत्वम् । मिध्यात्वलक्षणस्य बोधयनते लक्ष्यं व्यवस्थान्यानिर्वचनीयताकं दृष्टिरननादिष्टम् । तत्र च प्रकृतलक्षणेन हेतुभूयैतरभेदोऽनुमेयः । एवं च यदि सम्प्रतियोगिकत्वविशिष्टतादात्म्याधिकरणत्वघटितं भावाभावघटितं लक्षणं तदा तस्य परमते घटत्वादिसद्रूपसाधारणतया घटत्वादावेतरभेदव्यभिचारित्वात् न तादृशानुमिति-स्वरूपयोग्यत्वम् । इतरपदार्थमात्र सदसदी, तदुन्मूलनमित्यत्र दृष्टिरननादेर्लक्ष्यभूतनक्षयकत्वात् घटत्वादेः सद्रूपे-तरभेदेऽपि व्यभिचारसंयुक्तत्वं दुर्वात्त्वात् सत्ताभावघटितलक्षणादिरेव युक्तः । तादृशलक्षणवति दृष्टान्ते परेणापि सद-सद्रूपेतरभेदवैयर्थ्यकारकत्वेन घटत्वादौ च तादृशलक्षणरूपे हेतावपि विधाने तद्व्याप्यत्वघटितं स्वरूपयोग्यत्वमस्ति-मिति ॥ अत्र परमतेऽपि दृष्टिरनन्वयेकं प्रतिभातिकं पक्षोक्त्याचरेण तेन रक्षुमर्षादिदृष्टान्तेऽप्यलक्षणरूपेदृश सद-सद्रूपेतरभेदः साधनीयः, नातिविरसामान्यभेदः । रक्षुमर्षादौ व्यभिचारित्वात् । नापि प्रतिभातिकसामान्यं पक्षोक्त्य तदि-तरसामान्यभेदः ग्राह्यः । अन्यपदव्याप्यताभावेनाव्यवधानेऽप्यप्रवृत्तः । घटत्वादेः सम्यक् विधानेन दृष्टान्तत्वासंभवात् व्यतिरे-कव्याप्येय-दुर्वात्तात् तदुपगमादिति बोध्यम् । एतन्मूलनपदैवेतरैवदुर्वात्ता विधानेऽस्तुत्तम् इति दिष्टम् ।

इति ब्रह्मानन्दोपध्याय्याने विट्टलेशोपे प्रथममिध्यात्वनिरासिदिषण्ये ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ प्रथममिध्यात्वम् ।

श्रीरस्तु ।

अथ प्रथममिथ्यात्वनिरूपणम्—

तदयं संग्रहः—

(१) न्यायामृतकाराः—

न तावत्सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम् । तद्धि सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावो वा, सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावधर्मद्वयं वा, सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वं वा, । नाद्यः; मन्मते सदेकस्वभावे जगति तस्याप्रसिद्धत्वात् । न द्वितीयः; सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहस्वरूपत्वेनैकाभावेऽपरसत्त्वावश्यकत्वेनोभयसाधनस्य व्याहृतिपराहृतत्वात् । यद्यपि अस्मन्मतेऽप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन प्रामाणिकस्य सत्त्वस्याभावाप्रसिद्ध्या न सत्त्वाभावोऽसत्त्वम्, एवं असत्त्वस्यापि तुच्छे प्रामाणिकत्वेन तदभावोऽपि न सत्त्वमिति, न परस्परविरहरूपत्वसंभव इत्यारोपितसत्त्वासत्त्वयोरेव परस्परविरहरूपत्वाद्वास्तवसत्त्वासत्त्वाभावसाधने न व्याहृतिरिति परस्परविरहरूपत्वोक्तेः परस्परविरहव्यापकत्वतात्पर्यमेव वर्णनीयम्; तदपि यत्वारोपितसत्त्वाभावः, तत्त्वासत्त्वमिति व्याप्तिप्रसिद्धावैवोपपद्यते; सा च न संभवति, वास्तवसत्त्वाधिकरणे घटादावारोपितसत्त्वाभावसत्त्वप्यसत्त्वाभावादिति न दोषः; तथापि अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना सहैव प्रतियोग्यारोपे प्रधानभूतेनापि विरोधेनारोपितसत्त्वाभावस्यारोपितसत्त्वत्वेनैव वास्तवसत्त्वनापि विरोधस्याङ्गीकारादुक्तव्यापकत्वसंभवः । यत्र वास्तवसत्त्वं तन्मारोपितसत्त्वाभावो नास्तीति प्रतीत्या प्रतियोग्यारोपे प्रधानेनापि विरोधस्याङ्गीकार्यत्वात्, आरोपितसत्त्वात्यन्ताभावो नास्तीत्यस्य प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावो नास्तीत्यर्थकरणात्, यत्र वास्तवं सत्त्वं तत्र सत्त्वाभावस्य सत्त्वारोपपूर्वकप्रतीतिविषयत्वाभावात् । अत एव हि दोषात्यन्ताभावो भगवत्लक्षणमिति सिद्धान्तोऽपि संगच्छते; अन्यथा तत्रापि पूर्वोक्तरीत्याऽऽरोपितदोषाभावस्यैव भगवत्लक्षणत्वापत्त्या तस्य जीवसाधारण्यापत्तेः । निर्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वारहित्येऽपि सद्रूपत्वापत्त्याऽर्थान्तराच्च । न द्वितीयः, असत्त्वाभावांशस्य सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनाच्च । नापि तृतीयः; व्याहृतेः, अर्थान्तरात्, साध्यवैकल्यात्, विशिष्टस्याऽप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च इति वर्णयन्ति ॥

(२) तत्राद्वैतसिद्धिकाराः—

यद्यपि सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभावपक्षो न क्षोदक्षमः; तथापि द्वितीयतृतीयपक्षां विचारसहचयेति न मिथ्यात्वनिर्वचना संभवः । तथाहि—न सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वमङ्गीक्रियते; अप्रामाणिकस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यादि—भवदीयसिद्धान्तस्य प्रामाणिकानां घटादीनामप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वदर्शनेनायुक्तत्वेन वास्तवसत्त्वाभावतादृशासत्त्वाभावरूपोभयस्यैवात्र विवक्षणेन सन् घट इतिवच्छ्रुतिरूपं सदिति प्रतीत्याऽघाध्यत्वरूपमत्त्वव्यतिरेक एवामत्त्वमिति वर्णनार्थमेवैव कचिदप्युपायां सत्त्वेन प्रतीत्ययोग्यत्वस्यैवागत्वरूपताया अङ्गीकरणीयत्वात् । एवं च तादृशसत्त्वाभावसत्त्वादात्मन्योभयसाध्यतावामेवात्र तात्पर्येण नोक्तव्याहृतेरवगमः । अस्तु वा परस्परविरहरूपत्वं, तावतापि भवर्गगदान्तानुगारेणाऽऽरोपितसत्त्वाभावस्यैवास्तवसत्त्वमिद्वेवाङ्गीकरणीयतया वास्तवसत्त्वासत्त्वाभावसाधने न व्याघानावकाशः । यदितु तदर्थं परस्परविरहरूपत्वोक्तेः परस्परविरहव्याप्यत्वं तद्व्यापकत्वं वा तात्पर्यमित्यङ्गीक्रियते, तावतापि प्रतियोग्यारोपस्य प्रधानेनापि विरोधस्यासंभवः, निमग्नसत्ताकबोरोविरोधस्योपपादविष्यमाणत्वादिति, वास्तवसत्त्वाधिकरणे घटादीं प्राणीनिकसत्त्वप्रतियोगिका भावरूपसत्त्वाभावसत्त्वपि तादृशसत्त्वाभावाभावस्यागत्त्वेन परस्परविरहव्यापकत्वात्संभवः, वास्तवसत्त्वाधिकरणे तस्य निषेधानर्हत्वा प्राणीनिकसत्त्वारोपपूर्वकमेव प्राणीनिकमत्त्वाभावस्य घटे विषयताया वाच्यताया प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयाभावो नास्तीत्यर्थकरणेऽप्यनिवृत्तान्, अन्यथा दोषाभावो भगवत्लक्षणमिति भवदीयसिद्धान्तस्यापि भङ्गापत्तेः; तत्रापि प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयदोषाभावस्य भवत्वं, वास्तवदोषादिगन्त एव दोषाद्यन्तरेण, तत्त्वत्वे तु तन्मात्रारोप इत्यत्र विनिगमकभावान् । अतएव—परस्परविरहव्याप्यत्वं तस्य व्याघानाप्रयोजकत्वं । किं तर्हि निर्गुण इति श्रुत्या निर्धर्मकत्वेनवगमस्य प्रत्ययः श्रुतिप्रमित्येन सद्रूपत्वाङ्गीकारेऽन्यथास्य प्राप्तेः सद्रूपत्वाङ्गीकाराविति । एतदन्तावच्छेदकवच्छेदितानेक्यमेवमेव निवृत्तमप्यन्यथास्य भवदीयस्यैव प्रतीतिदत्तमिति ।

नोपपन्नत्वेन द्वितीयपक्षः सम्भवति । एवं तु प्रत्यक्षप्रतीत्येन प्रत्यक्षमपि गृह्यत्वमिति; प्रत्यक्षमेवागमात्प्रवृत्तिरिति च विधानेन, ननुपि तुल्यतु तुल्यतन्मायेन अर्थान्तगभावोपादानार्थं मन्त्रनिर्गोपिकामन्त्रनियोगिकमेदद्वयं साध्य-
मिति मेदधटित्वाद्यमपि ह्यम् । सर्वथाऽपि सद्यस्मिन्कालेनैव निष्पाद्यमिति द्रष्टव्यम् । एतेन—तृतीयपक्षेऽनुक्त-
त्वापत्त्यर्थेन नान्यतर इति—सूचितम् । शुक्तिरूपे मन्त्राभावादिनिगृह्यताभावाप्रतिषेधं ताप्रतिषेधविशेषतत्त्वमपीति
सर्वतन्त्रवत् इति निरूपयन्ति ॥

(३) तदेतत्तरङ्गिणीकारा न सहन्ते—

तथाहि—“अस्येष्टं प्रतीयते” इति वदता स्वयंकाप्रतीतिप्रयोजकस्य प्रतीत्यनुगाधिकस्य व्याप्यत्वाभावरपक्षेवास-
त्त्वस्य दृष्टव्यत्वेन पट्टादिगतसत्त्वस्य शब्दपट्टादिगतागत्वाभावरपक्षस्य पट्टादिगतारोपितासत्त्वालन्तानामावरपक्षस्य वा
स्वीकारे, प्रमेयं तुल्यत्वस्य, समत्वात्सन्ताभावरपक्षस्य निःस्वरूपत्वेन तदलन्ताभावरपक्षस्यऽसत्त्वगुप्यतेथापत्तावपि
समानसत्त्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वविशिष्टव्यापकत्वस्य निवृत्त्यर्थं कार्यवत्त्वेनोक्तव्यापाततादवस्थम् । उ-
क्तविषयत्वाभावरपक्षस्य च उक्तविषयत्वे विद्यते एव; शुक्तिरूपे तादृशासत्त्वस्यैव विद्यमानत्वात् । एतेन—परस्पर-
विरहव्याप्यत्वेऽपि गोत्वाद्यत्वयोः तदभावयोरदौ सरोपलम्बवदुपपत्त्या तस्य व्यापाताप्रयोजकत्वादिवचनमपि—पराह-
तम् । केवलव्याप्यत्वस्य व्यापातप्रयोजकत्वस्यास्तदनुमनतत्वात्, व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वस्याभि-
मतत्वात् । एवं च गोत्वाद्यत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वाभावाद्योक्तदोषः । सत्त्वाभावेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वोपपत्त्याऽप्यन्ति-
राय । नच—जागमपेक्षया प्रत्यक्षस्य दौर्बल्येन तद्व्यापितं सद्रूपत्वं न सिद्ध्यतीति—वाच्यम्; एवं सति रजतविनाऽपि
शुक्लं रजततादात्म्यवत् सद्रूपं वस्तु विनाऽपि प्रत्ये सत्तादात्म्यप्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मणोऽपि सद्रूपताया अविदिप्रसङ्गात् ।
एतेन—शुक्तिरूपे साध्यवैकल्यमपि—सूचितम् । एकाधिकरूपेनोपपत्तिव्याप्यप्रतिषेधविशेषतत्त्वम् । इति ॥

(४) ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु—

यद्यपि अन्यत्रासत्त्वं प्रतीत्यनुगाधिकमेव विवक्ष्यते; तथापि प्रकृते निवेद्यनीययोः सत्त्वासत्त्वयोरसत्त्वं न तादृशं विव-
क्ष्यते इत्येव सिद्धिप्रत्याशयः । ननु अन्यत्र प्रतीत्यनुगाधिकमेवासत्त्वं विवक्षितमित्येतावता सर्वत्रापि तथैव विवक्षणीयमिति
समन्ति काचन राजाहा । एवं चात्र क्वचिदुपायौ सत्त्वेन प्रतीत्यनुगृह्यत्वस्यैवासत्त्वपदेन विवक्षणात्तस्य च शुक्तिरूपेऽभा-
वाप्यनिवारणे, परस्परविरहव्यापकत्वस्यासंभवाद्वाप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्य समानसत्ताकपरस्परविरहनिवृत्त्याभावाच्च
व्यापातः । परस्परविरहव्याप्यत्वं तु संभवदपि न व्यापातप्रयोजकमिति सिद्धावेवोक्तम् । एवं च द्वितीयपक्षो न दृष्टः ।
इदं रजतमिलार्थं विद्यमानस्यैव रजतस्य तादात्म्यं शुक्लं भासते, नाविद्यमानस्य; अनिवेचनीयदृष्ट्यालङ्घनीकारात्, एवं
सत्तादात्म्यमपि सद्रूपसत्तायामेव संभवति, नान्यथा । इयांस्तु विशेषः,—रजतस्य बाधकज्ञानबाधितत्वात्प्रातिभासि-
कत्वम्, ब्रह्मणस्त्वदपात्तात्कारणार्थिकत्वमिति । एतेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमपि पटितम् । श्रुतिवीतरमित्रेणैव विशाकडि-
तप्रसिद्धिमादायोमपसाधनसंभवेन, शुक्तिरूपे सदनप्रतिषेधेऽपि विद्यमानत्वेन चाप्रतिषेधविशेषतत्त्वस्याप्यसंभवात् । एतेन
विशिष्टसाध्यकत्वपक्षोऽपि व्याख्यातः । मेदधटितसाध्यकत्वपक्षे तु न कोऽपि दोषः पृथक्प्रतिपादित इति तत्त्व-उद्धार्यं
न दत्तितम् । गुणादिकं गुण्यादिना मिश्रानिमिश्रमित्वेवांगतः सिद्धसाधनं न दोषात् । मेदज्ञानानाधिकरण्योपलक्षितानेद-
स्यैव संसर्गताया अन्त्युपगमनेन न मेदानेदज्ञानयोरैकज्ञानेनापरिज्ञानस्य प्रतिषेधः । इति प्रतिपाद्यन्ति ॥

इति प्रथमनिष्पाद्यनिरूपणम् ॥

अथ द्वितीयमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु—प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषे-

सिद्धिव्याख्या ।

अथ सिद्धिव्याख्यायां द्वितीयमिध्यात्वम् ।

प्रतिपन्नोपाधिविति, असद्व्यावर्तनायेदं विशेषणं । प्रागभावादिप्रतियोगित्वमादायांशतः सिद्धसाधन-
वारणाय त्रैकालिकेति । ननु—विवरणे आपणादिनिष्ठस्यैव पारमार्थिकरजतस्य स्वरूपेण शुक्ला-
दिरूपप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योक्तत्वात्तद्वदेव प्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिक-
निषेधप्रतियोगित्वसाधनस्य सत्यत्वेऽप्युपपत्त्याऽर्थान्तरम्, संवन्धान्तरेण स्वसमवायेदेशनिष्ठत्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वाच्च सिद्धसाधनं—इति चेन्न; सर्वत्र प्रतिपन्नोपाधौ प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसं-
वन्धेन स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य वा विवक्षि-
तत्वान् । नचैवं विवरणे सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा सत्यत्ववादिनोद्भावयितुं शक्यते; तेन केवला-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ द्वितीयमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

• 'नेह नानास्त्री'त्यादिश्रुत्यर्थं विवदमानं प्रति साध्यान्तरमाह—प्रतिपन्नेत्यादि । प्रतिपन्नः स्वप्रकारकधीवि-
शेषः य उपाधिरधिकरणं तन्निष्ठो यस्मैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । कपालादिनिष्ठेद-

लघुचन्द्रिकाया विट्कलेशोपाध्यायी ।

अथ विट्ठलेशप्रणीतायां ब्रह्मानन्दीयव्याख्यायां

द्वितीयमिथ्यात्वम्

प्रतीति । निराकर्तुमिल्यर्थः । शशविषाणायसद्भाववृत्त्यर्थं प्रतिपन्नत्वमुपाधिविशेषणम् । तदुभयं व्याचष्टे—प्रतिपन्न इत्यादि । प्रतिपत्तिः ज्ञानं तद्विषयतायाः केवलान्वयितया स्वस्थान्यतद्विषयतन्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगिमलमादाय घटादौ सिद्धसाधनमतः पूरयति—स्वप्रकारकेति । स्वं मिथ्यात्वेनाभिमतम् । न च—तन्तोरपि स्वप्रकारकभ्रमविषयतासंभवाद्दुकदोषतादवस्थम्, तादृशप्रमाविवक्षणे सिद्धान्ते कपालादेरपि घटादिभ्रमं प्रत्येव विषयतयाऽसंभवापत्तिरिति—वाच्यम् ; स्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेन पराभिमतत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु स्वप्रकारकत्वोपादानं तुच्छातिव्याप्तिवारणाय । न च—असद्वृत्त इति विकल्परूपप्रतीतिमादाय उपताया अत्र वाच्यम् ; स्वप्रकारतायां सत्त्वावच्छिन्नत्वस्यासद्वृत्तित्वस्य वा निवेशात् । धीविषयत्वं तु यथाश्रुतमेव । तेन स वा परस्परवृत्त्यन्वयेन न विरोधः । अप् समीपे आधीयतेऽस्मिन्विद्युपाधिरिति व्युत्पत्त्यभिप्रायेण व्याचष्टे—उपाधिरकाधेयत्वासत्त्वो भेदोऽर्थाख्यतो व्याचष्टे—त्रैकालिकनिषेधोऽत्यन्ताभाव इति । ननु—त्रैकालिकनिषेधपदेनात्यन्ताभावविवक्षितत्वाभावात् त्रैकालिकनिषेधपदोपस्थाप्याभावे त्रैकालिकनिषेधपदस्य सदातनो निषेधपदस्य चान्योन्याभावमिच्छाभावरूपः संसर्गाभावोऽर्थ इति मत्वा नित्यसंसर्गाभावात्त्रैकालिकनिषेधपदस्य विवरणं युज्यते, उक्तशङ्काद्वयाप्रसारादिति—वाच्यम् ; कपालादिनिष्ठभेदध्वंसादिप्रतियोगिमलमादाय सिद्धसाधनं स्यात् अतस्त्रैकालिकेत्युत्तरपक्षिपर्यालोचनेन निषेधपदार्थं अभावत्वावच्छिन्ने त्रैकालिकपदेनैव भेदध्वंसादिवारकविशेषण-

१. सप्तम्यन्तपदसमभिव्याज्जनज्योत्यन्ताभावबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्चेह नाने'ति श्रुतेरलन्ताभावापत्तिमिथ्यात्वसमर्पण एव सामर्थ्यात् द्वितीयमिथ्यात्वमलन्ताभावापत्तिमेव निर्वचनीयमित्यपि नेहेति श्रुतिनिर्देशेन सूचितमिति, अल्यन्ताभावापत्तिमेव मिथ्यात्वं वक्तव्यमिति निर्वन्धाभावाच्चेति ५५०॥

यस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानिः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनं, व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य बाध्यत्वेन

सिद्धिव्याख्या ।

नव्यत्वन्ताभावप्रतियोगिनस्तदप्रतियोगिनश्च स्वदेशकालसंबन्धयोश्च प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसंबन्धेन सहस्रेणासत्त्वत्वाङ्गीकारान् । नचैवं—प्रतिपन्नोपाधाविति व्यर्थं विशेषणम्, सर्वत्रेत्यनेनैव तद्भा-
नादिति—वान्यम् : प्रतिपन्नोपाधावित्यनेनैव तस्य विवक्षितत्वादिति ध्येयम् । ननु—त्रैकालिकनिषेधः
किं तात्त्विकः ? उत प्रातिभासिकः ? आहोस्विद्व्यावहारिकः ? इति त्रिधा विकल्पनं मनसि निधायाह—
नन्विति । अद्वैतहानिरिति । तथाच ततो भीतेन त्वया त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वं नाङ्गीकर्तव्य-
मिति ध्येयम् । द्वितीये त्वाह—प्रातिभासिकत्व इति । आगन्तुकदोषप्रयुक्तमानत्वमित्यर्थः । तथा च
षट्पति षट्प्रतियोगिकनिषेध इव प्रपञ्चवति ब्रह्मण्यन्यत्र वा तत्प्रतियोगिकनिषेधः आगन्तुकदोष-
प्रयुक्तमानरूपाध्यास एव त्वन्मते पर्यवसित इति प्रपञ्चे तादृशनिषेधप्रतियोगित्वं साधयतस्तत्र न तत्र
स्वाभिमतमिध्यात्वसिद्धिः । अतएव प्रपञ्चसत्यत्ववादिना मिध्यात्वं साधयन्तं प्रति सिद्धसाधनमर्थो-
न्नेरोद्घाटनं वा लुकरनिति भावः । तृतीयं दूषयति—व्यावहारिकत्वेऽपीति । तस्य बाध्यत्वेनेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ध्वंसादिप्रतियोगित्वनादाय सिद्धसाधनं स्यादतस्त्रैकालिकेति । अद्वैतहानिः 'नेह नाने'त्यादिभुविबोधितस्य ब्रह्म-
णि दृश्यसामान्याभावस्य विरोधः । सिद्धसाधनमिति । कपाले घटो नाम्नीत्यादिभने प्रागतिवन्त्यावन्ताभावस्य
लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

काल इति प्रतीतेः, तस्य चासंभव इत्युक्तत्वादिति—चेन्नः लिङ्गालम्बकभावेन तत्त्ववृत्तिरिति कालादिति तत्त्ववृत्ति-
त्रैकालिकपदस्यावच्छिन्नवृत्तिकाम्बत्वावच्छिन्ने लक्षणाया आदर्शकार्येण तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
मनसिच्छिन्ने लक्षणेविता । निषेधपदसामान्योक्त्याभावविचार्यते षट्पते लक्षणापक्षा तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
दुरुत्तरित्वमिदमाह । प्रकृते विवरणभूतास्त्वन्ताभावपदार्थषट्पते मिलितस्यपि अस्मिन्तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
कालवच्छिन्नवृत्तिकत्वाद् व्युत्पत्तिः । विप्रतिपत्तिप्राकारवन्तरे तु स्वतन्त्रतुल्यः सर्वव्यापिप्रमाणवृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
मन्तावन्तस्यपदार्थधुत्तरतया व्याप्यार्थस्य निषेधपदस्यैव लक्षणा रसस्येवार्थवृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
दपूर्वपरिविरोधोऽर्थत्वत्वम् ॥ नन्वेवं—त्रैकालिकत्वे निषेधे 'नन्वि'त्यादिभुविबोधितस्य ब्रह्म-
व्यावहारिकस्य च ज्ञानवाच्यत्वेन ज्ञानोत्तरकारेऽत्ययेन त्रैकालिकत्वं तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
ध्वंसे तु तत्त्ववृत्तिः स्रुट्येति—चेन्नः त्रैकालिकत्वं हि भूतवृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
तथाच तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
लोचनेन व्यावहारिकत्वात् तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-
वित्पत्त्यर्थेनैव तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्तिरिति तत्त्ववृत्ति-

तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया अर्थान्तरं, अद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च तत्प्रतियोगिनः प्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं च स्यादिति—चेन्न; प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वाभिप्रेतस्य तात्वि-

सिद्धिव्याख्या ।

घटादितुल्यतया प्रपञ्चनिषेधस्यापि निषेधवाध्यत्वं, अन्यथा दृश्यत्वादेस्तत्रैव व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितयेति । त्वया समसत्ताकयोरेव विरोधस्वीकारादिति भावः । अर्थान्तरमिति । ध्यावहारिकप्रतियोगिमिति व्यावहारिकतदत्यन्ताभावसाधने बाधोऽपि बोध्यः । तृतीयपक्षे दूषणान्तरमाह—अद्वैतश्रुतेरिति । तत्रैव दूषणान्तरमाह—तत्प्रतियोगिन इति । निषेधप्रतियोगिन इत्यर्थः । ननु—किं पारमार्थिकत्वेऽप्रातिभासिकत्वे सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रयोजकमभिप्रेतम् ? किं वा विमतः प्रपञ्चः पारमार्थिकः, अप्रातिभासिकत्वे सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वादिति साधनमभिप्रेतम् ? नाद्यः; त्वदुक्तप्रयोजकं विनापि ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वेन व्यभिचारात् । न द्वितीयः; व्याप्तिग्रहस्थलाभावात् । न च—अन्वयव्याप्तिग्रहस्थलाभावेऽपि निर्धर्मकब्रह्मणो व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्थलत्वं संभवतीति—वाच्यं; पारमार्थिकस्वरूपे ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वरूपसाध्याभावस्यासंभवेन तस्य व्याप्तिग्रहस्थलत्वायोगात्, निर्धर्मकत्वेनैव हेत्वभावानधिकरणत्वावेति—चेन्न; रूप्यादेरेव व्यतिरेकदृष्टान्तत्वसंभवात् । रूप्यादौ पारमार्थिकत्वाभाववति व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारवारणायाप्रातिभासिकत्वेति विशेषणं, शुक्तिरूप्यादौ चोक्ताप्रातिभासिकत्वरूपविशेषणविरहप्रयुक्तविशेष्याभावोऽस्त्येवेति न व्यभिचारः । न च—साध्यवति ब्रह्मणि हेतोरभावादसाधारण्यमिति—वाच्यम् ; वास्तवासाधारण्यस्य सतोऽप्यप्रतिबन्धकत्वात्, नहि साध्यवति वृत्तिमात्रेणासाधारण्यं, किंतु सर्वनिश्चितसाध्यव्यावृत्तत्वेन हेतोर्ज्ञानाद्ब्रह्मणस्त्वन्मतेऽज्ञेयत्वेन साध्यवत्तयाऽनिश्चयादिति भावः । प्रथ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विषयत्वेन सिद्धसाधनमित्यर्थः । व्यावहारिकत्वे ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वे । तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्याबाध्यत्वेऽपि तदधिकरणे संभाविततया । अर्थान्तरं प्रपञ्चे सत्यत्वविरोधिमिथ्यात्वसिद्धिरूपात् प्रकृतानुमानप्रयोजनादान्यस्य साध्यसिद्धिमात्ररूपप्रयोजनस्य सिद्धिः । अद्वैतश्रुतेः 'नेह नाने'त्यादिश्रुतेः । अतत्त्वावेदकत्वं बाध्यविषयकत्वरूपम् । तत्प्रतियोगिनो व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनः । पारमार्थिकत्वमिति । समानसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधादभावस्य व्यावहारिकत्वे प्रतियोगिनः प्रातिभासिकत्वासम्भवेन पारमार्थिकत्वेनेव बलात्स्यादिति भावः । ब्रह्माभिन्नत्वात् ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नत्वात् । निषेधस्य प्रपञ्चात्यन्ताभावत्वविशिष्टतादात्म्या-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

अनुपपत्तिः । कपाल इति । प्रातीतिकपदार्थाभ्युपगन्तुपरमते इत्यादिः ।—ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वे इति । एवं तात्त्विकत्वमाध्यत्वं प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानाभ्यवाध्यत्वं बोध्यम् । ब्रह्मणि व्यावहारिकप्रपञ्चाभावस्यापि परेणानभ्युपगमात् विप्रतिपत्त्या संशयकोटितया जिज्ञासितत्वसंभवात् अजिज्ञासिताभिधानरूपार्थान्तरासंभवाच्च व्याचष्टे—अर्थान्तरमिति । प्रयोजनादिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः । अतत्त्वं तद्धर्मिकतदभाववत्त्वम् । तदावेदकत्वं नोक्तश्रुतेरापद्यत इत्यत आह—अतत्त्वावेदकत्वमिति । बाध्यविषयकत्वं तदाश्रयज्ञानजनकत्वम् । भ्रमत्वं तत्कारणत्वं व्यापारानुबन्धिनी वा विषयता । इदं च दूषणं प्रातिभासिकत्वत्वेऽपि बोध्यम् ।—प्रातिभासिकत्वासंभवेनेति । ब्रह्मज्ञानान्यावाध्यत्वादिति भावः । प्रपञ्चनिषेधस्य ब्रह्माभिन्नत्वं यदि भेदसहितं, तदा प्रपञ्चेऽपि तादृशस्य ब्रह्माभेदस्य सत्त्वात् प्रपञ्चतुल्यतया तस्य व्यावहारिकत्वापत्तिरत आह—ब्रह्मस्वरूपात्यन्ताभिन्नत्वादिति । यद्वा ब्रह्माभिन्नत्वं यदि भेदसहिष्णु तदा ब्रह्माभिन्नस्य तात्त्विकवस्तुनः प्रपञ्चाभावस्य सत्त्वे कथं नाद्वैतहानिरित्यत आह—ब्रह्मेति । नन्वेवं ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावविशिष्टबुद्धेर्नेहेत्यादिश्रुतिजन्याया अनुपपत्तिः, भेदस्यापि तत्र प्रयोजकत्वादित्यतो व्याचष्टे—

कत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वम् । नच तात्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्विकत्वापत्तिः; तात्वि-

सिद्धिव्याख्या ।

मपक्षमादाय समाधत्ते—प्रपञ्चेति । प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतं यद्ब्रह्म तदभिन्नत्वान्निषेधस्येत्यर्थः । नाद्वैते-
ति । तथाच ततो निर्भीतेन मया त्रैकालिकनिषेधस्य तात्विकत्वमङ्गीकार्यमेव । ननु—प्रपञ्चभ्रमार्थमधिष्ठा-
नब्रह्मणः स्फुरणस्यावश्यकतया ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चभ्रमासंभव—इति चेन्न; सत्त्वा-
दिनाऽधिष्ठानाभिन्ननिषेधप्रकाशेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादिनाऽप्रकाशनात्तत्संभवात् । न च—त्वन्मते प्रपञ्च-
निषेधत्वादेर्ब्रह्मातिरिक्तत्वे निर्विशेषत्वहानिप्रसङ्गेन ब्रह्ममात्रत्वमेवेति—वाच्यम् ; ब्रह्ममात्रत्वेऽप्यध्यासा-
धिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानत्वेऽपि प्रपञ्चनिषेधत्वादिनाऽप्रकाशेन तस्मिन् प्रपञ्चभ्रमोपपत्तेः । न च—
ब्रह्मणो वियदादिभावरूपप्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधानतिरिक्तत्वे घटादिप्रतियोगिकत्रैकालिकनि-
षेधवदनुपलब्धिप्रमाणकत्वापातेन भावरूपत्वाभावप्रसङ्गः, भावप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्यानुप-
लब्धिप्रमाणकत्वादित्येवमादिति—वाच्यम् ; निषेधसमसत्ताकप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधत्वस्योपाधित्वेन
तादृशघटप्रतियोगिकनिषेधस्यानुपलब्धिप्रमाणकत्वादित्येमेऽपि, प्रपञ्चस्य निषेधभिन्नसत्ताकत्वेन तादृश-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पक्षस्वरूपस्य । तथाचोक्तविशिष्टरूपेण निषेधस्य बाध्यत्वात् केवलरूपेण ब्रह्मात्यन्ताभेदात्ताद्वैतहानिरिति भावः ।
तात्विकत्वापत्तिरिति । अन्यथा मिथ्याप्रतियोगिकत्वेनाभावत्वापि मिथ्यात्वापत्तिः, निरूपकस्य मिथ्यात्वे निरु-
प्यस्य सत्यत्वासंभवात् । नहि शुक्तिरूप्यादेः सादृश्यादिकमप्रातिभासिकम्, किंतु प्रार्तातिकेन शुक्तिरूप्यादिना निरु-
प्यत्वात् प्रार्तातिकमेवेति भावः । उक्तविशिष्टरूपस्यैव मिथ्याप्रतियोगिनिरूपितत्वान्मिथ्यात्वम्, केवलरूपस्य तु ब्रह्मण
उक्तनिरूपितत्वाभावाच्च मिथ्यात्वम् । अतएव शुक्तिरूप्याद्यभावोऽप्यधिष्ठानचिद्रूपः प्रार्तातिकप्रतियोगिनिरूपितत्व-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

निषेधस्येति । ननु विशिष्टरूपस्य निषेधस्य निर्धर्मकद्रव्यरूपालम्बनाभेदात्ताद्वैतहानिरिति भावः । केव-
लरूपेण निर्धर्मकद्रव्यरूपेण । ननु तात्विकाभावप्रतियोगित्वे तात्विकत्वव्याप्तिस्तथावेव तेन तदापत्तिः सुकरा, तत्र तु
नैव सिद्धा, अप्रयोजकत्वशङ्काया दुर्वारत्वादित्यत आह—अन्यथेति । प्रपञ्चस्य तात्विकत्वाभावे इत्यर्थः । नस्य
मिथ्यात्वेनेति शेषः । अभावस्य प्रपञ्चाभावस्य । सत्यत्वासंभवादिति । यत् यत्किञ्चिन् तत् तत्तत्मानसत्ताकमिति व्याप्ते-
रिति भावः । इमां व्याप्तिमेव ग्राहयति—नहीति । एवं चैतद्याह्याऽप्रयोजकत्वशङ्काविरातेन प्रपञ्चाभावस्य तात्विक-
त्वोपगमे प्रपञ्चस्य तात्विकत्वापत्तेः संभाविततया तदभावस्य तात्विकत्वोपगमनासंभव इति मूलशङ्काय इति भावः ।
नन्वेवं दृष्टिरजते प्यभिव्यक्तिरेषाऽसाक्षात्तन्माधानमवगतम्, उच्यते प्रपञ्चे तात्विकत्वापत्तेर्दृष्टतयोक्तव्यभिव्य-
क्त्याभिव्यक्तिरत्वात्, निरूप्यस्य निरूपकत्वमसत्ताकत्वमित्येन दृष्टिरूपस्य तात्विकत्वप्रतिभयेन तदभावमन्वयतात्विकत्वेन
तत्र तात्विकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्यस्यैवामयेन प्यभिव्यक्तिरसंभवात्केलाद्वैत तन्माधानमाह—उक्तविशिष्टरूपस्यै-
वेति । प्रपञ्चाभावत्वमितिदृष्टव्येत्यर्थः ।—मिथ्यात्वमिति । रूपेण इति शेषः । केवलरूपस्य तादृशभावत्वोपल-
ब्धिताभावस्य । न मिथ्यात्वमिति । आपत्तेरिति शेषः । अयं भावः—यत् येन रूपेण यत्किञ्चिन् तत् तेन रूपेण तुल्य-
मानसत्ताकम्—इत्येव व्याप्तिः, न तु रूपापत्तिः । अन्यथा न व्याप्त्या न प्रपञ्चादिव्यवृत्तिप्रयोजकव्याप्याभावप्रयोजक-
त्वशङ्काभ्युदासः । प्रपञ्चस्य तात्विकत्वमनुपगम्य मिथ्यात्वोपगमेऽपि तन्निरूप्यतानवच्छेदकवैतन्मतेन तदभावस्य मिथ्या-

१ यत् भगवताऽस्तीतिस्वरूपाभावस्य भगवत्तत्त्वमिदंविशेषादन्वयताद्वैत इति—उक्तमप्युक्तं, केनेन ग्राहयति ;
उत्तररूपस्य निषेधप्रकारेण प्रतियोगित्वेत्वात् अभाववद्विशिष्टत्वं तथाच । प्रपञ्चाभावप्रतिपक्षेन प्रपञ्चव्याप्तिरिति । तद्वि-
निर्विशेषमद्वैतेऽपि भगवते न प्रपञ्च साक्षात्तन्मिथ्यात्वः पर्यवेष्टेः, यद्वैत ' मिथ्यात्वम् ' नैतन् साक्षात्तन्मिथ्यात्वम् । इति
कारिकायांऽपि पर्यवेष्टेः, तन्मात्राः शङ्काया अप्रवृत्तिरिति गम्यम् ।

काभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारात् । अतात्त्विक एव वा निषेधोऽयम् । अता-

सिद्धिव्याख्या ।

द्रूपयति—तात्त्विकेति । अतात्त्विक एवेति । तथाच हेतोरसिद्धिः, न वाऽद्वैतहानिः, तस्य ब्रह्ममित्र-
त्वेऽपि मिथ्यात्वादिति भावः । ननु—अतात्त्विकत्वेऽपि तस्य प्रातिभासिकत्वे तत्पञ्चोक्तदोषतादवस्थम्—
इत्याशङ्क्याह—अतात्त्विकत्वेऽपीति । तथाच न तत्पञ्चोक्तदोषावकाश इति भावः । तर्हि कीदृक् ?

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टरूपेण प्रातीतिकः, अधिष्ठानतावच्छेदकशुक्तवच्छिन्नरूपेण प्रातीतिकप्रतियोग्युपलक्षिताभावत्वविशिष्टेन
ध्यावहारिकः, तात्त्विकस्तु केवलविद्रूपेणेत्याशयेन समाधत्ते—तात्त्विकेत्यादि । व्यभिचारात् योयस्तात्त्विक-
स्वरूपभावप्रतियोगी स तात्त्विक इति व्याप्तौ व्यभिचारात् । तथाच 'निरूपकं निरूप्यतावच्छेदकविशिष्टसमस्तत्ताक-
मेवेति व्याप्तिनांसाकं क्षणिकरीति भावः । ननु—तर्ह्येकाधिकरणे भावाभावयोरसमस्तत्ताकत्वाव्यावहारिकस्य घटादेः
प्रकृतानुमानात् प्रातीनिकाभावो वाच्यः, तथाच सिद्धसाधनं तदवस्थम्, तस्मात्तात्त्विक एवाभावो वाच्यः—तत्राह—
अतात्त्विकत्वेऽपीति । अत्यन्ताभावत्वरूपेणाभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तेनैव रूपेण प्रतियोगिविरोधित्वेन विरो-
धभङ्गार्थं प्रतियोगिभिरसत्ताकत्वभावत्वाकाङ्क्षितम्, तदस्वीकृत्य केवलब्रह्मरूपेण भिन्नसत्तास्वीकारस्य व्यर्थत्वेना-
भावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वस्वीकारो व्यर्थः, भावाभावयोरैकाधिकरणे समस्तत्ताकत्वे तु न दोष इति स्वप्नगततदभावदृष्टा-

लघुचन्द्रिकाया विड्डलेशोपाध्यायी ।

तापतिविरहेण तात्त्विकत्वोपगमसंभवाद्, तत्प्रतियोगितया प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्त्यसंभवाद् । एवं शुक्तिरजते व्यभिचारो-
ऽपि संभवत्येव; तस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्विरूपकानवच्छेदककेवलरूपेण तदभावस्य तात्त्विकत्वोपगमसंभवेन तत्र तात्त्विकाभाव-
प्रतियोगित्वरूपव्याप्यस्य सत्ताद्, तात्त्विकत्वरूपव्यापकस्य चासत्तादिति । उक्तव्याप्तौ रूपनिवेदो युक्तिमाह—अतएवेति ।
उक्तव्याप्ते रूपघटितत्वादेहेत्यर्थः । तस्मात् रूपघटितत्वे तु शुक्तिरूप्याभावस्य तत्त्वेन प्रातीतिकशुक्तिरूप्यनिरूप्यत्वेन प्राती-
तिकत्वे रूपान्तराणां तथात्वाद् व्यावहारिकत्वात्तात्त्विकत्वे न स्याताम् । ब्रह्मज्ञानान्ध्यावस्थत्वरूपप्रातीतिकत्वस्य तदवाध्य-
त्वविशिष्टवाध्यत्वरूपव्यावहारिकत्वेन अवाध्यत्वरूपतात्त्विकत्वेन च विरोधादिति शुक्तिरूप्याभावत्वेनापि प्रातीतिकत्वानुपगमे
उक्तव्याप्तौ व्यभिचार इति भावः—चिद्रूपोऽपीति । अनेन तात्त्विकत्वयोग्यदोषाः—निरूपितत्वेति । निरूपित-
त्वावच्छेदकेत्यर्थः ।—विशिष्टरूपेणेति । प्रतियोगितासंभवेन शुक्तिरूप्यविशिष्टाभावत्वविशिष्टरूपेणेत्यर्थः । रूपघटित-
वक्ष्यमानव्याप्तौ व्यभिचारसंभवाद् व्यावच्छेद—व्यभिचारादिति । व्याप्ताविति । प्रपञ्चतात्त्विकत्वापादिकायामिति
दोषः । एवं च प्रपञ्चस्य तात्त्विकभावप्रतियोगित्वेऽपि न तात्त्विकत्वापत्तिरिति भावः । ननु तथापि यन् यदनेनविशिष्टनि-
रूपकं तद् तदनेनविशिष्टसमानसत्ताकं यथा शुक्तिरूप्याभावत्वविशिष्टनिरूपकं शुक्तिरूप्यं प्रातीतिकमिति व्याप्तौ न व्यभि-
चार इत्यत आह—तथाचेति । प्रपञ्चतात्त्विकत्वापादकोक्तव्याप्तौ व्यभिचारे चेत्यर्थः ।—न क्षतिकरीति । प्रपञ्चाना-
वस्य केवलब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वोपगमान् तद्रूपस्य च प्रपञ्चनिरूप्यतानवच्छेदकतया प्रपञ्चे केवलब्रह्मरूपविशिष्टनिरूपक-
त्वरूपस्य केवलब्रह्मरूपसमाधिनिरूपकत्वरूपस्य वा आपादकत्वानावेन तात्त्विकत्वपर्यवसिततत्त्वसमस्तत्ताकत्वापत्तेरसंभवादिति
भावः । तर्हि प्रपञ्चाभावस्यातात्त्विकत्वोपगमे । अवतारिकोक्ततात्त्विकत्वपर्यं द्रूपयति—अत्यन्ताभावत्वरूपेणेति ।
प्रपञ्चविशिष्टात्यन्ताभावत्वरूपेणेत्यर्थः । प्रतियोगी प्रपञ्चः । विरोधभङ्गार्थं ब्रह्मरूपैकाधिकरणश्रुतिज्ञानपत्त्यर्थ—प्रति-
योगिभिन्नेति । प्रतियोगिसत्ताविलक्षणेत्यर्थः । तेनैव रूपेणेत्युच्यते । तथाच व्यावहारिकसत्ताकप्रपञ्चे ब्रह्मणि प्रपञ्चानाव-
त्वविशिष्टस्य व्यावहारिकसत्ताया असंभवाद् पारमार्थिकसत्तवं स्वीकार्यमित्यर्थः । केवलब्रह्मरूपेण । प्रतियोगिविरोधितान-
वच्छेदकेनेति दोषः । भिन्नसत्ता पारमार्थिकसत्ता । व्यर्थत्वेनेति । तावतापि प्रपञ्चाभावत्वविशिष्टस्य प्रपञ्चवत् ब्रह्म-
द्वित्वानुपगमेरिति भावः । पारमार्थिकत्ववैयर्थ्यं तन्निर्वहकब्रह्मरूपत्वोपगमोऽपि नावश्यक इत्याह—अभावस्येति । कथं
तर्हि व्यावहारिकप्रपञ्चतदभावत्वावच्छिन्नयोः ब्रह्मरूपैकाधिकरणे सत्त्वमेव आह—भावाभावयोरिति । न दोष इति ।

१ एवंभावात्पारमार्थिकत्वेऽभावत्वविशिष्टतामत्प्राप्तयेन व्यभिचारसंभवाभावस्य निषेधपक्षेऽप्यत्र सत्तामगतादवस्थादि-
रिति, तत्र पक्षे तत्राप्यादितिरूपनिरूप्यतामत्तरूपत्वं न संगतमिति सूचितम्—इति ।

त्विकत्वेऽपि न प्रातिभासिकः, किंतु, व्यावहारिकः । नच—तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वा-

सिद्धिव्याख्या ।

इति पृच्छति—किंलिति । उत्तरमाह—व्यावहारिक इति । नच तर्हीति । निषेधस्य व्यावहारिकत्वे इत्यर्थः । निषेधस्य बाध्यत्वेनेति । अध्यस्तत्वे सत्यागन्तुकदोषाजन्यत्वस्य भवता व्यावहारिकशब्दार्थत्वेन स्वीकृतस्य ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वस्वीकारादित्यर्थः । यथा जीवे ईशप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य स्वप्रतियोगिभूततदभेदपारमार्थिकत्वाविरोधित्वं, तथा प्रपञ्चप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकनिषेधस्य बाध्यत्वावश्यभावेन स्वप्रतियोगिभूतप्रपञ्चपारमार्थिकत्वाविरोधित्वं संभवति; तथाच स्वसिपाधयिपितमिध्यात्वशरीरप्रविष्टनिषेधस्य व्यावहारिकत्वमङ्गीकुर्वतस्तत्र स्नानमिमतार्थसिद्ध्याऽर्थान्तरमिति भावः । यदि निषेधस्य बाध्यत्वं स्वप्रतियोगिपारमार्थिकत्वाविरोधि स्यात्, तदा स्वप्रार्थस्य स्वाग्रनिषेधेन सह बाधो न स्यात्; बाध्यमानविषेधगतबाध्यत्वस्य तत्रापि स्वप्रतियोगिगतपारमार्थिकत्वाविरोधित्वस्य वक्तुं शक्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

न्तेन वक्ष्यत इति भावः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वात् निषेधसत्तापेक्षया प्रतियोगिनोऽधिकसत्तायामविघातकत्वात् । निषेधस्य पारमार्थिकत्वे सत्येव प्रतियोगिनोऽपारमार्थिकत्वमायाति; भावाभावयोरैकाधिकरणे पारमार्थिकत्वासंभवात्, अतएव स्वसमानाधिकरणस्वाधिकसत्ताकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्, नतु स्वाधिकसत्तावधिति-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तयोर्विरोधस्यैवानुपगमादिति भावः । तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वं तात्त्विकवृत्तित्वम्, तत्र च न बाध्यत्वं हेतुः, न वातस्यार्थान्तरहेतुत्वेत्यतो व्याचष्टे—तात्त्विकत्वादि । निषेधस्य सत्त्वापेक्षया प्रपञ्चनिषेधोऽप्यव्यावहारिकसत्त्वापेक्षया । प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य । अधिकेति । व्यावहारिकसत्ताधिका च पारमार्थिकत्वेति भावः । अविघातकत्वात् तद्विरहाप्रयोजकत्वात्, एकाधिकरणे प्रतियोगिनिष्ठं पारमार्थिकत्वाभावं प्रत्यभावनिष्ठपारमार्थिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः । तदाह—निषेधस्येति । पारमार्थिकत्वं ब्रह्मवदबाध्यत्वं । मौलमर्थान्तरं पूर्वं व्याख्यातमेवात्र बोध्यम् । नन्वेवं ब्रह्मणस्तालिकाभावासत्त्वेन तालिकत्वात् स्वसमानाधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रातीतिकाभावमादाय तालिकब्रह्मसाधारणत्वात् तस्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः । अतालिक एव मिथ्यापदप्रयोगेणातालिकवृत्तेर्भस्यैव तदर्थतावच्छेदकत्वादित्यत आह—अतएवेति । प्रतियोग्यपारमार्थिकत्वेऽभावपारमार्थिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मणोऽप्यपारमार्थिकत्वापत्तिः । तत्साधारणस्य स्वाधिकसत्तावधितस्यैव मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वं च स्यादिति भावः—स्वसमानेति । इदं च न पारमार्थिके संभवति; तदधिकसत्ताया अप्रसिद्ध्या तदधिकसत्ताकस्य तदभावस्याप्रसिद्धेः । अतो नास्य मिथ्यापदार्थतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु स्वसमानाधिकरणभावे पारमार्थिकाप्रतियोगिकत्वनिवेशेनापि मिथ्यात्वस्य तालिकव्यावृत्तलसंभवात् स्वाधिकसत्ताकत्वनिवेशोऽनावश्यकः । न चैवं—स्वसमानाधिकरणत्ववैयर्थ्यम्, पारमार्थिकाप्रतियोगिकाभावप्रतियोगित्वस्य सिद्ध्यापि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वोन्मूलनसंभवेनार्थान्तरनिरासादिति—वाच्यम्; स्वाधिकरणकपालाद्यवच्छेदेन पारमार्थिकत्वेऽपि घटादेः पारमार्थिकत्वाव्याप्यवृत्तिसामुपगम्य स्नानाधिकरणतन्त्वादौ तस्य प्रातीतिकृतया तदवच्छेदेन तदभावस्य पारमार्थिकाप्रतियोगित्वोपगमसंभवेनार्थान्तरावधारणात् । स्वसमानाधिकरण्यनिवेशे तु तस्य पारमार्थिकाप्रतियोगित्वे स्वाधिकरणावच्छिन्नलपयंबसायितया घटादेः स्वाधिकरणावच्छेदेन पारमार्थिकत्वे तादृशतदभाववत्त्वाभावप्रतियोगित्वस्यासंभवेन तादृशप्रतियोगित्वसिद्धेः स्वाधिकरणावच्छेदेनापि पारमार्थिकत्वविरोधितया अर्थान्तरवारणादित्याशङ्का निरस्यति—नत्विति—तादृशेति । स्वसमानाधिकरणपारमार्थिकाप्रतियोगिकेत्यर्थः । शुक्तिलस्य व्यावहारिकत्वादिति भावः । सिद्धान्ते व्यावहारिकादितादृशभावप्रतियोगित्वज्ञानदशायां शुक्तिवत्तेऽपि मिथ्यात्वव्यवहारस्येष्टतया प्रातीतिकेत्युक्तम् । मिथ्यात्वव्यवहारादिति । तथाच तत्र तद्व्यवहारापत्तिः । स्वाधिकसत्ताकत्वनिवेशे तु प्रातीतिकाभावस्य व्यावहारिकशुक्तिलन्यूनसत्ताकतया तदा तत्र तद्व्यवहारापत्तिर्निति भावः ।

विरोधित्वादर्धान्तरमिति—वाच्यम् : स्वामार्थस्य स्वाम्रनिपेधेन बाधदर्शनात् । निपेधस्य बाध्यत्वं पार-
मार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्नम् किंतु निपेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम् : प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वात्

सिद्धिव्याख्या ।

त्वान् । अतो निपेधस्य बाध्यत्वं प्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्नमित्याह—स्वामार्थस्येति ।
तर्हि किं तन्नं ? इति पृच्छति—किन्त्विति । उत्तरमाह—निपेधेति । तदर्थस्तु असमसत्ताकत्वं
समसत्ताकनिपेधप्रतियोगित्वाभावः । एवञ्च फलितमाह—प्रकृते चेति । चशब्दः समुदायार्थः । त्रैका-
लिकनिपेधतत्प्रतियोगिनोः स्वामार्थतन्निपेधयोश्च तुल्यासत्ताकत्वान् त्रैकालिकप्रपञ्चनिपेधस्वामार्थाभा-
वयोः गतस्य निपेधसत्ताकत्वस्य स्वप्रतियोगिगतपारमार्थिकत्वविरोधित्वमस्त्येवेति नार्थान्तरतेति भावः ।
अत एव जीवे ईशप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य स्वप्रतियोगिभूततदभेदगतपारमार्थिकत्वाविरोधि-
त्वमप्युपपद्यते : निपेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्य भेदे सत्त्वेन, तत्प्रतियोगिकभेदे तदपेक्षया न्यूनसत्ताक-
त्वस्याविरोधित्वप्रयोजकस्य सत्त्वादिति द्रष्टव्यम् । न च—स्वप्रदृष्टार्थस्य ज्ञातव्यबाधानुभवात् तस्य बाध्यत्वं,
येन तत्ताधारणं बाध्यताप्रयोजकं कल्पनीयं त्वान् : न हि स्वप्रदृष्टत्वमात्रेण बाध्यत्वं, आत्मादेरपि
बाधापत्तेरिति—वाच्यम् ; बाध्यताप्रयोजकतुल्यसत्ताकत्वे विद्यमाने सति, तस्यापि बाधावश्यंभावेन
स्वामार्थतत्प्रतियोगिकाभावौ बाधितावित्यनुभवबलेन चाबाधानुभवस्य भ्रमत्वकल्पनावश्यंभावादिति ॥
ननु—प्रतियोगितन्निपेधयोस्तभयोरपि व्यावहारिकत्वाङ्गीकारे तुल्यसत्ताकत्वप्रयुक्तत्वविरोधादिदानीम-
न्यतरमात्रसत्त्वप्रसङ्ग इति शङ्कते—नचेति । अन्यतरनिपेधेऽन्यतरसत्त्वस्यलं प्रदर्शयन् प्रकृते नान्यतरसत्त्व-
मिति परिहरति—यत्रहीत्यादिना । तुल्यत्वादिति । नन्वेवमपि त्रैकालिकनिपेधस्य बाध्यत्वे प्रतियो-
गित्वापत्तिर्द्वारा, यथोदाहृतजतादौः यत्र हि प्रतियोगिसत्त्वं विना निपेधस्य निपेधोऽनुपपन्नः, तत्र
निपेधस्य निपेधे प्रतियोगिसत्त्वमित्यपि संभवान्—इति चेन्मैवम् । तथात्वे प्रागभावप्रतियोगिसत्त्वं विना

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तन्नेव ; प्राचीनिकतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातेऽपि शुक्तित्वादौ निध्यात्वाव्यवहारादिति भावः । स्वामार्थस्य
स्वमे आरोपितत्वं गजदेः । स्वाम्रनिपेधेन स्वमे आरोपितमभावनादाय । बाधदर्शनात् निध्यात्वव्यवहारदर्श-
नाद् । न तन्नं न व्याप्यन् । न्यूनतेति । निपेधसत्त्वतुल्यते । प्रकृते प्रपञ्चतत्त्वानां अधिकरणनिपेधयोः । तुल्यस-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

एवं च प्रपञ्चनिपेधस्य व्यावहारिकत्वोपपत्तेः यथास्तुतिभ्यास्तत्त्वार्थे मूले इत्यनर्थान्तरदर्श । स्वाधिकरणकल्पयितुमि-
भ्यास्तत्त्वार्थे तु बाध एव दृश्यमित्यवश्यम् । स्वमेतत्त्वार्थदर्शयितुमिभ्यास्तत्त्वार्थे—स्वमे आरोपितत्वेति ।
निपेधबाधनपदोपेक्षार्थकत्वा निपेधेन बाधदर्शनमित्यन्वितमते व्याचष्टे—स्वाम्रनिपेधेनेत्यादि । आदाय
तत्प्रतियोगितां स्वाम्रजटां चेत्याह । व्यवहारदर्शनादिति । तथाच निपेधकत्वस्य प्रतियोगित्वमधिकरणता-
विरोधित्वे तत्प्रत्वे तादात्म्यवहातुपपत्तिः । स्वाम्रजटास्य बाध्यत्वेन तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रजटा परमार्थिकत्वम-
वेन तदधिकरणकल्पयितुमिभ्यास्तत्त्वार्थे संभवाति भावः । तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रजटास्य बाध्यत्वेन तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रजटा परमार्थिकत्वम-
पादकत्वा निपेधबाधनत्वेन प्रतियोगित्वमधिकरणताविरोधित्वमनेह संभवेन विट्टलेशोपाध्याय्युपहितगौडब्रह्मानन्दीयुता, अतो
व्याचष्टे—न तन्नं न व्याप्यमिति । शब्देन बाधनमाह—निपेधस्येति । परमार्थिकत्वविरोधित्वे तत्प्रतियोगि-
नेति शेषः । नन्वेवमपि स्वाम्रजटास्य बाधनत्वेन तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रजटास्य बाध्यत्वेन तत्प्रतियोगिनः स्वाम्रजटा परमार्थिकत्वम-
निध्यात्वव्यवहारादिति, प्रकृतकृतत्वे तदधिकरणार्थः । एवं प्रपञ्चतत्त्वार्थदर्शयितुमिभ्यास्तत्त्वार्थे—स्वमे आरोपितत्वेति

THE JOURNAL OF THE

ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
 OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
 VOLUME LXXV. PART I. 1945
 LONDON: H. K. LEY, LTD., 1945
 PUBLISHED BY THE INSTITUTE
 21, BEDFORD SQUARE, LONDON, W.C.1

THE JOURNAL OF THE
 ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
 OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
 VOLUME LXXV. PART I. 1945
 LONDON: H. K. LEY, LTD., 1945
 PUBLISHED BY THE INSTITUTE
 21, BEDFORD SQUARE, LONDON, W.C.1

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं, यच्च पारमार्थिकनिष्ठं व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वं तदन्यत् यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, तदेव मिथ्यात्वम् । व्यावहारिकः पारमार्थिको वा अयं घटः स्वसमानाधिकरणप्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगीति ज्ञानकाले एतद्वदे मिथ्यात्वव्यवहाराभावात् 'पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकान्यस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगीति ज्ञानकाले इदं मिथ्येति व्यवहाराभावाच्च तदन्यदित्यन्तं प्रतियोगित्वविशेषणम् । ननु—पारमार्थिकत्वनिष्ठमित्यात्वम्, तथा च मिथ्यात्वघटितं मिथ्यात्वमित्यात्माश्रयः, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावरूपं पारमार्थिकत्वमेव घटकमित्युक्तावपि तद्वदितस्य प्रकृतमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वानुपपत्तिः, ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यवैयर्थ्यादिति—चेन्नः धूमप्रागभावादौ धूमादेरिव ज्ञाननिवर्त्यत्वस्योक्तप्रतियोगित्वे विशेषणत्वात्, अविनाशित्वरूपस्य पारमार्थिकत्वस्य प्रकृते निवेशसंभवाच्च । प्रातिभासिकनिष्ठं यत् स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं विनाशिनित्वं यत् अप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तयोरन्यतरत्वं मिथ्यात्व-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

अत्र प्रतियोगितात्यन्ताभावनिवेशे पारमार्थिके ब्रह्मणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वनादाय मिथ्यात्वप्रसङ्गोऽतः तन्निवेशः । तत्र निष्ठान्तानिवेशे स्वादृग्जादौ स्वादृगदभावनादाय मिथ्यात्वानुपपत्तिरतस्तन्निवेशः । परन्तु व्यावहारिकनिष्ठत्वनिवेशो व्यर्थः । व्यावहारिकघटादेर्मिथ्यात्वलेष्टत्वात् प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वज्ञानकालेऽपि तत्र प्रातिभासिकत्वग्रहदशायां दृष्टत्वादित्याशङ्क्य तत्प्रयोजननाह—व्यावहारिक इति । एवं चोक्तज्ञानकाले उक्तग्रहदशायां घटादौ मिथ्यात्वव्यवहारोपपादनाय व्यावहारिकनिष्ठत्वं वैज्ञानिकं, न तु वास्तविकमिति बोध्यम् । एवं पारमार्थिकनिष्ठत्वनिवेशे ब्रह्मण्येव प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वनादायातिव्याप्तिर्यद्यपि तयापि पारमार्थिकनिष्ठत्वमपि वैज्ञानिकमिति सूचनाय पारमार्थिकत्वग्रहदशायां घटादेरेव तत्प्रयोजननाह—पारमार्थिको वायं घट इति । पारमार्थिकस्य ब्रह्मणो व्यावहारिकाभावानभ्युपगमे द्वितीयप्रतियोगितात्यन्तप्रयोजनासंभवात् ज्ञानानिव्याप्तिवारकतयैव तत्सार्थक्यमिति—पारमार्थिकमिति । इदं घटादि । पारमार्थिकान्यस्य व्यावहारिकस्य प्रातिभासिकस्य पूर्वदलेनैव वारणान् । अत्रापि पारमार्थिकनिष्ठत्वं वैज्ञानिकम् । तेन नाप्रसिद्धिः, न वैतदोपपादवस्तुत्वमिति बोध्यम् । विशेषणत्वादिति । तथाच धर्मिनेदाह वैयर्थ्यमिति भावः । ननु ज्ञाननिवर्त्यत्वं, ज्ञानप्रयुक्तवासितेतानान्यविरहप्रतियोगित्वं । तद्वद्वकविरहस्य च प्रकृतमिथ्यात्वघटकविरहेनैक्यान् प्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वरूपतान्ते तदुभयघटकप्रतियोगित्वयोर्धटस्वरूपत्वाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वप्रकृतमिथ्यालक्षणधर्मिणोः कथं नैद इत्यत आह—अविनाशित्वरूपस्येति । किं चोक्तप्रतियोगिताहमान्यन् एकं प्रातिभासिकनिष्ठं प्रतियोगित्वं, अपरं च पारमार्थिकान्यनिष्ठम् व्यावहारिकपारमार्थिकाभावप्रतियोगित्वमवशिष्यते । तथाच लघुत्वान् तदुभयान्यतरत्वमेवोचितम् । पारमार्थिकान्यस्य पारमार्थिकत्वाघटितेन विनाशित्वादिना रूपेण व्यावहारिकपारमार्थिकयोः प्रातिभासिकत्वेन निवेशे अन्योन्याश्रयवैयर्थ्ययोः दृष्टैव नैत्यादायेन निष्कर्षनाह—प्रातिभासिकनिष्ठमिति । विनाशिनित्वमिति । व्यावहारिकप्रातिभासिकान्यतरनिष्ठत्वस्य व्यावहारिकनिष्ठत्वस्यैव वा निवेशेनाप्युक्तदृष्टादारपम-

योगित्वप्रतियोगिकप्रातिभासिकसंभवेन निरुद्धे इति नाप्यपरिति—चेत्पारमार्थिकप्रतिष्ठप्रतियोगितात्वव्यवहारोपपादोऽनुस्यूता प्रातिभासिकादुपप्रतियोगित्वमेवसंवादसंभवेन मिथ्यात्वप्रकृतेन व्यावहारिकस्यैव तद्वदस्य विवर्धनं यमस्य निष्ठान्तविशेषणं यदप्युक्तम् । ननु—व्यावहारिकमेव घटितमिथ्यात्वस्य स्वादृगप्रत्यक्षप्रतिष्ठितिः—वाच्यम् । भेदोपपादनादुप तत्र निवेशेन स्वादृगप्रत्यक्षविवादात् । यदितु ब्रह्मणि प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वे नादृगप्रतिष्ठेति शङ्क्याऽन्तर्गतं न समर्थम्, एतेन च घट इति च प्रातिभासिकाभावप्रतियोगित्वं न नादृगमिति शङ्क्यारोहार्थकमिति निमित्तमेव, न च स्वादृगप्रत्यक्षव्यवहारोपपादो निष्ठान्तविशेषणमावश्यकमेवेति । १ घटेन यदस्यैव पारमार्थिकनिष्ठस्य व्यावहारिकभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिता तदुपप्रतिष्ठितिः स्वादृगप्रत्यक्षरोके पराहतम् । २ प्रातिभासिकनिष्ठत्वं विनाशिनित्वं चेति निमित्तं यदुक्तव्यवहारोपपादो, नादृगप्रतियोगित्वमिति तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, अप्रातिभासिकस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं बोध्यम् । प्रातिभासिकत्वघटितकाले प्रथमनाह विनाशिनित्वं कालुषान्ते तु निवेशेनेति निवेशः । इत्यर्थस्तुतयैव लघुचन्द्रिकाग्रन्थे उपलब्धेनोक्तप्रतियोगिता । एतेन घटादौ विनाशिनित्वेति पारमार्थिकत्वानुपपादितव्यवहारप्रतियोगितादृष्टिः व्यावहारिकत्वमेव । स्वसमानादृष्टिः । घटितकाले तदुक्तमिति स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विनाशिनित्वं कालुषान्ते इत्यन्तर्गतमुक्तमेव । अत्रान्न नादृगप्रत्यक्षविवादात् इति सर्वमतव्यमिति ।

कथं न विरोधित्वम् । नच—निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति—वाच्यम्; तत्र हि निषेधे निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति, यत्र निषेधस्य निषेधद्वद्धा प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते, न ।

तिद्धिद्वयाख्या ।

प्रागभावस्य निषेधोऽनुपपन्न इति ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोनिरपेक्षेऽपि प्रागभावप्रतियोगि-
सत्त्वापत्तेः । न च—तृतीयप्रकाराभावे सति एवं नियमोऽभ्युपगम्यते, प्रागभावाद्वा तु नैवमिति, न प्राग-

गौडभट्टानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अधिकरणे स्वामयदर्थं एव स्वमे जागरे वा ज्ञानं जातं, तद्वच्छिन्नाभावस्य व्यावहारिकत्वेनाकृष्टत्वाद्भावाभावात्
स्त्वनेन गौरवेण तादात्मजातिविशिष्टतद्भावयोः परस्परालम्बकाभावघटितत्वं सिध्यतात्त्विकाच्चित्वात् । निषेधस्य
ज्वाभावस्य । निषेधे प्रकृतानुमानेनात्यन्ताभावयोधने । प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति । निषेधापेक्षया अधिकस्य
प्रतियोगिन्यापत्तिः । रजतादीं रजतत्वादिनिषेधस्य निषेधेन रजतत्वादेर्वावधारकत्वसिद्धिराज्ञादित्यर्थः । प्रति-
गित्तत्वं प्रतियोग्यनिष्पाद्यन् । व्यञ्जस्याप्यते प्रतीयते । निषिध्यते सिध्यत्वेन निश्चीयते । रजतं रजत

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

त्वनिर्वाहय नानेति । निष्पात्वनिर्वाहयैकाधिकरण इति । जागरिकपदार्थस्य न स्वप्ने भानं संभवति, जागरे तत्त्वं
उपभावावस्थाधिकरणरूपत्वान्न ते प्रकृताभावस्य व्यावहारिकत्वं स्यात्, अत उक्तम्—स्वप्न पदार्थ एवेति । स्वप्ने ।
ननुभवः, जागरे तु स्वप्नमेव । तेन—जागरिकवाच्युपादौ उक्तमुक्त्या स्वादिकमानासंभवेनोक्ताभावस्य व्यावहारिक
रूपत्वापत्तिरिति—परास्तम् : ननु स्वप्न एव प्रतीयमानस्यापि तादृशभावस्याधिकृतताक्रान्तावधितमिष्पात्वनिर्वाह
रूपेण तस्य व्यावहारिकत्वं कल्प्यत इत्यत आह—व्यावहारिकतत्कल्पने इति—उचितत्वाद् इति । तथाच तद
न्यूनतत्ताक्रान्तावधितमेव निष्पात्वनभावसाधकमिति भावः । निष्पात्वानुगते प्रतिकूलतर्कं गृह्यते—मूले—नचेति । नि
पदस्याभावधोपकवाक्यवाक्यतायनक्रान्तावधोपेयान्तरपरत्वे प्रकृतसत्ततिः, निष्पात्वानुगते तादृशनिषेधनिषेधाभाव
अतो व्याचष्टे—निषेधस्येत्यादि—निष्पात्वानुगतेनाद्वैतत्विरूपे प्रत्यक्षमेव तदभावमपि पक्षोक्त्य निष्पात्वतापना
भावः । प्रतियोगित्वापत्तिरित्यत प्रतियोगित्वपदं न प्रतियोगित्वपरम् ; अभावभावस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वान्न ते ध्वंस्
भावधोरत्यन्ताभावविरोधित्वान्न च प्रतियोगित्वाव्याप्यतया तद्विषयकमानेन तदापत्तेरसंभवाद् एतच्छब्दास्मान्नायान्
न प्रत्यक्ष तात्त्विकत्वमित्युपसंहारविरोधापेक्षतो व्याचष्टे—प्रतियोगीति । तथाचात्र प्रतियोगिनि प्रत्यक्षरूपे पक्षे द्र
निक्रान्ताभावभावधोपेयकप्रमाणकत्वनापादकोक्त्य प्रत्यक्षनिक्रान्तावधतत्ताधिकृततावत्त्वनापादनीयम् । यद् यदार्थिकत्वं
वानावसाधकप्रमाणकं तत्त्वानावधिरक्ततापत्तिरिति व्याप्तेरिति भावः । तथाच प्रत्यक्षान्यूनतत्ताक्रान्तावधितमिष्पा
शून्यत्वान्न तात्त्विकत्वापत्तिरिति पर्यवसितम् । उक्तव्याप्तिं दृष्ट्वाते ग्रहयति—रजतादाविति । व्यावहारिकत्वात्
द्वितीयनिषेधान्वादिधार्मिकत्वं सम्बन्धः । रजतत्वादिनिषेधस्य नैरे रजतमिति प्रमत्तिरस्य रजतमेव रजतरज
भावस्य । निषेधेन अभावधोपेयेन । नारजतमिति प्रमाणेन । रजतत्वान्वयिर्विरुद्धं तृतीयार्थः । व्यावहारिकत्वसिद्धि
सर्पिलिष्पावहारिकतत्ताकस्य सिद्धेरित्यर्थ इति प्रतिषेधेन सत्तापत्तिरित्यनेनान्वेति । उक्तापत्तिदूषणाय तन्मूलभूते
व्याप्तौ ज्ञानिचरप्रद्वर्तनाय दृष्टान्तव्यनिचरानिचरकविचरनचोरवापादपक्षद्वोरनुवाचः दृष्टतदन्तर्गतमोर्वाज्जम् । नि
प्रत्यक्षमिति मूले—तत्रहीति । तस्यैव हित्यर्थः । निषेधस्य निषेधे स्वभावभावधोपेयकप्रमाणकतरे । प्रतियो
गित्वं प्रतियोगिना स्वभाववस्तुतयेकसत्तायत्वं । आयाति सर्वसिद्धं भवति । तृतीयप्रतियोगित्वस्य नान्योपेय
यत्ताद्वैतापेक्षेनैव पौरुषेयं स्यात् : यत निषेधनात्र निषिध्यते इत्यस्यैव सम्बन्धितत्वात्, अतो व्याचष्टे—प्रति
गित्वमिति । द्वितीयप्रतियोगित्वपरस्य तु नैरे प्रमाणम् । निषेधनात्रापि निषिध्यत इति वदन् निष्पात्
निर्वायत इति व्याख्यायात्, नात्रानेन प्रतियोगित्वमिष्पात्वस्यैव तमेव तत्कृतद्वितीयप्रमाणकतद्वैतव्यवस्थाप्रतिषेधो
सत्त्वपक्षमेव प्रतियोग्यमिष्पात्वपरतया वृत्तत्वात् । अन्ये तु—‘नचेति’ दृष्टान्तसमावयवोः प्रतियोगित्वविषयस्य
तद्वाच्यमर्थवस्तुतया द्वितीयस्य प्रतियोगित्वपरस्य तात्त्विकत्वमर्थः । तृतीयस्य नविषयविषयवाचिरक्ततामर्थः, नि
षेधत इत्यत न प्रतियोग्येष्टया न्यूनतत्तामेव निर्वायत इति—वदन्ति । अथस्यापत्तेरप्यन्तिरित्यतः तद्वैतप्रमाणे

धमात्रं निषिध्यते, यथा रजते नेदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं इदं नारजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम् ; यथा ध्वंससमये प्रागभा-

सिद्धिव्याख्या ।

वंप्रतियोगिनः सत्त्वं, तृतीयप्रकारस्य ध्वंसस्यापि संभवादिति—वाच्यम् ; तर्हि प्रकृतेऽपि 'प्रपञ्चोपशमम्' इति श्रुतिबोधितध्वंसस्यापि तृतीयप्रकारस्य संभवात् । तस्य चारोपितप्रतियोगिकस्याधिष्ठाने प्रतीयमान-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

व्यवस्थाप्यते अभिध्यात्वेन निश्चीयते । स्वसमानाधिकरणस्य रजतभेदात्मकस्य रजतत्वात्यन्ताभावस्य प्रातीतिकत्वेनैव निश्चयादन्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिध्यात्वाभावघटनेन रजतत्वं निश्चीयत इति भावः । प्रागभावप्रतियोगिनोरिति । प्राक् अज्ञातयोरभावप्रतियोगिनोरित्यर्थः । निषेधधीर्पूर्वमारोपितयोरत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिति यावत् । तथाच घटादेः ध्वंसकाले कपालादौ प्राचीनतार्किकादिमते तत्र घटायन्ताभावस्य व्यावहारिकस्वास्तीकारेणारोपसंभवात् 'इदं कपालं घटवन्न वे'ति संशयरूपस्यारोपस्योत्तरं 'अत्र घटनदत्यन्ताभावश्च नास्तीति' निषेधेऽपि यथा घटस्य नाभिध्यात्वं निश्चीयते, किं तु तयोः घटतदत्यन्ताभावयोः परस्पररूपकान्यूनसत्ताकात्यन्ताभावघटितमिध्या-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

तत्र निषेधनिषेधबुद्धेः कर्तृतयान्वयो न संभवतीत्यतो व्याचष्टे—व्यवस्थाप्यत इति । निषिध्यत इत्यस्याभावप्रतियोगिलेन विपयीक्रियते इत्यर्थत्वे मात्रपदार्थासङ्गतितः नारजतमिदमिति बुद्ध्या प्रतियोगिनोऽपि तथात्वेन विपयीकरणात्, अतो व्याचष्टे—निषिध्यत इति । मूले ज्ञानानन्तरं भ्रमानन्तरम् । एतेन प्रतियोगिप्रसक्तिकृता । इदं नारजतमिति ज्ञाने रजतभिन्नमेदो भासते । स च रजतस्वरूप एवेति रजतमित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे—रजतमिति । ननु नारजतमिति बुद्ध्याऽरजतभेदस्य बाधेऽपि रजतत्वं कथमभिध्यात्वेन निश्चीयत इत्यत आह—स्वेति । स्वं रजतत्वम् । मूले—निषेधयोः अभावयोः । निषेधः मिथ्यात्वनिश्चयः । न प्रतियोगिसत्त्वं न प्रतियोगितालिकत्वम् । प्रागभावपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ध्वंससमये अभावप्रतियोगिनोरप्रसक्तौ तद्विषेधानुपपत्तेः, विवक्षितस्याभावप्रतियोगिप्रातिभासिकत्वस्याभावाच्च व्याचष्टे—प्रागभावेति । यद्यपि प्राक्-अज्ञातयोरित्यस्य स्वपूर्वज्ञानाविषययोः, स्वसमानकालिकज्ञानमात्रविषययोरित्यर्थे प्रातिभासिकत्वं तयोर्लभ्यते; तथापि तयोः प्रसक्तेरपि स्रष्टृत्वाभावात् पूर्वकालिकाज्ञानविषययोरिति तदर्थं मनसि कृत्वा पूर्वत्वावधिमाह—निषेधधीरिति । यद्यपि आरोप्यस्य नाज्ञानविषयत्वम्; तथापि तत्परिणामभूतारोपात्मकश्रुतिविषयत्वे तात्पर्यमाह—आरोपितयोरिति । एवं चोभयलाभ इति भावः । केचित्तु—प्रागज्ञातयोरिति युगमं पाठं स्वीचक्रुः । अभावपदस्याभावान्तरपरत्वे वक्ष्यमाणदूषणस्य दुर्वारत्वमत आह—अत्यन्तेति । ननु ख ध्वंसकालेऽसतो घटस्यारोपसंभवेऽपि सतस्त्वदत्यन्ताभावस्य कथं आरोपसंभव इत्यत आह—तथाचेति—प्राचीनेति । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधिताङ्गीकर्तृप्राचीनेत्यर्थः । तत्रेत्यधिकं उभयोर्निषेध इति सप्तम्यन्तमात्रेण वाक्यार्थपर्यवसानात् । 'न प्रतियोगिसत्त्वं'मित्यनुपपन्नं पर्यवसितार्थमाह—इदमिति । युगपत्प्रतियोग्यभावयोर्निषेधात्पूर्वं युगपदेव तदुभयप्रसक्तिरपेक्षणीया । सा च न तदुभयनिश्चयरूपासंभवादित्यतः संशयरूपतदनुसरणम् ।—तौ न स्त इति । अत्र नोभयत्वावच्छिन्नाभावे तात्पर्यम्; तादृशाभावस्य मिथ्यात्वाघटकत्वात्, किंतु घटत्वावच्छिन्नाभावघटाभावत्वावच्छिन्नाभावद्वये घटतदभावान्यतरत्वावच्छिन्नाभावे वा; निरुक्तान्यतरत्वरूपव्यापकरूपेण मिथ्यात्वनिश्चये घटत्वादिव्याप्यरूपेणापि तन्निश्चयस्योचितत्वावर्जितत्वात् । क्वचित् घटः तदत्यन्ताभावश्च नास्तीति पाठः—नामिध्यात्वं निश्चीयत इति । निषेधमात्रस्य निषेधाभावात् । ननु घटस्य तदत्यन्ताभावस्य वा न मिथ्यात्वनिश्चयः; ध्वंसावच्छिन्ने कपाले घटायन्ताभावस्य व्यावहारिकस्य तदभावस्य च व्यावहारिकस्य घटरूपस्य सर्वमतेऽप्यसत्त्वादित्यत आह—परस्पररूपकमिति । प्रातीतिकघटायन्ताभावप्रातीतिकघटात्मकेत्यर्थः । मिथ्यात्वस्यान्यूनसत्ताकलघटितस्यैव व्यवस्थापितत्वेन प्रतियोगिसमसत्ताकाभावघटितमिध्यात्वस्योक्तसंशयरूपाारोपविषयप्रातीतिकघटतदत्यन्ताभावयोः स्वाप्रिकणजतदत्यन्ताभावयोरिव निश्चयसंभवादिति भावः । अत्र तदत्यन्ताभावयोः क्रमिकमिध्यात्मकज्ञानविषयतया परस्पररूपकमाभावघटितमिध्यात्वनिश्चयो युक्तः । प्रकृते तु, तदत्यन्ताभावो न स्त इति प्रत्ययस्यैकधर्मिकविरुद्धोभयावगाहिज्ञानरूपत्वे संशयरूपतया तद्विषयपरस्पररूपकमा-

[illegible]

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वाध्यत्वे निषेधे । वाध्यतावच्छेदकस्य उक्तमिथ्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदकघटकस्य । दृश्यत्वादेः चिद्विन्नत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपं यद्दृश्यत्वं तदादेः । आदिपदेन विशेषानुमानीयपक्षतावच्छेदकस्याकाशत्वाकाशाभावत्वादेः

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

प्रपञ्चरूपे उक्तापत्तिपक्षे आपाद्याव्यभिचारिणो मात्रार्थघटितापादकस्याभाव इति भावः । मात्रार्थघटितापादकं तु पक्षे सदप्युक्तरीत्याऽऽपाद्यव्यभिचारिणादकिञ्चित्करम्, इत्याह मूले—निषेधस्येति—प्रपञ्चाभावस्येत्यर्थः । वाध्यत्वेऽपीत्यत्र वाध्यत्वं व्याचष्टे—वाध्यत्वे इति—निषेधे । अभावग्राहकोक्तमिथ्यात्वानुमानरूपप्रमाणवसरे इत्यर्थः । मूले—तत्त्विकत्वं नैत्यन्वयः । आपादयितुं शक्यमिति शेषः । तत्प्रयोजिकायाः स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वापत्तेरेवोक्तरीत्याऽऽपादकाभावेनासत्तादिति भावः । ननु प्रपञ्चाभावनिषेधकस्य तत्पक्षकमिथ्यात्वानुमानस्य कथं प्रपञ्चनिषेधकत्वम्, तत्राह—उभयोरपीति । प्रपञ्चतदभावयोरित्यर्थः । निषेध्यतावच्छेदकत्वं दृश्यं नास्तीति प्रत्ययीयप्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वम् । तादृशप्रत्यये प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्वं वा तदाश्रयस्य दृश्यत्वादेः । उभयसाधारणरूपोभयन्यता न प्रपञ्चाभावपक्षकमिथ्यात्वानुमानस्य प्रपञ्चनिषेधकत्वे प्रयोजिका । तदनुमानपक्षतावच्छेदकवृत्त्युभयसाधारण्यस्यैव तत् प्रयोजकत्वादित्यतो व्याचष्टे—निषेध्यतावच्छेदकस्येति । पक्षतावच्छेदकस्येति । पक्षतावच्छेदकीभूतदृश्यत्वावच्छेदेन निरुक्ताभावप्रतियोगितारूपमिथ्यात्वावगाहानुमितौ पक्षतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानत्वेन निषेध्यतावच्छेदकपदार्थतेति भावः । उक्तानुमानपक्षतावच्छेदकं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वे सति चिद्विन्नत्वं मूले पूर्वमुक्तं न तु दृश्यत्वमत उक्तं—घटकस्येति । उक्तं यन्मिथ्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदकं तद्वद्वटकस्येत्यर्थः । ननु तद्वद्वटकतापि न दृश्यत्वस्येत्याशङ्क्य तद्वद्वटकं यत् सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं तदेवात्र दृश्यत्वपदेनोच्यते । न च—तत्पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकमेव न पक्षतावच्छेदकमिति तदवच्छेदेन प्रतियोगितारूपमिथ्यात्वाभावेन तस्य निषेध्यतावच्छेदकपदार्थत्वानुपपत्तिरिति—शङ्क्यम् ; विनिगमनाविरहेण चिद्विन्नलविशेषितस्य तस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वसंभवाच्चैस्त्रिभावेण व्याचष्टे—दृश्यत्वादेरिति—चिद्विन्नत्वेसतीति । यद्यपि चिद्विन्नलविशिष्टं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं न तद्विशिष्टचिद्विन्नलरूपे उक्तपक्षतावच्छेदके घटकम् ; तथापि विशेष्यांशस्य तथात्वे विशिष्टस्यापि तदनतिरेकात् तथालम्बकत्वमिति हृदयम् । एतेन—उक्तं यन्मिथ्यात्वं तदनुमानं वा तत् पक्षतावच्छेदकघटकस्येत्यर्थोक्तौ चिद्विन्नलविशिष्टसत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वात् तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटकपदासङ्गतिः । सामानाधिकरण्येनानुमानपक्षतावच्छेदकस्य ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमानपक्षतावच्छेदके प्रवेशाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति—अपास्तम् ; संभवपक्षतावच्छेदकस्याप्युक्तविशिष्टस्य पूर्वोक्तानुमानपक्षतावच्छेदके विशेष्यांशद्वारा घटकस्य तादृशपक्षतावच्छेदकरूपत्वेन घटकपदसङ्गतेः । यद्दृश्यत्वमिति । यद्यपि हविष्यत्वमात्रं दृश्यत्वपदशक्यार्थः ; तथापि तुच्छे 'यत्तदद्रेय'मिति श्रुतिप्रतिपाद्यब्रह्मणि च दृश्यत्वव्यवहारवारणाय सत्त्वप्रकारकत्वं चिद्विन्नलसामानाधिकरण्यं च विपर्यये निवेद्य विशिष्टे तत्पदस्य निरुद्धलक्षणा परिभाषा वा स्वीकार्या । सत्त्वेन प्रत्ययार्हलविशिष्टचिद्विन्नत्वे तु न सा स्वीकर्तुं युक्ता । स्वार्थालागेन लक्षणादिसंभवे सर्वथा तत्त्वानामन्याप्यत्वादिति भावः । नच—अत्र मूले निषेध्यतावच्छेदकतयोक्तदृश्यत्वमेवोपात्तम्, न तु सत्त्वेन प्रतीत्यर्हलविशिष्टचिद्विन्नत्वं तत् केन विशेषेणेति—वाच्यम् ; आदिपदेन तस्याप्युपादानात् । न च तत्र घटकपदार्थानन्वयः ; स्वघटकतायाः स्वासाधारण्या अपि निर्वचनसंभवात् । यस्मिन्तु नेहानेति श्रुतौ किञ्चनपदस्य दृश्यार्थकतया तस्यैवपदार्थप्रपञ्चवत् ब्रह्मणि दृश्यसामान्याभावबोधकताया वक्ष्यमाणत्वेन प्रकृतमिथ्यात्वानुमानस्य तादृशश्रुत्यनुग्रहाय दृश्यत्वावच्छिन्नपक्षकत्वं युक्त्यवधेयम् । अत्र दृश्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन निरुक्तप्रतियोगितारूपमिथ्यात्वावगाहिन्यामनुमितौ साध्यांशे भासमानं दृश्यत्वावच्छिन्नत्वं न व्यापकत्वरूपं ; तथासति दृश्यवृत्तियावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनात्, किन्तु स्वरूपसंबन्धविशेषः । न हि देशकालादिरूपपक्षतावच्छेदकस्यैव स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं भासते इति नियमे मानमस्ति । अत एव विशिष्टप्राप्ताप्यत्वावच्छेदेन स्थाश्रयमाहृक्यावत्सामग्रीप्राप्तत्वसाधनमुक्तंप्रामाण्यवादे । तथाच दृश्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यापक्षे ब्रह्मणि दृश्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावतात्पर्यपर्यवसानात् दृश्यत्वावच्छिन्नस्य सत्यतामङ्गः न चैवमाकाशत्वत्वादिरूपेणाकाशादीनां सत्यत्वापत्तिः, दृश्यत्वस्याकाशत्वादिव्यापकतया व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावव्याप्यतया दृश्यत्वावच्छिन्नाकाशाद्यभाववति आकाशत्वावच्छिन्नतदभावस्याप्यावश्यकतया तेनापि रूपेण तेषां सत्यतामङ्गस्य निष्प्रत्युद्भवात् । अत्राहर्षत्वपरिहारस्तु यद्व्यत इति विभावनीयम् । ननु मिथ्यात्वानुमानेन साक्षादेवाकाशत्वावच्छिन्नाकाशादीनां मिथ्यात्वचिद्विन्नत्वाकाशत्वादिविशेषरूपेण तेषां पक्षता युक्ता । उक्ता च पूर्वं ग्रन्थकृता । तथाच सत्तद्वर्मावच्छिन्नपक्षकानुमानसमूहेनैव

देस्तुल्यत्वात् । नचातात्विकनिषेधबोधकत्वे श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः; ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चनिषेधादिकं अता-

सिद्धिव्याख्या ।

स्याधिष्ठानमात्रत्वात्, तत्संभवे न प्रतियोगिनः पारमार्थिकसत्त्वमिति ममापि तुल्यम् । उक्तं च—
‘अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः’ इति ॥ नचातात्विकेति । यद्यप्यद्वैतश्रुतेरद्वैतमतेऽखण्ड-
चिन्मात्रपरत्वे उच्यमानेऽतात्विकनिषेधबाधकत्वाभावेनाप्रामाण्ययोगाच्छङ्काग्रन्थ एवानुपपन्नः; तथापि
तच्छ्रुतित एव प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिं प्रार्थयताऽद्वैतिना तच्छ्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वं नाङ्गीकरणीयम् ।
अन्यथा मिथ्यात्वशरीरप्रविष्टत्रैकालिकनिषेधासिद्ध्या तद्वदितमूर्तिमिथ्यात्वासिद्धिप्रसङ्गात् । अतस्तन्नि-
षेधेऽपि तात्पर्यावश्यकत्वे सत्यतात्विकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादेवेति तद्वन्थः सूपपन्न एव । नच—तात्पर्या-
विषयस्यापि त्रैकालिकनिषेधस्य श्रुतितः प्रतीतत्वमात्रेण श्रुत्यर्थतया सिद्धिर्भविष्यतीति—वाच्यम्; तर्हि
‘जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयात्’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्नजर्तिलयवाग्वागवीधुकयवाग्वा-
द्रव्यकहोमविध्योरपि स्वीकारार्पणैः । नच—श्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वेन तत्त्वावेदकत्वेऽपि केवलानुमा-
नात् प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरभ्युपगमाहेति—वाच्यम्; प्रबलप्रमाणावष्टम्भं विना केवलानुमानस्यासां
प्रदायिकत्वेन विवक्षितार्थासाधकत्वात्, अद्वैतिनापि तथाऽभ्युपगमाच्च । न च—अद्वैतश्रुतेरखण्ड-
चिन्मात्रपरत्वेऽपि तत्र पूर्वं विनापि तात्पर्यं मानान्तराविरोधे द्वितीयाभावः सेत्स्यति, तत्र तात्पर्या-
भावाच्च तच्छ्रुतेर्नातत्त्वावेदकत्वमिति—वाच्यम्; तर्हि मानान्तराविरोधेनैव श्रुतितोऽखण्डचिन्मात्रसिद्ध्यु-
पपत्तौ द्वितीयाभाव इव चिन्मात्रेऽपि श्रुतेस्तात्पर्यानभ्युपगमप्रसङ्गात् । उपक्रमादिलिङ्गवत्त्वेन तत्र श्रुति-
तात्पर्याभ्युपगमे च द्वितीयाभावेऽपि लिङ्गसत्त्वेन तात्पर्याङ्गीकारस्य दुष्परिहरत्वात्, प्रत्युत अहमस्मीति
वा, अहं सुख्यस्मीति वाऽनुस्यूताखण्डचैतन्यस्य जीवचैतन्यस्य सद्रूपब्रह्माभेदस्य च भाततयाऽपूर्वत्वा-
भावेनाखण्डचैतन्ये जीवब्रह्माभेदे वा, तात्पर्यानभ्युपगम एव न्याय्यः । न चाहमित्यादिप्रत्यये चैतन्या-
तिरिक्तांशस्य भानमस्तीत्येतावताऽनुस्यूतचैतन्यं तदभेदोवाऽहमर्थभूतचैतन्ये न भातीत्यस्ति । नन्वेवं—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

निषेधमात्रं न प्रतियोगिनोऽधिकसत्तासाधकम्, किंतु निषेधस्य न्यूनसत्ताग्राहकं प्रमाणम्; प्रकृते च तदभावाच्च

लघुचन्द्रिकाया विवृलेशोपाध्यायी ।

च्छेदकतुल्यत्वे चेत्पर्यः । प्रकृते तदभावादित्यत्र हेतुतया अन्वेति । निषेधस्य निषेधमात्रं स्वाभावाभावग्राहकप्रमाणक-
त्वमात्रम् । मात्रपदेन स्वाभावग्राहकप्रमाणकत्वाभावविशिष्टस्वरूपमात्रार्थभूतविशेषणव्यवच्छेदः । न प्रतियोगिनोऽधि-
कसत्तासाधकम् न स्वाभावसत्ताधिकसत्ताकत्वव्याप्यम् । प्रतियोग्यभावोभयनिषेधस्थले व्यभिचारोक्तेरिति भावः ।
निषेधस्य न्यूनसत्ताग्राहकं प्रमाणं तच्च स्वाभावग्राहकप्रमाणाभावविशिष्टं स्वाभावाभावग्राहकं प्रमाणमेव । तादृश-
प्रमाणस्थले एव हि स्वाभावस्य न्यूनसत्ताकत्वग्रहो जायते । यथा रजते नेदं रजतमिति भ्रमोत्तरं नारजतमिति बाधकप्र-
माणावतारे सति रजतमेदरूपो रजतलाभावः, स्वप्रतियोगिरजतत्वापेक्षया न्यूनसत्ताकः, तादृशरजतत्वबाधकप्रमाणकत्वा-
भावविशिष्टस्वबाधकप्रमाणकत्वात्, इत्यनुमानेन रजतत्वाभावस्य प्रतियोगिन्यूनसत्ताकत्वसिद्धिः । तस्यां च सत्यां अर्थत
एव तादृशाभावप्रतियोगिनोऽधिकसत्ताकत्वं सिध्यति । एवं च तादृशप्रमाणकत्वाभावविशिष्टतादृशप्रमाणकत्वमेव स्वाभावस-
त्ताधिकसत्ताकत्वव्याप्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । प्रकृते मियदादिप्रपञ्चरूपेक्षे । तदभावात् निरुक्तविशिष्टतादृशप्रमाण-

सिद्धिव्याख्या ।

प्राशस्त्यादिमात्रपरार्थवादादितो देवताविग्रहाद्यसिद्धिप्रसङ्गः, मानान्तराविरोधसहकृतार्थवादत एव तत्सिद्धयभ्युपगमे तस्यायेनैवाखण्डचिन्मात्रपराद्वैतश्रुतित एव मानान्तराविरोधसहकारेण द्वितीयाभाव-
सिद्धिरविकला । न च प्राशस्त्यद्वारतयाऽऽयाते विग्रहादिविशिष्टदेवतादावपि तात्पर्य स्वीकार्यम्; तथासति
गौरवप्रसङ्गान् । यद्यप्यर्थवादादेः पृथक्त्वेन चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदोऽवशिष्टः; तथापि तादृशदेवतादेस्ता-
त्पर्यं विनाऽर्थवादतः सिद्धौ तत्र तत्स्वीकारो युक्त—इति चेन्नः दत्तोत्तरत्वात् । मानान्तराविरोध-
सहकृतादेव सर्वश्रुतिवाक्यान् तदर्थसिद्ध्युपपत्तौ कल्पिन्नप्यर्थे तात्पर्यस्यानभ्युपेयत्वात् । वाक्यार्थतात्पर्या-
नभ्युपगमेऽतोव लाघवात् । अन्यथा 'अर्धजैरती'न्यायापत्तेः । लघुत्वेन तत्तात्पर्यस्य दुर्वारत्वाच्च ।
गौरवस्य प्रानाणिकत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थभेदस्येवावान्तरवाक्यार्थतात्पर्यस्यापि अवाक्यभेदकत्वात् ।
महावाक्यार्थभेदवत्तात्पर्यस्यैव वाक्यभेदापादकत्वाच्च । प्रयाजादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासादिवाक्येनैकवा-
क्यतावदर्थवादवाक्यानामपि विविधाक्येनैकवाक्यतास्वीकारेण वाक्यभेदशङ्काया एवानुदयाच्च । नैहस्माकं
भवतानिव पदैकवाक्यता, तथा चैवंविधदेवताकं कर्म प्रशस्तमिति, विशिष्टवाक्यार्थतात्पर्याभ्युपगमे
वाक्यभेदलक्षणदोषाद्यनवकाश इति दिङ् । एवमेव द्वितीयाभावादिविशिष्टचैतन्ये तात्पर्यं दुर्वारे तत्प्रयु-
क्ततत्त्वावेदकत्वं दुर्वारमिति । एतेन—द्वितीयाभावविशिष्टचैतन्येऽद्वैतश्रुतेस्तात्पर्याङ्गीकारे विशेषणी-
भूतद्वितीयाभावस्य निश्चयाविशेषात्मकव्यावहारिकत्वेन बाध्येऽपि, तात्पर्यभावश्यकमिति तत्परत्वेन श्रुते-
रतत्त्वावेदकत्वदोषापातेऽपि, द्वितीयाभावोपहितचैतन्ये तात्पर्यमित्यङ्गीकारे तदोपापत्तिर्नास्त्येव; विशेष-
णोपाध्योः सत्त्वेन व्यावर्तकत्वाविशेषेऽपि क्रियान्वयित्वाभावादुपाधेः, नचैवमुपाधेरुपलक्षणाविशेषः;
विद्यमानत्वेनैव ततो विशेषसत्त्वादिति—निरस्तम्; तथासति द्वितीयाभावसिद्धिप्रसङ्गेन तदुपाधि-
त्वस्य सुतरामयोगान्, श्रुतितात्पर्याविषयस्य श्रुत्यर्थत्वप्रसङ्गान्, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'
इति घण्टाघोषेण प्रमाणान्तरायोग्ये तात्पर्यं विना शब्दप्रमाणस्याप्रवृत्तेः, शब्दस्य स्वतात्पर्यगोचरार्थ-
प्रमाणत्वमिति नियमान् । अन्यथा जटिलादिवाक्यादेरपि प्रतीयमानार्थे प्रमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।
न च तत्र मानान्तराविरोधोऽस्ति; चेन तत एव तत्र प्रमाणं नेत्युच्यते । किंच श्रुतेर्द्वितीयाभा-
वोपहितचैतन्ये तात्पर्याङ्गीकारे भवदभिन्नतानुपहिताखण्डचिन्मात्रसिद्धिप्रसङ्गः; उपहितस्यानुपहिता-
दन्यत्वेन तत्प्रमाणस्य तन्मात्रसाधकत्वात् । अतः स्वल्पिन् प्रमाणस्य तत्प्रमाणत्वेऽतिप्रसङ्गान् । उपहित-
स्यानुपहितादन्यत्वेन, अनुपहितस्योपहितादन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणमेव तत्प्रमाणमिति चेन्नः अनुपहित-
स्योपहिताद्भेदे उपहितस्यानुपहिताद्भेदावश्यभावान् । यतो यद्विद्यते, तदस्तस्य भिन्नत्वमियमान् । अपि-
चाद्वैतश्रुतेर्द्वितीयाभावोपहिते तात्पर्याङ्गीकारे उपहितस्य कल्पितत्वेन बाध्यतयाऽतत्त्वावेदकत्वताद्वरथ्यं,
तस्माद्द्वितीयाभावसिद्ध्यर्थं तस्य श्रुतेस्तात्पर्यविषयत्वमकमेतानि स्वीकार्यम् । एवंच व्यावहारिकबाध्यद्वि-

१ तथाच देवताधिकारविशेष इति भावः । २ तत्र तु दृष्ट्वा तर्कान्तरं अर्थात्परत्वेन इति युक्तमिति वाचस्पतिकेन ।
सन्ते तु दृष्ट्वा तर्कान्तरं अर्थात्परत्वेन इति युक्तमिति वाचस्पतिकेन । ३ तत्र तु दृष्ट्वा तर्कान्तरं अर्थात्परत्वेन इति युक्तमिति वाचस्पतिकेन ।
इति युक्तमिति वाचस्पतिकेन । ४ तत्र तु दृष्ट्वा तर्कान्तरं अर्थात्परत्वेन इति युक्तमिति वाचस्पतिकेन ।
तत्सिद्धयभ्युपगमे तस्यायेनैवाखण्डचिन्मात्रपराद्वैतश्रुतित एव मानान्तराविरोधसहकारेण द्वितीयाभाव-
सिद्धिरविकला । न च प्राशस्त्यद्वारतयाऽऽयाते विग्रहादिविशिष्टदेवतादावपि तात्पर्य स्वीकार्यम्; तथासति
गौरवप्रसङ्गान् । यद्यप्यर्थवादादेः पृथक्त्वेन चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदोऽवशिष्टः; तथापि तादृशदेवतादेस्ता-
त्पर्यं विनाऽर्थवादतः सिद्धौ तत्र तत्स्वीकारो युक्त—इति चेन्नः दत्तोत्तरत्वात् । मानान्तराविरोध-
सहकृतादेव सर्वश्रुतिवाक्यान् तदर्थसिद्ध्युपपत्तौ कल्पिन्नप्यर्थे तात्पर्यस्यानभ्युपेयत्वात् । वाक्यार्थतात्पर्या-
नभ्युपगमेऽतोव लाघवात् । अन्यथा 'अर्धजैरती'न्यायापत्तेः । लघुत्वेन तत्तात्पर्यस्य दुर्वारत्वाच्च ।
गौरवस्य प्रानाणिकत्वात् । अवान्तरवाक्यार्थभेदस्येवावान्तरवाक्यार्थतात्पर्यस्यापि अवाक्यभेदकत्वात् ।
महावाक्यार्थभेदवत्तात्पर्यस्यैव वाक्यभेदापादकत्वाच्च । प्रयाजादिवाक्यानां दर्शपूर्णमासादिवाक्येनैकवा-
क्यतावदर्थवादवाक्यानामपि विविधाक्येनैकवाक्यतास्वीकारेण वाक्यभेदशङ्काया एवानुदयाच्च । नैहस्माकं
भवतानिव पदैकवाक्यता, तथा चैवंविधदेवताकं कर्म प्रशस्तमिति, विशिष्टवाक्यार्थतात्पर्याभ्युपगमे
वाक्यभेदलक्षणदोषाद्यनवकाश इति दिङ् । एवमेव द्वितीयाभावादिविशिष्टचैतन्ये तात्पर्यं दुर्वारे तत्प्रयु-
क्ततत्त्वावेदकत्वं दुर्वारमिति । एतेन—द्वितीयाभावविशिष्टचैतन्येऽद्वैतश्रुतेस्तात्पर्याङ्गीकारे विशेषणी-
भूतद्वितीयाभावस्य निश्चयाविशेषात्मकव्यावहारिकत्वेन बाध्येऽपि, तात्पर्यभावश्यकमिति तत्परत्वेन श्रुते-
रतत्त्वावेदकत्वदोषापातेऽपि, द्वितीयाभावोपहितचैतन्ये तात्पर्यमित्यङ्गीकारे तदोपापत्तिर्नास्त्येव; विशेष-
णोपाध्योः सत्त्वेन व्यावर्तकत्वाविशेषेऽपि क्रियान्वयित्वाभावादुपाधेः, नचैवमुपाधेरुपलक्षणाविशेषः;
विद्यमानत्वेनैव ततो विशेषसत्त्वादिति—निरस्तम्; तथासति द्वितीयाभावसिद्धिप्रसङ्गेन तदुपाधि-
त्वस्य सुतरामयोगान्, श्रुतितात्पर्याविषयस्य श्रुत्यर्थत्वप्रसङ्गान्, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः'
इति घण्टाघोषेण प्रमाणान्तरायोग्ये तात्पर्यं विना शब्दप्रमाणस्याप्रवृत्तेः, शब्दस्य स्वतात्पर्यगोचरार्थ-
प्रमाणत्वमिति नियमान् । अन्यथा जटिलादिवाक्यादेरपि प्रतीयमानार्थे प्रमाणत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् ।
न च तत्र मानान्तराविरोधोऽस्ति; चेन तत एव तत्र प्रमाणं नेत्युच्यते । किंच श्रुतेर्द्वितीयाभा-
वोपहितचैतन्ये तात्पर्याङ्गीकारे भवदभिन्नतानुपहिताखण्डचिन्मात्रसिद्धिप्रसङ्गः; उपहितस्यानुपहिता-
दन्यत्वेन तत्प्रमाणस्य तन्मात्रसाधकत्वात् । अतः स्वल्पिन् प्रमाणस्य तत्प्रमाणत्वेऽतिप्रसङ्गान् । उपहित-
स्यानुपहितादन्यत्वेन, अनुपहितस्योपहितादन्यत्वेऽपि तत्प्रमाणमेव तत्प्रमाणमिति चेन्नः अनुपहित-
स्योपहिताद्भेदे उपहितस्यानुपहिताद्भेदावश्यभावान् । यतो यद्विद्यते, तदस्तस्य भिन्नत्वमियमान् । अपि-
चाद्वैतश्रुतेर्द्वितीयाभावोपहिते तात्पर्याङ्गीकारे उपहितस्य कल्पितत्वेन बाध्यतयाऽतत्त्वावेदकत्वताद्वरथ्यं,
तस्माद्द्वितीयाभावसिद्ध्यर्थं तस्य श्रुतेस्तात्पर्यविषयत्वमकमेतानि स्वीकार्यम् । एवंच व्यावहारिकबाध्यद्वि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वप्रतियोगित्वनिश्चयस्यानुमितिद्वारोक्त्युतितात्पर्यविषयत्वसंभवात् । न च—'विनाशिदृश्यविशिष्टे विनाशिदृश्यं नास्ती' ति बोधस्य घटविशिष्टे घटो नास्तीति बोधस्येवाहार्यत्वात् शाब्दत्वम्, अत्यस्यैवाहार्यत्वादिति—वाच्यम्, नानेति-पदस्य नन्वप्रत्ययान्तनन्वदसिद्धस्य नेदार्थकत्वाद् ब्रह्माद्यैकेहपदयोगेन ब्रह्ममेवबोधकत्वादुक्तानुपपत्तेर्विनाशिदृश्यत्वस्य तादृशबोधे संभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भानासंभवेऽपि प्रतियोग्यंशे विशेषणमात्रतास्वीकारेण विनाशिदृश्याना-नात्मनिष्ठत्वमात्ररूपेणाभावबोधस्याहार्यत्वासंभवात् । तादृशबोधे हि विनाशिदृश्यत्वेनाभावो न विषयः, किं त्वान्त-मिच्छतेनैव । किंच 'अत्यन्तबाधितेऽप्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हो'ति लपडनकारोक्तेः शाब्दबोधस्याहार्यत्वं स्वीक्रियते ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

नविषयत्वरूपहेतोरेव तत्रैतत्त्वमिति भावः । प्रतियोगित्वनिश्चयस्य प्रतियोगित्वरूपस्य निष्पत्तयष्टकद्वितीयदत्तनिश्च-यस्य । तात्पर्यविषयत्वसंभवादिति योजना । तादृशनिश्चये दृश्यपटविकृतोक्तनिष्पत्तयष्टको नानसंघ-मुलभः । एकदलनि-धयोऽपि नानस एवेति बोध्यम् । 'नच वाच्य' मिलन्न, विनाशिदृश्यानामिति पश्यन्त्यन्तं हेतुः । तत्र च, तादृशबोधे-ह्येति वाक्यं हेतुः । तत्र, कालमिच्छतलानकनाह—नानेति । एवं च बोधकलादिस्य तत्रैवान्वयः । नन्वेवं विनाशितस्य प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतयैव भानं वाच्यम्, तच्च न संभवति; संभावप्रतियोगिकोऽयं उपलक्षणतया भानस्य परैरनुपगमाद्, तथाचोक्तनिष्पत्तयष्टकस्य प्रतियोगितायां विनाशिनिष्ठत्वस्य कथं लभं इत्यादिभ्यः परतिहरति—उक्तानु-पपत्तेरिति । उक्तबोधस्याहार्यत्वापत्त्या शाब्दत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । असंभवेऽन्वयः । —विशेषणत्वेति । प्रकारत्वैल-यः । नात्रपदेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रवच्छेदः—स्वीकारेणिति । प्रतियोगितायां विनाशिनिष्ठत्वस्यापि लानसं-भवादिति शेषः । यादृशभावप्रत्यये यस्य धर्मस्य प्रतियोगित्वमुपलक्षणतया भानेऽतिप्रसङ्गादि बाधकं, तत्रैव तदननुपगमः; यथा घटो नास्ति नीलपटो नास्ति इत्यादौ घटत्वस्य, यत्र तु न बाधकं तत्र तदननुपगम्यत एव; यथा जालवच्छिन्ना-भाव इति प्रतियोगिताकारणभावज्ञाने जातित्वस्य, यथावा—द्रव्यत्वेन धूमो गालात्त्यादौ द्रव्यत्वस्य । अष्टवे च ब्रह्मनि-ष्ठत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भाने विनाशिदृश्यत्वस्योपलक्षणतया भाने न किंचिद् बाधकमिति भावः । उक्तबोधस्या-हार्यत्वद्वयायां अनर्थैव रीत्या पूर्वं परित्यक्तत्वेऽपि अष्टवे उत्तरित्या विनाशितमात्रानुपपत्तेरतिहाराय किंचेलादिसमाधा-नान्तरं वक्तुं च पुनरुद्भावमिति ध्येयम्—विनाशिदृश्यानामिति । विनाशिदृश्यत्वविशिष्टानामित्यर्थः । आहार्य-त्वासंभवादिति । एकवर्णिनिः येन रूपेण प्रतियोगिभानं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकारणाबाधगाहिन एव ज्ञानस्याहार्य-त्वाद् । अष्टवे च रूपमेवाद न तदापत्त्या शाब्दत्वानुपपत्तिरुपपत्तेरिति भावः । अत्रैदमवबोधेयम् । खविरदधनंयमिदा-वच्छेदकं सप्रकारकं ज्ञानमाहार्यम् । तथाच द्वैततदभावयोः सिद्धान्ते विरोधादनुपगमाद् कथमाहार्यत्वमिति न शङ्कनीयम्; खविरदधरोपि संयोगतदभावयोरिव द्वैततदभावयोरन्वविरद्धताज्ञानद्वयायां परस्परज्ञानयोः प्रतिपक्षप्रतिपक्षकभावोपग-माद्, निरसाहार्यत्वपटकत्वविरोधित्वस्य सहानप्रतिपक्षकतावच्छेदकविषयताभ्युपगमस्य विवेकादाहार्यत्वद्वयानुस-स्यति । ननु विनाशिदृश्यत्वेन विनाशिदृश्यत्वत्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि ब्रह्मनिष्ठत्वेन तदभावत्वमेऽपि विनाशिदृश्य-त्वेन तदभावत्वमं विना न निष्पत्तयलभः, येन रूपेण ब्रह्मत्वेन प्रतीयमानेद्वैतभाववत्तद्रूपावच्छिन्नतद्विष्टप्रतियोगिताया एव निष्पत्तयरूपतादित्यत आह—किंचेति । आहार्यत्वं स्वीक्रियत इति । एवं च विनाशिदृश्यत्वस्यैव प्रतियोगिता-वच्छेदकतयापि भानात्क निष्पत्तयलभः । न च—विनाशिदृश्यवच्छिन्नानि विनाशिदृश्यं नास्तीत्याहार्यस्य ब्रह्मत्वाद् कथं ब्रह्मणि विनाशिदृश्यत्ववच्छिन्नभावसाधकत्वम्? तस्यै वा विनाशिदृश्यत्वावच्छिन्नमिति तत्र साधयेत्—इति वाच्यम्, सुतोर्हि स्वतात्पर्यविषयमित्थानभिगत्यै ब्रह्मत्वतया तत्तात्पर्यवत्तः; विनाशिदृश्यत्ववच्छिन्नं ब्रह्मणि नानविष्टं, न वा-श्रुतितात्पर्यविषयः; ऐक्यसिद्धत्वाद्, किंतु तदभाव एव ऐक्यसिद्धत्वाद् । तथाचोक्तार्थं संभावस्यैव साधकं न प्रति-योगिनि इत्यस्य सुसिद्धात् । न च—उक्तमुक्तवैधित्यप्रतिपक्षप्रमाणार्थं स्वयमेव, तथाचोक्तं दीयितं—'बाधेन

१ आहार्यत्वाति तस्य शब्दत्वेन हेतुना प्रत्यक्षतद्विषयत्वेन भानं च तद्विषयत्वेन न बोध इति । २ एतेन—अवबोधेन-मिच्छन्नं प्राप्तिनाशित्यावच्छिन्नत्वस्य तत्त्वस्य 'वर्णः वस्तुत्वे' ननु—इत्यत्र 'कल्पनोपदेशाद्येति' कथं ननुपगम्यत च-एतेन साजिपदार्थानामप्यपत्तेरिति पुनरिच्छतेन साधकत्वस्यैव विषयत्वमिति-परार्हत् । ३ अत्रैदमवबोधेयमिति परातिरिक्तज्ञानाभावात् नन्वित्यादिना नानिच्छतत्वं नानाकारे देवदेव परमेश्वरः इत्येव न सिद्धम् । तस्मिन्-किंचेति प्रत्यक्षानुपगमात् ।

पेण, उतासद्विलक्षणस्वरूपानुपमदेन पारमार्थिकत्वाकारेण वा । नाद्यः; श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्या-

सिद्धिव्याख्या ।

तत्त्वग्राहकमानस्यापि तथात्वात्, जगदभावे तदभावस्यापि बाध्यत्वाङ्गीकारे श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्; तथापि भिन्नसत्ताकयोस्तयोरतात्त्विकबोधनस्य विरुद्धत्वेऽपि समसत्ताकयोस्तयोरतात्त्विकबोधनस्याविरुद्धतया वस्तुतो मानस्य स्वार्थतत्त्वनिर्णायकत्वेन जगदभावातात्त्विकत्वबोधकमानस्यापि तथात्वात् तदभावस्यातात्त्विकत्वाङ्गीकारेऽपि श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वायोग इति भावः । एतेन—तत्प्रतियोगिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं स्यादित्यपि—निरस्तम् । ब्रह्मणोऽस्मिन् मते ज्ञेयत्वेन साध्यवत्तया निश्चिते सत्यसाधारण्यज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतयाऽनुमानाप्रवृत्तेरिति । नन्वेतदिति । वायौ रूपाल-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नच—तथाप्युक्ताभावे प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य वा असिद्ध्या मिथ्यात्वबोधनमसिद्धमिति—वाच्यम्; निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वेन निषेधवाक्यस्वाभाव्येन प्रतियोगिप्रसक्त्यवच्छेदकदेशाद्यवच्छेदेनैवोक्तवाक्येनोक्ताभावस्य बोधनीयत्वात्तत्त्ववच्छेदकविशिष्टस्य दृश्यवत् ब्रह्मण एवाधिकरणत्वेन इहेति सर्वनामपदेनोक्तिसंभवेन तात्पर्यवशात्तत्त्वभावानां स्वस्वप्रतियोग्यवच्छेदकावच्छिन्नतया इहेति सप्तम्या अनवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नाधेयतया वक्तव्यत्वा बोधनसंभवात् । एतन्निषेधेत्यादि । उक्तानुमाने उक्तश्रुतौ च बुध्यमानं निषेधप्रतियोगित्वमित्यर्थः । स्वरूपेणेति । स्वं निषेधप्रतियोगि । तस्य यद्रूपमसाधारणः सामान्यधर्मो दृश्यत्वादिः विशेषधर्मो वाकाशत्वादित्येनेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वाकारेण पारमार्थिकत्वरूपेण । ननु—दृश्यत्वादिरूपेणैव प्रतियोगित्वस्य सर्वदृश्येषु संभवे दृश्यावृत्तिना पारमार्थिकत्वरूपेण प्रतियोगित्वं कुतो वाच्यं, तत्राह—असद्वि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

हि न शाब्दज्ञानं प्रतिबध्यते, किंतु उत्पत्ते तत्र अप्रामाण्यं गृह्यत ” इति—इति वाच्यम्; लौकिकबाधकमानापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यस्य सिद्धान्ते सिद्धत्वात्, स्वापेक्षया प्रबलप्रमाणबाधितार्थग्राहिताया एवाप्रामाणिकप्रयोजकत्वादिति भावः । असिध्येति । तद्बोधने प्रयोजनाभावेन तात्पर्याविषयत्वात्तद्बोधकपदाभावाच्चेति भावः । असिद्धमिति । मिथ्यात्वस्य तदन्यतरघटितत्वादिति भावः ।—बोधनीयत्वादिति । एतेन तात्पर्यनिर्वाहकप्रयोजनमुक्तम् । तल्लभकमाह—तदवच्छेदकविशिष्टेति । दृश्यरूपप्रतियोग्यवच्छेदकीभूतदेशकालविशिष्टेत्यर्थः ।—प्रतियोग्यवच्छेदकेति । तादृशदेशादेरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । यद्यपि दृश्यस्य धर्मितावच्छेदकतया तत्कालाद्यवच्छिन्नत्वभावेनैव समीहितनिर्वाहे तादृशकालादेर्धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थं; तथापि विधेये उद्देश्यतावच्छेदकीयदेशकालावच्छिन्नत्वभानोपगमे देशकालयोर्दृश्यतानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वभानप्रसङ्ग इति उद्देश्यतावच्छेदकीभूतं यद्देशादि तदवच्छिन्नत्वभानमेवोपगन्तव्यमित्यभिप्रायेणेदम् । अवच्छिन्नतयेति । बोधनसंभवादित्यत्रान्वयः । अनवच्छिन्नेति । देशकालरूपावच्छेदकबोधकपदासमभिव्याहृतसप्तम्यास्तादृशार्थबोधकतया व्युत्पन्नत्वादिति भावः । एवमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वलाभोऽपि पूर्वोक्तव्युत्पत्तिसिद्ध इत्यवधेयम् ॥ मूलस्थानन्वित्याशङ्कायाः प्रकृतार्थविघटकतालाभायैतत्पदं व्याचष्टे—एतन्निषेधेत्यादीति । बुध्यमानमिति तथाचोक्तनिषेधप्रतियोगितायाः स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वाऽसंभवे तद्बोधकानुमानश्रुत्योर्बाधप्रसङ्ग इति भावः । स्वरूपेणेत्यत्र स्वरूपपदस्य प्रतियोगित्वतदाश्रयान्यतरस्वरूपपरत्वे, तृतीयार्थतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबोधित्वेऽप्यन्यत्वादसङ्गतिरतो व्याचष्टे—स्वरूपेणेतीति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमेन पारमार्थिकत्वेनेति क-

१ अनुमानसमभिव्याहृतसप्तम्या निरूपितत्वमात्रार्थकतया द्वैतवृत्तानिरूपितवृत्तित्वाभावाद्वैतमिति बोधे जाते तुल्यवित्तिवैधतया द्वितीयानावे ब्रह्मवृत्तित्वबोधोऽप्यर्थसिद्ध इति भावः । एतेन प्रतियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन द्वैते ब्रह्मनिरूपितवृत्तित्वाभावबोधेऽपि द्वैताभावे ब्रह्मवृत्तित्वबोधसंभवात् श्रुतिप्रमितत्वाभावेनाप्रातिभासिकत्वानुमित्यसंभवं, द्वैतकालावच्छिन्नत्वबोधासंभवश्चेतिराह—पराहता; आर्थिकोद्देश्यविधेयभावेनापि तथिर्वाहादिति । २ ‘आदित्यो यूषो’ ‘यजमानः प्रस्तर’ इत्यादौ विधिप्रादास्त्ये लक्षणातः प्रागवगतार्थावादावयवार्थस्य प्रत्यक्षवाधेनाप्रामाण्येऽपि अद्वैतश्रुतौ तथाभावान्नाप्रामाण्यमिलापद्वैतसिद्धानेव

अनिति तदप्रामाण्यापादकन्यायभास्करोक्तयः पराहताः

धृक्क्रियासमर्थस्याविद्योपादानकस्य तत्त्वज्ञाननाश्यस्य च विद्यदादेः रूप्यादेश्च धीकालविद्यमानेन

सिद्धिव्याख्या ।

न्ताभाववत्स्वरूपेणैव ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य, पुरोवर्तिनि रजतस्येवात्यन्ताभावो वा, अथवा घटे वाच्यत्वस्य सत्त्वेऽपि समवेतत्वेन वाच्यत्वात्यन्ताभाववत् पारमार्थिकत्वेन व्यधिकरणेन धर्मेण तत्र तस्यात्यन्ताभावो वेति, विकल्पार्थः । ननु—प्रपञ्चस्य रूप्यादेश्च स्वरूपानुपमर्देन निषेध इत्यनुपपन्नं, सिध्यावस्तुनः स्वरूपस्यैवाभावान्, अत उक्तम्—असद्विलक्षणेति । असतो निःस्वरूपाख्यस्य परं स्वरूपं

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

लक्षणस्वरूपानुपमर्देनेति । दृश्यत्वादिविशिष्टस्य अधिकरणे दृश्यत्वादिरूपेणाभावो न संभवति; तद्रूपावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावस्य तद्रूपविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वेन सह विरोधाद् । अथ उक्ताधिकरणत्वं कुत्रापि न स्वीक्रियते, किंतु दशाविषाणादेरिव दृश्यन्तात्रस्य देशकालासंबन्धित्वमेवोच्यते, अत एव दृश्यसंबन्धित्वस्य दृश्याभावविरोधि त्वेऽपि न क्षतिरिति—चेन्नः सर्वदेशकालसंबन्धितया प्रतीपमानस्य दृश्यस्योक्तसंबन्धित्वाभावासंभवाद्, अन्यथा

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

असद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधयोगात् । नापि द्वितीयः; अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य

सिद्धिव्याख्या ।

नास्ति, प्रपञ्चरूपं तु असद्विलक्षणं, अतस्तस्य किञ्चित्स्वरूपमस्त्येवेति भावः । श्रुत्यादिसिद्धौत्पत्तिकस्येत्याद्याद्यविशेषणद्वयं वियदादेः, तृतीयचतुर्थे वियदादे रूप्यादेश्च । असद्विलक्षणस्वरूपेणेति । इत्थं

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दृश्यस्यालीकत्वापत्तेः । तस्मादसद्विलक्षणदृश्यस्य दृश्यत्वादिरूपावच्छिन्नाभावविरोधरूपोपमर्दपरिहारेण पारमार्थिकत्वेन ब्रह्ममात्रनिष्ठेन रूपेणाभावस्य निवेश इति भावः । असद्विलक्षणस्वरूपेणेति । असद्विलक्षणस्य दृश्यस्य

लघुचन्द्रिकाया विम्लेशोपाध्यायी ।

णत्वमिति नियमः । कालादिसंवन्धित्वं, खनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतासंवन्धेन खविशिष्टप्रतियोगिताकत्वव्याप्यमित्यर्थः । स्वस्य व्याप्यता, आधेयतासंवन्धेन, प्रतियोगिताया व्यापकत्वंतु, स्वावच्छेदकत्व—स्वसमानाधिकरणत्व—खनिरूपकभावोपसमानाधिकरण्यसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदनुयोगितानिरूपकस्वावच्छेदकसंवन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्व—एतन्नितयसंवन्धेन । निरुक्तोभयसंवन्धघटितसामानाधिकरण्यनिवेशे स्ववृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नतदभावयोर्विरोधमुपगम्य स्ववृत्तिघटत्वावच्छिन्नतदभावविरोधानुपगमेऽप्युक्तनियमाभङ्गात्तयोर्विरोधो न स्यात्, अतो व्यापकतानिवेशः । तथाचोक्तविरोधानुपगमे, आधेयतया घटवति घटत्वे उक्तन्नितयसंवन्धेन प्रतियोगिताया दुर्घटत्वेन व्यापकतानुपपत्तिरतः तदुपगम भावः इत्यर्थः । घटत्वावच्छिन्नस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावघटत्वावच्छिन्नपटाभावविरोधमुपगम्य घटत्वावच्छिन्नाभावविरोधानुपगमेऽप्युक्तव्यापकलोपपत्तिसंभवादुक्तदोषात्प्रथमसंवन्धद्वयनिवेशः । तस्य कस्याप्यभावस्य विरोधानुपगमेऽप्युक्तोपपत्तेरुक्तदोष इत्यतस्तृतीयसंवन्धनिवेशः । एकसंवन्धेन घटतदभावयोर्विरोधोपगमे संवन्धान्तरेण तदनुपगमेऽप्युक्तनियमाविधात्तात् संवन्धान्तरेणापि तयोर्विरोधसिद्धये स्वसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नतदभावविच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नतदभावविच्छिन्ननिरूपिताधिकरणताकत्वप्रतियोगिकसंवन्धसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमित्यपरोऽपि नियमः स्वीकार्यः । व्यापकतासंवन्धेन खविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं सामान्यकत्वान्तार्थः । तत्र व्याप्यता, स्वप्रतियोगिकत्वसंवन्धेन, व्यापकताच स्वावच्छेदकत्व—स्वाश्रयप्रतियोगिकत्व—खनिरूपकभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नीयाधिकरणतावच्छेदकत्व—एतन्नितयसंवन्धेन । प्रथमसंवन्धानिवेशे, समवायेन घटत्वस्य संयोगसंवन्धावच्छिन्नतदभावविरोधमुपगम्योक्तनियमाभङ्गात् समवायावच्छिन्नतदभावेन सह तदुपगमो न स्यात्, अतस्तन्निवेशः । समवायेन घटवत्त्वस्य घटत्वेन समवायेन गगनाभावविरोधोपगमेन नियमाभङ्गसंभवादुक्तविरोधो न स्यात्, अतो द्वितीयतन्निवेशः । नचैवमपि—तस्य घटत्वेन समवायेन पटाभावविरोधोपगमे निर्वाहसंभवात् उक्तदोषतादवस्थमिति—वाच्यम्; घटाधिकारणतावच्छेदकस्य घटीयसमवायस्य पटाप्रतियोगिकतया द्वितीयसंवन्धेन, पटनिष्ठप्रतियोगितावत्त्वस्यासंभवात् । एवंच दृश्यत्वावच्छिन्नसंवन्धिनि ब्रह्मादिदेशे काले वा तदभावस्वीकारे दृश्यत्वे तदवच्छिन्नसंवन्धे च निरुक्तन्नितयसंवन्धेन प्रतियोगितावत्त्वस्य दुर्घटत्वात् देशकालसंवन्धित्वरूपासद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यवति दृश्यत्वावच्छिन्ने निरुक्तसंवन्धेन खविशिष्टप्रतियोगिताकत्वरूपव्यापकस्याभावापत्त्योक्तानुगतविरोधनियमद्वयभङ्गः स्यादिति, तदनुरोधेन तत्रोक्तव्यापकभाववति देशकालसंवन्धित्वरूपव्याप्यस्यैवाभावापत्तिरूपालीकत्वापत्तिर्दुर्वारेति परिहारं मनसि कृत्य पारमार्थिकत्वेनेति कल्पान्तरानुसरणबीजमसद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देति मूलाक्षरैर्व्यकीर्तयन् निगमयति—तस्मादिति । प्रतियोग्यभावयोर्विरोधनियमानुपगमादित्यर्थः । असद्विलक्षणस्य असद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यवतः—विरोधरूपेति । विरोधनिर्वाहोक्तव्यापकरूपेत्यर्थः । उपमर्दपरिहारेण अभावापत्तिपरिहारार्थम् । अप्ययनेन वसतीतिवत् फले हेतौ तृतीया । पारमार्थिकत्वेनेति । पारमार्थिकत्वेन दृश्याभावस्य दृश्याविरोधेऽपि नोक्तनियमभङ्गप्रसङ्गः; पारमार्थिकत्वस्य दृश्यावृत्तितया तत्र व्याप्यस्यैवासत्त्वादिति भावः । केचित्तु—स्वावच्छेदकत्व—स्वसमानाधिकरणत्व—स्वावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नखनिरूपकभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वै—तन्नितयसंवन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगित्वसामान्याभाववत्त्ववृत्तिधर्मसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमिति, स्वावच्छेदकत्व—स्वसमानाधिकरणत्व—स्वावच्छेदकसंवन्धावच्छिन्नखनिरूपकभाववद्वृत्तितानवच्छेदकत्वै—तन्नितयसंवन्धेन प्रतियोगितावत्त्ववृत्तिधर्मसामान्यकत्वव्याप्यमसद्विलक्षणत्वमिति वा नियमः । नच—उक्तसामान्यकत्वरूपव्यापकस्य तुच्छसाधारणतया केवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या तेनासद्विलक्षणत्वरूपव्याप्यहानिर्नाऽऽपादयितुं शक्यते इति—वाच्यम्; निर्धर्मके ब्रह्मणि सधर्मपकामावापत्तिः । नचैवं—असद्विलक्षणे ब्रह्मणि व्यवभार इति—वाच्यम्; कालसंवन्धित्वपर्य-

वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरूप्यत्वेन अन्योन्याध्यायात्, पारमार्थिकत्वस्यापि स्वरूपेण निषेधे प्रथम-

सिद्धिव्याख्या ।

भूतलक्षणे' (पा० १-३-२।) इति तृतीया । धृतादिसिद्धोत्पत्तिकस्य धीकाले विद्यमानस्यासद्विलक्षणस्वरूपस्य त्रैकालिकनिषेधो न संभवति; उत्पत्त्याद्यसंभवापातादित्यर्थः । त्रैकालिकेति । तथानापत्तिरुद्धान्त इत्यर्थः । द्वितीयपक्षं दूषयति—अवाध्यत्वेति । अवाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञाने सति तद्गदितमिथ्यात्वज्ञानं, वाध्यत्वज्ञाने सति पारमार्थिकत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्पारमार्थिकत्वासिद्धिः । अतोऽवाध्यत्वरूपासिद्धिनिषेधाय बुद्धिपूर्वकारोपरूपा प्रसिद्धिर्वाच्या, आरोपश्चानिर्वचनीयपारमार्थिकत्वविषय इति पारमार्थिकत्वस्यापि न स्वरूपेण निषेधः, किंतु पारमार्थिकत्वान्तरेण, तस्यापि उक्तविधया पारमार्थिकत्वान्तरेणेत्यनवस्थानादित्यर्थः । आद्यकल्पमादाय समाधत्ते—मैवम् स्वरूपेणेति । तदङ्गीकारे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मास्तु, वक्ष्यमाणसन्मात्रवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तु स्यात्—तत्राह—धीकाले विद्यमानेनेति । दृश्यधीकालसंबन्धित्वेत्यर्थः । कालसंसृष्टतया प्रतीयमानदृश्ये विशेषणतया प्रतीयमानेनेति यावत् । तयाचोक्तासंबन्धित्वस्वीकारे प्रतीतिविरोध इति भावः । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादर्थक्रियासामर्थ्यात् परिणामत्वाच्च न दृश्यमसदित्याशयेनाह—श्रुत्यादीत्यादि । 'इदं सर्वमसृजत' 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव' इत्यादिश्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानादिना च ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वेन रूपेण वियदादेः शुक्तिरूप्यादेश्च बोधनात्तालीकतेति भावः । पण्यन्तचतुष्टयं वियदादेः शुक्तिरूप्यादेश्च विशेषणम् । अर्थक्रिया कार्यम्, तत्र समर्थस्य प्रयोजकस्य । शुक्तिरूप्यादेरपि प्रवृत्त्यादिजनकधीविषयत्वात् तादृशजनकतावच्छेदकत्वेनोक्तप्रयोजकता । अविद्योपादानकस्य अविद्यापरिणामत्वेन 'अजामेक'मित्यादि श्रुत्या बोधितस्य । तत्त्वं अधिष्ठानम् । निरूप्यत्वेन घटितत्वेन । अन्योन्याध्यायादिति । 'मिथ्यात्वज्ञानं विना न मिथ्यात्वध-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

चेति । तथासतीत्यर्थः । यद्यपीति शेषः । मास्तु मासंभवतु । स्यात् संभवेत् । तात्पर्यार्थमाह—कालसंसृष्टयेति । उक्तासंबन्धित्वेति । कालासंबन्धित्वेत्यर्थः । दृश्यस्य वियदादेः । दृश्यत्ववियत्त्वादिरूपेणेत्यादिः । प्रतीतिरिति । दृश्यस्य दृश्यत्वादिरूपेण कालादिसंबन्धिन्याः प्रतीतिविरोधः प्रमात्वानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्र इष्टापत्तिं श्रुत्यादीत्यादि विशेषणवैयर्थ्यं चाशङ्क्य, श्रुत्यादीत्यादिविशेषणचतुष्टयं दृश्यस्यासत्त्वशङ्कावाकतया सफलयति । नाशस्तत्त्वज्ञाननाशस्येत्यनेन बोधितः । ननु—“ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादिछष्टिवाक्येभ्यो वियदादेर्ब्रह्मोपादानकत्वलाभेऽपि शुक्तिरूप्यादेर्ब्रह्मोपादानकत्वालाभ इत्यत आह—इदं सर्वमिति । ब्रह्म कर्तुं पूर्वंप्रकृतमिदं परिदृश्यमानं व्यावहारिकप्रातिभासिकलक्षणं सर्वं जगत् असृजत इत्यर्थः । अत्र स्फुटतात्पर्यकं श्रुत्यन्तरमाह—सत्यं चेति । सत्यं ब्रह्म । सत्यं व्यावहारिकं, वियदादि । अनृतं प्रातिभासिकं शुक्तिरजतादि । अभवत् तद्रूपेण व्यावर्तत इत्यर्थः । रज्जुसर्पोऽभवदिति वत् सामानाधिकरण्यं । आदिपदार्थमाह—सावयवत्वादिति । उपचयापचयादिक आदिपदार्थः । ब्रह्माधीनेति । सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानादिनोत्पत्तिसिद्धौ परिशेषानुमानेन ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वसिद्धिः । यद्वा—सावयवत्वादिलिङ्गकानुमानेनैव एकस्य ब्रह्मणः सर्वकारणत्वे लाघवमिति श्रुत्यधीनलाघवज्ञानसहकृतेन ब्रह्माधीनोत्पत्तिकत्वसिद्धिरिति भावः । ननु वियदादिविशेषणेन पण्यन्तेन शुक्तिरूप्यादेः कथं तत्त्वेन बोधनं, अत आह—पण्यन्तेति । अर्थस्य पदार्थस्य क्रिया व्यापार इति नार्थः; अर्थासंग्रहापत्तेः, किंतु अर्थरूपा क्रिया कार्यमितीत्याह—अर्थेति । समर्थपदं न जनकपरम्, शुक्तिरूप्यादेः कार्याजनकत्वात्, अत आह—समर्थस्येति । तस्याजनकत्वे जनकजनकत्वादिरूपाप्रयोजकतापि कथं, तत्राह—शुक्तिरूप्यादेरपीति । अवच्छेदकत्वं विषयतया बोध्यम् । ननु ब्रह्मोपादानकस्य कथनविशेषोपादानकत्वम्, अतो व्याचष्टे—अविद्योपादानकस्येति । परिणामत्वेनेति । ब्रह्मणस्तु शुक्त्यादेरिव विवर्तोपादानत्वमिति भावः । परमाप्त्वाद्युपादानकत्ववादिनिरासाय श्रुत्यादिवोधितस्येति । शुतिष्य “अजामेकम्” इत्यादिः । तत्र “संख्याम्” परिणामपरिणामिनोरेव सारूप्यात् । आदिना स्पष्टानुमानादिः । तत्त्वपदस्य ब्रह्मान्यस्वरूपपरत्वे रूप्यादेः आह—तत्त्वमधिष्ठानमिति । अत्र अर्थवादादिश्रुतीनां स्वार्थेऽग्रानाप्यस्यापि दर्शनात् श्रुत्या-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दितस्य पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं, पारमार्थिकत्वज्ञानं विना पारमार्थिकत्वघटितमिथ्यात्वस्य न ज्ञानमित्यन्योन्याध्या-
दित्यर्थः । ननु—पारमार्थिकत्वं प्रकृते न बाध्यत्वाभावः, किंतु ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीः, तथाच विशेष्यतासं-
बन्धेन तदवच्छिन्नस्य प्रतियोगित्वस्य निवेशे अन्योन्याध्यायानवकाशः, पारमार्थिकत्वस्य तददितमिथ्यात्वाघटितत्वात् ।
नच—उक्तधियस्तद्व्यक्तित्वेन निवेशासंभवः, परार्थानुमाने तदादिसर्वनामशब्देन साध्यनिर्देशस्यासांप्रदायिकत्वात्,
तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानापेक्षया लघोर्घटत्वादेरेव विशेष्यतासंबन्धेन प्रपञ्चनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वात्, नापि
तादृशधीत्वेन, तस्य तद्व्यक्तित्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वेन तेन रूपेण धियः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निवेशयितुमशक्य-
त्वादिति—वाच्यम्; तादृशधीत्वोपलक्षितज्ञाननिष्ठावच्छेदकताया एव निवेशेन तादृशधीत्वस्य गुरुत्वेऽपि क्षतिविर-
हात् । नचैवं—प्रपञ्चस्य तादृशपारमार्थिकत्ववच्छेदोऽपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशपारमार्थिकत्वरूपतत्तद्धीव्यक्तिरूपेण
तत्तद्व्यादेस्तदधिकरणे अभावसत्त्वेन सिद्धसाधनम्, 'एतत्क्षणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतज्ज्ञानवाज्ञास्ती'ति प्रत्ययादि-
ति—वाच्यम्; अनवच्छिन्नोक्तावच्छेदकतायाः निवेशात्, स्वरूपतत्तत्तद्धीव्यक्तेरवच्छेदकत्वसंभवात् । नच—प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वसंशयकाले प्रकृतानुमानस्यावतारः, तथाच तत्काले तादृशधियः प्रपञ्चविशेष्यकत्वस्य संदिग्धतया प्रपञ्चवति
तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्याभावो ज्ञातुमशक्य इति—वाच्यम्; उक्तधीरूपेण प्रपञ्चवत्त्वं यत्र निर्णीतं तत्रैव तद्रूपेण प्रप-
ञ्चाभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्ते तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि संशये सत्यपि तद्रूपेण तस्य
तत्राभावज्ञाने बाधकाभावात् । आद्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वप्रक्षेपेऽपि प्रत्यक्षं प्रत्येव तत्स्वीकारादनुमित्यात्मकोक्ताभाव-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

दितिक्षोत्पत्तिकमपि हृदयमर्थक्रियाकारित्वरूपसहक्षणस्याभावे कथनसन्नेत्यादिशङ्कामुद्धरन् तद्व्यक्षणरूपमेव हेतुवन्तरं असद्वै-
लक्ष्यसाधकमाह—अर्थक्रियासमर्थस्येति । तत्त्वेन । नन्वेवं ब्रह्मवत्परमार्थसदेव तदस्तु, कुतस्तन्मिथ्येत्याशङ्कामुद्धर-
न्हेतुवन्तरमाह—अविद्योपादानकस्येति ॥ तत्त्वे कथंतामुद्धरन् हेतुवन्तरमाह—तत्त्वज्ञाननाशस्येति । 'विद्वान्ना-
नरूपाद्विमुक्तः' " ज्ञात्वा देवं मुच्यते, सर्वपापैः " " भियते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः " इत्यादिश्रुतिप्रमितस्ये-
त्यर्थं इत्युत्प्रेक्षन्ते । बाध्यत्वाभावस्य न बाध्यत्वरूपप्रतियोगिनिर्हृष्यत्वं, अभावत्वरूपानुयोगिताया एव तथात्वादतो
व्याचष्टे—निरूप्यत्वेनेति । बाध्यत्वाभावरूपपारमार्थिकत्वस्य नित्यत्वेनोत्पत्तां तस्य ब्रह्मस्वरूपतया सत्यत्वेन मिथ्या-
त्वस्य च बाध्यत्वेन स्थितावपि अन्योन्याध्यायस्यासंभवात् ज्ञातां तं व्युत्पादयति—मिथ्यात्वज्ञानं विनेति । द्वितीयं
रूपं सन्नमयितुं अन्योन्याध्यायोद्धरं शङ्कते—नन्विति । धीरिति । ज्ञानानिवर्त्यत्वस्य तुच्छेऽपि सत्त्वेन तत्र पारमार्थि-
कत्वव्यवहारापत्तिरिति तादृशधीपर्यन्तानुधावनम् । सा च "सर्वं सर्वं बाध्यमित्याकारिका सिद्धान्तितमेव ब्रह्मात्रविषया परे-
पां प्रतिभासिकातिरिक्तमात्रविषयिणीति, तदवच्छिन्नप्रतियोगितासाधने न सिद्धसाधनमिति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । स्वा-
र्थानुमाने साध्यनिर्देशस्यैवासत्त्वात् तद्विशेषस्यासांप्रदायिकत्वोक्तिरस्तत्रेति—परार्थेति—घटोऽन्य इतर इत्यादिप्रविहा-
यानन्यादित्वेनान्ना साध्यनिर्देशस्य सांप्रदायिकत्वात् । तदादिति । तन्नोतीति तत् इति व्युत्पत्तिरिद्विस्तारकर्षकसा-
र्वेनान्ना साध्यनिर्देशसंभवात् । सर्वनामेति । निगननादौ हेतुनिर्देशस्य तथात्वात् । साध्येति । अवच्छेदकत्वा-
दिति । तद्व्यक्तित्वविशिष्टज्ञानावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वादिति शेषः । तादृशधीत्वेन ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशे-
ष्यकधीत्वेन । अशक्यत्वादिति । अप्रसिद्धेति भावः । उपलक्षितेति । आध्यात्मिकः । तादृशधीत्वसमानाधिकर-
णेति निष्ठान्तार्थः । तत्र तादृशधीत्ववत्ता च समवायेन तादात्म्येन वेति सूचनाय ज्ञानपदम् । स्वरूपत इति । प्रति-
योगितावच्छेदकानुगमे एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यानुगतस्यापेक्षा । ननुकव्यक्तेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे नास्ति ।
जाल्यतिरिक्तपदार्थत्वसाक्षित्विरत्वात्, धनप्रकारेणैव भानमिति नियमे जातिपदेनैकव्यक्तिकं विवक्षितम्; अन्यथा
तद्व्यक्तित्वादेरपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वादिति भावः । अशक्य इति । प्रत्ये विशेष्यतासंबन्धेन तादृश-
धियःसंशयेऽपि तादृशधीरूपेण प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निर्णयात् । समानाधिकरूप्यसंबन्धेन किंचिद्विशेष्यविशिष्टं संशये
विशेष्यसंशयस्य विशिष्टतद्भावप्रवृत्तिरत्वेन दृष्टीतन्निर्देशपदतद्भाववद्भिन्नज्ञानमुद्धरा कारणत्वेऽपि आप्रपत्तासंबन्धेन
रत्नत्वादिविशिष्टदण्डादिकोटिकमूनलादिधर्मिकसंशये दण्डादिधर्मिकस्य विशिष्टदण्डव्यधिकरणरत्नत्वादिसंशयस्य कारणत्वे
मानाभावातिरिति भावः ।— निर्णीतमिति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिर्णयस्याभावज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति
भावः । ननु—प्रकृते तादृशनिर्णयः कुतो नैवत वा—प्रपञ्चे तादृशधीसंशयप्रयुक्ते इति । रत्नत्वविशिष्ट-
दण्डादिशंशये विनिर्णयितव्यकस्यापि दण्डादौ रत्नत्वविशिष्टस्यत्वान्वयव्यतिरेकान्ना कारणतया दण्डादौ रत्नत्वादिसंशये,

पक्षोक्तदोषापत्तिः, अतस्तस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे अनवस्था स्यात्—इति चेन्मैवं; स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये चाङ्गीकारात् । तथाहि—शुक्तौ रजतप्रमानन्तरं अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे रूप्यं नास्ति नासीन्नभविष्यतीति स्वरूपेणैव, 'नेह नाने' ति श्रुत्या च

सिद्धिव्याख्या ।

अनुभव एव प्रमाणमित्याह—तथाहीति । प्रतीतेरिति । अन्यथा पारमार्थिकत्वेन रूपेण रूप्यं नास्ति,

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

ज्ञाने तदस्वीकारात्—अत आह—पारमार्थिकत्वस्यापीत्यादि । स्वरूपेण स्वनिष्ठधर्मेण । अनवस्थेति । 'ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति वादिनो मते ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरप्रसिद्धा, ज्ञानत्वविशिष्टतया स्वप्राहकत्वेन ज्ञानमात्रस्य स्वविशेष्यकत्वात्; तथा च तादृशवादिनं प्रति स्वभिन्नं यत् ज्ञाननिवर्त्यं तद्विशेष्यकधीरूपपारमार्थिकत्वं निषेधयम्, तस्य च विशेष्यतासम्बन्धेन स्वनिष्ठत्वात् तादृशधीरूपेण स्वस्वेतरसकलदृश्यनिषेधासंभवात् तादृशधीतरसकलदृश्यानामेव तादृशधीरूपेण निषेधप्रतियोगित्वम्, तादृशधियां तु 'एकस्या अन्यया तस्या अप्यन्याया तस्या अप्यन्येत्येवरीत्या निषेधप्रतियोगित्वं'मित्यनवस्था । नच—तादृशधीरूपावच्छिन्नं यत् तादृशधीभिन्ननिष्ठप्रतियोगित्वं, यच्च तादृशधियां स्वेतरतादृशधीरूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं, तदुभयस्य प्रत्येकरूपेण साध्यत्वे दृश्यत्वादिहेतोर्व्यभिचारित्वमप्यस्तीति तदनुक्त्यान्यूनतेति—वाच्यम्; उक्तप्रतियोगित्वयोरन्यतरवत्त्वे साध्ये व्यभिचाराभावात् । वस्तु-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रक्तत्वादौ दण्डादिनिष्ठभूतलादिधर्मिण्युत्तितावच्छेदकत्वसंशयात् भूतलादौ दण्डादिनिष्ठस्वयुत्तितावच्छेदकीभूतरक्तत्वादिविशिष्टदण्डाद्यभावव्यावर्तकधर्मस्यापि संशयेन तादृशव्यावर्तकधर्मनिर्णयविषयकतया प्रयोजकतया प्रपञ्चे उक्तपारमार्थिकत्वसंशयस्यापि ब्रह्मणि तद्विशिष्टप्रपञ्चसंशयप्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रतियोगिसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वे तदुत्तरमभावप्रत्यक्षनिर्णयापत्तिरत आह—ग्राह्यसंशयस्येति ।—तदस्वीकारादिति । अनुमितौ ग्राह्यसंशयस्य पक्षतापटकतयाऽनुकूलतया प्रतिबन्धकलास्वीकारादित्यर्थः । अनुमितिग्रहणं शाब्दबोधस्याप्युपलक्षणम्; तत्रापि तस्य योग्यतासंपादकतयानुकूलत्वेनाविरोधात् । एतेन नेहेत्यादिश्रुतिजन्यबोधोपि निष्पत्त्यूहः । ननु—पारमार्थिकत्वं ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीः । सा च विशेष्यतासंबन्धेन ब्रह्ममात्रवृत्तिर्ज्ञाननिवर्त्यतादृशधीरूपे पारमार्थिकत्वेऽस्तीति तेनैव ब्रह्मरूपेण पारमार्थिकत्वस्यापि निषेधे कथमनवस्था ? पारमार्थिकत्वस्य स्वेन रूपेण निषेधासंभवे हि स्वभिन्नेन पारमार्थिकत्वेन तस्यापि स्वभिन्नेन इत्येवमनवस्था स्यादित्यत आह—ज्ञानं सर्वं स्वविषयकमिति । एतन्निर्वाहकं कार्यकारणभावमाह—ज्ञानत्वविशिष्टतयेति । विषयतासंबन्धेन ज्ञानं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन ज्ञानत्वविशिष्टत्वेन कार्यसहभावेन कारणत्वेनेत्यर्थः । स्वविशेष्यकत्वात् ज्ञाननिवर्त्यस्वरूपस्वविशेष्यकत्वात् । ज्ञाननिवर्त्याविषयकत्वस्य मात्रार्थत्वादिति भावः । तथाच ज्ञानानिवर्त्यमात्रविशेष्यकधीरूपपारमार्थिकत्वस्याप्रसिद्धौ च । स्वभिन्नमिति । स्वविशेष्यकत्वानुयोगिनी धीः । एवं चेदृशपारमार्थिकत्वस्याननुगमेनैकैकतद्वद्विताननुगतानन्तसाध्यानुमितौ नामनवस्थया जगती मिथ्यात्वनिश्चयः चिरेणापि दुर्घटः । स्वभिन्नज्ञाननिवर्त्यविशेष्यका या शुद्धिः शुक्त्यादौ रजतादिविषयिणी, ब्रह्मणि प्रपञ्चविषयिणी च, तद्विन्नत्वविशिष्टधीत्वेन स्वविशेष्यत्वस्वभिन्नलोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञाननिवर्त्याभावविशिष्टधीत्वेन वा सर्वं सर्वं वाच्यमित्याकाराः पारमार्थिकत्वपदार्थभूता धिय उपगम्य तादृशधीत्वोपलक्षितावच्छिन्नप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनानुपदं वस्तुतत्त्वित्यादिवक्ष्यमाणरीत्या साध्यानुगमे तु तदनुमित्यनवस्थाविरहेऽपि तदनुमितौ तादृशप्रतियोगित्वरूपसाध्यांशे अवच्छेदकविधया भासमानानां तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वानां विषयितानवस्थैव गुरुमतेष्वप्रकाशघटादिज्ञाने प्रमाणविषयितानवस्थावद्दोषः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतामते तु तादृशधीरूपपारमार्थिकत्वानां ज्ञानोपेक्षाणां तेषां चानवस्थितपरम्पराकतया सामान्यलक्षणाननुगमे चिरेणापि प्रातिखिकरूपेण दुर्ज्ञेयतया जगन्मिथ्यात्वानुमितिरूपो निश्चयः दुर्घट इत्यपि दूषणं सुवचम् । स्वनिष्ठत्वादिति । तेन रूपेण स्वनिषेधासंभवेनेति शेषः । स्वस्वेतरेति द्वन्द्वः । तदुभयस्य तादृशसंशयद्वयघटकस्य । प्रत्येकरूपेण तादृशैकैकधीघटिताननुगतरूपेण । व्यभिचारित्वमप्यस्तीति । दृश्यत्वहेतुमत्यां तद्धीरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य तद्विधौ तदन्यधीरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य च तदन्यधिय असत्त्वादिति भावः । उक्तप्रतियोगित्वयोरिति । बहुत्वेऽपि राशिद्विविध्याद्विवचनम् । अन्यतरवत्त्वे अन्यतमवत्त्वे । ननु—प्रातिखिकरूपेण तत्तद्धीघटितान्यतमवत्त्वं दुर्ज्ञेयमिति—आशङ्क्योक्त-

प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः । नच—तत्र लौकिकपरमार्थरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगी-
ति—वाच्यम् : भ्रमवाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । नच तर्ह्युत्पत्त्याद्यसंभवः,

सिद्धिव्याख्या ।

पारमार्थिकत्वेन नाना नास्तीति तन्निषेधोद्देशापत्तेरित्यर्थः । नच तत्रेति । शुक्कावित्यर्थः । लौकिकप-
रमार्थमेवेति । ननु लौकिकानिर्वचनीयमित्यर्थः । भ्रमेति । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्यानुभवविप-
यभूतानिर्वचनीयरजतं विना लौकिकपारमार्थिकरजतस्य बाधविषयत्वे उभयोर्भिन्नविषयतया वैयधिक-
रण्यं स्यादित्यर्थः । अप्रसक्तेति । भ्रमप्रसक्तस्य चाप्रतिषेधान् निषिद्धस्याप्रसक्तेः अत्रेति भावः । नच तर्हीति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तस्तु—तादृशविषयां स्वेतरतादृशधीरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय साध्यवत्त्वपर्यवसानसंभवेन तादृशधीत्वोपलक्षि-
तावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपैकस्यास्यैव दृश्यमात्रेऽनुमानसंभवाद् व्यभिचारप्रसक्तिरिति भावः । लौकिकपरमा-
र्थेति । परमार्थतया लोकसिद्धेत्यर्थः । व्यावहारिकेति यावत् । वैयधिकरण्यं भिन्नविषयकत्वं । अप्रसक्तेति ।
शुक्लं व्यावहारिकरूपस्य तादृान्पेन ज्ञातव्यरूपप्रसक्तेरभावेन तत्र तन्निषेधे अप्रसक्तनिषेधः, तथावानुभवविरोधः,

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

रोला तादृशविषयां अनुगमनमिष्टेलाह—वस्तुतस्त्यति । तादृशधियामिति । तादृशधीभिन्नानां । तादृशधी-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादायेत्यादि । प्रतियोगित्वमादाय प्रतियोगितादिसंसर्गविषया विषयीभूय ।
साध्यसंबन्धकर्तृकपर्यवसानक्रियासमानकर्तृकत्वाद् क्त्वाप्रत्ययः । पर्यवसानं अनुमितिविषयीभवत् । नेत्रे निनीत्य
हसतातिवत् समानकार्त्तत्वे क्त्वाप्रत्ययः । तादृशधियामित्येतदर्थतादृशधीपक्षकत्वस्यानुमितेतावन्वयः ।—यद्वा—
प्रतियोगित्वमादाय प्रतियोगिर्वाक्संसर्गाणुयोगिविषया विषयीभूय । धियामिति कर्तृपक्षा । साध्यवत्त्वपर्यवसानं
निष्पत्त्यानुमितौ साध्यसंबन्धविषयतादिदमित्येवविषयताप्रत्ययत्वं । अस्य तादृशधियामित्यनेनान्वयः । प्रतियोगित्व-
रूपैकसाध्यस्य प्रतियोगित्वत्वरूपैकधर्माविच्छिन्नसाध्यस्य ।

पांडुरंगाय नमः ॥ मूले—प्रतियोग्यभावयोर्विरोधाद् कथमेदमित्यादिज्ञानावरोधाद् इत्याह—तथाहीति ।
शुक्लं रजतभ्रमानन्तरमिति । भ्रमणि प्रपञ्चभ्रमानन्तरं चेति शेषः । प्रतियोगिप्रसक्त्यर्थमिदमभिधानत्वं, शुक्लेनैव
पृष्ठत्वारिकं भ्रमणधातुवत्प्रसक्तत्वादिकं तस्मात्कार्त्तार्थ भ्रमसंशयोत्तरं प्रसक्तमित्येव विरोधदर्शनस्य हेतुत्वादपेक्षणीयः ।
एवंच धातुप्रयत्नाभावोपे नैतदपेक्षेति श्वयेष्टम् । अत्र रूप्यं नास्तीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतिः इति योजनायां
शुक्तिरूपस्येति शेषेण शुक्तिरूपस्य स्वरूपेण रूप्यं नास्तीत्याकारकनिषेधप्रतीतिरित्यर्थो वाच्यः । तथाचात्र ‘ भ्रमणस्यापि
स्वरूपेणैवैतत् न च स्वरूपेणैवैतत् वैयर्थ्यः एकस्यैवमिष्टान्वयसंभवाद् । प्रतीत्यन्वितादिकर्तृतापान्तान्तरं विना शुक्लाचेति
चकारात्प्रतीत्येवैतत् व्याचष्टे—इतिस्वरूपेणैति । नन्वेवमनुभवेन प्रतीतिरित्यनुवृत्तम्, अतो व्याचष्टे—प्रतीतिरिति ।
‘ नेतृमाना ’ इति धृतेरपि स्वरूपेणैव विद्यद्विप्रपञ्चनिषेधकर्तृ प्रवृत्तम् । लौकिकरजतस्य परमापेक्षामावाद्याचष्टे—लौ-
किकपरमार्थेति । परमार्थतया सत्यतया । ननु सत्यतया लोकप्रतीतिगोचरत्वं प्रतीतिकस्यापि संभवतीत्यत्र आह—
व्यावहारिकमिति । मूले—नास्ति नास्तीत् नमविष्यतीति, निषेधस्य प्रैकालिङ्गत्वप्रदर्शनाय । नचेति शङ्कयां
रजतमेवेत्येवकारेण शुक्तिरूपव्याचष्टेः । एवंच शुक्तिरूपमिति तदभावस्तोत्तमानुभवेनानुभवान्तरात् तस्य निष्पत्त्यसि-
द्धिरिति शङ्कामिश्रणः । वैयधिकरण्यपरस्य समानान्तरे विषयतासंबन्धविरोधेन वा तद्विकरणमित्यपि विकरणवृत्त्यापि
कवे वाच्यः अन्तःकरणवृत्त्यात्मकयोर्भ्रमबाधयोग्यत्वरूपेण कर्तृत्वं कर्तृत्वं वा सामानाधिकरण्यात्, अतो विषयतासंबन्धेन
तद्विकरणमिष्टाधिकरणसत्त्वापेक्षतया व्याचष्टे—वैयधिकरण्यमिति । भिन्नविषयकत्वमिति । तस्य नेष्टं, तयोः
समानविषयकत्वमित्यमिति भावः । एतत्किमेतन् नृपयन् “ प्रसक्तं हि प्रतिविष्यते ” इतिम्यामूलकानुभववि-
रोधरूपप्रमाणान्तरमाह मूले—अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः अत्रेति । ननु—प्रसक्तमिति, ना च शुक्लं व्यावहारिकरजतस्य
संभवत्वेन, शुक्लेपि रजतकनभ्रमणस्या स्मृत् तर्हि रजतं नास्तिरजतम्, इत्येवंक व्याचष्टे—अप्रसक्तेतीति । स्या-
तत्वेति । अनाद्यपि रजतविषयत्वस्य । उक्तमिति अत्राप्यतिरिक्तविषयकत्वस्य तद्वयेति भावः ।—अनुभव-

कारात् । नच—त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्यं रूप्यं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगीति मतहानिः स्यादिति—वाच्यम् : अस्याचार्यवचसः पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन

सिद्धिव्याख्या ।

न्वयः । पारमार्थिकत्वाकारेणेत्यस्य प्रातिभासिकं वेत्यनेनान्वयः । तथाच स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रति-
योगित्वाभ्युपगमे एवंभूतमतहानिः स्यादित्यर्थः । आद्यमाविष्कुर्वन्परिहरति—अस्येति । आपणस्यं
रूप्यमित्यस्य प्रातिभासिकमित्यनेनान्वयः । ‘ सर्वं वाक्यं सावधारणम् ’ इति न्यायेन प्रातिभासि-
कमित्यत्रैवकारलाभः । एवं सति पर्यवसितमर्थमाह—पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

दिव्यापकत्वमपि अनिषिद्धस्वरूपत्वे नान्तीति ज्ञापितम् । उत्पत्त्यादिमतोप्यनुभवश्रुत्योनिषेधविषयकत्वस्योक्तत्वात् तत्र
तद्व्यापकत्वमपि नेति भावः । मतहानिः पूर्वोक्तार्थोक्तिविरोधः । ‘ प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं तच्च
बाधकत्वेन रजतं प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगितयाऽवभासत ’ इति प्रत्यक्षमिति विवरणकारोक्तेः प्रातीतिकमेव रजतं

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

चाविद्यादनादिभिन्नार्थकत्वात् । तत् ध्वनयन् आदिपदार्थभूतं प्रयोजकान्तरमाह—आदिपदादिति । श्रुत्यादिरूप-
स्येति । ब्रह्मजन्यत्वेन सप्रतिपादतत्त्वसंश्लेषेण विपदादौ वर्तमानत्वेति शेषः ।—प्रयोजकमिति । उत्पत्त्यादिमत्त्वे
इत्युपपत्त्ये । यद्यपि तत्त्वमित्यस्याभ्युपगमः संभवति ; तथापि तन्निषयनाभावात् क्लेशविशेषरूपत्वाच्च प्रयोजकपदमेवोपा-
त्तम् ।—समव्यापकमिति । समं तुल्यसंख्यदेशश्रुतिकं सदेव, नलधिकसंख्यदेशश्रुतिकं सत्, व्याप्यं सत् व्यापक-
मिति पर्यवसितार्थः । व्याप्यत्वात् गगनादेरत्यन्तः, व्यापकत्वाच्च ब्रह्मगुच्छोपायोत्पत्तिः । कितिल्यादिप्रत्ययेन तस्य दूष्य-
त्वादिति प्रतिज्ञातं स्फुटयति—अन्यदेवेत्यादि । ज्ञापिते युक्तिमाह—उत्पत्त्यादिमत इति । अनुभवः ‘ शुक्लं रूपं
नास्तीत्याकारः, श्रुतिः ‘ नेह नानास्ति चित्रम् ’, तयोः उत्पत्त्यादिमतोपि यः स्वरूपेण निषेधः तद्विषयत्वस्योक्तत्वात् ।
अन्यथायथैवविधिरूपत्वात्पत्त्यादिना व्युत्पत्त्यादितत्वादित्यर्थः । तथाच उत्पत्त्यादिमत्त्वेन सामान्यविज्ञानप्रत्यक्षप्रातिपादकशु-
भ्वादिनिषेधे प्रातिभासिके शुक्तिरूप्यादौ व्यापहारिके च विपदादौ अनिषिद्धस्वरूपत्वसमावेश इति भावः । तत्र अनिषिद्धस्व-
रूपत्वे । तद्व्यापकत्वं उत्पत्त्यादेर्व्यापकत्वं ।—अपिनेति । तथाच शुक्तिरूप्यादावनिषिद्धस्वरूपत्वभावे त्वमपि
नोत्पत्त्याद्यभावापत्तिरिति भावः । अपिना परमत्वे स्फुटितस्य व्याप्यत्वस्य समुच्चयः । खनते विपदादेरप्युत्पत्त्यादिमत्त्वेना-
निषिद्धस्वरूपत्वे उत्पत्त्यादेर्व्याप्यत्वसंश्लेषेण न कृतिः ; तदभावेन शुक्तिरूप्यादेरुत्पत्त्याद्यभावात् आपादयितुमशक्यत्वा-
त्, व्याप्यभावाच्च व्यापकभावाभावादकत्वात् । पञ्च स्वयं उत्पत्त्या समनियतत्वेनाभ्युपगमतनादिपदकनिषेधव्याप्यत्वादिर्दे-
तस्य शुक्तिरूप्यादौ सत्त्वात् तदभावस्थानादकत्वाभावेन नोत्पत्त्याद्यभावापत्तिरित्याह मूले—तस्य मयापि कल्पित-
स्याङ्गीकारादिति । तस्य वस्तुत्वभावादिहप्रयोजकान्तरस्य । कल्पितस्य कल्पिते शुक्तिरूप्यादौ । वस्तुत्वभावादेः
कल्पितत्वकथनस्यासम्भवात्तदुपयोगात् अधिकरणव्याप्यत्वात्तत्त्वैव । नचेति । शुक्लं रूपं नास्तीत्यादिनिषेधप्रतीतिः स्वरूपेण
शुक्तिरूप्यस्यैव प्रतियोगितया भागात्कारे इत्यर्थैकत्वमिति शेषः ।—त्रैकालिकेति । शुक्तिश्रुतिवेन प्रतीयमानेत्यादिः ।
आपणस्यं रूपं प्रतियोगीति संश्लेषः । आपणस्यपदं व्यापहारिके योगस्तम् । तेन प्रातिभासिकेन महाविकल्पमज्ञातिः ।
प्रातिभासिकरूपं वा त्रैकालिकनिषेधप्रतिपक्षोक्तानुपपत्त्येनान्वयः । मतहानिस्तदस्य मतिविषयत्वस्यार्थकत्वे इत्यन्तर्गते मत-
वेकदेशेऽन्वयप्रसक्तः, तादृशमतिविषयस्यापत्त्यस्यभावेः तदप्रतियोगित्वेर्वा विमर्शानुसृत्यन्यायसंज्ञासमाप्तमतेन
स्यादित्यस्यकतिमेषत्वो न्यायः—मतहानिरिति । विरोधः निरुपार्थक्यम् । तद्व्याप्यत्वेति शेषः । त्रैकालिक-
निषेधं प्रत्यापन्नत्वं रूपं प्रातिभासिकं, स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वा प्रतियोगि इति योग्यता आचार्योक्तिविरोधं
परिहरति मूले—अस्येति । प्रातिभासिके आत्मस्वरूपवाक्याभ्युपगमात् तत्तद्वद्वदभावात्मेन प्रतीयमानता व्याप्ये—
पारमार्थिकलौकिकेति । पारमार्थिकत्वेन लौकिकित्वस्यैव । नन्वेवं श्रुतेन वाक्यार्थेण विमर्शकारेण व्याप्येपेक्षत
आदौ टीकायाम्—प्रतिपक्षोपाधाविति । तत्र प्रत्यक्षमित्यन्वयः । तत्र इत्यन्तं हेतुः । बाधकत्वेन शुक्लं रूपं
नास्तीत्यादिज्ञाने । एतेः प्रतीतिर इत्यनेनान्वयः । ननु विवरणस्यैव रजतत्वेन प्रतीतिकरजतत्वेन ब्रह्मं पुनः,
तत्राह—प्रतिपक्षपदेनेति । प्रतीतिकरत्वं उपपत्तिरिति प्रत्यक्षतया अत्र मानम् तस्यैव रजतत्वेन प्रतीतिरिति भावः ।

सिद्दर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

‘ सद्रजतप्राप्तिर्मेन भवत्विति च्छावतः । लौकिकपरमार्थरजतत्वेन सद्रजतमिदमित्येवंरूपेण । तथा च प्रातीतिक-
रूप्ये व्यावहारिकरूपस्य सद्रजतत्वस्वरूपेण तादात्म्यं प्रसक्तमेव; अन्यथा प्रातीतिकरूप्ये व्यावहारिकरूप्यलिप्सोः प्रवृ-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

रजतमिदं नैत्यत्र इदंपदमनुयोग्यर्थकं पूर्वं योजयन् रजतनचिदंपदानां व्यावहारिकरजततात्पर्यभावावपुरोवर्त्यकत्वेऽसङ्गति-
तादवत्परिहाराय व्याचष्टे—इदमिति । तत्र ननो नेदार्थकत्वेऽपि इदंपदस्य पुरोवर्त्यकत्वं न संभवति, व्यावहारिक-
रजतस्य तत्राप्रसक्तत्वेऽप्येतत् आह—प्रातीतिकं रजतमिति । तत्र तद्भेदवाधादाह—परमार्थरजतमिति । सद्रजत-
मित्यर्थः । लौकिकत्वस्याभावात् त्यागः । एवमपि ननोऽत्यन्ताभावपरत्वं न संभवति, अत्र रजतमित्यप्रसक्तेरत आह—
न भवतीति । भेदात्मकनिषेधेति । प्रतियोगिपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्यैव प्रायो भव-
तिपदसमभिव्याहारस्य ननुपदेन नेदवोधे, सत्तन्म्यन्तानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्यैव चास्तिपदसमभिव्याहारस्य ननु-
पदेनात्यन्ताभाववोधे प्रयोजकत्वं ‘घटः पटो नास्ती’त्यस्मात् घटो न भवतीत्यस्य च प्रायोऽप्रयोगात्, इत्यभिप्रेत्य मूले
भवतीत्यभ्याहृतमिति ननसिद्धत्वात् निषेधपदं नेदपरतया व्याख्यातम् । इतिभेदेत्यस्य इतिप्रत्ययविषयनेदेत्यर्थः ।
नेयेति । संगननीयेत्यर्थः । वाचोपुत्तिरपीति पूर्वगान्वयः । एवंच शुक्लं रूपं नास्तीत्यत्यन्ताभावप्रत्यये प्रातिभातिकर-
जतस्यैव प्रतियोगितया भागमिति तत्त्वप्रदर्शिकासंनतमित्यायातम् । अन्यथा लौकिकेत्यादिवाचोपुत्तेर्नेदंरजतमिति प्रतीतेः
शुक्लं व्यावहारिकरजताभावविषयकत्वेऽपि सङ्गतिसंभवेन तस्या प्रातिभातिकरजतव्यावहारिकरजतनेदविषयकत्वेन तत्त-
त्संनतवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । इदानीं प्रातिभातिकरजतस्य लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येन प्रतीतत्वे तत्संनतमिदंरजतस्य अव-
तारयति—नन्विति । पुर इत्यादीति । प्रतीतत्वेत्यन्तेनेति शेषः । ‘पुरोवर्तिनि’ इत्यस्य शुक्तिरजतरूपे
पुरोवर्तिनीत्यर्थः । तत्र दर्शनादित्यन्तेन तादृशप्रतीतत्वे युक्तिरुक्ता । रजतार्थिन इत्यस्य रजतरूपायैवत इत्यर्थकत्वे सिद्ध-
विषयस्य पुंस्तः प्रवृत्त्यसंभवादसङ्गतिः, कर्तृधारयान्तर्गतार्थापत्तित्येतत्तौ रजतमर्थयतेऽस्मां रजतार्थीति कृद्वृत्तिमाश्रित्य
व्याचष्टे—रजतार्थिन इति । रजतप्राप्तिरिति । सद्रजतप्राप्तिरित्यर्थः; व्यावहारिकलिप्सोरित्युक्तेः । ननु लौकिकप-
रमार्थरजतत्वेन प्रतीतिर्न संभवति, परमार्थत्वेन लोके सिद्धत्वपर्यन्तमानस्यानुभवात्, इदं रजतमित्येवाकारात्, रजते तत्प्र-
तीतिसंभवेऽपि प्रातिभातिके तत्तादात्म्यप्रसक्तिर्न लब्धेततः तद्व्याचष्टे—लौकिकेति । सद्रजतमिदमित्येव रूपेणेति ।
इदं प्रातिभातिकरूपं । पुरोवर्ति सद्रजतं । इत्येवंरूपा इत्याकारेत्यर्थः । तानान्ये नपुंसकम् । वृत्तीयर्थोऽनेदः । तथा-
चैदं सद्रजतमित्याकारा या सद्रजतत्वावच्छिन्नप्रकारिका इदंत्वावच्छिन्नविशेषिका अपरोक्षा प्रतीतिः तद्विषयस्येति
मूलार्थः । लौकिकपरमार्थरजतस्येति शेषः । प्रतियोगितामित्यन्तगान्वयः । अत्रेदंपदार्थो न शुक्तिरूप्यः पुरोवर्तिरजत-
सद्वत् शुक्तिरजतार्थकत्वे तत्र सत्त्वस्यासत्त्वेन तद्भानानुपपत्तेः, व्यावहारिकरजतार्थकत्वे प्रातिभातिकरजते इव शुक्लं
तस्यात्यन्तसादृश्याभावेन तत्र तद्भानासंभवात्, अत्र रजतं पदानीत्यनुभवानुरोधेन सद्रजतरजतभानार्थं प्रातिभातिकर-
जतोत्पत्तिर्वाकारे शुक्तिरजतत्वेनापि तस्यैव भासमानतया इदंत्वेन शुक्तिभानासंभवाच्च, हिनु प्रातिभातिकरजतनेदंप-
दार्थः । तत्र च सद्रजतसदृशोद्विखितं सत्त्वविरिष्टं व्यावहारिकरजतं तादात्म्येन भासते; अन्यथा इदंरजतमित्याकारानु-
पपत्तेरित्यभिप्रेत्य लौकिकपरमार्थरजतत्वेनेति वृत्तीयन्तार्थलघ्वप्रातिभातिकव्यावहारिकतादात्म्यप्रसक्तिहेतुं स्पष्टयति—
तथाचेति । इदं सद्रजतमित्याकारकप्रतीतिस्तत्वे चेत्यर्थः । प्रतीतेरिदं सद्रजतमित्याकारकत्वे इति वाच्यं । अत्र च ‘इदं
रजतं’मित्याकारैव प्रतीतिः, नहिदं सद्रजतमित्याकारैरल्लिङ्गिनादृष्टा तच्छिद्ये प्रवृत्तिर्दर्शनविति हेतुं योजयति—अन्य-
थेति । इदं सद्रजतमित्याकारकप्रतीतेरसत्त्वे इत्यर्थः । परेतु—अतु इदं सद्रजतमित्याकारकप्रतीतिः; तयापि तद्विषयता
शुक्तिरूपपुरोवर्त्ये प्रातिभातिकरजतस्यैवास्तु, ननु प्रातिभातिके व्यावहारिकरजतस्यैवप्रयोजकत्वसङ्गतिरित्याप्यप्रवृत्तिर्द-
र्शनविति मूलोक्तत्वेऽनुभवं स्पष्टयति—अन्यथेति । तादृशतादात्म्यप्रसक्तत्वभावे इत्यर्थः—इति प्राहुः ।—व्यावहा-
रिकलिप्सारिति । इच्छाया संभवेन तादृशच्छापीनप्रवृत्तेरनुभवसिद्धया संतुष्टयति । ननु—अनुभूयमाना प्रवृत्तिः
प्रातिभातिकलिप्सोः शुक्तिरूपपुरोवर्त्यविषयवैति—वाच्यम्; प्रातिभातिकेच्छायाः प्रवृत्तिरित्येतत्त्वत्वावस्थाया गौरवा-
पत्तेः, व्यावहारिकेच्छायां तु दत्तकारणत्वस्य हस्ततादिति भावः । तथाच प्रातिभातिकरजतं सद्रजतत्वविरिष्टविषयके-
च्छापीनप्रवृत्तिविषयतात्माद्रजतमित्याकारकप्रतीतिविरिक्तम् । तस्मात्तादवोच्यविरिष्टप्रकारकतादात्म्यसंसर्गकप्रतीतिवि-
षयमिति पर्यवसितम् । इदमेव प्रातिभातिकस्य व्यावहारिकतादात्म्येन प्रतीतत्वं पूर्व मूले उक्तम् । एतादृशस्य व्यावहारिक-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रत्यनुपपत्तेः । नच—व्यावहारिकरूप्यनिष्ठत्वोपलक्षितस्य रजतत्वस्य प्रातीतिकरूप्येऽपि स्वीकारात् शुक्तिगतत्वेदन्वा-
देरिव सत्त्वस्यापि तत् प्रत्ययाच्च 'सद्रजतमिदं'मिति प्रत्ययोपपत्तेर्व्यावहारिकरूप्यस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपस्वीकारो
व्यर्थः, तं विनाप्युक्तप्रवृत्त्युपपत्तेरिति—वाच्यम्; व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादिकं प्रातीतिके रजतादौ न स्वीक्रियते प्राती-
तिकादपि व्यावहारिकरजतादिकार्यापत्तेः । प्रथमपरिच्छेदान्ते मूले—'प्रातीतिकव्यावहारिकसाधारणमेकं रजत-
त्वादिकं व्यावहारिकमात्रेऽन्यत् प्रातीतिकमात्रेऽन्यत्'—इत्युक्तिस्तु, व्यावहारिकरजततादात्म्यस्य प्रातीतिकस्य प्राती-
तिके अनङ्गीकारपक्षे प्रौढिवादमात्रेण । एकस्यैव रजतत्वस्य व्यावहारिकस्य व्यावहारिकमात्रनिष्ठस्य स्वीकारेऽपि तदा-
श्रयतादात्म्यविशिष्टस्य उत्पत्तौ तादृशतादात्म्यस्याप्युत्पत्त्या 'इदं रजतं'मित्यादिव्यवहारोपपत्तेः । तथाच व्यावहा-
रिकेऽनुभूतं यद्रजतत्वादि तद्विशिष्टविषयकेच्छावतां प्रातीतिके प्रवृत्तेरुक्तविशिष्टस्य प्रातीतिके तादात्म्यारोपं विनानु-
पपत्तेस्तादृशारोपावश्यकत्वम् । यदि तु "व्यावहारिकनिष्ठरजतत्वादेः प्रातीतिके स्वीकारेऽपि ततो व्यावहारिकरजता-
दिकार्यस्य नापत्तिः, व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैव कारणस्य कार्यप्रयोजकत्वदर्शनेन तदन्तर्भावेनैव कारणकृत्यस्य फलोत्प-
त्तिव्याप्यतास्वीकारात्; अतएव प्रातीतिकं न कुत्रापि कारणं, किंतु तस्य ज्ञानं चिद्रूपम्; अतएव यत्र व्यावहारिकविष-

लघुचन्द्रिकाया विष्टलेशोपाध्यायी ।

जतस्य प्रातिभासिकरजतविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकेच्छीयसद्रजतत्वावच्छिन्नविषयत्वात् सद्रजतमिदमित्याकारकप्रातीतिप्रकारत्वं
तस्मात्तत्वाच्च प्रातिभासिकविशेष्यकतादात्म्यसंसर्गकज्ञानीयसद्रजतत्वावच्छिन्नप्रकारतारूपं यत् प्रातिभासिके तादात्म्येन
प्रसक्तत्वं प्रातिभासिकनिष्ठभेदात्मकनिषेधप्रतियोगिताप्रयोजकं तद्वत्त्वं पर्यवस्यति । व्यर्थ इति । तथाच कथं व्यावहा-
रिकस्य प्रातिभासिकनिष्ठभेदप्रतियोगिताभानमुक्तमिति भावः ।—स्वीकारादिति । अतएव क्लृप्तशक्यता तत्र रजतपद-
प्रयोगनिर्वाह इति भावः ।—प्रत्ययाच्चेति । एवंच सत्त्वस्यापि तत्र स्वीकार आवश्यक इति भावः ।—तंविनापीति ।
तादृशारोपस्वीकारंविनापीत्यर्थः । अस्य प्रत्ययोपपत्तेरित्यत्राप्यपकर्षणान्वयः ।—प्रवृत्त्युपपत्तेरिति । प्रवृत्तौ हि वस्तुगत्या
यत् सद्रजतं व्यावहारिकं तद्विषयकेच्छा न कारणम्, किंतु व्यावहारिकरजतनिष्ठं यद्रजतत्वं यच्च सत्त्वं तदुभयविशिष्ट-
विषयकेच्छैव सा चाक्षाक्षतैवेति भावः । सत्त्वं सद्रूपप्रकृतादात्म्यम्, तादात्म्येन सद्रूपविशिष्टप्रकृतैव वेति तस्य सकलव्या-
वहारिकाद्यनुगतत्वात् व्यावहारिकरजतवृत्तिसत्त्वघटितप्रवृत्तिकारणतावच्छेदककोटौ शुक्तिगतसत्त्वस्यानिवेशात् कथं क्लृप्तका-
रणतया निर्वाह इति न शङ्कनीयम्; सत्त्वस्याप्युभयसाधारणस्य स्वीकारादिति ।—न स्वीक्रियत इति । नचैवमपि—तत्र
तद्ज्ञानं स्वीक्रियते, एवं च रजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्य प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकस्य रजतत्ववलाघटितस्य रजतत्वावच्छिन्न-
विषयकत्वरूपत्वोपगमात् न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति—वाच्यम्; तत्र तद्ज्ञानस्वीकारे तत्स्वीकारस्यानिर्वचनीयव्यातिवादिनां
दुर्वारत्वादिति भावः ।—कार्यापत्तेरिति । प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्यस्वीकारे तु नेयमापत्तिः, व्यावहारिक-
रजतत्वविशिष्टस्य तत्कार्यं प्रति कारणत्वात् इति भावः । मूलविरोधमाशङ्क्य परिहरति—प्रथमेति । पक्ष इति ।
इदंरजतमित्यादिव्यवहारोपपादनायेति शेषः । तथाच तद्वन्धैतद्वन्धयोर्विभिन्नपक्षाभिप्रायकत्वात् अविरोध इति भावः ।
प्रौढिवादमात्रेणेति । तृतीयार्थ उक्तार्थान्वयी अभेदः । मात्रपदेन युक्तिवादव्यवच्छेदः । ननु—तदङ्गीकारपक्षेऽपि
प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वानुपगमे तत्रेदंरजतमिति व्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत आह—एकस्यैवेति । ननु—
इदंरजतमिति व्यवहारो द्विविधः, शुक्तिरूपपुरोवर्तिविषयकः शुक्तिरूप्यात्मकपुरोवर्तिविषयकः । तत्र द्वितीयस्य शुक्तिरूप्ये
उक्तयुक्त्या व्यावहारिकरजतत्वोपगमासंभवेऽपि व्यावहारिकरूप्यतादात्म्यतादारोपस्वीकारेणोपपत्तावपि शुक्तौ तादात्म्येन
भासमाने प्रातिभासिके व्यावहारिकरजतत्वमुपगच्छतां सद्रजतं द्वावोत्पद्यमानस्य प्रथमस्य तदनुपगच्छतां भवतां कथमुपपत्ति-
रत आह—तदाश्रयेति । शुक्तिरूपपुरोवर्तिनि इत्यादिः । विशिष्टस्येति । प्रातिभासिकस्येति शेषः । तादृशतादात्म्यस्य
व्यावहारिकरजतत्वश्रयतादात्म्यस्य । प्रातिभासिके इति शेषः । उपसंहरति—तथाचेति । प्रातिभासिके व्यावहारिकरज-
तत्वस्य व्यावहारिकरजतकार्यापत्तिभयादुपगमासंभवेत्यर्थः । प्रवृत्तेरिति । अनुपपत्तेरित्यत्रान्वयः । प्रथमपरिच्छेदा-
न्तोक्तमूलग्रन्थं युक्तिवादतया सद्रमस्य प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्योपगमवैयर्थ्यं शङ्कते—यदितिविति । अवल-
म्ब्यत इत्यनेनान्वयः । कार्यस्य कटकटेः । ननु—कारणतावच्छेदकरजतत्वविशिष्टप्रातिभासिकघटितसामग्रीसारत्वे कार्यं
कृतो न जायत इत्यत आह—व्यावहारिकत्वविशिष्टस्यैवेति । कार्यप्रयोजकत्वं कार्योपपादकत्वं । तदन्तर्भा-
वेनैवेति । तत्कार्यकारणतावच्छेदकाः यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तद्विशिष्टव्यावहारिकपदार्थकृतं यदा तदाऽव्यवहितोत्तरक्षणे
कार्योत्पत्तिरिति व्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं—प्रातीतिकसर्पादेभ्यःकम्पादिकार्योत्पत्तिर्व्यावहितेत्येति शङ्कामिष्टापरया
—अतएवेति । व्यावहारिकत्वं कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वादेवेत्यर्थः । कारणम् कथं तर्हि प्रातीतिकसर्पादिस्थले

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यकात् प्रातीतिकविषयकाद्य ज्ञानादेकजातीयं कार्यं तद्वैकैर्नैव रूपेण तयोर्हेतुत्वम्, नचैवं—व्याख्यादेव्यभिचारिहेत्वाद्वा सात्वापत्तिः, बह्विज्ञानानाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावस्याप्रतियोगिप्रातीतिकधूमसामानाधिकरण्यस्य यहाँ सात्वादिति—वाच्यम्: व्यावहारिकमात्रवृत्तेरपि संयोगावादे: स्वीकारेण तदाश्रयस्यैव संयोगादे: सामानाधिकरण्यघटकाधिकरणादौ साध्यादिसंसर्गतया निवेदने व्यावहारिकस्य प्रातीतिकताप्यसंसर्गत्वाभावेन च प्रातीतिकधूममात्राय व्याप्तिघटनाया असंभवात् । एवं च व्यावहारिकप्रातीतिकोभयवृत्तिसंयोगत्वादिकं व्यावहारिकमात्रवृत्ति च तत् स्वीक्रियते, ननु प्रातीतिकमात्रवृत्तिः सतएव याप्ये धूमत्वत्रमेण प्रातीतिकधूमत्वाश्रये याप्ये बह्विव्यापकतां गृहीत्वा बह्विव्यापकधूमसामानाधिकरण्यं यत्र गृह्यते बह्वैः, तत्र न धूमव्याप्यतापत्तिः, याप्यत्वविशिष्टप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिसंयोगत्वाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वोपलक्षितप्रतियोगिकत्वेऽप्युक्तधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावात् । किंच विशिष्टज्ञानानाधिकरण्यस्य व्यावहारिकमात्रवृत्तिविशेषणतात्वाश्रयसंदन्धेनाश्रयत्वमेव व्याप्तिरिति स्वीकारात्, प्रातीतिकधूमत्वादिघटितस्य न व्याप्तिरिति । प्रातीतिकघटितधर्मावच्छिन्नस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकस्य तत्प्रतियोगिकत्वाभावादिति न व्यनततत्ताल्लभ्यते, तदा प्रातीतिके नियमतो व्यावहारिकतादात्म्यारोपताद्विषयधरोपेक्षणीय एव । कदाचिर्वा ताबालस्य प्राचीनोक्तिर्नया । नहि कदाचिदपि तौ न त इति वक्तुं शक्यम् । यत्तु—प्रातीतिके

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

भगवदिकननुपपत्ते तत्राह—किंत्विति । प्रातिभासिकस्य च द ज्ञानं द्वाविद्यावृत्तित्वं तदपि प्रातिभासिकं कार्यानुपयोग्येवेत्यत उत्तं चिद्रूपमिति । तत्र तादृशकृदुपहितमपि तत्तादात्म्यापदेनकादृश्यवाचिष्ठत्वेन व्यावहारिकं कार्यानुपयोग्येव । अन्यथा प्रातीतिके व्यावहारिकरजतत्वानुपगमेऽप्यगतेरिति भावः । नचैवं—ज्ञानप्राप्यतावच्छेदके व्यावहारिकत्वनिवेदो गौरवम् ततो व्यावहारिकरजतत्वं प्रातिभासिके नेत्येव लघु इत्यत आह—अतएवचेति । व्यावहारिकरजतत्वादेः प्रातीतिकवृत्तित्वेव चेत्यर्थः । अन्यथा तज्ज्ञानयोरैकरूपेण हेतुत्वासंभवात् कार्यकारणभावद्वयं विना तान्म्यानेकजातीयकार्यानुपपत्तेरिति भावः । व्यावहारिकमिष्टरजतत्वादिरूपस्य प्रातीतिकवृत्तित्वे बाधकं कृते नचेति । अयोगोलकादौ व्यावहारिकधूमत्वावच्छिन्नस्य प्रातीतिकधूमस्य तत्त्वेऽपि तदभावस्यापि बाधकाले सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति । अप्रतियोगीति । प्रतियोगितावच्छेदकीनूतव्यावहारिकधूमत्वाश्रयेत्यर्थः । वतिपदेनात्र चदधिकरणे व्यावहारिकसाध्व्यभिचारिहेतुपके नियमेन कदाचिद् प्रातीतिकधूमप्रतिष्ठिः स आद्यः, तेन सकलवतिमिति प्रातीतिकधूमनियमेऽपि नास्त्यतिः । व्यावहारिकमात्रवृत्तेरर्थापेक्षा प्रातीतिकसाधारण्यस्य अनुस्ययः । तत्प्रयोजनम् प्रातीतिकसंयोगज्ञानात्कार्यानिर्वाहः, तत्कृच्छयति—एवंचेति । तत् संयोगत्वादिकम् । नन्विति । निःप्रयोजनतायति भावः । —प्रातीतिकमात्रवृत्तीति । तत् स्वाक्रेपत इत्यनुपपत्तिः । ईदृशतत्त्वकारे बाधकमप्याह—अतएवेति । प्रातीतिकमात्रवृत्तिसंयोगलाभिकोकारमावादे चेत्यर्थः । तत्त्वकारे तदाश्रयस्य प्रातीतिकधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकताद्वैधेयनितिप्रसङ्ग इत्युपपन्नमिति । —त्रमेणेति । तृतीयापौ जन्मत्वं प्रातीतिकधूमत्वान्वयि । बह्विव्यापकत्वमिति । तेन रूपेणेत्यर्थः । गृहीत्वा विषयार्कस्य बह्विव्यापकधूमसामानाधिकरण्यं यत्र गृह्यते बह्वैः बह्वैः व्यापकधूमसामानाधिकरण्य इति प्रहो यदा जायत इत्यर्थः । धूमव्याप्यतापत्तिरिति । नच—प्रातीतिके धूमत्वं कथं बह्विव्यापकतावच्छेदकं यच्चिद्विहितमिति प्रातीतिकधूमनियमेऽपि तादृशधूने वाप्यवृत्तेः प्रातीतिकस्य धूमत्वस्यासत्तायति—वाच्यम्: व्यावहारिकप्रातीतिकधूमत्वयोः सप्तम्यस्यास्यस्य वा धूमत्वस्योपपत्तेन तेन रूपेण वाप्यवृत्तिप्रातीतिकधूमत्वस्य प्रातीतिकधूमनियतबह्विव्यापकतावच्छेदकत्वसंभवात् । सत्रापि वतिपदस्य तादृशवतिरतात् । यदा—यत्र गृह्यते बह्वैः तत्रेत्यत, बह्विव्यापकतां गृह्यते तत्त्वमिति । सा च व्यक्तिः यदधिकरणकृतिरप्यार्थी नियमेन कदाचिद् धूमत्वत्रमेः तादृशो प्राज्ञः । तादृशव्यक्तित्वव्यपकतावच्छेदकत्वस्य च प्रातीतिके धूमत्वे सत्यतात् । धूमत्वं च प्रातीतिकधूमत्ववच्छिन्नेऽपि रहतः तद्वत्यपि अयं धूम इति व्यपतरात्, प्रातीतिकमात्रे वाप्यमिति वक्तव्यमनूलात् प्रातीतिकमात्रवृत्ति संयोगत्वादिस्वीकारेऽपि नैकपक्षमिति तात्—किंचेति । विरिधेति । हेतुव्यपकतावच्छेदकधूमत्वाद्य तावच्छेदकवाचिष्ठत्वेनिरहिततत्त्वमिति चेत्यर्थः । धूमत्वादीनां प्रातीतिकसंयोगप्रतिष्ठः । —असंदन्धत्वादिति । एवं च व्यादौ संयोगादिरजतकान्यसंस्पर्शस्य प्रातीतिकसाधारण्यमेव निवेदयति प्रातीतिकधूममात्राय व्याप्तिघटनाया असंभव इति हेतुम् । —अवलम्ब्यते इति । एवं च व्यावहारिकवृत्तिरजतवैकैव इदं सद्रवमिति प्रत्यक्षवृत्तिनिर्वाहान् प्रातीतिके व्यावहारिकतादात्म्यमतेन व्यं इति भावः । प्राचीनोक्तिः “संयुक्तिरजतमेव नैव रजतमिति” नियमप्रतिषेधो”त्येवंसा । बह्वैः शक्यमिति । तेषां सत्ताद्वैतमिति भावः । पुनरुक्तं तादृशमेव रजतं प्राती

मिपि प्रतियोगिनि च नञोऽन्योन्याभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिरलसिद्धत्वात् 'घटः पटो न भवती' ति वाक्यव 'दिदं रजतं न भवती' ति वाक्यस्य अन्योन्याभावबोधकत्वे स्थिते अभिला-

तिद्धिः ।

रति—अत इति । अत्र वदन्ति—प्रातिभासिकस्य रजतस्य लौकिकपरमार्थरजतताज्ञात्वेन त्वन्मते प्रतीतिर्नि युक्ताः प्रातिभासिकस्य सत्यस्य लौकिकपरमार्थिकरजताज्ञानाकार्यत्वान्, प्रातिभासिकस्य स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेणैव तादात्म्यप्रतीतेश्च, नहि पुरोवर्तिशुचित्वाज्ञानेऽपि लौकिकपरमार्थरजतत्वज्ञाननात्रात्प्रातिभासिकरजतनिवृत्तिरितिः शुद्धः पद इति शुद्धपदयोरेकज्ञाननाशयत्वान्, एकत्राध्यास्ताश्च । नचैवं घटपदयोरपि तादात्म्यप्रतीत्यापत्तिः तादृशप्रतीतौ सत्यानेतस्य निमित्तत्वं कल्प्यतेः 'आरोपे नति निमित्तानुत्तरणं, नतु निमित्तमस्तीत्यारोपः' इति न्यायाल्लौकिकपरमार्थसंनिर्कर्षाद्विपत्तान्प्रतिबिहाश्च । अतएव त्वयान्यथाख्यातिः प्रत्याख्याता । तस्माद्लौकिकपरमार्थरज-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रातिपदिकेत्यर्थः, 'चैत्रो न पचन्ती' तादृशैकविंशत्यन्तोपस्थाप्यत्वाप्यन्योन्याभावोपेक्षत्वात् । अभिलाषेति । नक्षत्रकवाक्यरूपानिलोपेत्यर्थः, पर्यन्तादौ बह्यादिभ्रकारकानुमितेः 'पर्यन्तो वह्निना' मित्त्वेन तादृशत्वेन वह्निना-दिभ्रकारकधीजनकवाक्येनानिलोप्यनान्यत्वात्, 'उक्तवाक्यस्यापि संयोगेन बह्यादिभ्रकारकधीजनकत्वं' इति आर्चाननते

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

तात्पर्याभावात्तत्रेति कुत्रा प्रतीतिरुच्यते सत्येव बाधकमावात्, व्यावहारिकजगतोत्पत्त्याभावाविषयकप्रतीतिः
प्रतीतिकरजतमिथ्यालाभप्रयोजकतया तादृशनिषेधकान्तर्यामिण्येवमुत्तरवाक्याद्वदेव । एवं वृत्तिरूपे पुरुषवर्तिनि व्याव-
हारिकजगतेदेविषयकत्वेति तत्र तादृशमेतस्य प्रतीतिकरजतमिथ्यालाभप्रयोजकत्वात्, तादृशोक्तः प्रतीतिके व्यावहारि-
कमेदेविषयत्वे तु तादृशः सन्नच्यते; पूर्वोक्तमुक्त्वा प्रतीतिके व्यावहारिकस्य तादृशस्येन प्रसक्तित्वात् परमापेक्ष-
कमेतिदमस्य तौक्तिकपरमापेक्षितस्य प्रतीत्यनन्तस्य मिथ्यात्वविषयेन तादृशमेदमतीतेः प्रतीतिकरजतमिथ्यालाभप्रयोजकतया
तादृशोत्तरवाक्यं न सन्नच्यते इति भावः । तथापि भवदुस्तरतविवरणश्रम्यारुणोपेत्येति विरोध इति । एवं च मूलक-
यित्याश्रयवृत्तिरभ्यसंगतैवेति भावः । मूले—एकेति । सकाटीयेत्यर्थः । उपस्थापिते उपस्थितस्य । नन इति शेषमा-
न्ययः । तथाच धर्मुत्पत्त्यावधारणवत्तत्वाविनिरूपणोपस्थापितप्रतियोगिधुपस्थापनसमानकारिणोवास्तवित्वविषयस्य तादृशपद-
सममिथ्याहृतस्य नन इत्यर्थः । व्युत्पत्तिः कार्यकारणभावः । अत्र च समानविकसितत्वं, नतत्पदो नातो षट् इत्यादि-
समस्योक्त्याधारण्यारुणोपेतं निरुद्धविनिरुद्धाहृतम् । तस्य विरोध्यवाचकपदोत्तरावृत्तिमिसिद्धिनिवारकपदवैद्विनिर्दिष्टा-
हृतम् । विनिरुद्धविनिरुद्धपदस्य अपमानातिरिक्तः । तथाच वैशो न पञ्चतीलादीं वैशः पञ्चतीलनयोः समानविकसितत्वात्
तत्सममिथ्याहृतनयसामान्ययोपेक्षस्य सम्मान्यतादायोपेक्षत्वेन सत्यविषये व्यभिचार इत्याद्वद्वन् व्यचष्टे—पदे-
तीति । एतन्नि निरुद्धविनिरुद्धविनिरुद्धाहृतं ननु हृ पञ्चकतया तत्समानकारणतावच्छेदकं, विनिरुद्धाहृतसमानतः शा-
ब्दवैधाय्यपक्षः तथापि सत्यविषयनुरूपे तद्विषयेति न ह्यतिः नियमज्ञातस्य शाब्दवैधायकारणतादिति भावः । यदि
च निरुद्धविनिरुद्धविनिरुद्धाहृतं विनिरुद्धविनिरुद्धपदस्येन अपमान्युपस्थापिकमिति पृच्छते, अथवा निरुद्धविनिरुद्धाहृतं
विरोध्यवाचकपदोत्तरावृत्तिनिवारकपदवैद्विनिरुद्धविनिरुद्धाहृतस्य विरोधपदे, निरुद्धविनिरुद्धविनिरुद्धाहृतं
तदा वैशः पञ्चति इत्यनयोः निरुद्धविनिरुद्धाहृतानावेनेत्यपेक्षयेन वैशः न पञ्चतीलादीं व्यभिचारानावेति पदेनस्यापिदे-
त्यत्र पदद्वयस्य प्रतिनिधिरिति व्याख्यातमावश्यकम् । इतिदन्तरूपपदपर्याय एकविनिरुद्धप्रतीतिकरैकविनिरुद्धविनिरुद्धविनिरुद्ध-
वायेन व्यप्युक्तान्तरते । नन—विनिरुद्धपदस्य विनिरुद्धविनिरुद्धपदवैधायकमिति—वाच्यम्; तादृशो धर्मप्रतियोगिधुपस्था-
पकत्वेन उपस्थापिते धर्मिणोलाभो संशयः सत्यते । मूले—तुल्यतामित्यस्य समानविषयकत्वविषयमात्रित्यर्थः । अत्र पदेति
वदितात् इति पदपदमेतैः व्यभिचारेणैव व्यचष्टे—अमिलापेतीति । नन्युक्तेति । ननु—एवमपि पदेति
न वदितामिलाकारणवैधायकचित्तमेवविषयकमुनेति व्यभिचारेणैव व्यचष्टे अहं-उत्तरवाक्यव्यापारि । प्राची-
नमते इति । समेदमपेक्षयेन तादृशोपेक्षितं न ह्यतिरेक्यमनूयितुं ननु निरूप्य एव सन् संशयपदोदयः ।

च पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभावं विपयीकरोतीति कण्ठोक्तमेव मिथ्यात्वम् । अतो

सिद्धिव्याख्या ।

भावस्यैव रजतादेरपि इन्द्रियसंयुक्तेदमंशविशेषणतया एव सन्निकर्षत्वसंभवात् । न च—भूतलैऽभाव-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

यतो नेदं परमार्थरजतम् अतो मिथ्यात्वेन प्रतिपक्षोपाधिलिङ्गालम्बनाभावप्रतियोगित्वरूपेण इदमभातिष्ठेति तदर्थः ।
एवंचाधिकमुक्तमिथ्यात्वं बाधकोक्तमेदधीलभ्यमित्याशयेन 'तच्च बाधकज्ञाने रजतं प्रतिपक्षोपाधावभावप्रतियोगितयाव-
भासितं' इति व्याख्यानरूपं पूर्वविवरणवाक्यमविवृद्धम् । अतपुनोक्तनिषेधलान्ध्यात् 'अतिपक्षं रजतं मिथ्ये'ति तत्रोक्त-
मिति भावः । प्रतीतिः क्रमशःकाले सर्वानुभवसिद्धधीः । प्रतीतरजतस्य प्रतीतरजतसाधारणरजतमात्रस्य । रज-
तत्वेन पारमाधिक्यत्वेन चेति शेषः । ननु—रजतत्वं प्रातिगतिकं निषेधतावच्छेदकं, व्यावहारिकं वा । आद्ये तादृशया-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्याय्या ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

धोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वमादायेह रजतमिति विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः, द्वितीये प्रातीतिकं तदादायोक्तापत्तिर्ग्रन्थाध्यायै-
यधिकरण्यापत्तिश्च, नच द्वाभ्यां रजतत्वाभ्यां द्वे बाधयुद्धी जायेते; अनुभवविरोधात्—इति चेन्नः व्यावहारिकरजत-
त्वरूपेणैव रजतस्य शुक्लो भ्रमे भानात्, तेन रूपेण च निषेधे वैयधिकरण्यासम्भवात्, भ्रमे हि व्यावहारिकरजत-
त्वस्य व्यावहारिकः संसर्गः प्रातीतिकरजते भासते; बाधज्ञाने व्यावहारिकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकसंबन्धमानयत् ।
नच—प्रातीतिकं रजतत्वं प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धं चादाय विशिष्टबुद्ध्यापत्तिस्तत्रावसत्त्वेऽपत्ति-
बाध्यम्; तादृशरजतत्वादौ तादृशतादात्म्यत्वे च मानाभावात्, व्यावहारिकवृत्तेर्व्यावहारिकस्यैव रजतत्वस्य प्रातीति-
करजते भानाद्व्यावहारिकतादात्म्यसाधारणव्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य तत्संसर्गतावच्छेदकतया भानात् । अथ—भ्रम-
स्थले दोषजन्यतावच्छेदकतया प्रातीतिकं रजतत्वादिकं प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वं च सिद्ध्यति; व्यावहारिकसाधा-
रणं रजतत्वादिकं च न दोषजन्यतावच्छेदकम्, दोषं विनापि तद्वच्छिन्नस्य व्यावहारिकस्योत्पत्त्या व्यभिचारान्—इति-
चेन्नः व्यावहारिकसाधारणस्य दोषजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रातीतिकतादात्म्यस्यैव उक्तजन्यतावच्छेदकसंबन्धस्येनो-
क्तव्यभिचारानवकाशात्, व्यावहारिकसंबन्धेनैव व्यावहारिकस्योत्पत्तेः । नच—उक्तकार्यतावच्छेदकसंबन्धे प्रातीति-
कत्वं यत् प्रवेशितं, तस्य व्यवहारकालवाध्यत्वरूपत्वे गौरवात् प्रातीतिकमात्रवृत्त्यखण्डधर्मरूपत्वं वाच्यमिति—
वाच्यम्; तथा सति दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणतादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धविषयकप्रवृत्त्यादिकार्योत्पत्त्यसंभ-
वात् । अतएव चोक्तगौरवं प्रामाणिकम् । अतएव च रजतत्वादिकमपि न प्रातीतिकमात्रवृत्ति, प्राचीनोक्तिस्तु रजत-
त्वादिकं स्वरूपेण व्यावहारिकप्रातीतिकरजतसाधारणमपि प्रातीतिकरजतादिसंसृष्टरूपेण प्रातीतिकमेव, न व्यावहारि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

यद्यपि पारमार्थिकत्वेन रजताख्यन्ताभावबुद्धिरिह रजतमित्याकारककेवलरजतत्वावच्छिन्नरजतविशिष्टबुद्धिं न विरुणद्धि;
तथापि इह सद्रजतमित्याकारकसत्त्वावच्छिन्नरजतप्रकारकबुद्धिं विरुणध्येव । सत्त्वं सत्त्वं पारमार्थिकत्वमिति
हि अनर्थान्तरमिति बोध्यम् ।—इहरजतमिति । पारमार्थिकत्वेनेति द्वितीयकल्पेपीदृशविकल्पे इहसद्रजतमिति
बुद्ध्यापत्तिर्बोद्धव्या । वैयधिकरण्येति । भ्रमे प्रातीतिकरजतत्वरूपेणैव रजतं प्रतीयत इत्यभिमानः । नचेति ।
जायेते इत्यन्वयः । अभिमानं निराकृत्य समापत्ते—नेति । भानवदिति । मिथ्यात्वादेः प्रातीतिकत्वे रजतस्य
पारमार्थिकत्वं स्यादिति भावः । संबन्धं रजतप्रतियोगिकं । एवंचात्र रजतत्वत्येलाधिकः पाठः । तत्संसर्गे-
ति । रजतसंसर्गलर्थः । रूपत्वं वाच्यमिति । तथाच प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वसिद्धिरिति तेनैव रूपेण
प्रातीतिकतादात्म्यस्य भ्रमे संसर्गतया भानसंभवेन व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यसाधारण्ये नाना-
भावः, बाधसत्त्वेऽपि उक्तविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति भावः । तथा सति प्रातीतिकमात्रवृत्तितादात्म्यत्वस्वीकारावश्यकत्वेन
व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यावृत्तित्वे सति । प्रवृत्त्यादिकार्येति । तादृशप्रवृत्तिं प्रति तादृशसंबन्धज्ञा-
नस्यैव हेतुतया क्लृप्तत्वेन दोषजन्यज्ञानोत्तरं तादृशप्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वेन तज्ज्ञानस्य तादृशसंबन्धविषयकत्वमावश्यकम्,
अन्यथा तादृशप्रवृत्तौ प्रातीतिकतादात्म्यत्वविशिष्टसंबन्धविषयकज्ञानत्वेनापि कारणत्वान्तरस्यावश्यकव्यक्ततया गौरवं
स्मात्, एतदपेक्षया आवश्यकदोषजन्यतावच्छेदककोटावैव व्यवहारकालवाध्यत्वरूपप्रातीतिकत्वप्रवेशे लाघवम्; इत्थं
चाखण्डप्रातीतिकतादात्म्यत्वस्वीकारे मानाभाव इति भावः ।—अतएवेति । प्रातीतिकत्वसाखण्डधर्मरूपत्वस्वीकारे
उक्तप्रवृत्तिरूपकार्योत्पत्तिनिर्वाहाय कारणत्वान्तरकल्पनारूपगौरवान्तरप्रसङ्गादेवलर्थः । यदि चोक्तप्रवृत्तिरूपकार्यनिर्वाहाय
व्यावहारिकतादात्म्यत्वस्य प्रातीतिकतादात्म्यसाधारण्यमज्ञीकृत्य दोषजन्यतावच्छेदकलाघवानुरोधादेव प्रातीतिकत्वमख-
ण्डधर्मरूपं स्वीक्रियते, तदापि अतिरिक्तप्रातीतिकतादात्म्यत्वरूपधर्मकल्पनामनन्तप्रातीतिकतादात्म्येष्वनन्ततत्संबन्धक-
ल्पनां चापेक्ष्य दोषजन्यतावच्छेदके व्यवहारकालवाध्यत्वनिवेशे लाघवमिति नातिरिक्ततादृशधर्मसिद्धिरिति बोध्यम् । उक्त-
व्यभिचारवारणानुरोधात् दोषजन्यतावच्छेदके प्रातीतिकत्वं प्रवेश्यम्, तच्च तदवच्छेदकसंबन्धकोटौ धर्मकोटौ वैलज्ज-
विनिगमनाविरहात् तादृशधर्मकोटावपि तन्निवेशे कर्तव्ये तस्य व्यवहारकालवाध्यत्वरूपत्वे गौरवादखण्डप्रातीतिकरजत-
त्वस्यापि सिद्धिरिति मतमुक्त्युक्त्या दूषयति—अतएवेति । दोषजन्यज्ञानात् व्यावहारिकसाधारणरजतत्वविशिष्टविषय-
कप्रवृत्त्यादिकार्यनिर्वाहानुरोधादेवलर्थः । अनुपदोक्षातिरिक्ततादात्म्यत्वनिरासरीतिरिहायुक्तसन्धेया । नन्वेवं—मूलस्थ-
प्रथमपरिच्छेदान्ते प्रातीतिकमात्रे चान्यद्रजतत्वमित्यादिप्राचीनोक्तिः किमभिप्रायिकेत आह—प्राचीनोक्तिस्त्विति ।
साधारणमिति । व्यावहारिकमिति शेषः ।—प्रातीतिकमिति । प्रातीतिकमात्रवृत्ति चेति शेषः । नन्वेवं—

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

कलाधारणमित्यभिप्रायिका । अतएव व्यावहारिकसंबन्धेन कपालादेर्घटादिहेतुत्वे न प्रातीतिककपालाद् घटाद्युत्पत्त्या-
पत्तिः । किञ्च 'कपालादिरूपकारणकूटविशिष्टं यत् यत्क्षणे भवति तत् तदुत्तरक्षणावच्छेदेन घटव'दिति व्याप्तिरला-
दुक्तापत्तिः कार्या, उक्तव्याप्तिरेव न संभवति; कपालादिकारणकूटविशिष्टा कपालादेर्व्यावहारिकसंबन्धस्य प्रवेशात् ।
स्वव्यापकघटसमानाधिकरणवृत्तिकपालादिकारणकूटत्ववत्त्वस्य व्यावहारिकसंबन्धावच्छिन्नस्य व्याप्तिस्वरूपत्वाद्वा ।
प्रातीतिककपालादिवदितस्य तादृशकूटस्य प्रातीतिकत्वेन व्यावहारिकसंबन्धेन तद्वत्त्वस्थालीकत्वात् । नच—तथापि
बाधोत्तरं व्यावहारिकरजतत्वस्य प्रातीतिकसंसर्गनादाय 'इह रजत'मिति विशिष्टद्वयापत्तिरिति—वाच्यम्; रजत-
त्वीयप्रातीतिकसंसर्गस्यापि व्यावहारिकप्रातीतिकसाधारणेन तादाल्प्यत्वरूपेणैव शुक्तिरजतोपरि भ्रमे बाधे च भानेन
तादृशबाधे सति तादृशतादाल्प्यत्वरूपेण प्रातीतिकतादाल्प्यावगाहिन्या लघुवृत्तिविशिष्टद्वेयसंभवात् । व्यावहारि-
कमिति । तदन्यूनसत्ताकमित्यर्थः; स्वामभ्रस्य स्वामबाधे प्रातीतिकालयन्ताभावविषयकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अथवा
मिथ्यात्वं व्यावहारिकालयन्ताभाववदितमेव, स्वामबाधस्तु प्रातीतिकमेवाभावं व्यावहारिकत्वेन भासमानमवगाहते;
तथाच व्यावहारिकमित्यस्य व्यावहारिकत्वेन भासमानमित्यर्थः, व्यावहारिकत्वं च व्यवहारकालावध्यत्वम्, तच्च
प्रातीतिकत्वेनोक्तबाध्यत्वरूपेणानुसृष्टमाने प्रातीतिकेऽपि बाधकज्ञानेन गृहीतुं शक्यत एवेति भावः । कण्ठोक्तं बाध-
कधीविषयः । ननु—स्वसमानाधिकरणस्वान्यूनसत्ताकालयन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं बाधकज्ञानेन नियमतो
गृह्यत इति वक्तुमशक्यम्; स्वाधिकरणत्वस्य भ्रमरूपोपस्थितेः बाधात्पूर्वं सत्त्वेऽप्यन्यूनसत्ताकत्वरन पूर्वमनुपस्थित-
त्वात्, चक्षुरादिमानायोग्यत्वादनुमानाद्यनवतारोऽपि बाधद्वयद्वयाच्च इति—चेत्, अत्रोच्यते—न्यूनसत्ताकत्वेन

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

नापसिद्धान्तो नान्यथाख्यात्यापत्तिर्न वा ग्रन्थविरोध इत्यनवद्यम् । ननु—एवमत्यन्तासत्त्वापातः,

सिद्धिव्याख्या ।

वच्छुक्तौ लौकिकपरमार्थरजतस्याभावात्कथं तेन संयुक्तविशेषणताप्रत्यासत्तिः ? इति—वाच्यम्; पञ्चीकरणप्रक्रियया लौकिकपरमार्थरजतस्यापि तत्र सत्त्वात् । न च तर्हि तस्यैव प्रतीत्यापत्तिः; इष्टत्वात् । तत्तादात्म्यापन्नप्रतिभासिकरजतप्रतीतेरेव तत्प्रतीतित्वात् । न चैवं तथैव प्रक्रियया घटादावपि रजतसत्त्वेन तदुपलम्भप्रसङ्गः; रजतत्वविरुद्धघटत्वरूपधर्मप्रकारकनिश्चयस्य रजतोपलब्धिव्यतिरिक्तव्यवस्थितत्वात् । न च—शुक्तौ रजतसत्त्वे सर्वोपलम्भप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; सर्वस्य दोषाभावात् । न च—सत्यज्ञानस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपेण व्यवहारकाले यदज्ञातं तादृशाभावस्यैव मिथ्यात्वघटकतास्वीकारेण 'अज्ञातत्वेन सर्वं साक्षिभास्यमि'ति विवरणाद्युक्तेः, स्वसामानाधिकरण्यादेश्च बाधकवृत्तिज्ञानविषयत्वादुक्तमिथ्यात्वस्य बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन ग्रहणम् । एवं व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वपक्षेऽपि व्यवहारकालीनज्ञाननिर्वर्त्यत्वेनाज्ञाताभावस्य मिथ्यात्वघटकत्वं स्वीकृत्य निर्वहणीयमिति । नापसिद्धान्त इत्यादि । 'स्वरूपेण प्रातीतिकरूपस्य न निषेध' इति सिद्धान्तहानिर्न दोषः, तथा सिद्धान्तस्यैवास्मादाचार्यानाभिमतत्वात् । अतएव व्यावहारिकरजतस्यैव स्वरूपेण निषेधस्वीकारे अत्र बाधवैयधिकरण्यादिवारणाय तस्यैव अत्रे भानस्य वाच्यत्वेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरिति दोषोऽपि न । एवमुक्तपञ्चपादिकाविवरणादिग्रन्थविरोधोऽपि नेत्यर्थः । अत्यन्तासत्त्वापात इति । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यसर्वदेशवृत्तिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वमत्यन्तासत्त्वम्, तदादाय प्रपञ्चेऽर्थान्तरापत्तिरुक्तानुमाने स्यादित्यर्थः । ननु—प्रतिपन्नोपाधिमात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुक्तानुमानासिद्धम्, न तूक्तात्यन्तासत्त्वम्; अतः कथमर्थान्तरं—तत्राह—प्रतीत्यादि ।

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

एतदुपस्थितिपरिग्रहः । न्यूनेति । न्यूनसत्ताकत्वप्रकारकव्यवहारकालिकाज्ञानविषय इत्यर्थः ।—अज्ञातत्वेनेति । अनुपस्थितेनापि इति शेषः । साक्षि अन्तःकरणोपहितं चैतन्यम् । ज्ञानधर्माणामिव अज्ञानधर्माणामपि तत्प्रकारकत्वादीनां तन्नाहकसाक्षिग्राह्यत्वं । स्वसामानाधिकरण्यादेश्चेति । पूर्वमुपस्थितिरिति भावः । वृत्तिज्ञानेति । निवृत्तिरूपज्ञानेत्यर्थः ।—निर्वर्त्यत्वेनाज्ञानेनेति । निर्वर्त्यत्वप्रकारकाज्ञानविषयेत्यर्थः ।—निर्वहणीयमिति । व्यावहारिकाभावघटितमिथ्यात्वस्येति शेषः । बाधकवृत्तिज्ञानावच्छिन्नसाक्षिणा नियमेन ग्रहणमित्युपज्ञः ।—स्वरूपेणेति । प्रातीतिकरूपवति धर्मिणि इत्यादिः । अतएव ईदृशसिद्धान्तस्यास्मादाचार्यानाभिमतत्वादि । तथाच प्रातीतिकरूपस्यैव स्वरूपेण निषेधसंभवेन अत्रे तस्यैव भानसंभव इति भावः ।—विरोधोऽपि नेति । उक्तरीत्या परिहारादिति भावः । मूले—अत्यन्तासत्त्वापात इत्यस्य अत्यन्तासत्त्वापत्तिरित्यर्थपरत्वं प्रतीयते, तत्र न घटते, प्रतिपन्नोपाधिः स्वप्रकारकर्तृविशेषीयधर्मा तन्निष्ठैककालिकनिषेधप्रतियोगित्वे सति तद्विभक्तिद्वैककालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य दृष्टान्तेऽसंभवेन सर्वदेशीयैककालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपात्यन्तासत्त्वं प्रति ध्याम्यत्वेन ग्रहासंभवेनानापादकत्वात्, 'घटः कम्बुग्रीवादिमान् सन् ब्रह्म' इतिवत्, 'असत् शशशृङ्गमिति' प्रत्ययस्य विकल्परूपस्य संभवेनासत्तः स्वात्मकप्रतिपन्नोपाधिघटितमिथ्यात्वसंभवेन दृष्टान्तत्वसंभवेऽपि सदसत्तोत्तरागाभावात् तत्रोक्तापाद्यापादकयोर्ग्रहासंभवात् । नच—असतो विकल्परूपमापाद्यापादकयोस्त्वन्यादृशं ज्ञानमिति ज्ञानद्वयं उक्तधर्मधर्मिणोरसंसर्गाग्रहसहितं विशिष्टबुद्धिरूपसहचारग्रहकार्यकारि इति गुरुमतनाथिल—शङ्कनीयम्, असति इच्छाप्रवृत्त्योरदृशनेन विकल्परूपतत्प्रत्ययस्याहार्थस्यैव प्रायः क्वचिदपि कारणत्वानुपगमात्, शुक्तिरूप्यतुच्छयोः प्रसिद्धयोरापादकापाद्ययोः प्रसङ्गदृष्टान्ते व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसंभवेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिरनुमिताविषयताव्यनङ्गत्वात् प्रपन्नरूपपक्षे निष्कापाद्यव्यतिरेकनिषेधरूपकारणानावर्त्यत्वेनोऽन्यथा न च व्याचष्टे—अत्यन्तासत्त्वापात इतीति । संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितत्त्वेऽतिव्याप्तिवारणाय अवच्छिन्नवृत्तिकान्त्यत्वं । घटत्वादौ तद्वारणाय तथैति । तुच्छे तुच्छमेदस्यासत्त्वेनासावैकिकत्वेन तन्मादाय लक्षणसदृशनायोगात् तद्व्यवस्थानाभावादादौ लक्षणं गतमनीयमिति सूचयितुमत्यन्तपदं । प्रतियोगित्वं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नमायम्, तेन उभयाभावनादाय नतिप्रसङ्गः ।—तदादायेति । तद्व्याप्तिजिज्ञासितायैविधेयकप्रपन्नपक्षकमिदिरूपं प्रकृत्यनुमितिः स्यादित्यर्थः । प्रतीत्यादीति । पर्यन्तमित्यनेनेति शेषः । अन्यत्रासत्त्वस्य अन्यवृत्तितानावरूपत्वे तन्नि-

प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं हान्यत्रासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिक-

सिद्धिव्याख्या ।

दोषानपेक्षेति—वाच्यम्; तादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतज्ञानस्यापि तदपेक्षयाऽऽवश्यकत्वात् । अत एवान्यथाख्यातिरपि प्रत्याख्याता; लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतस्य शुक्ताबुत्पत्त्य-
भ्युपगमात् । तस्माद्लौकिकपरमार्थरजततादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरजतमेवेदंपदास्पदे स्वरूपेण निषिध्यत
इत्येवास्तत्प्राचामाचार्याणां वचसामर्थः ॥ तत्र भ्रमबाधवैयधिकरण्यादिदोषस्तु वृथ्विकभयात्पलायमा-
नस्याशीविषमुखनिपातवत्त्व प्रतिक्कलः । अतएवातिमुपरिहारोऽपसिद्धान्तादिदोष इत्यलम् ॥ नन्वेव-
मिति । रूपस्य वियदादेशे स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारपक्ष इत्यर्थः । अत्यन्तासत्वो-
पपादनोपोह्यातत्वेनाह—प्रतिपन्नेति । अन्यथेति । मिथ्यात्वानुमानकाले पदादेस्तन्वन्वत्रासत्वास-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्रैकालिकनिषेधेति । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यात्यन्ताभावेत्यर्थः । अन्यत्रासत्त्वेन प्रतिपन्नोपाधिमिज्ञानिष्टावच्छिन्नवृ-
त्तिकान्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन । प्रतिपन्नस्य प्रमितस्य । पर्यन्तं निश्चयप्रयोजकं, निश्चायकम् । तथाचोक्तानुमा-
नेनान्यत्रासत्त्वनिश्चयसहस्रतेनोक्तान्यासत्त्वनिश्चयसम्भव इति भावः । ननु—तथापि सर्वत्रेत्युक्तम्, यत्किंचि-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

यस्य मिथ्यात्वनिश्चयसहकारित्वन्यन्तासत्त्वनिश्चयं प्रति न संभवति, यावद्विशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयकृतस्यैव
ज्ञानान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयकत्वादतो व्याचष्टे—अन्यत्रासत्त्वेनेति । संप्रतिपत्तिर्न आहार्यपरान्नुपगमरूपा,
आपत्तिजनिकास्तस्याः अर्थान्तरानुपयोगित्वात् अतो व्याचष्टे—संप्रतिपन्नस्येति । मूले—पर्यन्तमिति पाठापेक्षया
पर्यवसितमिति पाठो दुष्कः; पर्यवस्यतेः निश्चयज्ञानान्तरार्थकस्य निश्चयविशेषे लक्षणासंभवात्, पर्यन्तपदस्य तु तादृशार्थ-
फलनदृष्टवमिति बोध्यम् । निश्चायकमिति । निश्चयविषयः । ननु—एतावता मिथ्यात्वानुमितेरेत्यन्तासत्त्वनिश्चय-
रूपत्वं नापातं, तथाच कथमर्थान्तरं अनभिमतार्थविदिरूपप्रकृतानुमितेरेवार्थान्तरपदार्थत्वात् अतआह—तथाचेति ।
अन्यत्रासत्त्वेन मिथितार्थमिन्मिथ्यात्वनिश्चयस्यात्यन्तासत्त्वनिश्चयप्रयोजकत्वे चेत्यर्थः । उक्तानुमानेनेति । निरुक्तलि-
प्यात्वानुमितिरूपनिश्चयेनेत्यर्थः, ननु तादृशानुमितिजनकव्याप्तिज्ञानादिनेति । अन्यत्रासत्त्वनिश्चयसहस्रतस्य तस्य विशेषा-
न्तरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयसहस्रतैकविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयानात्मकत्वेन ज्ञानान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपा-
सत्त्वनिश्चयं प्रत्यहेतुत्वात् । नच—एकविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चयसहस्रतस्यापरविशेषनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्याप्यव-
त्तापरानशस्य ज्ञानान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वानुमितिहेतुता त्वीकियते इति—वाच्यम्; तथासति षडधर्मिकलिप्यात्वनिश्च-
यस्य तदधर्मिकाल्यन्तासत्त्वनिश्चयप्रयोजकत्वेतिरज्ञानसत्त्वेनासहस्रतेः । उक्तानुमितेस्तु तादृशनिश्चयात्मकत्वेन भवति तादृश-
निश्चयं प्रति हेतुत्वम् । यद्वा—अन्यत्रासत्त्वनिश्चयसहस्रतलिप्यात्वानुमितिरूपनिश्चयात् प्रतिपन्नोपाधिमिज्ञानान्ताभावप्रति-
योगित्वताद्विद्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वनिश्चयः, तादृशविशिष्टप्रतियोगित्वस्य निरालम्बतासत्त्वं अत्रि द्रष्टव्यं व्यतिरेक-
व्याप्तिप्रसङ्गहेतुतादृशनिश्चयादुक्तान्यन्तासत्त्वनिश्चयः । अतएव निश्चयप्रयोजकं निश्चयकमित्यत्र प्रयोजकपदं सहाचष्टे ।
उक्तान्यन्तासत्त्वनिश्चयस्य अर्थापत्तिरूपस्यैव वाच्यतया ह्युक्तकार्यकारणभावेन निर्वाह्यं भवति । एतावता अर्थान्तरं कथ-
मिति चेत्, अनभिमतार्थविदिरूपप्रकृतानुमितेरेव अनभिमतार्थविदिरूपप्रकृतानुमितेरेव अर्थान्तरपदार्थत्वमिति भावः ।
अन्यथेत्यत्र प्रतिपन्नोपाधिमिज्ञानिष्टावच्छिन्नवृत्तिकनिषेधप्रतियोगित्वेन संप्रतिपन्नानित्यर्थकत्वे 'न तु' तेषामिति विवेकमुच्यते,
प्रकाशः तस्यासत्त्वहेतुमिति पदपठितत्वेन अन्यत्र सत्तापत्तिरेव निरालम्बकारणकयोगेने तु तादृशान्यन्तासत्त्वनिश्चयस्य तद्वि-
तोतेनिराकरणान्नाथेति ईदृशमुपयोगितो स्यात् । मिथ्यात्वस्यैव प्रतिपन्नोपाधेः सर्वत्रेव निवेदयत्तात्यन्तासत्त्वनिश्चयो-
जकस्य प्रयोजनानुकूला न्यूनतामिथित्वेनोपन्येति ईदृशं मिथ्यात्वे प्रतिपन्नोपाधेः सर्वत्र निवेदयत्तासत्त्वनिश्चय-
तथापीति । पूर्वोक्तैरेवैवमित्यर्थः, न्यायपरस्य निश्चयादेः सर्वत्र निवेदयत्तादिति निवेदयत्तासत्त्वनिश्चयस्य तादृशनिश्चयस्य कथनः
पूर्वोक्तैरेवैवमित्यर्थः, न्यायपरस्य निश्चयादेः सर्वत्र निवेदयत्तादिति निवेदयत्तासत्त्वनिश्चयस्य तादृशनिश्चयस्य कथनः
ति—सर्वत्रेत्युक्तमिति । मिथ्यात्वे सर्वत्र निवेदयत्तादिति निवेदयत्तासत्त्वनिश्चयस्य तादृशनिश्चयस्य कथनः

निषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् ; अन्यथा तेषां अन्यत्र सत्त्वापातात् , नहि तेषामन्यत्र सत्ता संभवतीति त्वदुक्तेश्च ; तथाच कथमसद्वैलक्षण्यम् , नहि शशशृङ्गादेरितोऽन्यदसत्त्वम् । नच निरुपाख्यत्व

सिद्धिव्याख्या ।

स्मृतौ पटादेस्तन्तुभिन्नदेशे सत्त्वापत्त्यार्थान्तरता स्यादित्यर्थः । पटादेरन्यत्र सत्ता त्वयापि नाङ्गीकृतेत्याह—नहीति । उपोद्घातेन यच्छुक्तिरूप्ये वियति च प्राप्तं तद्दर्शयति—तथाचेति । कथमिति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रतिपन्नोपाधेरवोक्तमित्यात्वे निवेदात्—तत्राह—अन्यथेति । उक्तमित्यात्वे सर्वस्य प्रतिपन्नोपाधेरनिवेश इत्यर्थः अन्यत्रेति । स्वानधिकरणे प्रतिपन्नोपाध्यन्तर इत्यर्थः । सत्त्वापातात् सत्त्वमादायार्थान्तरतापातात् , किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिमात्रनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनतापाताच्च । ननु—प्रतिपन्नोपाधिभिन्नदेशे सत्त्वस्य संदिग्धत्वेन न प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वापत्तिः—तत्राह—न हीत्यादि । त्वदुक्तेः त्वदाचार्योक्तेः । तथाच निश्चितमेव तदिति भावः । इतः सर्वदेशनिष्ठव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । असत्त्वं असत्त्वशब्दार्थः । निरु-

लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

नसहितस्य सर्वप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमित्यालनिश्चयस्य यावद्विशेषनिश्चयविधया सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपसामान्यात्मकाल्यन्तासलनिश्चयं प्रति प्रयोजकत्वात् भवति तादृशनिश्चयापत्त्याऽर्थापत्तिः , ननु , मिथ्यात्वे यत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिनिवेशे , अन्यत्रासलनिश्चयसहितस्यापि यत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिश्चयस्य यावद्विशेषनिश्चयानात्मकत्वेनोक्तात्यन्तासलनिश्चयाप्रयोजकत्वादिति भावः । एवं च सर्वव्यपदितात्यन्तासत्त्वापत्तिरपूर्वग्रन्थे मिथ्यात्वे सर्वप्रतिपन्नोपाधिनिवेशाभिप्रायस्य स्फुटत्वात् तदभावायकतया अन्यथापदं व्याचष्टे—उक्तमित्यात्वे इति । मूले—तेषामित्यस्य मिथ्यात्वानुमानपक्षीभूतानां व्यावहारिकघटरजतादीनामित्यर्थः । अत्र अन्यत्रपदस्य प्रथमान्यत्रपदवत् प्रतिपन्नोपाधिसामान्यभिन्ने इत्यर्थकत्वं न संभवति , तत्रासत्त्वेन संप्रतिपत्तिसद्भावे तत्र सत्त्वमादाय सिद्धसाधनतापत्तेरसंभवात् , अतः अन्यथा तत् व्याचष्टे—अन्यत्रेतीति । प्रतिपन्नोपाध्यन्तरे इति । मिथ्यात्वघटकशुक्त्यादिरूपयत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिभिन्ने व्यावहारिकरजतावयवादिरूपे प्रतिपन्नोपाधावित्यर्थः । सत्त्वापातादित्यस्य सत्त्वापत्तेरित्यर्थकत्वं न संभवति ; समानधर्मिकत्वस्य मिथ्यात्वघटकधर्मिण्यप्यपत्तेरिति समानधर्मिकाया अपि सत्त्वापत्तेर्मिथ्यात्वानुमितावविरोधित्वात् , विभिन्नधर्मिकायास्तु सुतराम् ; व्याप्यापादकवत्ताज्ञानविरोधिन्यामविरोध्यापत्तेरापायव्यापकापायाहार्यज्ञानविशेषरूपाया धर्मविशिष्टबुद्ध्यविरोधित्वात् , अतो व्याचष्टे—सत्त्वापातादिति । सत्यं सत्यत्वम् । आदाय स्वीकृत्य । तदविरोधेनेति शेषः । सिद्धेति । सिद्धस्य व्यावहारिकरजतरूपे धर्मिणि प्रतिपन्नोपाध्यन्तरे सत्त्वाविरोधिनः शुक्तिरूपयत्किञ्चित्प्रतिपन्नोपाधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य साधनसंभवे व्यावहारिकरजते तदवयवरूपधर्मिणि मिथ्यात्वसिद्धेर्द्वेष्टयाया अचिद्विप्रसङ्गादित्यर्थः । यथाश्रुते स्वानधिकरणे इत्यपूर्णेऽपि सिद्धसाधनस्य दुर्वारतया अनुपदं वक्ष्यमाणतत्पूरणप्रयोजनस्य दुर्वचतया तद्वैयर्थ्यापत्तेः । उक्तीत्या व्याख्याने तु , मिथ्यात्वानुमापकस्य सिद्धान्तिनोऽपि व्यावहारिकरजतस्य तदवयवरूपप्रतिपन्नोपाधौ सत्यत्वमिष्टमेव , ननु मिथ्यात्वमिति तत्सिद्धिर्न हि द्रव्येत्याशङ्कावारणाय स्वानधिकरणे इति प्रतिपन्नोपाध्यन्तरविशेषणं पूरितमावश्यकम् । सत्त्वं व्यावहारिकरजतम् । सिद्धान्ते वस्तुतस्तदधिकरणे इत्यर्थः । तदारोपाधिघाते इति यावत् । नन्वेवं—मदुक्तिरिति चेत् उक्तापत्तिमिया सा लज्यते—इत्यत्र आह—त्वदाचार्योक्तेरिति । नेहानानेतिशुला जगतो मिथ्यात्वं वा , यतोवेलादिशुला सत्यत्वं वेति शङ्कायां यतोवेलादिशुतेः न स्पष्टा तात्पर्यं , किंतु नेहेलादिशुतिभिः ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावे बोधितेऽपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मभिन्ने सत्त्वशङ्कास्मान् , तद्वाशपाद्य ब्रह्मणः प्रपन्नोपादानत्वे तात्पर्यम् ; तथाचोपादानादन्यत्र कार्यस्यासत्त्वनियमेन ब्रह्मरूपोपादानादन्यत्र अनन्त्येन निश्चितस्य प्रपञ्चोपादाने ब्रह्मणि अभावे बोधिते मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीति सर्वैः प्राचीनैर्दत्तं कथं लज्यत इति भावः । ननु—प्रपञ्चस्यान्तां सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनिश्चयः , न हि तेन शशविप्राणादसद्रूपत्वनिश्चयापत्तिः संभवति ; द्रव्यत्वादित्यादिब्रह्मत्वनिश्चयादित्याह मूले—तथाचेति । प्रपञ्चस्य तादृशप्रतियोगितावत्त्वे चेत्त्यर्थः । कथमसद्वैलक्षण्यमिति । अमर्त्यत्वमर्थं नान , न तद्वृत्तिधर्मशून्यत्वं ; तत्साधारणान्वतरत्वादेः प्रपञ्चेऽभ्युपगमेन तद्वृत्त्यवत्त्वे कथं नानुदत्तम् , नापि तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं ; तादृशद्रव्यत्वादेस्तत्राश्रयत्वेन तत्रापि कथ्यन्ताया अभावात् ; किं प्रतिपत्तिरूपेण तद्वृत्तिरूपं ; तस्यान्वेदद्वैततया कथ्यन्ताया अनिष्टेः , किंतु अस्यान्नाद्यानुगतासत्त्व-

मेव तदसत्त्वम्; निरुपाख्यत्वपदेनैव व्याख्यायमानत्वात् । नाप्यप्रतीयमानत्वमसत्त्वम्; असतोऽप्रती-

सिद्धिव्याख्या ।

न कश्चिदित्यर्थः । एतावता शशशृङ्गादीनामिवासत्त्वं नेलाशङ्क्याह—नहीति । किंत्विदमेव, ततश्च शशशृङ्गादीनामिवासत्त्वमिति भावः । रूप्यादेरसद्वैलक्षण्यानिरासाय शशशृङ्गादीनामसत्त्वं शङ्कते—नचेति । निरुपाख्यत्वं पदशक्त्यविषयत्वं, किंवा प्रतीतिमात्राविषयत्वमिति विकल्प आद्यं दूषयति—निरुपाख्यत्वपदेनैवेति । तथाचासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्यापि असत्त्वं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि निरुपाख्येति 'शक्तं पदमिति' मते न पदम्, किन्तु वाक्यमेव; तथाच निरुपाख्यत्वं पदाशक्त्यत्वमित्युक्ते न कोऽपि दोषः; तथाप्यत्यन्तासच्छृङ्गादेरपि शृङ्गादिपदवाच्यत्वमस्त्येव; अन्यथा कस्य विशेषणमसदित्यादिकमवधेयम् । द्वितीयमनूद्य दूषयति—नापीति । असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थमसतः प्रतियोगिनोऽवश्यं ज्ञेयत्वान्, असत्त्व-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पाख्यत्वं शब्दवृत्त्यविषयत्वम् । व्यायमानत्वात् वृत्तिसन्त्यन्धेन संयध्यमानत्वात् । निरुपाख्यादिपदानामली-
केऽनुभावकरूपशक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षणया संकेतविशेषेण वा अलीकोप-
स्थितिद्वारा जनकत्वभावइत्यकम्; तादृशविकल्पस्य साक्षित्वित्वात्, 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

रूपधर्माभावपक्षं, तदवच्छिन्ननिवृत्तत्वं वा । तत्र च कथन्ता संभवति; सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसंवासात्-
रूपतया तद्वृत्तायाश्च प्रपञ्चे निषेधेन तदभावस्य तदवच्छिन्नमेदस्य चासंभवात् वक्ष्यमाणरीत्या तादृशकथनानिश्चितिरपि
संभवतीति भावः । ननु—सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं नासत्त्वं, किन्तु निरुपाख्यत्वादिकं ततोऽन्यदेवेत्याशङ्क्यं
परिहरति—नहीति । इत इत्यत्र इदंशब्दस्य न सद्रिक्प्रधानभूतासद्वैलक्षण्यार्थकत्वं, तस्मात्तत्त्वपदार्थत्वाभावेनायो-
ग्यत्वात् इत्यतो योग्यत्वपक्षात् व्यवहितप्रधानपरामर्शितां दर्शयति टीकादां—इत इति । असत्त्वपदस्य तादृशप्रति-
योगित्वार्थकत्वे शशशृङ्गादिनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वादन्यत् तादृशप्रतियोगित्वं नेत्यर्थः स्यात्, स च घटो घट इतिवत्
घटादन्यत् न घट इतिवत्तुल्यः; उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोर्वैक्यात् । निरुपाख्यत्वादिकत्वे तादृशप्रतियोगित्वादन्यत्
निरुपाख्यत्वं नेत्यर्थः स्यात्, सोऽपि बाधश्च दुक्तः; तादृशप्रतियोगित्वान्नत्वसामानाधिकरूपेण विकल्पविषयत्वादौ
निरुपाख्यत्वमेदस्याबाधेऽपि तद्वैध्वानुपयोगः, तादृशप्रतियोगित्वान्नस्य असत्त्वपदार्थतायाः असद्वैलक्षण्यार्थसंभवहेतु-
भूताया अप्रतिपादनात्, अतो व्याचष्टे—असत्त्वमिति । असत्त्वशब्दार्थ इति । तथाच शशशृङ्गादिनिष्ठं तादृश-
प्रतियोगित्वात् अन्यत् असत्त्वपदार्थं नेत्यर्थः । स च घटो घटपदार्थो घटान्यो न घटपदार्थ इतिवत् दुक्त एव;
उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः भेदात्, अवाधात् तादृशप्रतियोगित्वमेवासत्त्वपदार्थ इति पर्यवसानेनोपयोग्येति भावः ।
तत्र बाधनाशङ्क्यं निराचष्टे मूले—नचेति । असत्त्वं असत्त्वपदार्थः । एवमत्रेऽपि । संकेतितः शब्द कात्या, लक्षणा-
दितात्पर्यप्रतिपादनात्, सा उपारण्या निर्गता यस्मात् पक्षिणाभावप्रतियोगिनीति मिश्रः उपारण्याविरुद्धात् नन्तात्पर्यः ।
तत्र नामावप्रतियोगितावच्छेदकसंयध्यत्वं ह्येतेषु वाच्यम्, तच्च न संभवति; वृत्त्यविषयत्वत्वात्, अतः उपारण्यापदं
शब्दशक्तिविषयतापर्यन्ततया व्याचष्टे—शब्दवृत्त्यविषयत्वमिति । शब्दादनुभवविषयत्वं तु कार्यं, असत्त्वमद्विषयत्वा-
नुपगमेन निरुपाख्यपदेनेति प्रपञ्चासंगतेः । मूले—तदसत्त्वं तस्य शशशृङ्गादेः असत्त्वपदार्थः । रूपावयवमपदस्य
शब्दादनुभवविषयतापर्यन्तत्वं न संभवति, असत्त्वमद्विषयत्वत्वात् शब्दे वृत्तिविषयताया उपारण्यत्वमेतदपि
सत्योच्छेदकमेव असत्त्वविषयत्वमनुभावकत्वमस्तेत्युक्तमाह, अतो व्याचष्टे—व्यायमानत्वादिति । वृत्तिमिति ।
निरुपाख्यपदविषयित्वमुक्तसंयध्यविषयतापर्यन्तं समुपगम्यः । ननु—निरुपाख्यविषयानामसत्त्वमसत्त्वमिति
अनुभावविषयत्वेनानुभावकत्वमस्तेत्युक्तमेव स्मारकशक्तिः स्मृतिप्रयोगः संयध्य-
कार—निरुपाख्यादीति । अनुभावकशक्तिः स्मारकमवधारणम् । स्मारकशक्तिः स्मृतिप्रयोगः संयध्य-
शेषः ।—योगेनेति । अनुभवविषये एव पदस्य स्मृतिविषयः ।—जावश्यकमिति । निरुपाख्यपदमप्यस्य स्मृति-
फलस्य संस्मरणं प्रति वैतुष्यमिति स्मृतिविषयतापर्यन्तमेव हेतुतावत्त्वमप्यस्य विषयत्वमेति संयध्यहेतुताया
अ. वि. १८

तौ असद्वैलक्षण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यासत्पदप्रयोगस्य चायोगात् । नचापरोक्षतया अप्रतीक्ष-
मानत्वं तत् ; नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तेः—इति चेन्मैवम् ; सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि

सिद्धिव्याख्या ।

तीतिनिरासार्थमसत्प्रतीतेः प्रसक्त्यपेक्षाया आवश्यकत्वात्, शब्दप्रयोगस्य शब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वात्, असत्प-
दप्रयोगार्थमसतो ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । नाप्यपरोक्षेति । तथाच न पूर्वोक्तद्वेष इति भावः । शश-
शृङ्गादौ सत्वेऽपि नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्त्वात्त्रेदमसत्त्वमित्याह—तथापीति । तस्योभयसाधारणत्वे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

पातञ्जलसूत्रेण तादृशविकल्पस्य सद्रूपवस्त्वविषयकस्य शब्दज्ञानजन्यत्वस्य उक्तत्वात् । अतएव 'वृत्तयः पञ्चतयः
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः' इति वृत्तिज्ञानानां पञ्चधा विभागेन विपर्ययरूपात् सद्रूपाधिष्ठानविषयकात् भ्रमा-
स्पार्थक्येन विकल्पः पातञ्जलसूत्र एवोक्तः । निद्रा सौषुप्त्युत्तिः । नच—निर्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां
योगादिवृत्त्यसंभव इति—वाच्यम् ; तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽपि अभावस्य विकल्पविषयत्वादेक्ष धर्मस्य तत्र स्वीकारेण
योगेन वाचकशब्दरूपोपाख्याविरहस्यालीके प्रसिद्धयोपस्थितोक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात्,
'अनेन पदेनालीकं बोध्य'मिति सङ्केतसम्भवाच्च । तथाच वृत्तिविषय एवालीकमिति भावः । अपरोक्षतया अप्रतीक्ष-
मानत्वं प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वम् । यथाश्रुते नित्यातीन्द्रियस्यापीशं प्रति अपरोक्षत्वान्नित्येत्याद्यसङ्गतेः । नास्त्ये-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तस्याध्वैतज्ञाने पूर्वभावे वा संभवेन तदधीनसंस्कारस्य स्मृतिवीजभूतस्य च संभवादिति भावः । विकल्पे प्रमाणमाह—
तादृशेति । ननु—साक्षि न प्रमाणं, किंच निरुपाख्यादिपदानां विकल्पजनकत्वं कुत इत्यत आह—शब्दज्ञानेति ।
शब्दज्ञानानुपाती शब्दज्ञानजन्यः । वस्तुशून्यः सदविषयकः । वृत्तिविशेषो विकल्प इति सूत्रार्थमाह—ताद-
ृशेति । अनुभवरूपा अलीकविषयकेत्यर्थः । ननु—भ्रमस्यापि सदविषयकत्वात् विकल्पो भ्रमरूपं ज्ञानं, नत्वली-
कविषयवृत्त्यन्तरम् । उक्तसूत्रे वस्तुशून्य इति लक्षणोक्तिः । शब्दज्ञानानुपातीति सामग्रीकथनम् । विकल्पस्य भ्रमत्वे
प्रत्यक्षादिभ्रमसामग्र्याः शब्दाघटिताया अपि सत्वेन तादृशकथनस्यासङ्गतिः स्यादिति तु न शक्यम् ; शब्दज्ञानजन्यो भ्रमो
विकल्प इति भ्रमविशेषलक्षणसंभवादित्यत आह—अतप्येति । विकल्पस्य भ्रमान्यवृत्तित्वादेवेत्यर्थः ।—पञ्चधा वि-
भागेनेति । विकल्पस्य भ्रमविशेषत्वे पञ्चधा इति विभागो न स्यात्, सिद्धो व्यावर्तकधर्माणामेव विभाजकत्वादिति
भावः । ननु—अत्र विपर्ययादेव पृथगुक्तिः न भ्रमादित्यत आह—विपर्ययरूपादिति । ननु भ्रमस्यापि सदविषय-
कत्वाविशेषे कथं विकल्पः पृथगित्यत आह—सद्रूपेति । इदं रजतमिति भ्रमेऽपि शुक्लवच्छिन्नचैतन्यरूपं सदेवेदन्वेन
भासत इति भावः । पार्थक्येन व्यावृत्तरूपेण । पुरीतति मनःसंयोगरूपा मनसो विलीनावस्था वा निद्रा कथं वृत्तिज्ञान-
रूपा, तत्राह—निद्रेति । सुषुप्तिर्मनोविलयावस्था, तत्कारणीभूताज्ञानरूपा, तत्कालीना सुखाद्याकारावृत्तिरित्यर्थः ।
विपर्ययविकल्पौ व्याख्यातौ, प्रमाणस्मृती प्रतिदे—निर्धर्मिकत्वादिति । पदवृत्तेः किंचिद्धर्मेविशिष्टविषयकलनियमादिति
भावः ।—स्वीकारेणेति । बहुमीहिर्रूपनिरुपाख्यपदस्य विकल्पविषयादिपदानां च योगसंभवादिति शेषः । धर्मविशेष-
स्वीकारे योगस्य दुर्वारत्वात् । योगेनेति । उपाख्याया अभावो निरुपाख्यमित्यव्ययीभावसमासरूपपदस्येति आदिः ।
बहुमीहिरेरुपाख्याविरहाश्रये शक्तिसमकक्ष्यनिरुद्धलक्षणासंभवेन लक्षणासंभवकथनासङ्गतेः । यद्वा—निरुद्धलक्षणापरतयै-
वायं ग्रन्थः उक्तशेषादिपूरणं विनैव व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे विकल्पे विषयत्वादेरिति दृष्टान्तार्थम् । यद्यप्येतावता असतः
पदजन्यपदार्थस्मृतिविकल्परूपप्रतीतिविषयताया व्यवस्थापितत्वात् तावतैवाप्रतीयमानत्वमसत्यमिति शङ्काया अपि निरा-
ससंभवः ; तथापि पातञ्जलस्वीकृताया अपि उक्तप्रतीतेः स्वमतेऽस्वीकारे बाधकं उक्ताशङ्कासमाधानव्याजेनाह मूले—
असतोऽप्रतीताविति । तत्प्रतीतौ तु असदंशे विकल्परूपं, वैलक्षण्यांशे प्रमाणरूपं संभवतीति भावः । असत्प्र-
तीतिः असंख्येति । तत्प्रसक्तौ हि तन्निरास इति भावः ।—असत्पदेनेति । निरुपाख्यपदस्यापलापशङ्कया लागः ।
अपरोक्षतयाप्रतीयमानत्वमिति । अपरोक्षतया परोक्षभिन्नतया । तृतीयायां वैशिष्ट्यं प्रतीत्यन्वविपर्युदासबलात्
परोक्षसदृशं प्रमाणजन्यत्वमपि लभ्यते । तथाच परोक्षान्यप्रमाणजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावः समुदायार्थः । अत्र प्रतीतेः
प्रत्यक्षत्वेन निवेशे परोक्षज्ञानजन्यनिवेशापेक्षया लाघवमित्यभिप्रेत्याह—प्रमाणजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वमिति । अत्र
५६ मूलवियान्तरत्वेन वृत्तिज्ञानोपादानयोरन्तःकरणतुल्यज्ञानयोर्बाधकं, न तु चक्षुरादेः, सुखादौ प्रातिभासिकर-

तुच्छानिर्वाच्ययोः साधारणम् ; तथापि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं अत्यन्तासत्त्वम् , तच्च

सिद्धिव्याख्या ।

ऽपीत्यर्थः । क्वचिदिति । असन्नेति निषेधप्रतियोगितया प्रतीयमानेऽसत्यप्रसिद्धिवारणाय सत्त्वेनेति विशे-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वेति । प्रकृतानुनानीपक्षे शायमानमित्यादिः । तथाच सामान्यानुनाने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हमित्यस्य पक्षविशेषणस्योक्तत्वेन तादृशविशेषणविशिष्टप्रपञ्चे प्रतिपक्षेत्यादिमिव्याख्यसिद्धावपि नालीकत्वमादाचार्यान्तरमिति भावः । ननु—दून्यवाङ्मनो माप्यनिकल्य नते सर्वं मिथ्येति स्वीकारेऽपि घटः सकलित्यादिधीः स्वीक्रियते, सर्वांनुभवसिद्धायास्तस्या अपलापासंभ, वाद् ; तत्रचादाध्यरूपसत्तादात्म्यं न भाति, किंत्वयंक्रियाकारित्वमिति तैः स्वीक्रियते; तथाचान्दरपि तथैवोध्यतां-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च बाधात् पूर्वं नास्त्येवेति न तुच्छत्वापत्तिः । नच बाधात् पूर्वं शुक्तिरूप्यं प्रपञ्चो वा सत्त्वेन न प्रतीयते । एतदेव सदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितम् । शून्यवादिभिः सदधिष्ठानभ्रमानङ्गी-

सिद्धिव्याख्या ।

पणम् । तच्चेति । निरुक्तासत्त्वमित्यर्थः । बाधोत्तरकालमस्त्येवेति सामान्यमेवेत्यभिप्रायेण बाधात्पूर्वमित्युक्तम् । एतदेव दर्शयति—नचेति । ननु—जगति रूप्यादौ च एवंविवासद्वैलक्षण्यस्य शून्यवादेऽपि सत्त्वात्तैः सह साम्यापत्तिः इत्याशङ्काह—एतदेवेति । कचिदप्युपाधावित्येतदेव । प्रतिपन्नोपाधाविति मिथ्यात्वलक्षणघटकेनैतदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितमित्यर्थः । ततश्च न शून्यवादिभिः साम्यमिति भावः । तत्र हेतुमाह—शून्यवादिभिरित्यादिना । इदमुपलक्षणं, वस्तुतो ब्रह्मभिन्ने शून्यवादिभिरस्माकं साम्य-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तत्राह—नच बाधादित्यादि । सत्त्वेन अवाध्यरूपसत्तादात्म्येन । माध्यमिकान्यैः सर्वैरपि वादिभिरिति शेषः । तथाच माध्यमिकभिन्नानामनुभवस्तादृश इति भावः । ननु—तथापि विशेषानुमानेपूक्तविशेषणस्य पक्षे अनुक्तवादार्थान्तरम्, उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यालक्षणत्वासंभवश्रालीकेऽतिव्याप्तेः—तत्राह—एतदिति । प्रपञ्चस्य सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वमेव । सदर्थकेन अवाध्यार्थकेन । प्रतिपन्नपदयुक्तेनेति शेषः । उपाधिपदस्य स्वसमीपवर्तिनि स्वधर्मसंक्रामकार्थकत्वात्, स्वसमीपवृत्तिदृश्यत्वावच्छेदेन स्वगतसत्त्वादिधर्मभ्रमजनकत्वस्य प्रकृते तात्पर्यविषयत्वात्, सर्वाधिष्ठानमेव प्रकृते उपाधिपदार्थ इति भावः । लक्षणपक्षे तु उपाधिपदस्य सदर्थकत्वं विशेषानुमानपक्ष इवेति वक्ष्यते । सूचितमिति । प्रतिपन्नपदस्य स्वतादात्म्यधीविशेष्यार्थकतयोपाधिपदार्थे सति प्रपञ्चरूपसत्तादात्म्यधीवि-

लघुचन्द्रिकाया विट्ठलेशोपाध्यायी ।

स्वाध्यायतादात्म्यसंसर्गकत्वं वक्तव्यम् । तथाच गौरवमत आह—अवाध्यरूपसत्तादात्म्येनेति । तादात्म्यस्यापि प्रतियोगितासंबन्धेन ब्रह्मधर्मत्वेन लप्रत्ययार्थत्वम् । तृतीयार्थः प्रतीत्यन्वयि संसर्गत्वम् ; तथाच प्रपञ्चे तादात्म्येन ब्रह्मैव सद्रूपं प्रकार इति भावः । माध्यमिकैस्तथानुपगमात् सर्वैरपि इत्यसन्नतमतः पूरयति—माध्यमिकान्यैरिति । तेषामपि तथा स्वीकारे किं प्रमाणमत आह—तथाचेति—नन्वेतदेवेत्यादिनोपाधिपदस्य सदर्थकत्वकथनं व्यर्थं ; उक्तरीत्या उक्तपक्षविशेषणेनैव निर्वाहादतः तत्सार्थकयितुं अवतारयति—ननु तथापीति । ननु—विशेषानुमानेऽपि उक्तपक्षविशेषणं पूर्यते, अतो नार्थान्तरमत आह—उक्तमिथ्यात्वस्येति । प्रतिपन्नं स्वप्रकारकधीविशेष्यो य उपाधिरधिकर्णं तन्निष्ठैकालिकनिषेधप्रतियोगिलरूपमिथ्यात्वस्येत्यर्थः । अलीके इति । इदं घट इतिवत्, असन्नृष्टमिति विकल्परूपवृत्त्युपगमेन स्वमेवालीकस्य रूपान्तरेण प्रतिपन्नोपाधिस्तन्निष्ठालन्तनाभावयोगित्वस्य तत्र सत्तादिति भावः । पूर्ववाक्ये प्रपञ्चः सत्त्वेन न प्रतीयत इति न, किन्तु प्रतीयत एवेत्यर्थात् सत्त्वेन प्रतीयमानत्वविशिष्टप्रपञ्चस्य प्रपञ्चविषयकप्रतीतेर्वा प्राधान्येन प्रक्रान्तत्वेऽपि तात्पर्यवशादत्र सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपविशेषणपरामर्शक एव एतच्छब्दो नपुंसकलिङ्गत्वादित्याह—प्रपञ्चस्येति । “सत्साधौ धीरशस्तयोः” इति कौशात् सत्पदस्य नानार्थकत्वात् सर्वाधिष्ठानत्वलाभकोपाधिपदस्य सदर्थकत्वसंभवाय च व्याचष्टे—सदर्थकत्वेनेति । वृत्त्यर्थकासघातोः सदिति शत्रन्तं, तत्र शत्रथैवर्तमानत्वाविवक्षया यत्सर्वदा वर्तमानमित्यक्षरार्थः, कालत्रयेऽप्यवाध्यमिति यावत् इत्याशयेनाह—अवाध्यार्थकेनेति । सत्पदं हि, अवाध्यत्वेनैव ब्रह्मणो बोधकम् । “असन्नेव सभवति । असत् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्तिसब्रह्मेतिचेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः” इति श्रुतेः । तावन्मात्रेणोक्तार्थालाभादाह—प्रतिपन्नेति । उपाधिपदस्य कथं सदर्थकत्वमत आह—उपाधिपदस्येति । उप समीपवर्तिनि स्वधर्ममादधाति संक्रामयति इति व्युत्पत्तेरिति भावः । संक्रमो न गमनं, किन्तु ज्ञानं ; गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् ; तच्चान्यासित्वा स्वधर्मोवगाहित्वात् भ्रमरूपमित्याशयेनोपाधिसामान्यार्थकोपाधिपदेन कथं ब्रह्मण एव लाभ इति शङ्कानिरासाय फलितार्थमाह—स्वसमीपवर्तिदृश्यत्वावच्छेदेनेति । जपाद्युपाधीनां स्फटिकादियत्किंचिद्वस्तुनि धर्मसंक्रामकाणां व्यावृत्तये अवच्छेदेनेति । ईदृशभ्रमजनकत्वं यत्र सर्वस्य दृश्यरूपधर्मिणोऽप्यारास्तदेवेत्याह—सर्वाधिष्ठानमिति । तच्च सत्पदार्थकालत्रयावाध्यरूपं ब्रह्मैव, वाच्यस्य स्वात्मकदृश्यानधिष्ठानत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वामावाधिति भावः । एतदभिप्रायेणैव सदर्थकेति मूले उक्तं, न तु ब्रह्मार्थकेति ; टीकायां चावाध्यार्थकेति विवृतं । तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य प्रतिपन्नोपाधिपदाभ्यामप्रतीतेः सूचितमित्युक्तम् । अर्थतो लम्बितमिति तदर्थः । तदुपपादयति—प्रतिपन्नपद-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

शैष्यत्वस्य शब्दतो लाभेन प्रपञ्चे सत्तादान्येन प्रतीयमानत्वस्वायंतो लाभ इति भावः । नच—अवाध्यत्वापेक्षया कालसंबन्धित्वमेव लघु, तस्य कालिकविशेषणत्वरूपविलक्षणसंबन्धप्रतियोगित्वरूपत्वात् ; तथाचोक्तप्रतियोगित्वे सति कालसंबन्धित्वमेव साध्यतामिति—वाच्यम् ; एतस्यैव तस्यापि साध्यत्वसंभवात् । लक्षणत्वपक्षेऽपि यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात्, प्रतिपक्षेत्यादिविवरणादुक्तौ उपाधिपदसायक्याय तस्यावाध्यार्थकत्वस्योक्तत्वाच्च । ननु—सदयको-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

सिद्धिवाच्या ।

प्रविश्य गजो गर्जति इत्यादिशब्दाभासेन गजस्य मृगकर्णसंसृष्टत्वेनेव, 'हिमालये नृशृङ्गादिकमस्ति' इत्यादिशब्दाभासेन नृशृङ्गादेर्हिमालयादिसंसृष्टत्वेन प्रतीतिसद्भावात्प्रतिपन्नोपाधिकत्वमङ्गीकर्तव्यमिति—
निरस्तम्; तथा प्रतीतस्य नृशृङ्गादेर्निर्वचनीयत्वं नासत्त्वरूपत्वम् । नच—शब्दाभासेनाभासरूपानिर्व-
चनीयनृशृङ्गाद्यन्यासन्नृशृङ्गादेः प्रतीत्यभावे ब्रह्मजगतोस्तद्वैलक्षण्यसिद्धिप्रसङ्गः, वैलक्षण्यसिद्धेः प्रतियोगि-
ज्ञानहेतुकत्वादिति—वाच्यम्; भवद्विभक्ताभासासन्नृशृङ्गादेरेवात्माभिरनाभासानिर्वचनीयनृशृङ्गादिरूप-
त्वेनाङ्गीकारेण तदतिरिक्तस्यानाभासन्नृशृङ्गादेरभावेनानिर्वचनीयविशेषरूपस्यैव शब्देन प्रतीतौ प्रतियोगिज्ञा-
नस्यापि वृत्तत्वेन ब्रह्मजगतोस्तद्वैलक्षण्यसिद्धेः । नच—आभासासन्नृशृङ्गादेः प्रतीत्यभावे शब्दाभासेना-
भासानिर्वचनीयमेव प्रतीयते, नत्वनाभासासन्नृशृङ्गादिकमिति भवदीयव्यवहार एवानुपपन्न इति—वा-
च्यम्; अनाभासासन्नृशृङ्गादिकमिति भवद्विमलापमात्रेण तस्य प्रतीतावस्सदीयस्य तथान्यवहारस्योपपत्तेः ।
न च—परोक्षस्थले भवताऽनिर्वचनीयार्थोत्पत्त्यस्वीकारात् अपसिद्धान्त इति—वाच्यम्; तस्य पुरुषदो-
षत्वेन वस्तुदोषत्वाभावात् । नच—नवीनैस्तत्रान्यथाख्यातिरेव स्वीकृतेति—वाच्यम्; परोक्षस्थल एवान्यथा-
ख्यातिस्वीकारेण परोक्षस्थलमात्रे तैरपि तदनङ्गीकारात्, तथाऽनङ्गीकारे जगतोऽत्यन्तासत्त्वापत्तिरूपवाध-
कस्यैव मूलत्वात् । तथाचासत्युक्तलक्षणस्यासंभवात् न जगतोऽत्यन्तासत्त्वापत्तिः । यदपि—ब्रह्मण्यपि
सत्त्वेन प्रतीयहर्त्तुं, तथा प्रतीयमानत्वं वा, सत्त्वं स्यात्—इति । तदपि न; तयोः परस्परविरहरूपत्वाभा-
वात् । एतेन—येन पुंसां शशशृङ्गाभावो न निश्चितः तस्य गोशृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गम-
स्तीति वाक्यादपि ज्ञानोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेन शशशृङ्गादावप्यसत्त्वं न स्यात्, न च—'घटधर्म्' इत्यादि-
निरर्थकैष्विव पदार्थधरेव वा, कुण्डमजीजननित्याद्यपार्थक्येष्वाप्यन्यधीर्वा नास्तीति—वाच्यम्; विप-
रीतबोधकेषु योग्यताया अभावेऽपि अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षादिसामग्रीसमग्री-
चीनस्य सत्त्वान्, अन्यथा प्रवृत्त्याद्यभावप्रसङ्गान् इति निरस्तम्; योग्यताया अपि शब्दज्ञानसहकारि-
त्वेन तदभावेऽस्त्वाद्याक्याच्छब्दबोधानुपपत्तेः । न च—अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकाङ्क्षा-
दिसामग्रीसमग्रीचीनस्य सत्त्वान्छब्दज्ञानोत्पत्तिः, अन्यथा प्रवृत्त्याद्यभावप्रसङ्ग इति—वाच्यम्; तर्हि
इदं रजतनित्यादिप्रात्यक्षिकभ्रमवदस्याप्यनिर्वाच्यविषयत्वोपपत्तेः । नच—अस्याप्यनिर्वचनीयत्वे शुक्ति-
रूप्याद्वेदो न स्यादिति—वाच्यम्; को हि अनिर्वाच्यादनिर्वाच्यं भेतुमध्यवसितः । यत्सत्त्वमेवमाक्षि-
पत्ति, किन्तु निःस्वरूपात् । यथा च सत्त्वेन न निःस्वरूपविषयत्वं, तथोक्तं प्राक् । शशशृङ्गमस्तीति
वाक्याभासाच्च अनिर्वचनीयशशशृङ्गविषयको भ्रम उत्पद्यत इत्यत्र परोक्षवायकानां उद्धृतत्वाच्च । अत
एव—“तथैक आहुः असदेवेदमग्र आसीन्” इति श्रुत्यापि असतः सत्त्वप्रतीतेस्तत्रान्याप्तिः । नचैत-
च्छ्रुतिगतासत्यदस्यापि आभासभूतानिर्वचनीयासत्परत्वं परेणाभ्युपगन्तुं शक्यम्; तच्छ्रुतेर्वाह्यमतनिराक-
रणार्थं प्रवृत्ततया तत्रत्यासत्यस्य बाह्याभिनतासत्परताया एव स्वीकार्यत्वान्, अन्यथा 'कथमसतः
सज्जायेत' इत्युक्तवाक्ये तन्निराकरणानुपपत्तेः—इति परास्तम्; 'सदेवेदमग्र आसीन्' इत्यन्वार्थस्याभाव
एव नवा प्रतिपाद्यते, नत्वसतः सत्त्वं विरोधादित्यत्र तत्रान्यात्यनवकाशान् । तस्मात्कचिदभ्युपायौ
सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वमित्युक्तेऽपि न कोऽपि दोषः । तद्व्यासच्छशशृङ्गादाविव प्रपञ्चे नात्यन्तास-
त्त्वमिति । यद्वा—सदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वं, शशशृङ्गादीनानसत्त्वं नच—अनिर्वाच्यत्वस्य सद्वैलक्षण्ये
सत्यसद्वैलक्षण्यसत्त्वस्यासत्त्वस्यादित्यनूतिस्तत् ।

इत्यनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रय इति—वा

कत्वभावतया श्रुत्यवधारितस्य विशुद्धचैतन्यस्यावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वसहकारिसङ्गे स्वभावव्याकोपापत्तिरिति—वाच्यम्; औपाधिकतत्सङ्गस्वीकारेऽपि तस्य स्वाभाविकासङ्गैकरूपित्वेन सहाविरोधान् । नच—असङ्गैकत्वभावतया श्रुत्याऽनाद्यविद्यासङ्गस्यौपाधिकत्वं न संभवति, लोकवेद्योरागन्तुकोपाधिप्रागभावप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगिन्यौपाधिकत्वदर्शनादन्यत्र तद्दर्शनाच्चेति—वाच्यम्; उपाध्यधीनस्थितिकत्वस्यौपाधिकत्वेन तस्य प्रकृतेऽपि संभवान्, तन्निरवृत्तिप्रयुक्तीनिवृत्तिप्रतियोगित्वेनौपाधिकत्वसंभवाच्च । नच—द्वितीयनिर्वचनं पारिभाषिकमिति—वाच्यम्; सर्वौपाधिकस्तद्गाहकत्वेनास्य सर्वसिद्धत्वान्, प्रत्युताविद्यासंबन्धासङ्गाहकत्वेन भवदुक्तस्यैव पारिभाषिकत्वान् । अत एवापेक्षाबुद्धिनिवृत्तिप्रयुक्तीनिवृत्तिप्रतियोगितादावपि तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽङ्गीकर्तव्य एवेत्यलम् ॥ अथवा निःस्वरूपत्वमसत्त्वं, मिथ्याभूतन्तु न निःस्वरूपमिति न तस्यासत्त्वापत्तिः, नच—मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेध इति पक्षे निःस्वरूपत्वं दुर्वारं, तस्य सम्बरूपत्वे स्वात्यन्ताभावसानामाधिकरण्यायोगादिति—वाच्यम्; मिथ्याभूतस्वरूपस्य सम्बरूपत्वेऽपि मिथ्यात्वादेव स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधसानामाधिकरण्ययोगित्वं निःस्वरूपस्य तु निःस्वरूपत्वादेव तदयोगितेति विशेषान् । ननु—प्रतिषेधस्य सदा प्रतियोगित्वरूपप्रतिषेधेपक-स्वभावत्वमस्ति, उत नः आद्ये प्रतियोगित्वरूपेण सह सामानाधिकरण्यविरोधः, अन्ये त्वदेशे स्वकाले च प्रतियोगित्वरूपसहिष्णुत्वप्रतिषेधस्य पारिभाषिकत्वापत्तौ तादृशाभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वरूपेणाभावप्रतियोगित्वं न सिद्धेदित्यतस्तत्सिद्धार्थं तत्र रजतादिस्वरूपं न सिद्ध्यतीति वाच्यम्; एवंचासत्त्वापत्तिर्दुर्बारा—इति चेन्नः स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्योभयसाधारणत्वेऽपि शुक्तिरजतादेरत्यन्तात्मस्त्वस्य परिहृतत्वान् । नच—निषेधाधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वे सामानाधिकरण्यविरोधः, सत्त्वे वा तन्तुष्विवान्तुष्वपि अभावस्य षट्स्वरूपसहिष्णुत्वेन षट्सत्त्वापत्तिरिति—वाच्यम्; किं तत्र षट्स्वरूपमात्रमापाद्यते ? किंवाऽर्थक्रियात्मन्यव्यावहारिकषट्सत्त्वापातः ? आद्ये दृष्टापत्तिः; तत्र प्रातिभाषिकषट्मन्त्रदान् । द्वितीयेऽभावस्य व्यावहारिकषट्स्वरूपसहिष्णुता न तत्स्वरूपमत्तापादिका, किंतु तत्मानमयी, सा च तन्तुष्वेवासि, नातन्तुष्वपि; कार्यव्यवस्थादर्शनेन तत्त्वानभ्यास्तत्रैव वक्ष्यताम् । नच—तन्तुषु व्यावहारिकषट्मन्त्रस्वकाले तत्र विद्यमानोऽपि तत्तटात्यन्ताभावो यथा तत्र षट्सत्त्वाविरोधि, तथा तत्रैव तन्तुषु षट्समानमरीरारीरप्रदिष्टः तत्प्रागभावः स्वप्नेव स्वप्नारूपं तमेव षट् न विरन्ध्यान्; उत्पन्नो वा षट्सत्त्वं तन्तुषु विद्यमानं स्वकाले स्थानारूपं प्रागभावं न विरन्ध्यान्, एवं न एव षट्सत्त्वं तन्तुषु स्वकालेऽपि स्थानारसहिष्णुश्च नाशो वा स्वकाले तत्र प्रतियोगिभूतषट्सहिष्णुश्च स्यात्, हूनविरोधत्यागत्य दोषत्वेन त्वयाऽनङ्गीकारादिति—वाच्यं; निरुक्तनावयोः षट्सत्त्वान्नवषट्योः तन्तुषु अविरोधेन तस्य षट्सहिष्णुत्वेऽपि प्रतियोगित्वमसत्तावयोः प्रागभावध्वंसयोः प्रतियोगिता न विरोधादावभेदेन षट्सहिष्णुत्वेन विरोधादावप्यस्यान्, ध्वंसप्रागभावयोर्भिन्नविषयत्वमात्रम् । दन्तु—यथा असतोऽप्रतीत्यप्याऽनुपपत्त्या प्रातिभाषिकस्य षट्सहितस्वरूपत्वं तथापरोऽप्रतीत्यप्याऽनुपपत्त्या धर्माधर्मादिवदनयोऽपि गन्तरूपत्वं स्यात्—इति । तदुक्तं गन्तरिध धर्मयोः फलोत्पत्त्या प्रतीत्यन-त्वेन तत्प्रीत्यन्यतऽनुपपत्त्या गन्तरूपत्वेऽपि, असत्तद्भावेः सत्त्वदिनाऽप्रतीत्यन्यत्वेन तद्वत्तदाऽनुप-पन्नमात्रम् । नच—अनाद्ये कालादसत्प्रतिष्ठः, अन्यथाऽसत्तत्त्वप्रमाणं न स्यात्, न तद्वत्त्वमपि प्रति-योगित्वमपीत्यलम्, असत्प्रतीत्यस्य न स्यात्; निरवयविकल्पप्रतिष्ठितिरित्यस्य विरुद्धादिति विज्ञेयम्;

सिद्धिञ्ज्ञाख्या ।

असतः प्रतीतिमात्राविषयत्वे, असत्पदस्याबोधकत्वापत्त्या तत्सममिव्याहृतवाक्यस्याप्यबोधकत्वं च स्यात्; असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतौ असत्त्वव्यवहारो न स्यात्; असत्त्वप्रकारकप्रतीतेरेव व्यवहारहेतुत्वात्, तदुक्तम्—
 'असद्विलक्षणत्वाद्यैर्ज्ञातव्यमसदेव हि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते ॥' इति—वाच्यम्; प्रती-
 त्यभावेऽप्यसतोऽसत्प्रवृत्तिमिति विकल्पमात्रेणैव सर्वोपपत्तेः । तदुक्तम्—'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो वि-
 कल्प' इति । शब्दज्ञानानुपातित्वं च, शब्दश्रवणोत्पत्तिकत्वम् । ननु—विकल्पः इच्छादिवज्ज्ञानान्यवृत्तिर्वा ?
 ज्ञानविशेषो वा ? आद्ये जानामीत्यनुभवविरोधः, प्रवृत्त्याद्ययोगश्च । द्वितीये त्वसतः प्रतीतिरागतैव—
 इति चेन्न; आद्यपक्षे बाधकाभावात् । नचानुभवविरोधः; शशविषाणं जानामीति वा अनुभवामीति वा-
 ऽनुभवाभावान्, विकल्पमात्रादेव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेश्च । नच—शशशृङ्गस्यासत्त्वाज्ञानदशायां तदस्तित्वज्ञानस्य
 गोशृङ्गास्तित्वज्ञानवन् मात्रयाऽपि विशेषो नानुभूयत इति तस्यापि ज्ञानत्वं न स्यादिति—वाच्यम्;
 बाधकाभावाभासजन्यत्वाभ्यां विशेषस्य स्फुटत्वेन तस्य ज्ञानत्वसंभवान् । नचैवं—शुक्तिरूप्यादेरपि
 विकल्पमात्रं न तु प्रतीतिरिति स्यादिति—वाच्यम्; शब्दज्ञानानुपातीति विशेषणेन शब्दस्थल एव
 तदङ्गीकारेण शुक्तिरूप्यादेः शब्दत्वाभावेन वैपम्यात् । विकल्पस्य ज्ञानत्वे तु तदन्यज्ञानाविषयत्वमसत्त्वं,
 शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे तु प्रतीतिविषयत्वं, विकल्पान्यप्रतीतिविषयत्वं चानुपपन्नमिति ततो वैलक्षण्यात्सस्वरू-
 पत्वं, नृशृङ्गादेश्चोक्तरीत्या निःस्वरूपत्वम् । एतेन—वस्तुशून्य इत्यत्रापि किमपि नोद्दिश्यतीति वा ?
 भ्रमद्वयोद्दिश्यतीति वा ? आद्येऽनुभवविरोधः, व्यवहाराद्यनुपपत्तिश्च । नह्ययं घटादिवत्किमपि अनुद्दि-
 श्यनुभूयते, द्वितीये तु द्वापत्तिः—इति निरस्तम्; सोपाख्यधर्मानुद्देशित्वस्य वस्तुशून्यरूपत्वादिति ।
 वस्तुवस्तु—शशशृङ्गशब्दो निश्चितानन्वयित्वान् अपार्थको वा, सङ्गतिग्रहणाभावान् अबोधको वा । ननु—
 अपार्थक्यशब्देनाप्रत्याख्यकोक्ता अनन्वयानिश्चयदशायां प्रवृत्तिपर्यन्तप्रतीत्यनुभवविरोधः, असत्प्रत्याख्यको-
 क्तोपेक्षापत्तिः—इति चेन्न; शशविषाणं जानामीति अनुभवाभावान्, प्रवृत्त्युपपत्तेरुक्तत्वात् । न च—
 यौगिकशब्दानामवयवमङ्गलित्वनिरेकेण पृथक्सङ्गन्यनपेक्षतया सतो वाऽसतो वाऽर्थस्य बोधनं संभवतीति—
 शङ्कम्; तावता सतोऽसतो वा अवयवार्थस्यैव बोधनमसंभवेऽपि समुदायार्थस्य बोधनासंभवान् । समुदा-
 यस्य शशे शृङ्गाभावार्थकत्वात् । नच—तत्र तस्याः शक्तिरिति—वाच्यम्; नास्तीति पदसहितस्य तस्य
 तत्र शक्तेः संभवादिति दृष्टव्यम् । यत्—सर्वमिदं प्रतिपन्नोपायां त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन्वमित्यस्या-
 तन्वात्सल्यत्वेन तुल्यार्थकत्वात् अन्यन्तामन्त्रं दुर्वारं, तुल्यार्थकत्वं च तत्र तदानीमसदित्यनेन तदा
 निषेधप्रतियोगित्वस्यैव अत्यन्तासदित्यनेनापि सर्वत्र निषेधप्रतियोगित्वस्यैव प्रतीतेर्दृष्टव्यम् । नच निष्या-
 न्त्वमिति स्वप्नेनैव प्रतिषेध इति पक्षे तदभावः सप्रतियोगिकः, तुच्छाभावो निष्प्रतियोगिक इति वा,
 निष्यान्त्वस्य सदा सर्वत्र सदैवशून्यमात्रं, तुच्छस्य स्वरूपस्यैव प्रतिषेध इति वा, वैपम्यं वक्तुं शक्यम्;
 निष्यान्त्वस्य स्वप्नेनैव निषेध इति पक्षे स्वरूपस्यैवाभावेन तदभावमप्यपि निष्प्रतियोगितया सप्रतियो-
 गिकत्वाभावात्, स्वप्नेनैव प्रतिषेधे सदा सर्वत्र सदैवशून्ययोगात्—इति । तत्र; शब्दाधेयमात्रेऽपि
 कचिदनुपायविरहितान्त्वान्त्वभावस्य प्रसङ्गे उक्तवान्, असतः असत्त्वादेवात्यन्तिकनिषेधाद्यो-
 गेन निष्यान्त्वस्य तदोक्तेन तद्वत्स्य निष्यान्त्वेऽसदैवशून्यस्य सिद्धेश्च । नच—असत्, तदन्वत्ताभावप्रति-
 षेधेति, असत्त्वदिव्यवदेत्तदुक्तत्वं अत्यन्तासदित्येति ननु कस्यार्थविरोधादिति—वाच्यम्; तदुक्त-
 त्वस्य सदा निषेधनिष्कटिदित्यनेन विरोधाभावात् । एतेन—असत्त्वं प्रत्याख्यद्वयविषयत्वं

विवक्षितं, तथाच तेन तादृशनिषेधाप्रतियोगित्वाभावसाधने विरोधशङ्कैव नेति कैश्चिदुक्तं—निरस्तम्; असत्. स्वरूपेण न सार्वत्रिकत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, प्रमाणसंबन्धाविषयत्वादिति साधने तस्यैवानुमान-प्रमाणत्वेन तत्संबन्धावश्यंभावेनासति प्रमाणसंबन्धाविषयत्वरूपहेतोः स्वरूपासिद्ध्यापत्त्या तस्य हेतूक-तुमशक्यत्वान् । एतेन—हेत्वन्तरानुपलब्ध्या पारिशेष्यादसत्त्वस्यैव हेतुकर्तव्यतया विरोधतादवस्थम्—इति निरस्तम्; असत्तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वादिरूपहेत्वन्तरोपलब्धेश्च ॥ नच—तस्य प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारः, नह्यसत्त्वदादिना प्रपञ्चो लक्षणयापि न प्रतिपाद्यते इत्यस्तीति—वाच्यं; शक्त्या तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वेन हेतुत्वे व्यभिचाराभावात् । नच—येनापराधेनासति प्रति-योगित्वं नेत्यभ्युपगम्यते, तेनैवापराधेनासत्तुच्छादिपदाशक्यत्वमभ्युपगम्यतामिति—वाच्यम्; तुच्छा-दिपदानामसति शक्तिग्राहककोशादिविरोधप्रसङ्गेन तदशक्यत्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वान् । नच—संज्ञारूपेण तुच्छादिपदस्य शक्त्या देवदत्तादिप्रतिपादकत्वसंभवेन तत्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वस्य तत्र व्यभिचार इति—वाच्यम्; संज्ञारूपेण तुच्छादिपदजन्यप्रतीतिविशेष्यमिन्नत्वस्यापि विशेषणेन तत्राव्य-भिचारात् । तस्मादसत्त्वस्य सदसदनिर्वाच्यमिन्नतादिरूपत्वे न विरोध इति तत्त्वम् । यदपि—असति निरुच्यमानप्रतियोगित्वाभावपरोक्षज्ञानव्यवहारप्रतीत्यविषयत्वादिवदसद्वैलक्षण्यनिषेधप्रतियोगित्वमभ्युप-पद्यत—इति । नच—धर्मिसत्तानपेक्षाणां धर्माणां धर्मिणं विना व्यवस्थानसंभवेऽपि अस्मन्भावप्रतियोगित्वं न तथा तिष्ठतीति—वाच्यम्; प्रागभावाद्विदशायां असत् एव घटादेर्विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य धर्मि-सत्त्वनिरपेक्षस्य दर्शनेनाभावप्रतियोगित्वाविरोधान्, विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्तानपेक्षस-त्त्ववदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि धर्मिसत्तानपेक्षसत्त्वसंभवान् । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं, न धर्मिसत्तानपेक्षम्, धर्मिणो घटादेः प्रागभावादूर्ध्वं प्रध्वंसात्प्राक् सत्त्वादित्यपि—नच वाच्यम्; यस्मिन् काले विद्यमानप्रागभावाद्विप्रतियोगित्वं धर्मो वर्तते, तस्मिन् काले धर्मो नास्ति; अन्यदा तु तत्रापि धर्मिणि विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपधर्म एव नास्ति; अतस्मादधर्मस्य धर्मिणं विनैवावग-मम्—इति ॥ तत्रान्तो नाभावप्रतियोगित्वं, तत्प्रतियोगित्वेऽनैवैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वात् । नच—तयानति लाघवायासत्त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वापत्त्या अनिवार्यतापत्त्य सहैलक्षण्यत्वान्नवप्रतियोगित्वं न स्यादिति—वाच्यम्; अत्यन्ततेऽसत्तोऽपि भावरूपत्वे लाघवानवतारेण तद्वैलक्षण्यस्यैव प्रयोजकत्वावश्यं-भावान् । यदुक्तं—घटादेर्विद्यमानतादृशायां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपधर्म प्रमायनत्वं—इति । तदपि नः प्रागभावादौ घटादिप्रतियोगित्वमेव, ननु घटे प्रागभावप्रतियोगित्वम् । नच—घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे प्रागभावाद्विषयि तत्प्रतियोगित्वं न स्यादिति—वाच्यम्; धर्मिणो घटस्याभावेन धर्मस्याभावेऽपि घटप्रतियोगित्वस्य धर्मिणः सत्त्वेन तत्त्वस्य तत्प्रतियोगित्वस्य संभवान् । नच—प्रागभावाद्विषयप्रतियोगित्वे घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वमवश्यंजायते—अक्षयम्; इत्युक्तेः । धर्मिसत्त्वमवयवोरेव विरोधात् । एवं तद्वैलक्षण्यमपि नास्ति, किन्तु सर्वव्यापकत्वम् । प्रतियोगित्वप्र-योऽपि नास्ति, किन्तु प्रतियोगिताभावेऽन्यथापत्तिः । एवं शक्यं यदवयवोरेव तत्प्रतियोगित्वं, ननु तस्मात् प्राग-व्यवहारविषयत्वम् । एवमसद्वैलक्षण्यं एवमवयवप्रतियोगित्वं, नच तद्वैलक्षण्यं प्रयोजकः प्रतियोगित्वमिति किं कोऽपि शेषः । हेतुद्वि—अन्यथं सत्त्वसाधनः, स एव तद्वैलक्षण्यरूपः, स एव हेतुत्वात् विरोधसाधने-ऽन्यद्विषयत्वमेव प्रतीतिगतेन निरस्यते, ननु सत्त्वसाधनविषयत्वमिति, एवं अतद्वैलक्षण्यमिति-

सिद्धिव्याख्या ।

भावज्ञानायोगान्—इति । तन्नः ब्रह्मजगतोरसति च शब्दाभासादिना बुद्धिपूर्वकारोपेण वा प्रसक्तिः, परप्रवृत्तिनिवृत्तिपरेण शब्देनाप्रसक्ता निषेधेऽपि शब्दाभासादिमूलके प्रतियोगिस्त्वयादिके सति प्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैव वा निषेधोपपत्तिः । शब्दाभासादिना प्रसक्तिर्वा, अप्रसक्तस्यैव प्रत्यक्षेण निषेध इत्यनङ्गीकारेऽङ्गुल्यग्रे हस्तिशताभावो न सिद्धेत् । नच—यथानुभवसिद्धाया अङ्गुल्यग्रे हस्तिशतं नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्वत्वान् तदुपपादकं शब्दाभासादिप्रसक्त्यादिकं कल्प्यते, तथा शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेर्दुरपह्वत्वात्तदुपपादकमपि कल्पनीयम्; तथाच शब्दाभासादिना प्रसक्तौ सत्यां अप्रसक्तस्यैव वा शशशृङ्गादेर्निषेधप्रतियोगित्वं भविष्यतीति निषेधप्रतियोगित्वतदभाववतोरपि नानिर्वचनीयसतोर्भेदसिद्धिरिति—वाच्यम्; तर्हि ज्ञानमात्रं न प्रसक्तिः, तन्मात्रस्य सर्वत्र सुलभत्वेनाप्रसक्तप्रतिषेधस्य काप्यदोषत्वापत्तेः; किन्तु कलञ्जभक्षणादेरिव रागरूपा वाऽधिकरणप्रतियोगिताऽवच्छेदकारोपरूपा वा वाच्या । तत्रासत्तः कलञ्जभक्षणादेरिवेष्टसाधनत्वाभावेन रागरूपप्रसक्तिरसंभाविनीति द्वितीयैव वाच्या; साच शब्दाभासकृता वा बुद्धिपूर्वकारोपरूपा वा स्यात् । तथाचासत्त्वेनानिमित्तस्य तादृशारोपविषयत्वेनास्मदभिमतमनिर्वाच्यत्वमेव स्यात्, नतु त्वदभिमतमत्यन्तासत्त्वं; अङ्गुल्यग्रे हस्तिशताभावे बुद्धिपूर्वकारोपरूपप्रसक्तिसंभवादविरोधः । नह्येवं अत्यन्तासति नृशृङ्गादौ बुद्धिपूर्वकारोपः संभवतिः संभवे वाऽसंभवे वा तस्यानिर्वाच्यत्वमेव स्यात्, नत्वत्यन्तासत्त्वनित्युक्तम् । एवमाभासस्य प्रसक्त्याऽनाभासस्य निषेध इति पक्षे । प्रसक्तस्यैवाभासस्य निषेध इति पक्षेऽपि चासदन्यस्यैव नृशृङ्गस्य निषेधप्रतियोगित्वं सिध्यतिः तस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकनृशृङ्गत्वावच्छिन्नत्वान्, असन्नृङ्गत्वावच्छिन्नत्वान् । किञ्च शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेः शशाधिकरणकशृङ्गाभावविषयकत्वेनान्यथासिद्धतया नासन्नृङ्गनिषेधप्रतियोगित्वनाधकत्वमिति । यच्चत्र दूषणं—विशेषादर्शनदशायां गोविषाणशब्दाद्विशिष्टं गोविषाणं बुद्ध्या अध्ये गोविषाणं नास्तीति प्रतीत्या गोविषाणस्यैव शशविषाणशब्दाद्विशिष्टं शशविषाणं बुद्ध्या गति शशविषाणं नास्तीति प्रतीत्या शशविषाणस्य तादृशस्यैव निषेधप्रतियोगित्वमनुभूयत इत्यदिवाद्म . अन्यथाऽननुभवकलहे प्रवृत्तस्योन्मत्तवद्वपेक्षणीयत्वापत्तेः—इति । तन्नः तस्याप्रसक्तत्वेन निषेधादपत्तेः । नच—

कारेण कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपासद्वैलक्षण्यस्य (कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्य) शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे चानङ्गीकारात् । नन्वेवं सति—यावत्सदधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् । तथाच केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिषु अवृत्तिषु गगनादिषु तार्किकाणां सिद्धसाधनम् ; यदधिकरणं यत्सत् तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षायां, अधिकरणपदेनावृत्तिनिराकरणेऽपि संयोगसंबन्धेन समवायसंबन्धेन वा यत् घटाधिकरणं समवायसंबन्धेन संयोगसंबन्धेन वा घटस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनम्, येन संबन्धेन यद्यस्याधिकरणं तेन संबन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षा-

सिद्धिव्याख्या ।

सत्त्वमित्यत्र परेण बुद्धिपूर्वकारोपस्थलेऽधिष्ठानयाथात्म्यदर्शनस्यावश्यकत्वेन तेन तत्र तदज्ञाननिवृत्त्यवश्यभावेन तत्रानिर्वचनीयार्थोत्पत्तेरयोग इति दूषणं—उक्तम् । तन्न; तत्राधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रानिवृत्तावप्यज्ञानस्यानिवृत्तत्वेन विक्षेपशक्तिमदज्ञानेन विद्यमानेनानिर्वचनीयार्थोत्पत्तिसंभवान् । नच—चरमवृत्त्येवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनापि सर्वत्राज्ञाननिवृत्तिरवश्यं स्वीकार्या, अन्यथा चरमवृत्त्याऽव्यावरणशक्तिमात्रं निवर्तते, न मूलाज्ञानमित्यापत्तिरिति—वाच्यम् ; चरमवृत्त्युत्तरकाले विक्षेपादर्शनेन विक्षेपशक्तिमदज्ञानकल्पनाभावेनाज्ञाननिवृत्तेस्तत्रावश्यकत्वादिति । अत एव—एवमङ्गीकारेऽज्ञाननिवृत्त्यनुभवविरोध इति—निरस्तम् ; विक्षेपानुसारेण तस्य भ्रान्तित्वात् । नच—यत्र बुद्धिपूर्वकमारोपितं तत्कालमेवानिर्वचनीयं तत्रोत्पद्यत इत्यङ्गीकारे तव व्यावहारिकघटादिप्रतियोगिकाभावः कापि न सिद्धेत, 'इह भूतले घटो न' 'इह चत्वरे घटो न' तस्याप्यनुभवस्य प्रातिभासिकबुद्धिपूर्वकारोपप्रसक्तघटाद्यभावविषयत्वावश्यभावेनाव्यावहारिकघटादेरप्रसक्ततया तदभावविषयत्वानुपपत्तेरिति—वाच्यम् ; तस्यापि घटत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकाक्रान्ततया तेन रूपेण तदभावोऽवश्यं भासते इत्यभ्युपगमान् । नच—प्रातिभासिकव्यावहारिकघटादिसाधारणतयैकघटत्वादिरङ्गीकारानर्हः, अन्यथा उन्पन्नविनष्टरजतादिवदर्थक्रियाभावस्योपपादयितुं शक्यत्वेन प्रातिभासिकस्यापि व्यावहारिकत्वप्रसङ्ग इति—वाच्यम् ; अथापि प्रतीतिमात्रनियतसत्ताकत्वलक्षणप्रातिभासिकत्वस्यानपायादिति दिक् ॥ नन्वेवंसतीति । उपाधिपदस्य सदर्थकत्वे सतीत्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । तेवतिव्याप्तेऽपि ध्येयम् । अवृत्तिनिवारणेऽपीत्यत्र अतिव्याप्तिनिवारणेऽपि तदादाय सिद्धसाधनवारणाय चेत्यर्थः । संयोगसंबन्धेन घटाधिकरणं भूतलादि, समवायसंबन्धेन घटाधिकरणं कपालादि, ततश्च संयोगसंबन्धेन कपालादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्समवायसंबन्धेन भूतलनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्वटादेः सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनमित्यर्थः । येन संबन्धेनेति । ततश्च समवायसंबन्धेन घटाधिकरणे कपालादौ तेनैव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

नालीक्यावृत्तेन 'मन् घट' इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेरुक्तावाच्यत्वं साध्यमिदं न स्वीकृत्यते । नच—याथावृत्तसमाख्यं प्रपञ्चेऽप्येव तन्मतेऽतीति वाच्यम् ; त्रिकालावाच्यत्वस्यैवास्माभिर्निवेद्यात् । तत्र कालानवच्छिन्नं बाधकज्ञानविषयत्वकल्पन्, तत्र तदपि तन्मतेऽस्ति, तन्मते तु न कुर्वतीति भावः । नैवैवं—तन्मते शून्यत्वभावना व्यर्थेति—वाच्यम् ; तत्राः परमकाष्ठानवच्छिन्नत्वेन तन्मतेऽस्ति, तन्मते तु न कुर्वतीति भावः । नैवैवं—तन्मते शून्यत्वभावना व्यर्थेति—वाच्यम् ; अतर्हीकारादिनि । अथाप्यदिशेयकप्रपञ्चमन्य स्वीकारे प्रपञ्चेऽप्यवाच्यतादात्म्यप्रसङ्गोऽवश्यं स्वीकार्यः ; परस्य सत्त्वानुसारेण, अन्यथा तु तत्र मानाभाव इति भावः । यदधिष्ठानकप्रमानङ्गीकारमात्रं विरोधावमानांशयुक्तम् । अतर्हीकारादिप्रपञ्चं मानाव्यानुमानांशयुक्तम् । एवं सति मिथ्यात्वस्य सर्वप्रतिपक्षोपाधिचरित्वं सति । पर्यवसितमिति । मिथ्यात्वमिति शेषः । प्रतिपक्षेऽप्यनु त्रयोवन्तमावृत्तिरेव इति भावः । यदधिकरणं यस्याधिकरणम् ।

यां अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु सिद्धसाधनं—इति चेन्न । येन रूपेण यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन रूपेण तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वात् । तच्च रूपं संबन्धविशेषोऽवच्छेदकविशेषश्च । नहि संबन्धविशेषमन्तरेण भूतले घटाधिकरणता प्रतीयते । अवच्छेदकविशेषमन्तरेण वा वृक्षे कपिसंयोगाधिकरणता । तथाच येन संबन्धविशेषेण येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणताप्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति, तेनैव संबन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण तदधिकरणकाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति पर्यवसिते कसिद्धसाधनम् । यदि पुनः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वमिवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमाकाशादौ न स्यात् ; साधकमानाभावस्य तुल्यत्वात् ,

सिद्धिव्याख्या ।

संबन्धेन तत्प्रतियोगिकाल्यन्ताभावस्याभावान्न घटादिकमादाय सिद्धसाधनमित्यर्थः । अव्याप्यवृत्तिष्विति । स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणेष्वित्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । समवायसंबन्धेन वृक्षवृत्तिसंयोगस्य गुणस्य तेनैव संबन्धेन तन्निष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्तस्मिन् सिद्धसाधनमित्यर्थः । सिद्धसाधनमिति । सर्वेषु वृत्तिमस्तु अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु च सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि पुनरिति । अस्य व्यवहितेन तदेत्यनेनान्वयः । ननु—आकाशो भविष्यति, आकाशो ध्वस्तः इति प्रतीत्यभावान् मास्तु ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वं, अत्यन्ताभावसाधकप्रतियोगित्वं तु स्यान् इत्याशङ्क्याह—साधकेति । तुल्यत्वमेव

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संयोगेत्यादि । संयोगेन घटस्य यदधिकरणं तन्निष्ठाल्यन्ताभावस्य समवायेन प्रतियोगितया समवायेन यद् घटस्याधिकरणं तन्निष्ठाल्यन्ताभावस्य संयोगेन प्रतियोगितया च सिद्धसाधनमित्यर्थः । सूचितत्वादिति । तथाच प्रतिपन्नपदनुकार्यलाभायैवेति भावः । अन्तरेण विनैव । संबन्धावच्छेदकौ निवेद्याधिकरणता न प्रतीयत इति नेत्यर्थः । प्रकारान्तर्भावेन तादृशार्थलाभात् । तादृशप्रत्ययाभावस्य नहीत्यनेन निषेधः । यथाश्रुतं त्वसङ्गतम्—संबन्धावच्छेदकौ विनापि अधिकरणताधीस्तत्वात् । ननु—गगनाधिकरणात्वात्प्रतिष्ठा तस्य मिथ्यात्वानुपपत्तिः, अत आह—तथाचेति । अर्हतीति, प्रतीतिनिवेदो यावत्तन्मधिकरणं द्रवम् । अन्यथोकाधिकरणतायास्तच्छून्येऽपि प्रतीतिसंभवेन सिद्धसाधनतापत्तेः । तथाच लाघवादेन संबन्धेन यदवच्छेदेन यस्य संबन्धि यत् तन्निष्ठाल्यन्तादौ निवेद्यम् ; प्रतिपन्नपदेन तादृशसंबन्धित्वेन प्रमायोग्यत्वस्य तादृशसंबन्धित्वरूपस्य लाभात्, संबन्धित्वं भूतलादौ गगनादेरपीति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । तेनैव संबन्धविशेषेणेति । प्रतियोगित्वमित्यत्रान्वेति । संयोगसमवायापुनपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनात् तदन्यसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगित्वलाभाय एवकारः । तेनैवावच्छेदकविशेषेणेति । तदन्यावच्छेदकानवच्छिन्नेत्यर्थः । तस्य तदधिकरणकपदेऽन्वयः । सिद्धान्ते अत्यन्ताभावमात्रस्य सर्वदेसकालवृत्तिदेनावच्छिन्नवृत्तिकान्तत्वात्तदवच्छिन्नेत्यनुक्त्वा तदन्यावच्छिन्नेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु—अवच्छिन्नवृत्तिकान्तत्वमेव तदधिकरणकाल्यन्ताभावे द्रवम् ; अन्यथा व्याप्यवृत्तिनाधारणपक्षकानुमाने व्याप्यवृत्तिर्यो यथोक्तसाधकसंभवादिभि ध्येयम् । ननु—नेकेन सिद्धसाधनमावकाशः ; प्रकृतानुमानावतारात्पूर्वमेव अवृत्तिगगनादिवत्तन्ताभावप्रतियोगित्वे वृत्तिमस्तु स्मृतमात्राधिकरणाल्यन्ताभावप्रतियोगित्वे च यद्व्यनान्तरात्ता सामानाभावात्—तत्राह—यदि पुनरित्यादि । न स्यात् नानि । मिथ्यात्वानुमानावकाशत् पूर्वमिति शेषः । ननु—गगनादेरप्रत्यक्षवमते तदभावस्य प्रत्यक्षत्वात्संभवेऽपि गगनादिकं, भूतलादिनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगि, भूतलादिनिष्ठस्य वृत्तिनिदानकसंबन्धस्याप्रतियोगित्वात्, नित्यरूपादिनिष्ठाल्यन्ताभावप्रतियोगि, नित्य-

इहाकाशो नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसंभवात्, अनुमाने चानुकूलतर्काभावात्, सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्, तद्व्यतिरेकेण कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च, एवं संयोगसंबन्धेन घटवति भूतले समवायसंबन्धेन घटाभावसत्त्वे मानाभावाज्जाघवेन घटात्यन्ताभाव-
त्वेनैव घटसामानाधिकरण्यविरोधित्वकल्पनात् संबन्धविशेषप्रवेशे च गौरवात् घटसमवायमात्रवि-
पयतया प्रतीतेरुपपत्तेराधाराधेयभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वशङ्कानुदयादुक्तयुक्तेश्च न

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रूपादिनिष्ठसंबन्धाप्रतियोगित्वात्तज्जलादिवदित्याद्यनुमानं मानमस्तु—तत्राह—अनुमाने चेति । तर्काभावा-
दिति । अप्रत्यक्षस्यापि गुरुत्वादेस्तेजआदावत्यन्ताभावोऽनुमीयते, तत्र तदसत्त्वे गुरुत्वाद्यापत्या पतनाद्युत्पत्त्याद्याप-
त्तिरुपतर्कसत्त्वात्, प्रकृते तु न तर्क इति भावः । अन्यथेति शेषः । सामान्यतो दृष्टमात्रेण, तर्कहीनेन अन्वय-
व्यतिरेकिणा गगनतज्जलान्यतरत्वादिहेतुना । नन्वेवं—आकाशादौ घटादिभेदोऽपि न स्यात्, अयोग्याधिकरणे भेद-
स्याप्रलक्षणान्, अनुमानस्याप्रयोजकत्वाच्च—तत्राह—तद्व्यतिरेकेणेति । आकाशे घटाभेदे घटत्वस्यातिप्रसवत्या तद्-
पेण कपालादिकार्यताप्रत्यक्षरूपकार्यस्य व्यतिरेकः स्यात् ; नित्यसाधारणरूपस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।
आकाशात्यन्ताभावस्य त्यस्यीकारे न तथेत्यर्थः । एवमिति । न घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यमित्यभिप्रेता-
न्येति । एवं शब्दार्थं प्रत्यक्षानुमानाद्यभावरूपं हेतुं प्रकटयति—संयोगेत्यादि । ननु—प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोर्विरो-
धिपं संबन्धविशेषमन्तर्भाव्यैव कल्पनीयम् । तथाहि—विरोधित्वं सहानवस्थानम् । तदपि द्विविधम् । साक्षात् ज्ञान-
द्वारकं च । तत्राद्यं तद्देशतत्कालावच्छेदेन तेन संबन्धेन तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिनोऽधिकरणे तद्देशकालावच्छेदेन वर्तमा-
न्यस्याभावः तत्संबन्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाल्यन्ताभावनिष्ठः, द्वितीयं तु तादृशाधिकरणनिश्चयक्षणे तदुत्तरक्षणे
च तादृशाभावस्य तादृशवर्तमानत्वज्ञानाभावः । तथाचोक्तविरोधितयोरन्यथानुपपत्तिरेव संयोगादिना घटाद्यधिकरणे
समवायादिना तदभावसाधिका, तत्राह—लाघवेनेत्यादि । लाघवेन अभावप्रतियोगितामात्रस्य संबन्धावच्छि-
न्नत्वाकल्पनया, संबन्धविषयत्वघटितरूपेणाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वाकल्पनया च लाघवसंभवेन । घटात्यन्ताभाव-
त्वेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाल्यन्ताभावत्वेन । घटसामानाधिकरण्यविरोधित्वेति । सामानाधिकरण्यघ-
टितस्य माक्षाद्विरोधित्वस्य ज्ञानद्वारकविरोधित्वस्य चेत्यर्थः । देशकालावच्छेदं संबन्धं तदवच्छिन्नत्वं चानन्तर्भाव्ययो-
क्तविरोधित्वं वाच्ये; उक्तलाघवसंभवादिति भावः । गौरवात् संयोगादिनानासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानन्ता-
भावानां कल्पनागौरवान्, संबन्धघटितरूपेणाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वकल्पने संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वाद्यव-
च्छिन्नत्वयोः प्रतियोगितांशो विदोषणविधया निवेद्यतया प्रतियोगिताविषयतायामेकविषयतानिरूपितत्वविशिष्टस्यापर-
विषयतानिरूपितत्वस्य विशेषणत्वे वाच्ये विनिगमकाभावेन अवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेदे गौरवाच्च । ननु—
घटसंयुक्ते समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याभावस्य संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सिध्यतु, किंचाभा-
वबुद्धेः संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयकत्वमनन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्धकत्वे संयोगेनात्र घटो नास्तीति बुद्धेरपि समवाये-
नात्र घट इति धीप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, अथ—संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयिका धीः न प्रतिबन्धिका—इति चेत्
तर्हि समवायेन मात्र घट इति बुद्धेरन्युक्तप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तत्राह—घटसमवायाद्यभावमात्रविषयक-
तयेति । घटसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितभूतलादिविशेष्यताकवेनेत्यर्थः ।
प्रतीत्यनुपपत्तेः ‘समवायेनात्र घटो नास्तीति’ प्रतीतेर्विषयोपपत्तेः, ‘समवायेनात्र घट’ इति धीप्रतिबन्धकत्वोपपत्तेश्च ।
नात्रेत्यनेन संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता न विषयो नत्रा तद्वदितरूपेण प्रतिबन्धकतेत्यर्थः । ‘शिशो चैत्रो नष्ट’ इत्यादौ
चैत्रोदयिनादेर्नाशप्रतियोगित्वमिदं समवायेन घटो नास्तीत्याद्यां समवायविशिष्टघटत्वादिरूपेण घटादेर्भानेऽपि घटीय-
समवायादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं नास्तीति समवायेनात्र घट इति ज्ञानं प्रति घटसमवायोऽत्र नास्तीति निश्चयस्य
परं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, परंतु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना या घटसमवायाद्यवच्छिन्ना प्रतियोगिता तत्रिरूपकाभा-
वविषयकत्वेन । तथाच लाघवादुक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वमनन्तर्भाव्यैव तदुच्यताम् । नच—घटसंयुक्तादिदेर्न केनचित्सं-
बन्धेन घटसमवायस्य सत्त्वात् नदभावोऽपि तत्र न संभवतीत्युक्तधीप्रमाद्योपपत्तये समवायेन घटाभाव एव
तद्विषय इति—वाच्यम् । नूनसंबन्धेन हि परैर्वटसमवायस्याभावो यः स्वीक्रियते स एवास्मान्निर्वटसमवायाभावा
व्यक्तेः तर्हि घटसमवायादीर्दृष्टिमात्रात्मसंबन्धविरोधात् । अतएव—केनचित्संबन्धेन घटादेः सत्यत्र जग्ये मूर्ते च
अत्रानत्र घटसमात्वाभावादीप्रमाणैरेव तथैव संबन्धविरोधावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यर्थं वाच्येति—परास्ताम् ; घटी-
यस्य संबन्धस्य घटसमात्वाभावादीप्रमाणैरेव तथैव संबन्धविरोधावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यर्थं वाच्येति—परास्ताम् ; घटी-

घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम्; एवं संयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम्; अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूलं ने' ति प्रतीतेरग्रमूलयोरेव संयोगतदभाववत्तयोपपत्तेः, तदा सन्मात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं मन्तव्यम् । नचैवं सति—भावाभावयोरविरोधात्तज्ज्ञानयोर्वाध्यबाधकभावो न स्यादिति—वाच्यम्; मित्रसत्ताकयोरविरोधेऽपि समसत्ताकयोर्विरोधात् । यत्र भूतले यस्य घट-

सिद्धिव्याख्या ।

दर्शयति—इहेति । इहाकाशं भविष्यतीति प्रत्यक्षप्रतीत्यसंभववदिहाकाशं नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीतेरप्यसंभवादित्यर्थः । अनुमानिकप्रतीतिमाशङ्क्याह—अनुमानेचेति । तदा सन्मात्रेति । उक्तदोषाणामसंभवादिति भावः ॥ नचैवंसतीत्यादि स्पष्टम् ॥ इति ॥

अद्वैतसिद्धिव्याख्याने द्वितीयमिथ्यात्वं समाप्तम् ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

विशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वेनेत्यर्थकत्वात्, घटसमवायाद्यभावेत्यस्यापि घटसमवायत्वादिविशिष्टप्रतियोगिताकाभावैत्यर्थकत्वात्, घटत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टस्य स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वसंभवेनोक्तावच्छेदकत्वोक्तौ मूलकारस्योदासीन्यात् । जले वह्नित्वविशिष्टस्याभावसत्त्वेऽपि द्रव्यत्वविशिष्टस्याभावासत्त्वात् 'जले द्रव्यं नास्ती' ति बुद्धेर्नापत्तिः । ननु घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटविरोधित्वस्वीकारेऽपि भूतलादौ घटात्यन्ताभावोऽस्तु, घटस्यावृत्तित्वस्वीकारेणोक्तविरोधित्वोपपत्तेः, तत्राह—आधाराधेयभावस्येति । भूतलघटाद्योरित्यादिः । ननु—घटसंयोगी, घटात्यन्ताभाववान्, घटसमवायाभावान्नित्यरूपवदित्यनुमेयं, तत्राह—उक्तयुक्तेरिति । तर्काभावात् । भूतलं, घटध्वंसवत्, कपालभूतलान्यतरत्वात्, कपालवदित्यनुमानापत्तेः, तद्व्यतिरेकेऽनुपपत्त्यभावात् । ननु घटोत्पादानन्तरं पुनर्घटोत्पादवारणाय समवायेन घटं प्रति घटः प्रतिबन्धकः, तत्संबन्धावच्छिन्नतदभावः कारणम् । तथाच घटसंयुक्तपालेषु घटोत्पत्तिर्न स्यात्; उक्तप्रतिबन्धकाभावघटितसामग्र्यभावात्, तत आह—उक्तेति । एकसंबन्धं प्रत्यपरसंबन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासंभवेन तदभावस्यैव प्रतिबन्धकाभावविधया प्रयोजकत्वादित्यादियुक्तेरित्यर्थः । अग्रमूलयोरिति । औपाधिकभेदवतोस्तदवच्छिन्नवृक्षयोर्वैति शेषः । अप्रावच्छिन्नवृक्षात् मूलावच्छिन्नवृक्षे भेदस्वीकारेण तयोरेव संयोगतदभावौ भासेते इति न कुत्राप्यव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः । उपपत्तेरिति । इत्यालोच्यत इति शेषः । सन्मात्रनिष्ठेति । सत्त्वव्यापकेत्यर्थः । अधिकरणमेधाभाव इति पक्षेऽपि केवलस्य सद्रूपस्याभावत्वविशिष्टेन सद्रूपेण तादात्म्यसंबन्धसत्त्वात्तच्चापकत्वोपपत्तिः । नच—उक्तपक्षे 'नेह नाने' त्यादिश्रुत्यनुपपत्तिः, तथा ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावाधारत्वबोधनादिति—वाच्यम्; उक्तपक्षे घटाद्यभावस्य भूतलादौ तादात्म्यसंबन्धस्यैव स्वीकारेण ब्रह्मणि प्रपञ्चाभावतादात्म्यस्यैवोक्तश्रुत्या बोधनात् । उक्तं हि न्यायकुसुमाञ्जलौ अभावीयसंबन्धविचारप्रसङ्गे—'परस्य तादात्म्यमस्तीति चे' दिति । परस्याधिकरणस्वरूपाभाववादिनो भट्टादेर्मत इति तत्र टीकाकारः । अधिकरणातिरिक्ताभावपक्षेऽपि चैत्रे गोशून्यता नास्तीत्यादौ गवादिरूपाभाषसाधारत्वेन चैत्रादिप्रत्ययाभावात् स्वामित्वसंबन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वाच्चाभावधीमात्रस्याभावाधारत्वविषयकत्वानियमात्, घटाभावेन घट इत्यादौ अभेदेऽप्याधाराधेयत्वस्य सर्वेरपि स्वीकार्यत्वेन उक्तश्रुत्यादिजन्यज्ञानस्य ब्रह्मादावभावाधारत्वविषयकत्वस्योक्तपक्षद्वयेऽपि संभवाच्च । अत्र यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वं सत्त्वव्यापकतावच्छेदकं तद्धर्मवत्वं मिथ्यात्वम् । तेन मेयत्वादिरूपेण व्यापकतामादाय न सिद्धसाधनम् । नच—यस्या अभावव्यक्तेः सद्बुद्धिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनवच्छिन्नं नास्ति तद्व्यक्तिप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमित्येव वक्तुं शक्यम्; घटादिमति पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्य घटाद्यभावस्याश्रयात् भेदो वेदान्तिमतेऽप्यस्तीत्यतोऽनवच्छिन्नमित्युक्तम् । एवं च घटसंयुक्तादौ समवायादिना घटाद्यभावनिराकरणं व्यर्थम्, तदभावव्यक्तेरतथात्वेन सद्बुद्धिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तामादाय सिद्धसाधनाभावादिति—वाच्यम्; विशेषणतादिव्यधिकरणसंबन्धेन घटाद्यभावव्यक्तेः केवलान्वयित्वेन तामादाय सिद्धसाधनात् । एवं उक्तानुमानस्योक्तमिथ्यात्वसाधकत्वे । वाध्यबाधकभाव इति । भावाभावयोः सामानाधिकरण्यज्ञाने सति तयोरेकज्ञानमपरज्ञानस्य न बाधकमत उक्तज्ञानाभावविशिष्टं भावाभावयोर्विरोधविषयकं वा तयोरेकस्य ज्ञानमपरस्य ज्ञाने बाधकं वाच्यम्, तादृशज्ञानं च न मिथ्यात्वज्ञानवतां सम्भवतीति भावः । वाच्यमिति । अधिकसत्ताकामावेन अन्यूनसत्ताका-

स्यात्यन्ताभावो व्यावहारिकः तत्र स घटो न व्यावहारिक इति नियमात् । नचैवं सति—‘शुक्तिरियं न रजत’ इति ज्ञानविषयीभूताभावस्य व्यावहारिकत्वेन पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकसत्त्वानपहारात् बाधोत्तरकालेऽपि ‘इदं रजत’ इति प्रतीतिः स्यादिति—वाच्यम् ; तत्र ‘इयं शुक्ति’ इत्यपरोक्षप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौ प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यपहारात्, शुक्त्यज्ञानस्य प्रातीतिकरजतोपादानत्वेन तदसत्त्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् । अतएव यत्र परोक्षयाधिष्ठानप्रमया न भ्रमोपादानाज्ञाननिवृत्तिः, तत्र व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकत्वानपहारात् ‘तिको गुड’ इत्यादिप्रतीतिरनुवर्तत एव । एवमखण्डब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वं परोक्षयोधेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रतीतिरनुवर्तत एव, अधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तौ तु नानुवर्तिष्यते ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावेन वा घटितं निष्पत्त्यमिति पक्षयोरारूपे इति शेषः । इदं भिन्नसत्ताकेत्युत्तरन्यान्वयि । न व्यावहारिक इति । किं प्रातीतिक इति शेषः । रजतस्य व्यावहारिकत्वेति । रजते कल्पितस्य व्यावहारिकत्वस्य । अपहारे उच्छेदे । प्रातीतिकसत्त्वेति । प्रातिभासिकस्वरूपेत्यर्थः । पुरोवृत्तिप्रतीतरजतस्यैतदनुपपन्नते । बाधोत्तरेति । उक्तज्ञानोत्तरेत्यर्थः । स्यादिति । तथाच समानसत्तामनन्तर्भावं प्रातीतिकान्ताभावस्यैव भावविरोधित्वं स्वीकृत्य तत्त्वज्ञानस्य भावबाधकत्वं वाच्यम् । अतः स्वाधिकसत्ताकाल्यन्ताभावस्यापि भावविरोधित्वात् तद्वदित्ति-
न्यात्वमनुपपन्नमिति भावः । समानसत्ताकयोर्भावभावयोर्विरोधेऽपि न तादृशयोरेव बाध्यबाधकधीविषयत्व-
मुच्यते, येन प्रातीतिकत्वविशिष्टरजतस्य व्यावहारिकाभावधीयाधिका न स्यात्, किं त्वन्यादृशयोः । तथाहि—
अभावज्ञानस्य भावज्ञानं प्रति बाधकत्वं भावोपादानाज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकान्तर्गतत्वं वा, भावभ्रमे भ्रमत्वज्ञापकत्वं वा, अधिष्ठानधीविषया भावज्ञानोच्छेदकत्वं वा । आद्ये ‘अधिकसत्ताकरजतात्यन्ताभावव्याप्यं शुक्ति’ इत्या-
कारकेण निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा विशिष्टस्य ‘इयं शुक्ति’ इत्याकारकसाक्षात्कारस्य प्रातिभासिकरजतोपादा-
नाज्ञाननिवर्तकत्वेन व्यावहारिकाभावज्ञानस्य प्रातिभासिकरजतादधीबाधकत्वं नानुपपन्नम् । द्वितीयेऽनुपपत्त्य-
भावत्वस्यैव स्वीकृतः ; व्यावहारिकाभावज्ञाने रजतव्यावहारिकत्वापहारकत्वस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकत्वं हि
विश्वनिष्पत्त्यनिश्चयपूर्ववर्तिनो निष्पत्त्यनिश्चयस्याविरोधित्वम् । तदपहारेऽपि निश्चयविशेष्यत्वादेव । तथा च
निष्पत्त्यविषयकत्वरूपभ्रमत्वं रजतज्ञाने उक्ताभावज्ञानेन ज्ञापितमिति स्वीकृतमेवेत्याशयेनाह—तत्रेयमिति । प्रमे-
येति । शुक्तिरे रजतोपव्यावहारिकत्वात्यन्ताभावव्याप्यताविषयकेन निश्चयेनोद्बुद्धसंस्कारेण वा सहितयेति शेषः ।
सत्त्वत्वापीत्यपि व्यावहारिकत्वस्य समुच्चयादुक्तमित्या रजतज्ञाने व्यावहारिकाभावज्ञानस्य भ्रमत्वज्ञापकत्वमुक्तम् ।
तदसत्त्व इति । अतस्तु उच्छेदः । आवश्यकत्वादिति । परिणामिन उच्छेदे परिणामत्वाप्युच्छेदस्योन्मादात्त्या-
दिति भावः । अतएव अज्ञानतत्त्वमुच्छेदयोरविपर्ययादेव । व्यावहारिकसत्त्वापहारे निष्पत्त्यनिश्चये । अधि-
ष्ठानाज्ञानेति । व्यावहारिकेण तिकत्वाभावेन विशिष्टस्य गुडस्य जीवब्रह्मस्य चाज्ञानेत्यर्थः । प्रतिबन्धकदोषोत्सा-
रणाधीनादधिष्ठानसाक्षात्कारादित्यादिः । एतेन—तृतीयेऽपि बाधकत्वे नाभावस्य भावविरोधित्वापेक्षेति—सूचितम् ।
निवृत्तौ उच्छेदो जीवन्मुक्तस्य तु नाज्ञानमुच्छिद्यम् ; संस्कारात्मना सत्त्वात् । अथवा प्रारब्धभोगोपयोगिदेहादिक-
ज्ञानशब्देनोच्यते । तथाच ‘भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुत्या विश्वमायानिवृत्त्युत्तरं भूयोऽपि देहादिनिवृत्त्युक्तेः
‘प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाश’ इति स्मृतेश्च देहाद्युच्छेद एव प्रपञ्चाप्रतीतिप्रयोजक इति भावः । अत्रेदमवधेयम्—
यत्क्षणे यत्ज्ञानस्य उच्छेदयत्क्षणे तत्प्रयुक्तत्वावदप्युच्छेदः इति न नियमः ; जीवन्मुक्तावज्ञानसंस्कारस्वीकारपक्षे
व्यभिचारात्, नापि यदज्ञानप्रयुक्तोच्छेदप्रतिबन्धकमुच्ये यत्क्षणे इत्यादिनियमः ; विदेहत्वप्रयोजकब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ति-
क्षणे ‘ब्रह्म साक्षात्करोमी’ इत्युभयेनाज्ञानासत्त्वेऽपि तत्प्रयुक्तमनःपरिणामरूपब्रह्मसाक्षात्कारादिसत्त्वेन व्यभिचारात्,
एतादृशोत्पत्तिक्षणे हि नोक्तप्रतिबन्धकमिति ; तद्वितीयेऽपि विदेहत्वसंप्रत्यया सर्वेदस्योच्छेदात्, किं यत्क्षणे वा प्रमा
तत्क्षणे अवर्यं तत्त्वज्ञानविषयकाज्ञानोच्छेदः ; उक्तप्रतिबन्धकमुच्ये यत्क्षणे यत्ज्ञानस्योच्छेदः तद्व्यभिहितोत्तरक्षणे
अवर्यं तत्प्रयुक्तोच्छेदः । वा प्रमा यदज्ञानसमानविषयिका सा तदज्ञानाधिकरणावृत्तिः । यो यत्प्रमावादावुक्तप्रति-
बन्धकमुच्यते सः तदज्ञानप्रयुक्तस्याधिकरणकालपूर्ववृत्तिनिष्ठ इति यावत् । तथाज्ञानमनानविषयकमनोवृत्त्यु-
त्पत्तिक्षणे मनोवृत्त्यादिसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अज्ञानत्वावर्यविषयस्पर्शान्तिद्वयस्वीकारपक्षे तु आवरणशब्देरेव न विप्र-
यत्त्वात् जायमिमे अज्ञानस्याने अज्ञानीयावरणमन्तिर्वाप्या । यत्ता आवरणमन्तेः समानविषया वा प्रमा सा तस्या

एतेन—उपाधिशब्देनाधिकरणमात्रविवक्षायामर्थान्तरम्, वाय्वधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि रूपस्यामिथ्यात्वात्, अधिष्ठानविवक्षायां तु भ्रमोपादानाज्ञानविषयस्याधिष्ठानत्वेनान्योन्याश्रयत्वं, ज्ञानस्य भ्रमत्वे विषयस्य मिथ्यात्वं, विषयस्य मिथ्यात्वे च ज्ञानस्य भ्रमत्वमितीति—परास्तम्; उक्तरीत्या अधिकरणविवक्षायां दोषाभावात् । नच—‘स एवाधस्ता’ दिति श्रुत्या प्रतिपन्ने देशकालाद्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति—वाच्यम्; निर्धर्मके तस्मिन्नभावप्रतियोगित्वरूपधर्माभावात् । नचैवं—सत्यत्वमपि तत्र न स्यात्, तथाच ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’ मित्यादिश्रुतिव्याकोप इति—वाच्यम्; अधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपाविरोधात् । एतेन—स्वप्रकाशत्वाद्यपि—व्याख्यातम्; परप्रकाशत्वाभावो हि स्वप्रकाशत्वम्, कालपरिच्छेदाभावो नित्यत्वम्, देशपरिच्छेदाभावो विभुत्वम्, वस्तुपरिच्छेदाभावः पूर्णत्वमित्यादि । तथा

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अधिकरणक्षणावृत्तिः । तेन विक्षेपशक्तेस्तदज्ञानस्य च जीवन्मुक्तिकाले सत्त्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयनियमे तु तदज्ञानप्रयुक्तस्थाने तदज्ञानतदीयविक्षेपशक्तितत्प्रयुक्तेति त्रितयं वाच्यम् । एतेन प्रतिपन्नोपाधाविसादेरुक्तव्याख्यानेन । प्रतिपन्ने ब्रह्मसंबन्धितया ज्ञाते । परमार्थतः पारमार्थिकत्वेन । स्वरूपेण चेति शेषः । अभावादिति । भावः प्राप्तिः । ‘भूमासा’ वित्यनुशासनादिति । तदभावादित्यर्थः । तथा च प्रतिपन्नोपाधौ कालादौ ब्रह्मसंबन्धाभावस्य सर्वसंसर्गत्वात् संबन्धसामान्याभावस्यैव संबन्धिसामान्याभावत्वात् तादृशाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वादिति व्याप्तिरिति भावः । निर्धर्मके अभावप्रतियोगित्वप्रयोजकधर्मवद्भिन्ने । येन रूपेण यस्याभावः प्रत्यक्षः येन वा हेतुना यत्राभावप्रतियोगित्वमनुमीयते तद्रूपमुक्तप्रयोजकम्, ब्रह्मणि तु तन्नास्त्येव; केनापि रूपेण ब्रह्मणोऽभावप्रत्यक्षाभावात् । शुद्धब्रह्मणस्तु नाभावः प्रत्यक्षः संभवति; प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकरूपाम्यामेवाभावः प्रत्यक्ष इति नियमात् । उपहितब्रह्मतादात्म्यादेः ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि न तस्याभावप्रतियोगितानुमापकत्वम्, अप्रयोजकत्वादिति भावः । तत्र तत्स्वरूपे । श्रुतीति स्वरूपात्मकसत्यत्वादियोधकश्रुतीत्यर्थः । उक्तं हि पञ्चपाद्याम्—‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति ब्रह्मणो धर्माः अग्र्यकत्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते’ इति । चकारात् सत्यत्वादिसंग्रहः । पृथगिवेति । निरुपाधीष्टत्वादिविशिष्टरूपेण कल्पितेन केवलचिद्रूपात् भिन्ना इवेत्यर्थः । केवलचिदेव हि उक्तविशिष्टरूपतादात्म्योपलक्षिता सती आनन्दरूपा । शुद्धायामपि चित्ति निर्विकल्पकवृत्तितत्तादात्म्याज्ञानयोर्विषयत्वस्यैव विशिष्टचित्तादात्म्यस्यापि सत्त्वात्, विशिष्टकेवलयोस्तादात्म्यस्यावश्यकत्वात्, धर्मान्तरस्य शुद्धचित्यस्वीकारेऽपि विशिष्टतादात्म्यादिस्वीकारात् । यस्तु—केवलचिदेव निरुपाधीष्टत्वाकारवृत्त्या भासमाना आनन्दरूपा । आवरणविरोधिविशिष्टत्वाकारवृत्त्या ज्ञानरूपा । एवं मिथ्यात्वाभावविशिष्टत्वाकारवृत्तिभिः सत्यत्वादिरूपा । तादृशेष्टत्वादीनां शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वेऽपि तादृशेष्टचित्तादात्म्यसत्त्वात् तदाकारवृत्तिनिवेश्या । यदि चोक्ततादात्म्यं तदुपहितचित्येव स्वीक्रियते, ननु शुद्धचित्तीति पक्षः स्वीक्रियते, तदा उक्ततादात्म्याकारवृत्तिद्वारकशुद्धब्रह्माकारवृत्तिनिवेश्या । अतएव पृथगिवेत्यस्यान्तःकरणवृत्त्युपाधौ भिन्ना इवेति विवरणकारव्याख्यानम्—इति । तन्न; तद्रूपोपलक्षितचित्त एवानन्दादिरूपत्वसम्भवे तत्तदाकारवृत्त्युपलक्षितस्य तद्रूपत्वकल्पने गौरवात् । विवरणे वृत्तिनिवेशस्तु निरुपाधीष्टत्वादौ प्रमाणसूचनायेत्याशयेनाचार्य आह—मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्येत्यादि । वस्तुतस्तु—निरुपाधीष्टत्वादिनोपलक्षितत्वं तत्प्रकारकमनोवृत्त्युत्तरं निर्विकल्पकमनोवृत्त्या विषयीकृतत्वम्; अन्यथा शुद्धस्यैव तद्रूपोपलक्षितत्वेन सत्यत्वानन्दत्वादिधर्मभेदानुपपत्तेः । तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानोत्तरमतव्यावृत्तिधीविषयत्वस्यापि तत्रैव पर्यवसानम् । आनन्दादीनां विशिष्टरूपत्वे तु स्वरूपात्मकता न स्यात् । तस्मात् मिथ्यात्वेत्यादिमूलमपि विवरणवाक्यानुसारेण व्याख्येयम् । परप्रकाशत्वमेति । अन्याधीनव्यवहारकत्वेत्यर्थः । घटादेरिव चित्तोऽपि व्यवहारो हि चिदधीनः, न चिदन्याधीनः; व्यवहारविषयतामात्रे चित्तादात्म्यस्य प्रयोजकत्वात् । न च चित्ति तत्तादात्म्यासंभवः; व्यवहारपूर्वकालोपहितचित्ति केवलचित्तादात्म्यसत्त्वात्, कार्यपूर्वकालोपहिते कारणसंबन्धस्यैव कार्येषु प्रयोजकत्वात् । कालपरिच्छेदो नाशप्रतियोगित्वम् । देशपरिच्छेदोऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । वस्तुपरिच्छेदो भेदप्रतियोगित्वम् । ननु—ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावादित्स्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वमनुपपन्नम्; उक्ताभावत्वादिविशिष्टस्य मिथ्यात्वात्, अतएव नोक्ताभावत्वादिविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपस्य सत्यतादिरूपत्वं; तादात्म्यस्यापि स्वोपहित एव सत्त्वेन तदुपलक्षितत्वस्य सत्त्वात्, शुद्धे तत्स्वीकारेऽपि प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिः; मिथ्यात्वादेरपि मिथ्यात्वेन प्रपञ्चेति तदभावस्य

च भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूपतया न काप्यनुपपत्तिरिति सर्वमवदातम् ॥
इति सदसद्विलक्षणस्वरूपद्वितीयमिध्यात्वविचारः ॥

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रपञ्चस्वरूपस्य सत्त्वेन तत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपत्वानुपायत्वात्; नहि यदधिष्ठानरूपमधिकरणं तदेवाभावरूपं नान्यदधिकरणमित्यत्र मानमस्ति । अथ—मिध्यात्वादिविगिष्टाद् भेदः सत्यत्वादिर्न वाच्यन्; तथापि मिध्यात्वादिधर्मस्य ब्रह्मण्येव कल्पितत्वात् कथं तत्रोक्तभेदः—तत्राह—तथाचेत्यादि । तथा च सत्यत्वादेरभावरूपत्वे च । भावरूपधर्मानाश्रयत्वेऽपि मिध्यात्वादिधर्मान्त्रानि सन्दन्धविशेषेणानाश्रयत्वेऽपि । सर्वधर्माभाव रूपतया स्वाधिष्ठानकसर्वधर्माभावरूपविशिष्टतादात्म्योपलक्षितस्वरूपत्वेन । तथाचाध्यात्मिकतादात्म्येन ब्रह्मणः प्रतियोगित्वादि-रूपमिध्यात्वादिधर्मवत्त्वेऽपि विशेषणताविशेषादिसन्दन्धेन तद्विशिष्टाद्भेदसम्भवेन तत्त्वमानाधिकरणो यो मिध्यात्व-त्यन्तानावतद्रतादात्म्योपलक्षितस्वरूपमुक्तभेदवत्तादात्म्योपलक्षितस्वरूपं वा सत्यत्वादीति नावः । एतेन—मिध्या-त्वाद्यभावरूपतादात्म्ययानि ब्रह्मणि भावानाश्रयत्वोक्तिर्न युक्ता—इत्यपास्तम् ॥

इति लघुचन्द्रिकायां द्वितीयमिध्यात्वनिर्गन्तिः ॥

प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिन्वयम्

द्वितीयमिध्यात्वम्.

तदयं संग्रहः—

न्यायामृतवाराः—

‘स्वरूपेण त्रिकालस्य निषेधो नास्ति ते मते । ह्यप्यादेस्तात्त्विकत्वेन निषेधस्तत्त्वान्नोऽपि च ॥’ इति द्वितीयमपि मिथ्यात्वं न संभवदुक्तिकमिति—वर्णयन्ति ॥

(२) अद्वैतसिद्धिकारास्तु—

त्रैकालिकनिषेधस्य प्रातिभासिकत्वातिरिक्तसर्वस्वरूपत्वं, प्रतियोगित्वस्य स्वरूपावच्छिन्नत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्वरूपपक्षद्वयं च सर्वमपि क्षोदक्षममेवेति द्वितीयमिथ्यात्वमपि संभवदुक्तिकमेव—इति वर्णयन्ति ॥

तेषामयमाशयः—

निषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वाभिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिः; ब्रह्माभिन्नस्य वस्तुनोऽनभ्युपगमात् । व्यावहारिकत्वेऽपि निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति स्वाप्ननिषेधवाधितस्वाप्नार्थदृष्टान्तेनाभ्युपगमनीयतया निषेधवाध्यत्वस्य तात्त्विकसत्ता, विरोधित्वाभावेनोक्तार्थान्तरवाधयोरनवकाशः, एवं यत्रहि निषेधस्य निषेधेन प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते तत्रैव निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिनोऽधिकसत्ताकत्वमिति प्रकृते प्रपञ्चनिषेधनिषेधेनानुमानेन श्रुत्या वा प्रपञ्चस्यापि निषेधान्न प्रपञ्चाधिकसत्त्वापत्तिः, एवं अतात्त्विकं प्रपञ्चमतात्त्विकत्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेर्न ग्रामाण्यानुपपत्तिः ॥

स्वरूपावच्छिन्ननिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि न दोषः; शुक्तौ रजतभ्रमानन्तरमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे रूप्यं नास्ति नासीन्न भविष्यतीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतियोगित्ववत्, प्रपञ्चे “ नेह नानास्ति किञ्चन ” इति श्रुत्या स्वरूपेणैव निषेधप्रतीत्या समानसत्ताकयोरपि भावाभावयोरविरोधात्, भ्रमवाधयोर्वैयधिकरणपत्त्यादिना लौकिकरजतस्यैव भ्रमे भानमिलङ्गीकारासंभवात् “त्रैकालिकनिषेधप्रति स्वरूपेणापणस्थरूप्यं प्रातिभासिकं वा पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधप्रतियोगी” स्वाचार्यवचनस्यापि स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वाऽऽपणस्थरूप्यतादात्म्यापन्नप्रातिभासिकरूप्यनिषेधबोधन एव तात्पर्येण मतहान्यभावात्, सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य तुच्छानिर्वाच्यसाधारण्येऽपि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं—तदभावरूपसत्तादात्म्याभ्यां तयोर्वैषम्यसत्त्वेनात्र सत्तादात्म्यसमानाधिकरणोक्तत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसाधनेनात्यन्तासत्त्वापत्त्यसंभवाच्च ॥

द्वितीयपक्षेऽपि न दोषः; बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वानिरूप्यतयैव पारमार्थिकत्वनिर्वचनसंभवेनान्योन्याश्रयानवकाशात्, स्वरूपेणैव पारमार्थिकतया शुक्तिरूप्यं नास्तीत्यादिरूपेणापि प्रतीतेरानुभविक्त्वेन श्रुतेरपि तादृशाभिप्रायकल्पनसंभवेन चादोषात्, अनवस्थां विनैव पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिकनिषेधस्यापि ब्रह्मानन्दसरस्वत्युत्तरीलोपपादनसंभवात्, उपाधिपदेनाधिकरणस्यैव विवक्षणेन अध्यस्ताधिष्ठानविवक्षणनिवन्धनान्योन्याश्रयस्याप्यनवसरात्, निर्धर्मके ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वस्येव तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्यभावेनातिव्याप्त्यनवसराच्च—इति ॥

तदेतत्तरङ्गिणीकारा न क्षमन्ते—

तथाहि—नहि त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वपक्षः क्षोदक्षमः; शुक्तिरूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वस्यैवाङ्गीकृतत्वेन तत्र साध्यवैकल्यात् । तस्यापि तात्त्विकत्वे तु प्रत्यक्षादेरपि तत्त्वावेदकत्वरूपग्रामाण्यापत्तिः । निषेधाधिकरणब्रह्माभासत्वं निषेधस्येति तु न संभवति; प्रपञ्चप्रमार्थमधिष्ठानब्रह्मस्फुरणस्यावश्यकतया ब्रह्माभिन्नप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चप्रमासंभवात् । निषेधत्वेनाप्रकाशात्तादृशप्रमासंभव इति तु न भवति; निषेधत्वादेरपि निर्विशेषत्वोपपत्त्यर्थं भवन्मते ब्रह्माभासत्वात् । एवं तद्व्यावहारिकत्वपक्षोऽपि न संभवति; स्वाप्ननिषेधस्य जाग्रदवस्थायां व्यावहारिकत्वात्, स्वप्नदृष्टत्वमात्रेण बाध्यत्वे आत्मादेरपि तदापत्तेः स्वाप्निकतात्त्विकत्वाप्रसङ्गेन निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्त्वस्यैव तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति कल्पनाया अवगमेन, योगेऽपि निषेधस्य निषेधे प्रतियोग्यधिकसत्ताकत्वस्य रजतादौ दर्शनेन यत्र प्रतियोगिनः सत्त्वं विना निषेधनिषेधोन्मत्तमन्त्रं प्रतियोगिसत्त्वस्याङ्गीकरणीयत्वेन प्रपञ्चतदभावयोरुत्पत्त्यसत्ताकत्वाभावेन प्रपञ्चपारमार्थिकत्वस्यावर्जनीयत्वात् । अत्यन्तानावनिषेधस्यैव प्रतियोगिसत्त्वप्रयोजकत्वं विवक्षितमिति ध्वंसनिषेधेन प्रागभावनिषेधेन वा प्रतियोगिसत्त्वेऽपि न दोषः । एतेन—“इषा ध्वंसप्रागनावयो” इति तदृष्टान्तेन नियमविशेषपरिकल्पनं—पराहृतम् । एवं तथावधारिकत्वेऽनात्मिकप्रतियोगितदभावयोरैकत्र बोधनस्य विरुद्धतात्कार्यसत्तानिवन्धकत्वरूपश्रुतिस्वाभाव्यनपि भ्रमं स्यात् ।

तदेतद्वान्तविजृम्भितं चन्द्रिकाकाराः प्रतिक्षिपन्ति—

[illegible]

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु—उत्तरज्ञाननिवर्त्यं पूर्वज्ञाने अतिव्याप्तिः, मुद्गरपातादिनियत्ये च घटादावव्याप्तिः, ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां नान्यत्र दोषः, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्त्यं शुक्तिरजतादौ च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् साध्यविकलता, ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां ज्ञानत्वव्याप्येन स्मृतिवत्वेन ज्ञाननिवर्त्यं संस्कारे अतिव्याप्तिः—इति चेन्न; ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरुद्धप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अवस्थितिश्च द्वेधा; स्वरूपेण कारणा-

सिद्धिव्याप्या ।

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

ज्ञानेति । किं ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रम् ? उत ज्ञानत्वेन तन्निवर्त्यत्वम् ? अथवा ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । आद्ये दोषमाह—उत्तरेति । तस्य साध्यनिर्वचनरूपत्वे तदंशे सिद्धसाधनश्चेत्यपि बोध्यम् । दोषान्तरमाह—मुद्गरेति । तस्य साध्य निर्वचनरूपत्वे तदंशे बाधोऽपि बोध्यः । इदमुपलक्षणम् । शुक्तिज्ञानेन रूपं नष्टमिति कदाप्यननुभवेन तत्राव्याप्तिः । साध्यनिर्वचनत्वरूपे तद्विकल्पो दृष्टान्तविकल इत्यपि बोध्यम् । द्वितीयं पक्षमाशङ्क्य तत्र दोषमाह—ज्ञानत्वेति । अयमिति । एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीत् 'भ्रम आसीत्' इत्यनुभवेन शुक्तिवत्सलेऽज्ञानभ्रमादौ शुक्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्त्वेन तत्रातिव्याप्त्याख्यो दोष इत्यर्थः । यदि च साध्यनिर्वचनरूपत्वान्नान्यं दोषः, तदाऽर्थान्तरं; ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भ्रमाज्ञानादाविव सत्यत्वेऽपि प्रपञ्चे संभवादिति ध्येयम् । दोषान्तरमाह—अधिष्ठानेति । इदमुपलक्षणम् । एवं सति लक्षणस्यासंभवोऽपि द्रष्टव्यः । तृतीयमाशङ्क्य निराकरोति—ज्ञानत्वव्याप्येति । विवक्षायामित्यनन्तरमपरोक्षत्वेन ज्ञाननिवर्त्येऽपि उक्तमिथ्यात्वस्य सत्त्वेऽपीति शेषः । संस्कारे इति । नच—संस्कारादेर्न स्मृतिवत्वेन स्मृतिनिवर्त्यता, किंतु योग्योत्तरात्मविशेषगुणत्वेन, अन्यथा इच्छादेः संस्काराद्यनिवर्तकत्वापत्तेरिति—वाच्यम् ; एवमपीच्छाद्यनिवर्त्यस्मृतिमात्रनिवर्त्यं संस्कारेऽतिव्याप्त्यवारणात्, इच्छानिवर्त्यसंस्कारस्थले संस्कारस्येव तन्निवर्त्यसंस्कारस्थलेऽपि तस्य सत्त्वावश्यभावेन तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । नच—अनुभवत्वव्याप्यधर्मेण तन्निवर्त्यत्वं विवक्षितं, स्मृतौ

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

अथ तृतीयमिथ्यात्वविचारः ।

'विद्वाद्वांमरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुत्यर्थे विवदमानं प्रति साध्यान्तरमाह—ज्ञाननिवर्त्यत्वं चेति । अतिव्याप्तिः सिद्धसाधनम् । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेति । ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतायत्ताशप्रतियोगित्वेत्यर्थः । अयं उक्ताव्याप्तिरूपः । प्रपञ्चानां प्रति ब्रह्मज्ञानस्य न कारणता; चरमतत्त्वज्ञानजन्यनाशस्यानाशापत्त्या 'विद्वाद्वांमरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः, तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात् तत्सत्त्वापत्तेः 'अतोऽन्यदार्ते' मित्यादि श्रुतिव्याधाच्च । तथाच शुक्तिरूप्यादावप्युक्तज्ञाननाशयत्वे मानाभावात् साक्षात्प्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । ज्ञानप्रयुक्तेत्यादि । ज्ञानप्रयुक्तोऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानव्यापको यः अवस्थितिः, सान्यस्य स्वयं संस्कारान्यतरस्याभावः तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । यां या अप्रामाण्यज्ञानादिशून्यसाक्षात्कारप्रसूता समानविषयज्ञानक्षणावृत्तिः । या या स्वजन्यप्रदुतम-

१ अज्ञानतत्त्वसंस्कारतत्त्वज्ञानादिसकलदृश्यनाशरूपत्वं तत्त्वज्ञानस्येति न्यायतया तत्त्वज्ञानादुत्पत्त्यात् पक्षान्तरमिदम् । एतदभिप्रायेण च व्याप्तिभेदः । तत्त्वज्ञाननाशयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य व्याप्यव्यापकभावो विनाऽसंभवात् सामानाधिकरण्यानिवेशेन व्यापकत्वनिवेशः । तेन तत्त्वज्ञानक्षणस्य दृश्यव्यापकत्वं विनाऽसंभवात् सचित इत्यादिन्यायवत्त्वादिषु विस्तरेण निरदिशमिति ॥

त्मना चः सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथाच मुद्गरपातेन घटस्य स्वरूपेणावस्थितिविरहेऽपि कारणा-

सिद्धिव्याख्या ।

चानुभवत्वव्याप्यधर्मस्याभावात् न तन्निवर्त्यसंस्कारातिव्याप्तिरिति—वाच्यम्; यत्र प्रमोत्तरमुत्पन्नस्य भ्रमस्य प्रमाजन्यस्मृतिपर्यन्तं बाधो न जातः प्रथमप्रमाजनितस्मृतिविषयबाधश्च दृश्यते तत्राव्याप्तेः । नच—भ्रमोत्तरप्रमानिवर्त्यत्वं विवक्षितं; प्रमात्वंच यथार्थज्ञानत्वमेव, नत्वनधिगतत्वगर्भं, येन यथार्थ-स्मृतिविषयेऽव्याप्तिताद्वरुध्यं स्यादिति—वाच्यम्; तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्याज्ञानसंस्कारेऽव्याप्तेः । न च—अज्ञानसंस्कारस्यापि तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वमेव स्वीक्रियतेऽतो न तत्राव्याप्तिरिति—वाच्यम्; अज्ञान-नत्येवाज्ञानसंस्कारस्याज्ञानत्वाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः, ज्ञानाज्ञानयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावान् । न च—अज्ञानसंस्कारस्याप्यज्ञानोपादानतया तत्त्वज्ञानेन स्तोपादानाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्यापि तद्वारा तन्निवर्त्यत्वमविकलमिति—वाच्यम्; अज्ञानसंस्कारनिवृत्तौ कर्तव्यायामज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानत्वे माना-भावान् । न च—स्तोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम्, अतो न संस्कारादावव्याप्तिरिति—वाच्यम्; अज्ञानादेरनादेर्योऽध्यासस्तत्र चोपादानासंभवेनाव्याप्तेः, लाघवेनाज्ञानोपादानकत्वे तस्यैव लक्षणत्वापाताच्चेति भावः । प्रथमपक्षमादाय तत्रोक्तदोषोद्धारं प्रतिजानीते—नेति । ज्ञाननिवर्त्यत्वं निर्वक्ति—ज्ञानेति । अवस्थिति—द्वैविध्यकथनेन फलितं दर्शयति—तथाचेति । तस्य साध्यनि-

गौडब्रह्मनन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

संस्कारसहितोक्तप्रमा लोकाज्ञानतत्संस्कारक्षणावृत्तिः । सहितान्तोपादानादुक्तसहितान्यशुक्त्यादिप्रमाया उक्तसंस्कार-क्षणवृत्तिवैशिष्ट्ये न व्यभिचारः । अतएव जीवन्मुक्तिद्वारायामन्येव तादृशक्षणवृत्तिः । या योक्तप्रमा सा स्वसमान-विषयकाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारवत् कालपूर्वभिज्ञा । तथाच तादात्म्येनोक्तप्रमां प्रति स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वसंबन्धेनो-क्ताज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्याभावः उक्ताज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्य स्वाधिकरणकालपूर्वत्वसंबन्धेनाभावश्च व्याप-कः । तादृशाभावप्रतियोगित्वस्याज्ञानतत्प्रयुक्ततत्संस्कारेषु सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तादात्म्येन तादृशप्रमां प्रति स्वसमानविषयकत्वं कालिकत्वं चेति संबन्धद्वयेनाज्ञानतत्संस्कारान्यतरस्याभावः, स्वप्रयोजकाज्ञानसमान-विषयकत्वं स्वाध्यायकालपूर्वत्वं चेति संबन्धद्वयेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतरस्याभावश्च व्यापक इति तु निर्णयः । नानाज्ञानपक्षे तत्तुरपीदृशत्वमपि प्रमाऽज्ञानयोर्निवेद्यम् । अवस्थितिरिति । प्रकृतत्वावस्थितिपदस्यार्थः । स्वरूपेण कारणात्मना चेति । अज्ञानतत्प्रयुक्तस्वरूपेण स्थूलावस्थाकारणीभूतसंस्काररूपेण च । इदिति अज्ञान-संस्कारस्य स्थूलावस्थोपधायकत्वं जीवन्मुक्तिद्वारायामन्येव तदर्थमेव तत्स्वीकारात् । ननु—संस्काररूपे मानाभावः, तत्राह—सत्कार्यवादेति । कार्याणां तदधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं किञ्चिद्रूपनवदयं वाच्यम्, प्रत्येककाले अट्टादिजन्यायाः कार्यावस्थायाः तत्कालसाधकधृत्वादितिद्वत्वात्; 'तदेदं तत्संख्याकृतनासी'दित्यादिश्रुत्या तत्काले कार्यत्वानभिधायकस्वरूपेण स्थितियोधनात्, दृष्टादिपातेन घटो नष्ट इत्यादिप्रत्ययेन दृष्टपातादिजन्यनाशावगाहनाच्च । नहि तार्किकादिनतेऽपि कार्यस्य नाशोऽपलभ्यते, परंतु कथं न घटो नाशत्वमापन्नः पूर्ववत्संबोचरावस्था जातेत्याद-नुभवेन च सिद्धं नाशस्य पूर्ववत्साक्षादात्म्यापघोचरावस्थारूपत्वम् । नच—पूर्ववत्संबोचरावस्थोत्पादनमनुपपन्नमिति—वाच्यम्; निरुद्धालीनयोः प्रतियोगेननुभोगिभावसंबन्धस्यैव तादात्म्यस्यापि अनुभवबलेन संभवात् । अन्यथा घटादि-कालावृत्तिज्ञानादेः घटादौ विषयतादिसंबन्धस्यापलापर्यन्ते । तथाच सर्वदा व्यवहारकाले कार्यस्य तादात्म्यापघं किञ्चिद्वर्त्यरूपमस्ति, तत्पददर्शनं विना तदुपपत्तिर्नास्तीति सत्कार्यवादः सार्वज्ञानानिवालाकनपि, परं त्वस्याकं

त्मनावस्थितिविरहाभावात् ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिः । अतएवोत्तरज्ञाननि-

सिद्धिव्याख्या ।

वर्चनरूपत्वे बाधोऽपि नेति ध्येयम् । ननु—कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाभावेऽङ्गीक्रियमाणे स्वरूपेणावस्थितिविरहाभावस्याप्यभ्युपगमापत्तिः । नच—मुद्गरपातादिना घटो निवृत्त इत्यवाधितानुभववलात्स्वरूपेणावस्थितिविरह एवाभ्युपगम्यत इति—वाच्यम् ; तथासति तत एव कारणात्मनाऽवस्थितिविरहस्याभ्युपगम्यतयाऽव्याप्तितादवस्थ्यमेव इति—चेन्न ; स्वरूपेणावस्थितिविरहमात्रमादायान्यथासिद्धस्य तस्यानुभवस्य कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाविषयकत्वात्, इतरथा मुद्गरपातानन्तरं घटः स्वरूपेण निवृत्त इत्यनुभववत्कारणात्मना निवृत्त इत्यनुभवापत्तेः । ततश्च नातीतघटादावव्याप्तिरिति भावः । यदुक्तं—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यवाधितानुभवसिद्धज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगिनि पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः, साध्यनिर्वचनत्वरूपत्वे सिद्धसाधनम्—इति । तदपि नेत्याह—अतएवेति । अतश्शब्दार्थमाह—उत्तरेति ।

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तद्वर्णं मिथ्येति विशेषः । ननु—ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्तु, मुद्गरादिना तु घटादेर्नाशो न जन्यते; मुद्गरादितः पूर्वसिद्धस्य घटाद्युपादानस्य कपालादेरेव तत्कालावच्छिन्नस्य घटादिनाशत्वात् । नचैवं—तत्त्वज्ञानेनापि कपालादिरूपस्य नाशस्याजननात् घटादावव्याप्तिरिति—वाच्यम् ; श्रुतिप्रामाण्यात् ज्ञानकालीनकपालादिरूपाणां घटादिनाशानां ज्ञानाजन्यत्वेऽपि ज्ञानोत्तरकालोत्पन्नत्वेतरसर्वप्रतियोगिकनाशस्य ज्ञानजन्यत्वे सिद्धे कपालादिनाशस्यापि घटादिनाशत्वेन घटादिनाशस्य ज्ञानजन्यत्वानपायात्, तत्राह—तथाचेति । ज्ञानप्रयुक्तैलादिलक्षणे कृते चेत्यर्थः । ब्रह्मेत्यादि । एवकारः स इत्यस्योत्तरं योजनीयः । तथाच स एव उक्तसंबन्धेनाज्ञानप्रयुक्तत्वं संस्कारान्यतराभावरूपोक्तावस्थितिसामान्याभाव एव, ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः, नतु घटादिनाशो ज्ञानकालीनकपालादिनाशरूपः ; तस्य ज्ञानजन्यत्वे पश्चान्नाशकाभावेन स्वनाशयत्वस्वीकारे ज्ञानानाशयत्वेन च सत्यत्वापत्तेः । नच—उक्तावस्थितिसामान्याभावस्यैव कपालादिप्रपञ्चनाशस्यापि ज्ञानोत्पत्तिक्षणे द्वितीयक्षणे वा ज्ञानस्याक्षणिकत्वपक्षे उत्पन्नत्वेन प्रपञ्चसमानकालीनत्वं स्वीकृत्य ज्ञानप्रयुक्तत्वमुच्यतामिति—वाच्यम् ; नाशस्य प्रतियोगिक्षणावृत्तित्वनित्यत्वात्, प्रतियोगिक्षणवृत्तिनाशो मानाभावात्, चरमक्षणस्य स्वेतरसकलदृश्यनाशत्वसंभवेऽपि स्वनाशत्वासंभवेन तस्य ज्ञानजन्यनाशप्रतियोगित्वोपपादनासंभवात्, उक्तावस्थित्यभावविषयकतया 'ज्ञानात् दृश्यं सर्वं नष्ट' इति प्रत्ययोपपत्तेः, तत्त्वज्ञानजन्यनाशो मानाभावाच्च । तस्मात् स एव ज्ञानाधीनः ; ज्ञानादुक्ताभाव इति प्रत्ययेन ज्ञानकालीनेऽप्युक्ताभावे ज्ञानाधीनत्वसंभवात् ज्ञाननाशकालीनस्य उक्ताभावस्य स्वीकारे तस्य नाशकाभावेन सत्यत्वापत्तेः, नतु कपालादिनाशः ; मानाभावादिति या अतीतघटादौ ज्ञाननाशयत्वलक्षणस्याव्याप्तिः सा ज्ञानप्रयुक्तैलादिकरणाच्चेत्यर्थः । ननु—उक्तावस्थित्यभावोऽपि न ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः, प्रलयादौ ब्रह्मज्ञानं विनापि तत्त्वत्वेन तस्य ब्रह्मज्ञानानधीनत्वात्—इत्यत उक्तम्—मुद्गरपातेनेति । उपलक्षणमिदम् । ब्रह्मज्ञानान्येनादृष्टादिनेत्यर्थः । प्रयुक्तत्वं तृतीयार्थः । तस्य च विरहपदार्थद्वयेऽन्वयः । तथाच घटादिस्वरूपप्रतियोगिकविरहस्य ब्रह्मज्ञानान्यप्रयुक्तत्वेऽपि घटादिसंस्कारप्रतियोगिकस्य उक्तावस्थितिसामान्याभावस्य ब्रह्मज्ञानान्यप्रयुक्तत्वेन ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तत्वं तस्याक्षतमिति भावः । यदि च चरमक्षणे स्वेतरस्यैव स्वस्यापि ध्वंसत्वं स्वीक्रियते; एकत्रापि तत्र रूपभेदेन ध्वंसत्वं प्रति प्रतियोगित्वावुपयोगित्वयोः संभवात्, सकलदृश्यत्वेन हि तत्र प्रतियोगित्वम्, चरमतत्त्वज्ञानाश्रयतत्त्वक्षणाव्यक्तित्वेनानुयोगित्वम् ; 'घटाभावे स नास्ती' त्यादिप्रत्ययबलेनाश्रमस्वामिनां मते घटाभावादप्रतियोग्यनुयोगिकस्यात्यन्ताभावस्यैव 'ज्ञानात् सर्वदृश्यं नष्टमि' त्यादिप्रत्ययबलेन सर्वदृश्यप्रतियोगिकस्य चरमक्षणानुयोगिकस्य ध्वंसत्वस्य संभवात्, तदा ज्ञानप्रयुक्तावस्थितित्यादेर्ज्ञानाधीनो यः स्वस्वीयसंस्कारोभयस्य नाशस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः । उत्तरज्ञाननाशयत्वमादाय पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनात् संस्कारनिवेशः । सृष्टिनाशयसंस्कारकत्वमादायानुभवे सिद्धसाधनात् स्वैत्यस्य निवेशः । संस्कारस्य स्थूलनाशयत्वे तु न तन्निवेश्यम् । अवस्थितिश्चेत्यादि । अवस्थितिपदार्थः उभयरूप इत्यर्थः । ननु मुद्गरपातादिनापि घटतत्संस्कारयोर्नाशसंभवेन नोक्तनाशो ज्ञानप्रयुक्तः, तत्राह—तथाचेत्यादि । विरहपदे नाशपरि । विरहाभावो—तथाचोक्तश्रुत्यादिसिद्धो दृष्टाद्यनाशो घटादिसंस्कारः प्रलयादिनिष्ठ आवश्यक इति भावः । सः स्वरूपसंस्का-

वर्त्ये पूर्वज्ञानेन न सिद्धसाधनम्: नवा विद्यदादौ ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेऽपि तद्वदेव मिथ्यात्वासिद्ध्यर्थान्तरम्:
उत्तरज्ञानेन लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनावस्थानादवस्थितिसामान्यविरहानुपपत्ते: । शशवि-

सिद्धिव्याख्या ।

अनुपपत्तेरिति । ततश्च न पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः । न वा तदादाय सिद्धसाधनमिति ज्ञेयम् । नन्वेवं—
पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनाऽवस्थाने स्वरूपेणाप्यवस्थानापत्तिः; विनिगमकाभावान्, न च—उत्तरज्ञानेन
पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात्तत्तिद्विरिति—वाच्यम्; तर्हि तत एव तस्यापि सिद्ध्याऽतिव्याप्तिसिद्धसा-
धने स्याताम्—इति चेन्न; पूर्वज्ञानप्रतियोगिकस्वरूपेणावस्थितिविरहमात्रविषयकतयाऽन्यथासिद्धस्योत्तर-
ज्ञानेन पूर्वज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य कारणात्मनाऽवस्थितिविरहाविषयकत्वान् । अन्यथा उत्तरज्ञानेन पूर्व-
ज्ञानं स्वरूपेण नष्टमित्यनुभववत्कारणात्मना नष्टमित्यनुभवापत्तेः । नच—उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानं न स्वरू-
पेण निवृत्तमित्यनुभवस्य पूर्वज्ञाने लीनमात्रविषयकत्वे विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतमायानिवृत्तेरपि
विलयमात्ररूपतापत्तिरिति—वाच्यम्; मायाया अनादित्वेन स्वकारणाभावेन कारणात्मनाऽवस्थित्यनुप-
पत्त्या तन्निवृत्तेरवस्थितिसामान्यविरहरूपत्वोपपत्तेरिति भावः । ज्ञानपदव्यावर्त्यमाह—शशविषाणादा-
विति । यदुक्तं—शुक्तिज्ञानेन रूपं नष्टमित्यनुभवेन तत्राप्यव्याप्तिः । साध्यनिर्वचनरूपत्वे साध्यवि-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

रभयनादाः । ज्ञानप्रयुक्त एवति । स्वरूपनाशान्नकसंस्कारप्रतियोगिकस्य नाशस्यापि स्वरूपनाशत्वेनोभयप्रतियोगिकनाशो ज्ञानप्रयुक्त एवेति नार्तातपदाद्यव्याप्तिरिति भावः । अथवा ज्ञानप्रयुक्तावस्थित्रीत्यादेयमर्थः । अज्ञानप्रयुक्तसत्संस्कारान्तरस्य पूर्वोक्तसंबन्धद्वयेन योऽत्यन्ताभावो ज्ञानाधीनत्वप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । पूर्वमन्ते नाशस्यैव एतन्मतेऽत्यन्ताभावस्य ज्ञानसमानकालीनत्वापि ज्ञानाधीनत्वम् ; 'तत्त्वज्ञानादज्ञानप्रयुक्तमुच्छिद्यते सर्वदृश्यमुच्छिद्यते' इति प्रत्ययात् । ननु—उत्काल्यन्ताभावस्याविधकत्वेन तस्याप्युत्काल्यन्ताभावो ज्ञानाधीनो वाच्यः, एवं तस्यापीत्यनवस्था—इति—चेन्न; पूर्वमन्ते एकस्यैव स्वस्वेतरनाशत्वयदेतन्मतेऽप्येकस्यैव स्वस्वेतरोत्काल्यन्ताभावत्वस्य संभवात् । ननु—प्रत्यादावुत्काल्यन्ताभावस्य ब्रह्मज्ञानं विनाऽपि सत्त्वेन न स तदप्रयुक्तः, तत्राह—तथाचेत्यादि । मुद्गरपातेन ब्रह्मज्ञानान्येन । ज्ञानप्रयुक्तः ज्ञानाधीनः । अथवा—ज्ञानप्रयुक्तो ज्ञानाधीनः योऽवस्थितिसामान्यस्य स्वान्नकसामान्यत्वाभावः तदप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । स्वात्मकं च, स्वसमस्तार्कं प्रादुर्भूतं, तच्च स्वस्वीयसंस्काररूपस्वीयपरिणामादिरूपमेव, ननु ब्रह्म । ज्ञानेन हि अज्ञानतत्परिणामसामान्यत्वात्यन्ताभावः स्वोत्पत्तिद्वितीयसत्तावाच्छिद्यः साध्यते, साध्यता च तत्र क्षेपसाधारणी । स चाभावः स्वान्नसर्वदृश्यविरोधी क्षणिक इति—व्याख्या । तदेतद्व्याख्याचेतुष्वर्थं दर्शितम् । अतएव यथाश्रुतस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यासाध्यत्वादेव । तद्वदेव पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञाननाशत्व इव । ननु उक्तसंबन्धद्वयेन कस्यचित्तोऽत्यन्ताभावः तदप्रतियोगित्वमेवास्तु, किं उत्काल्यन्तरभावस्याज्ञानप्रयुक्तवत्त्वं वा निवेदनं ? द्वितीयपक्षे च किमुक्तनाशस्य ज्ञानप्रयुक्तवत्त्वं च निवेदनं ? तत्राह—शरीरोत्यादि । अवस्थितिसामान्यस्य विरहः उक्तसंबन्धद्वयावच्छिद्यप्रतियोगितात्काल्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । चतुर्थपक्षे तु तथा चेत्यादि नातिव्याप्तिरित्यन्तो ग्रन्थः सङ्गठिततमाम् । ननु—तत्पक्षे दृश्यसामान्यस्याध्यात्मिकतादान्यसंबन्धेनात्यन्ताभावो ज्ञानाधीनः संबन्धान्तरेण वा सः । आद्ये तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितायानेवावच्छेदकत्वादुक्तमिति, द्वितीये सम्बन्धसंबन्धैरत्यन्ताभावस्य ज्ञानप्रयुक्ततया प्रतीतिर्विरोधेति इति—चेन्न; अध्यात्मिकतादान्यस्य विषयतायाः समवायस्य च न्यायान्नशत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितायानेवावच्छेदकत्वाद्, भेदप्रतियोगितायाः संबन्धावच्छिद्यते मादमाभावाद् । ननु—उक्ता

[illegible]

पाणादाववस्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावाज्ञानिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्ष-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकाले अवस्थित्यङ्गीकाराद्यबाधकज्ञानं विना तद्विरह इति न साध्य-
कलता । अतएवोक्तं विवरणाचार्यैः—अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृ-

सिद्धिर्वाग्या ।

कलो दृष्टान्त—इति, तद्वृत्त्यति—शुक्तिरजतादेश्चेति । उक्तार्थेऽभिप्रेत्यवचनं प्रमाणयति—अतएव-
त्यादिना । ननु—ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्र—किमवशिष्टा
सामान्यं विशेष्यते, विरहो वा । आद्येऽवस्थितिसामान्यं कारणात्मनाऽवस्थितिः कारणमिति यावत्, ज्ञान-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिकारणकत्वमित्यर्थः । तत्रोत्तरज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारादौ
सिद्धसाधनम्, अनाद्यविद्यादौ च बाधः । कारणशब्देनानाद्यविद्योक्तौ चाविद्याकारणत्वमेवास्तु शेष-
वैयर्थ्यात्; अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । न द्वितीयः; घटाद्यवस्थितिसामान्यविरहे ज्ञानप्रयुक्तत्वं न संभवति;
विनष्टघटाद्यवस्थितिविशेषद्वयविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावान्, स्वरूपेणावस्थितिविरहस्य ज्ञानाप्रयुक्तत्वात्,
विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयैवाविद्यावादे निरसिष्यमाणत्वान्, ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्यव-
स्थायाऽवस्थात्वस्यातिप्रसङ्गेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । शुक्तिरजतादेरवस्थित्यस्वीकारे स्वरूपेण निषे-
धोक्तव्ययोगश्च । रूप्यादेः स्वरूपेणैव निषेध इति त्वदभ्युपगमपक्षे रूप्योदेरत्यन्तासत्त्वस्यापादितत्वेन

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भावस्य कैवल्येऽप्यनुवृत्त्यापातात् ‘विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त’ इत्यादिश्रुतिविरोध इति—वाच्यम्; क्षणिकत्वस्योक्तः वात् ।
ननु शुक्तिरजतादेरपि शशविपाणवदलीकत्वेनाज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावाप्रतियोगित्वात्साध्यवैकल्यम्, तत्राह
शुक्तीत्यादि । तद्विरह इति । अतएव तस्याज्ञानप्रयुक्तत्वमिति शेषः । अतएव उक्तात्यन्ताभावस्य ज्ञानव्यापक-
त्वात्, ज्ञानाधीनत्वाद्वा, उक्तनाशस्य ज्ञानाधीनत्वाद्वा । स्वकार्येण सप्रयुक्तेन । विलीनेन संस्कारेण । वर्तमानेन
स्थूलेन । सह सहितस्य । ज्ञानेन ज्ञानव्यापिका, ज्ञानाधीना वा । निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभावः, उक्तनाशो वा ।

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

ज्ञाननिवर्त्यस्वरूपसाध्यस्य पक्षे वियदादौ दृष्टान्ते शुक्तिरजतादौ च वैकल्यमित्याशङ्क्य तन्निराकरणपरतामपि विवरणप्र-
न्थस्य सूचयितुं उपदृष्टं व्याचष्टे टीकायां—अतएवेति । उक्तात्यन्ताभावस्य अज्ञानप्रयुक्ततत्संस्कारान्यतराभावस्य,
स्वात्मकसामान्यात्यन्ताभावस्य वा ज्ञानव्यापकत्वादिति प्रथमे व्याख्याने, ज्ञानाधीनत्वादिति तृतीये चतुर्थे च, उक्त-
नाशस्य स्वसंस्कारोभयनाशस्याज्ञानाधीनत्वादिति द्वितीये । अज्ञानप्रयुक्तरजताद्यभावस्य साक्षात् ज्ञानप्रयुक्तत्व-
लाभकं व्याचष्टे—स्वकार्येणेति । अज्ञानसंबन्धसाधारण्यायाह—प्रयुक्तेनेति । प्रविलीनेनेत्यस्य नष्टेनेत्यर्थोपगमेभाव-
दशया न लाभ इत्यतस्तत्संग्रहाय व्याचष्टे—संस्कारेणेति । प्रागभावध्वंसोभयदशासाधारणेन सूक्ष्मरूपेणेत्यर्थः । सू-
क्ष्मतादशायामपि वर्तमानत्वात्तद्व्याचष्टे—स्थूलेनेति । सहार्थस्य ज्ञानेऽन्यवशाङ्कां व्युदस्यति—सहसहितस्य । विशि-
ष्टस्येत्यर्थः । तेन विशेषणनिवृत्तेरपि लाभः । विशेषणे तृतीया, वैशिष्ट्यं संबन्धः । स च व्यापकत्वं, प्रयुक्तत्वं वा । हेतौ
वा तृतीया । स्वघटितसामग्रीजन्यनिष्ठव्यापकत्वप्रयुक्तत्वान्यतरलाक्षणकीत्याह—ज्ञानज्ञापिकाज्ञानाधीनावेति ।
जन्यत्वस्य तृतीयार्थेऽत्यन्ताभावासंग्रहादाह—ज्ञानेनेति । यद्वा—समभिध्वाहृतनिवृत्तिपदार्थोभावादिकालः सहश-
ब्दार्थः, तद्व्युत्पादाभावाद्वा प्रतियोगितया कार्यान्वयः । तादृशकालविशिष्टस्याज्ञानस्य निवृत्तावनवये स्वकार्यनिवृत्तिकालावच्छि-
न्नत्वाज्ञाननिवृत्तौ लाभेन तत्र भासमानं ज्ञानप्रयुक्तत्वं तद्विशेषणकोटिप्रविष्टाज्ञानकार्यनिवृत्तौ लभ्यते इति बोध्यम् । निवृ-
त्तिर्न विषयलविशेषः, अज्ञानस्याचेतनत्वेनान्वयात्; नापि निश्चयेन संशयनिवृत्तिरित्यत्र संशयान्तरानुत्पादवत् अज्ञा-
नकार्यान्तरानुत्पादोऽर्थः; उत्पन्नकार्यनिवृत्तेरलाभप्रसङ्गात्, अतो व्याचष्टे—निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभाव उक्तनाशोवा
इति । अत्रज्ञानप्रयुक्तो यः अज्ञानस्वरूपप्रयुक्ततत्संस्काराभावः तत्कालीनो योऽज्ञानतत्संस्काराभावो ज्ञानप्रयुक्तः, स बाध

इति पूर्ववृत्तार्थः । तत्राभावोऽन्तरालान्ताभावः सम्यग्वाच्यो वा बोध्यः । प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वं स्वरूपसंबन्धवि-
शेषरूपो वेति बोध्यम् । ननु—अनन्तराप्यन्तरालातिके सम्यग्वाच्यजन्यमात्र इत्युच्येः समागविषयकज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाच्च
ज्ञानोत्पत्तिकाले एवाज्ञानतत्त्वसंबन्धोद्भावात् निवृत्तिरिति प्रतीयते, तच्च न संभवति; स्वोत्पत्तिकालीने स्वसिद्धिबलमिदमेव
स्वप्रयुक्तत्वात्मभावत्वं, तस्य स्वेतरमात्रिकालोत्पत्तिरित्युच्यते—इत्याशङ्क्यं पतिहति—अत्रेदं बोध्यमिति । निवृत्तेरन्-
न्ताभावनाशानन्तररूपाया ज्ञानोत्पत्तिकालोत्पत्त्या अपि ज्ञानव्यापकत्वे बाधकाभावात् ज्ञानाधीनत्वपक्ष इत्युक्तम् ।—
निवृत्तिस्वरूप इति । ज्ञानाधिकरणभावनिष्ठस्वरूपे निवृत्तिप्रसङ्ग इति शेषः । अज्ञाननिवृत्तिविशिष्टद्रव्यस्वरूपे इति
कार्यः । अखण्डधर्मरूपं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपम् । अविच्छिन्नमिति । स्वयंसंबन्धविषयस्वरूपस्वप्रयुक्तत्वं सौतरकाली-
नत्वमित्यतः नाशान्तावदिति भावः । व्यभिचारमपि दर्शयति—घटादिस्वरूप इति । घटादिरेकस्य घटोत्तरत्वंभावात्
घटस्वरूप इति । अलन्ताभेदे स्वप्रयोज्यप्रयोजकमात्रात्मभावत्वं भेदप्रयोजकरूपभेदेनाह—तत्रागमावनिवृत्ति-
विशिष्टे इति । स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकेऽप्यंति शेषः । ननु—अत्र घटात्तत्रागमावो निवर्तते इति प्रतीतिवत्त्वात् तथाभ्युप-
गम्यते, प्रकृते तत्राभ्युपगमे किमर्थम्—अतल्लक्ष्यिकं कृतिप्रमाणमाह—तरतिशोकमात्मविदिति । अत्र शोकः
तदिदामनज्ञानतत्त्वसंबन्धो, तयोत्तरणं, भवन् गतिः, तथा सहचरिताभावो लक्ष्यते, “धातुसंबन्धे प्रत्ययः” इत्यनुशासनात् ।
अज्ञानभावसंघातस्य समागमकालोत्पत्तेन भासमानात्मज्ञानरूपेऽद्वैततावच्छेदकप्रयोज्यत्वं तादृशघातस्य विषये भासते ।
किंच ‘तरति’ इति लटो वर्तमानकालोऽर्थः, तच्चेह न प्रकृतशब्दप्रयोगादधिकरणकालः, यतः स यदि ईश्वरस्य शब्दप्रयो-
गाधिकरणीभूतः सर्वपूर्वाधिकालः, तदा ज्ञानानज्ञानमात्रेणार्थानां न देहेन्द्रियाणि, नापि तत्तज्ज्ञानम्, कुतो मोक्षः ?
यद्यप्यापकानां, तदा सर्वदा एकैकरीत्यस्य तत्तज्ज्ञानमोक्षोऽप्यवश्यकः, अन्यथा यद्वाक्योच्चारणकाले न तौ, तदा तद्वाक्यार्थ-
वाधः स्यात्, न चैवं संभवति—“यततानपि सिद्धानां कथिन्नां वेति तततः” “दहतां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रदधते”
इत्यादिवाक्येषु तस्य दुर्लभत्वेनासावधिकत्वात् । किंच तद्वक्तव्यस्य पक्षकाले उच्चारणं, तत्पूर्वोत्तरकालोत्पत्तिज्ञानमोक्षयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावोद्घोषेनोक्तमुत्पत्तिवर्तमानकालेन निवृत्तिरित्युच्यते—इत्याह, किद्वैततावच्छेदकीभूतात्मज्ञानोत्पत्तिर्वर्त-
मानकाल एवेह लट् इति तत्कालोत्पत्तिं शोकनिवृत्तौ भासते, तन्मात्रेणैव प्रयोजनमात्रावच्छेदविषयभावनिहिता ज्ञानाज्ञा-
नयोर्विरोधाच्च तत्रप्रयोज्यत्वमपि तत्र लभ्यत इति भावः । उक्तधृति शोकप्रदस्य आविष्टात्मसंबन्धविरागेन कृपातोऽद्वैत-
परत्वेन बोधार्थकत्वे धुलन्तरसंबन्धमाह—सोऽविद्याप्रस्थि विकिरतीति । स प्रज्ञात्मस्य साक्षात्त्वात् । आविष्टासिद्धिं
प्रस्थि, प्रस्थिबन् दृष्टे तत्त्वसंबन्धे विकिरति वारहो वलीवोन्मूलपर्यंत्यर्थः । तत्र लोके तुल्यमभ्याह । ज्ञानोत्पत्तिका-
लपवेति । दर्शयत्येति प्रमेयत्वं न संतुष्टकामिदिपदसिद्धेन दृष्टादिदर्शनात्मकेन च सुविशेषबलसंज्ञाकारकमेव एव
रजतप्रमेयज्ञानाज्ञानविरागेः सर्वतुल्यविरागत्वं, प्रज्ञात्मस्य साक्षात्त्वात् प्रज्ञाप्रमेयज्ञानमूलविरागेः निवृत्तेः संबन्ध-
कात्तुमवच्छेदकार्यस्य । ननु—अस्तु ज्ञानोत्पत्तिकाल एवाज्ञाननिवृत्तिः, किंतु तस्यां स्वोत्पत्तिरज्ञानविरागेः ज्ञानप्रयु-
क्तत्वं न संभवति । न च—अप्यप्यार्थः नाशान्ताभावः स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिके स्वप्रयुक्तत्वस्यान्यप्रकारेण स्वीकारे नाशस्य
भवत्वेन वक्तव्यत्वात्, भूतान्तरावच्छिन्नस्य तज्ज्ञानप्रवृत्तत्वात् । न च—पटप्रमाणविरागे पटस्यार्थः पटप्रयुक्तत्वात्
व्यभिचारज्ञानसंबन्धवत्त्वं व्यापिप्रवृत्तसंबन्धः, तज्ज्ञानविरागेऽप्यतज्ज्ञानविरागेऽप्यपि व्यापिप्रवृत्तमिति—वाच्यम्; पटप्र-
माणविरागेः पटप्रयुक्तत्वप्रमाणमाह । पटप्रवृत्तस्य प्रयुक्तत्वस्यैव तज्ज्ञानमाह—ज्ञानमाह—यदि चेति । स्वं ज्ञानं,
निवृत्तौ ज्ञानेन ज्ञाननिवृत्तिरिति तज्ज्ञानविरागेऽप्यतज्ज्ञानविरागेऽप्यपि तज्ज्ञानमाह—यदि चेति । स्वं ज्ञानं,
स्वत्वात्पत्त्यात् । यदि चेति आग्रह इत्युक्तं । अन्त्युक्तस्य प्रमाणविरागेऽप्यतज्ज्ञानविरागेऽप्यपि तज्ज्ञानमाह—यदि चेति । स्वं ज्ञानं,
निवृत्तौ ज्ञानेन ज्ञाननिवृत्तिरिति तज्ज्ञानविरागेऽप्यतज्ज्ञानविरागेऽप्यपि तज्ज्ञानमाह—यदि चेति । स्वं ज्ञानं,
स्वत्वात्पत्त्यात् । यदि चेति आग्रह इत्युक्तं । अन्त्युक्तस्य प्रमाणविरागेऽप्यतज्ज्ञानविरागेऽप्यपि तज्ज्ञानमाह—यदि चेति । स्वं ज्ञानं,
निवृत्तौ ज्ञानेन ज्ञाननिवृत्तिरिति तज्ज्ञानविरागेऽप्यतज्ज्ञानविरागेऽप्यपि तज्ज्ञानमाह—यदि चेति । स्वं ज्ञानं,

याज्ञादाववस्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावाच्चातिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्ष-
प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकाले अवस्थित्यङ्गीकारान्नवाधकज्ञानं विना तद्विरह इति न साध्यम्-
कलता । अतएवोक्तं विवरणाचार्यैः—अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृ-

सिद्धिव्याख्या ।

कतो ह्यप्रान्त—इति, तद्वृत्त्यति—शुक्तिरजतादेश्चेति । उक्तार्थेऽभिप्रेत्युक्तवचनं प्रमाणयति—अतएव-
त्यादिना । ननु—ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यत्र—किमवशिष्टा-
गमनान्नं विशेष्यते, विरहो वा । आद्येऽवस्थितिसामान्यं कारणात्मनाऽवस्थितिः कारणमिति यावत्, ज्ञान-
प्रयुक्तत्वनिरासप्रतियोगिकारणकत्वमित्यर्थः । तत्रोत्तरज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्काराणां
मिदमागमनं, अनाद्यविद्यादौ च बाधः । कारणशब्देनानाद्यविद्योक्तौ चाविद्याकारणत्वमेवास्तु शेष-
वैयर्थ्यान् ; अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । न द्वितीयः ; घटाद्यवस्थितिसामान्यविरहे ज्ञानप्रयुक्तत्वं न संभवति-
मित्युपपत्त्याभिनिविशेयद्वयविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावान्, स्वरूपेणावस्थितिर्विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वात् ।
विशेषभावातिरिक्तसामान्याभावस्य त्वयैवाविद्यावादे निरसिष्यमाणत्वात्, ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्य-
मताऽवस्थापस्याभिप्रमत्तेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च । शुक्तिरजतादेरवस्थित्यस्वीकारे स्वरूपेण निषे-
धोक्तयोगश्च । स्यादंशः स्वरूपेणैव निषेध इति त्वदभ्युपगमपक्षे रूप्योदेरत्यन्तासत्त्वस्यापादितत्वं

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

भाष्ये केचित्तैः त्वदभ्युपगमपक्षे 'विद्याभामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोध इति—वाच्यम् ; क्षणिकत्वस्योक्तत्वात् ।
ननु शुक्तिरजतादेश्चि श्रुतिपाण्यद्वैतकवेनाज्ञानप्रयुक्तत्वसंस्कारान्यतराभावाप्रतियोगित्वात्साध्यवैकल्यम्, तत्रापि
शुक्तिरजतादेश्चि । तद्विरह इति । अतएव तस्याज्ञानप्रयुक्तत्वमिति शेषः । अतएव उक्तात्यन्ताभावस्य ज्ञानस्यापि
पक्षे, ज्ञानप्रतियोगिता, उक्ततास्य ज्ञानाधीनत्वाद्वा । स्वकार्येण सप्रयुक्तेन । विलीनेन संस्कारेण । वर्तमानेन
शुक्तिरजतादेश्चि । ज्ञानेन ज्ञानव्यापिका, ज्ञानाधीना वा । निवृत्तिः उक्तात्यन्ताभावः, उक्ततादौ वा ।

लघुचन्द्रिकाया विद्वद्विशेषाध्यायी ।

इति पर्यवसितार्थः । तत्राभावेऽन्यतराल्यन्ताभावः उभयनाशो वा बोध्यः । प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वं स्वरूपसंबन्धवि-
शेषरूपो वेति बोध्यम् । ननु—अनन्तरोपन्यस्तत्वाति के सन्दर्भधीनत्वनाश्रित इत्युक्तेः समानविषयकज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाच्च
ज्ञानोत्पत्तिकाले एवाज्ञानतत्त्वसंबन्धयोर्ज्ञानात् निवृत्तिरिति प्रतीयते, तच्च न संभवति; स्वोत्पत्तिकालीने स्वस्मिन्निव स्वस्मिन्नेऽपि
प्रप्रयुक्तत्वासंभवात्, तस्य स्वेतरमात्रकालीनत्वनियतत्वात्—इत्याशङ्कां परिहरति—अत्रेदं बोध्यमिति । निवृत्तेरत्य-
न्तमावनाशान्यतररूपाया ज्ञानोत्पत्तिकालीनाया अपि ज्ञानव्यापकत्वे बाधकाभावात् ज्ञानाधीनत्वपक्ष इत्युक्तम् ।—
निवृत्तिस्वरूप इति । ज्ञानाधिकरणभावमिन्नस्वरूपे निवृत्तिपदार्थे इति शेषः । अज्ञाननिवृत्तिविशिष्टरूपस्वरूपे इति
वार्थः । अलण्डधर्मरूपं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपम् । अविरुद्धमिति । स्वोत्पत्तिविषयस्वरूपस्वरूपप्रयुक्तत्वस्य स्वोत्पत्तिकाली-
नत्वनियतत्वे नानाभावादिति भावः । व्यभिचारनपि दर्शयति—घटादिस्वरूप इति । पद्यातिरेकस्य पदोत्तरत्वसंभवात्
घटस्वरूप इति । अलन्तान्नेदे स्वप्रयोज्यप्रयोजकभावासंभवात् भेदप्रयोजकरूपभेदनाह—तत्प्रागभावनिवृत्तित्व-
विशिष्टे इति । स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकेऽपीति शेषः । ननु—अत्र घटात्तत्प्रागभावो निवर्तते इति प्रतीतिवत्त्वात् तथान्युप-
गम्यते, प्रकृते तथान्युपगमे किमप्रागं—अतस्तदधिकं क्षुतिप्रमाणमाह—तरतिशोकमात्मविदिति । अत्र शोकः
तद्विदाननज्ञानतत्त्वसंबन्धी, तदोत्तरणं, हवनं गतिः, तथा सहचरिताभावो लक्ष्यते, “धातुसंबन्धे प्रलया” इत्यनुशासनात् ।
अज्ञानाभावरूपधातुत्वसंज्ञानकालीनत्वेन भासमानान्नज्ञानरूपोद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यत्वं तादृशधातुत्वं विधेये भासते ।
किंच ‘तरति’ इति लटो वर्तमानकालोऽर्थः, सचेह न प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालः; यतः स यदि ईश्वरस्य शब्दप्रयो-
गाधिकरणभूतः सर्गपूर्वाधिकालः, तदा ज्ञेयाननज्ञाननाशोपार्थानां न देहेन्द्रियाणि, नापि तत्तज्ज्ञानम्, कुतोमोक्षः ?
यद्यध्यापकानां, तदा सर्वदा एकैकजीवस्य तत्तज्ज्ञानमोक्षौ आवश्यकाः अन्यथा यद्वाक्योच्चारणकाले न तौ, तदा तद्वाक्यार्थ-
साधः स्यात्, न चैवं संभवति; “यततानपि सिद्धानां कथिन्मां वेति तततः” “दहुनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपयते”
इत्यादिवाक्यैस्तस्य दुर्लभत्वेनासावैदिकत्वात् । किंच तद्वाक्यस्य यत्काले उच्चारणं, तत्पूर्वांतरकालीनतत्तज्ज्ञानमोक्षयोः
प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेनोत्पद्यतेकैकालिकज्ञाननिवृत्तिपरत्वव्याघातः स्यात्, किदृश्येतावच्छेदकभूतात्मज्ञानोत्पत्तिर्वर्त-
मानकाल एवेह लट् इति तत्कालीनत्वं शोकनिवृत्तौ भासते, तन्मात्रयोपे प्रयोजनभावाद्दृश्यविषयभावमहिंसा ज्ञानाज्ञा-
नयोर्विरोधाच्च तत्प्रयोज्यत्वमपि तत्र लभ्यत इति भावः । उत्पद्यते शोकपदस्य वाविद्यातत्त्वसंबन्धपरत्वेन नृपातीनिवृत्ति-
परत्वेन चोत्पत्त्यर्थत्वे ध्युत्पत्तिरसंभवाह—सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीति । स ब्रह्मात्मनासाकारत्वात् । अविद्यासहितं
ग्रन्थि, ग्रन्थिबद्धं हृदं तत्त्वसंबन्धं विकिरति वरारौ वलीमिवोन्मूलयतीत्यर्थः । तत्र लोकादुभयवन्त्याह । ज्ञानोत्पत्तिकाल-
लप्येति । ईदृजतमेति अमोत्तरं नीलवृत्त्यादिविशेषदर्शनेन दूरत्वादिविद्योपगममेव च क्षुत्तिवप्रकारकसाकाराक्षणे एव
रजतप्रभोपादानाज्ञाननिवृत्तेः सर्वोदुभवतिस्वरूपात्, ब्रह्मात्मनासाकारक्षणएव प्रपञ्चप्रभोपादानमूलाविद्यानिवृत्तेः जीवन्मु-
क्तादुभवतिस्वरूपेतित्यर्थः । ननु—अस्तु ज्ञानोत्पत्तिकाल एवाज्ञाननिवृत्तिः, किंतु तस्मां स्वोत्पत्तिमात्रक्षुत्तित्वनियतं ज्ञानप्रयु-
क्तत्वं न संभवति । न च—उत्पत्त्यार्थं नानाभावः स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिरेक स्वरूपप्रयुक्तत्वस्याप्राप्त्यर्थं स्वोत्पत्तिं मानस्य
भवतैव वक्ष्यमत्वात्, भूयःपरिहारदर्शनस्य तद्व्यभिचारवत्त्वात् । न च—पटप्रागभावनिवृत्तौ पटरूपायां पटप्रयुक्त्यायां
व्यभिचारज्ञानसंभवाच्च व्याप्तिप्रहसंभवात्, तत्प्रागविरहसहृदयसहृदयकारणसमैव व्याप्तिप्रहक्यापिति—वाच्यम्; पटप्रा-
गभावनिवृत्तौ पटप्रयुक्त्यादुपगमात्, पटवर्तमानमपि प्रयुक्तत्वसमैव तत्रोपगमात्—इत्युच्यते—यदिचेति । स्वं ज्ञानं,
निवृत्तौ ज्ञानेसाज्ञाननिवृत्तिरेवात् तत्प्रागभावनिवृत्तिरित्यादिस्वरूपायां विषयवत्त्वमपि प्रयुक्तत्वं नोत्पत्तिरेवैवाह-
स्यान्याप्यत्वात्, यदिचेति आग्रह इत्युक्तं । अन्युपगम्य ज्ञानमावनिवृत्तिप्रतिपन्नं ज्ञानाज्ञानसुखमन्ते—तथापी-
ति—स्वीकारादिति । तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानजनकत्वमात्रा एव ज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वं स्वोत्पत्तिमिति भावः । एवं नहि
पटप्रागभावनिवृत्तिरेवैव प्रलयः, तत्र—अव्यवहितपूर्वत्वसंबन्धनेनेति । घटविनिवृत्तिरेवैवेति । अन्यथा

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

प्रयोजकत्वात् घटात्तत्प्रागभावनिवृत्तिरिति प्रत्यये घटप्रयोज्यत्वं निवृत्तौ भाति । यदि चोक्तनिवृत्तिर्घट एव न तदन्त्या, तत्र च कपालत्वादिनैव हेतुत्वं, नतु घटवत्त्वेनेति न घटस्य स्वस्मिन् प्रयोजकत्वमुच्यते, तदा घटात्तत्प्रागभावो निवृत्त इति व्यवहारो न मुख्यः, किंतु घटजनकात् घटप्रागभावनिवृत्तिरित्येव मुख्यो व्यवहारः । 'तरति शोक' मित्यादौ शोको नाविद्यादिकम्, किंतु दृश्यमात्रम् । आत्मवित् आत्मज्ञानसाधनवानिति दिक् । इतरदृश्यनिवृत्तौ तु ज्ञानसाध्यतापि संभवति; ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालीनत्वात् । उक्तसाध्यतापि ज्ञानाधीनाग्रिमसमयसंबन्धरूपा तादृशदृश्यविरोधित्वविशिष्टे एवात्यन्ताभावे स्वीक्रियते; ज्ञानपूर्वकालीनत्वविशिष्टे तादृशाल्यन्ताभावे ज्ञानसाध्यत्वस्याप्रतीतेः । तादृशविरोधित्वं तस्य नानुपपन्नम्; तत्त्वज्ञानस्योक्ताल्यन्ताभावेतरदृश्याश्रयकालपूर्वत्वविशिष्टान्यत्वनियमात् । तादृशाल्यन्ताभावः स्यापि क्षणिकत्वम्; दृश्याश्रयकालपूर्वत्वविशिष्टान्यत्वनियमादिति । एवमज्ञानप्रयुक्तसाहित्यस्याज्ञाने कथनात् अज्ञान-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

घटत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकानि यावन्ति, तावदवच्छिन्नसमुदायत्वेन तत्प्रयोज्यत्वे अपरावच्छिन्नविशिष्टकावच्छिन्नत्वेन वा जनकत्वेऽवच्छेदकगौरवं विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्येन च गौरवं स्यादिति भावः । तस्य घटप्रागभावनिवृत्ति-जनकत्वस्य ।—जनकतावच्छेदकस्यापि इति । जनकविधया प्रयोजकत्वस्यैव पूर्ववृत्तित्वनियतत्वात्, घटस्य प्राग-भावनिवृत्तिसमानकालीनत्वेऽपि जनकतावच्छेदकविधया प्रयोजकत्वं संभवतीति यथा तथा प्रकृतेऽपि अन्यवहितपूर्वत्वं संबन्धेन ज्ञानविशिष्टत्वेनैव लाघवेन तत्सामग्र्या अज्ञाननिवृत्तौ जनकत्वात्, ज्ञानस्य तदवच्छेदकत्वात् समानकालीन-त्वेऽपि प्रयोजकत्वमव्याहृतमिति भावः । ननु—जनकतावच्छेदकविधया प्रयोजकत्वमपि पूर्ववृत्तित्वनियतमेव—इत्यत आह—यदिचेति । उक्तनिवृत्तिः घटप्रागभावनिवृत्तित्वविशिष्टरूपा । तत्र घटरूपायां । कपालत्वेनैवेति । लाघ-वात् घटत्वं जन्यतावच्छेदकीकृत्येति शेषः । प्रकृते, अज्ञाननिवृत्तिः ज्ञानरूपा, तां प्रति ज्ञानत्वं जन्यतावच्छेदकीकृत्य आत्मत्वादिना लाघवात् हेतुत्वं न ज्ञानवत्त्वेनेति भावः ।—न मुख्य इति । किंतु घटपदस्य घटजनकार्थकतया गौणः । पयस्याः प्रयोजकत्वावच्छेदकत्वार्थकत्वे लाघवेऽपि गौणत्वं दुर्वारमिति भावः । प्रकृतेऽपि गौण्या श्रौतव्यवहारमुपपाद-यति—तरतीति । अविद्यादिकमिति । आदिना तत्संबन्धः । दृश्यमात्रं अविद्या तत्संबन्धान्यदृश्यमात्रं, अवि-द्यादिदृश्यसामान्यं वा । अज्ञानादिमात्रनिवृत्तिस्तु ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधात् ज्ञानोत्पत्तिकालत्वेन लोकसिद्धैवेति न श्रुत्या प्रतिपा-द्यत इति भावः । अत्र विधेयकोटौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् कल्पान्तरं उद्देश्यकोटौ लक्षणयाह—आत्मचिदिति । अस्मिन् पक्षे अज्ञाननिवृत्तिज्ञानप्रयुक्तत्वेन लोकैरभिमतमन्यमाना ज्ञानसाध्यतेव तत्प्रयुक्तनिवृत्तेस्तदुत्तरकाले साऽर्थसिद्धेति ध्येयम्—दिगिति । शोकोऽविद्यादिकमेव, तत्र चात्मज्ञानरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्य प्रयोजकतावच्छेदकत्वं समानकालीन-त्वमुभयं वा संसर्गमर्यादया भासते इति न कस्यापि गौणत्वमिति दिग्दर्शः । अस्मिन् पक्षे विवरणवाक्ये ज्ञानेनेत्यत्र ज्ञानपदं ज्ञानतज्जनकान्यतरप्रयोजकपरं इति बोध्यम् ।—इतरदृश्यनिवृत्ताविति । अविद्यादीतरदृश्यमात्रनिवृत्तापि-त्यर्थः । अविद्यादीतरसाधारणदृश्यसामान्यनिवृत्तावित्यर्थो वा । ज्ञानसाध्यतापीति । अपिना अविद्यादिनिवृत्तिनिर्वा-नसाध्यत्वस्योक्तस्य नमुचयः । ननु—नाशरूपनिवृत्तिपदार्थं ज्ञानजन्यतारूपज्ञानसाध्यतासंबन्धेऽपि नित्येऽत्यन्ताभावे कथं सा संभवति ?—इत्यत आह—उक्तसाध्यतापीति । ज्ञानाधीनेति । ज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणसंबन्धस्तद्रूपेत्यर्थः । ननु—दृश्यात्यन्ताभावे ज्ञानोत्तरक्षणसंबन्धः कथं ज्ञानाधीनः ? पदार्थान्तरनिष्ठस्य दृश्यात्यन्ताभावविशिष्टस्य ज्ञानपूर्वक्षणसंबन्ध-स्य विरोधित्वात्, एतद्वतीकारे वाचकमाह—ज्ञानपूर्वकालीनत्वविशिष्टे इति । ज्ञानसाध्यत्वस्याप्रतीतेरिति । तथाच तद्वत्त्वयापिरेव तत्र बाधिकेति भावः । दृश्यकालीनस्य कथं दृश्यविरोधित्वं ? कथं वा तद्विशिष्टनिष्ठस्य ज्ञानोत्तरक्षण-संबन्धस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वं ? तत्राह—तादृशविरोधित्वं चेति । दृश्यविरोधित्वं न दृश्यानधिकरणक्षणवृत्तित्वं; दृश्यानधिक-रणत्वस्य दृश्यात्यन्ताभावत्वे दृश्यभेदरूपत्वे वा तत्राज्ञानाधीनत्वकथ्यन्ताया अक्षतत्वात्, किंतु दृश्याधिकरणक्षणावृत्तित्वं, तद्विशिष्टे दृश्यात्यन्ताभावार्थे ज्ञानोत्तरक्षणसंबन्धः तद्विशिष्टावच्छिन्ना या तादृशक्षणवृत्तिना तदाश्रयत्वं, दृश्याभावापि-करणक्षणवच्छिन्नज्ञानोत्तरक्षणवच्छिन्नद्वैतविशेषप्रतावच्छिन्नज्ञानाश्रयनिष्ठाधिकरणताकलं वा । तत्र ज्ञानप्रयुक्तनिर्वाह-कनिर्दिष्टमाह—तन्वज्ञानस्येति । तन्वत्तत्त्वियमवयवेन ज्ञानोत्तरक्षणस्य दृश्याश्रयत्वविघटनान् दृश्याभावे दृश्याश्रयक्षण-वृत्तिरिति नन्दनेन तदभावेन निष्ठनिर्वाहान् तदवच्छिन्नज्ञानोत्तरक्षणवृत्तिनिर्वाह इति भावः । तत्त्वज्ञानोत्तरक्षणे उक्तात्यन्ता-भावत्ववृत्तिनिर्वाह उक्ताल्यन्ताभावत्वेनेति । तादृशाल्यन्ताभावत्वविशिष्टपदस्य मोक्षदृश्याज्ञानमुत्तारणमाह—तादृशाल्यन्ताभावस्यापि क्षणिकत्वमिति । अत्र दृश्यविरोधित्वविशिष्टदृश्यात्यन्ताभावत्वेनैव क्षणिकत्वं, अत एव ता-दृशविरोधित्वं कल्पितं तादृशाल्यन्ताभावेत्यनेन न विरोधः, ज्ञानात्यन्ताभावस्तु अक्षतप्रतया नित्य इति भावः । एतानि च-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

स्य निवृत्तिक्रियायां प्राधान्यलाभात् प्रथमज्ञानस्य पश्चादज्ञानप्रयुक्तस्य निवृत्तिरिति सूचितम् । तत्रापि स्वसहितस्य स्वप्रयोजकाज्ञानस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इति बोध्यम् । अज्ञानप्रयुक्तस्यैव बाध्यत्वव्यवहारात् स्व-प्रयोजकाज्ञाने निवृत्तेऽपि जीवन्मुक्ते देहादिबाध्यव्यवहारात् स्वसहितस्येति । प्रत्यक्षादौ घटादेर्निवृत्तिरपि जीवन्मुक्त-स्य नानासरीरप्रापकप्रारब्धकर्तृणाऽग्रिमकल्पे संसरिष्यत इन्द्रादेश्चाज्ञाननिवृत्तिसहितेति तत्सत्तं प्रति घटादिबाधत्वा-भावात् ज्ञानप्रयुक्तेति । उक्तविवरणवाक्ये निवृत्तिपदनस्यन्ताभावपरमपि वक्तुं शक्यते । वक्ष्यमाणवार्तिकवाक्येन नास्तीदित्यादिना अविघातकप्रयुक्तत्वान्ताभावस्य बोधनात् । अतएवोक्तं वासिष्ठादौ 'इदं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् । संपदं चेतद्वैतज्ञा परा निर्वाणनिवृत्ति' इति । ननु—मनस इत्यस्य बोधेऽन्वयो मार्जने वा । आद्ये तत्त्वज्ञानसाध्यस्य दृश्यज्ञानान्ताभावस्य स्वतरसर्वदृश्यविरोधित्वस्य पूर्वोक्तस्य भङ्गः; तादृशविरोधित्वे सति तादृशाभा-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

हकं नियमनाह—इदयाध्रयेति । तादृशाभावत्वविशिष्टस्येत्यादिः । उक्तविवरणवाक्येनाज्ञानस्य भावरूपत्वं, तन्निवृत्ति-तत्प्रयुक्तनिवृत्त्योः ज्ञानप्रयुक्तत्वं यथा बोध्यते, तथा अज्ञाननिवृत्तिः पूर्वं, तदुत्तरं तत्प्रयुक्तनिवृत्तिरित्यपि बोध्यत इत्याह—एवमिति—प्राधान्यलाभादिति । 'तदुक्तैऽप्रधानं' इत्यनुशासनात् पुत्रेण सहागतः पिता, पित्रा सहागतः पुत्रः इति प्रयोगयोस्तांकांयेति भावः ।—प्रथममिति । प्रहृताभिप्रायम्, क्वचित्पाण्डित्यं क्वचिदानव्यग्रादिप्राधान्य-प्रयोजकं । तेन अग्रमेण पुत्रेण सह पठित आहृतः पिता आगत इति प्रयोगनिर्वाह इति बाध्यम् । उक्तविवरणवाक्येऽज्ञा-नस्य निवृत्तिरज्ञानस्य बाध इति प्रतीयते, तच्च न युक्तम् : अज्ञाने बाध्यत्वव्यवहाराभावात्, किंतु निवृत्तिपदोत्तरं स्वका-र्यस्येति पूरणात् निवृत्ताज्ञाननिवृत्तिरज्ञानप्रयुक्तस्य बाध इत्यर्थं इत्याह—तत्रापीति । स्वसहितस्येति । स्वं अज्ञानप्र-युक्तं हुत्तिरजतादि । तपान् ज्ञानप्रयुक्तस्य निवृत्तिपूर्वकालीनस्वप्रयोजकाज्ञाननिवृत्तिकर्त्तृत्वं, ज्ञानप्रयुक्तस्वप्रयोजकाज्ञाननिवृ-त्त्युत्तरकालीननिवृत्तिप्रतियोगित्वं वा बाध्यत्वमित्यर्थः । उक्तव्याख्याप्रयोजनं स्वयं दर्शयति—अज्ञानप्रयुक्तस्यैवेति । एवकारेणाज्ञानव्यवच्छेदः । स्वनिवृत्तिपूर्वकालीनत्वस्य पक्षसाहित्यविशेषे प्रयोजननाह—स्व (प्र) योजकाज्ञानेति । स्वं देहादि । तन्निवृत्तेः तु प्रारब्धकर्मादिरूपप्रतिबन्धकवन्धनेन देहादेरनाशान् न तद्बाधव्यवहार इति भावः । स्वनिवृत्तां ज्ञानप्रयु-क्तस्वप्रयोजननाह—प्रत्यक्षादौ घटादेर्निवृत्तिरपीति ।—जीवन्मुक्तस्याज्ञाननिवृत्तिसहितेति । नानेत्यादिविशे-षणाक्रान्तस्येन्द्रादेरज्ञाननिवृत्तिसहितेति बान्धवः । उत्तरकालीनेति सहितपदार्थः । एकाज्ञानपक्षे तत्कल्पितपदादौ जीवन्मु-क्तेन्द्रादज्ञानस्य प्रयोजकत्वात्, नानाज्ञानपक्षे तत्तत्सुखाद्यप्रतीपमानप्राप्तिभासिकरजतादेस्तत्तदज्ञानकल्पितत्वत्वात्, व्याव-हारिकस्य नियमादिप्रपञ्चस्यापि तत्तदज्ञानकल्पितत्वात्, जीवन्मुक्तेन्द्रादज्ञानयोः घटादिप्रयोजकत्वात्, स्वप्रयोजकत्वपटि-तोक्तत्वाधत्वात्तिसङ्गतिः । तस्याः प्रत्यक्षावच्छिन्नाया पदादिनिवृत्तेः । तं प्रति जीवन्मुक्तेन्द्रादिकं च प्रति । घटादि-बाधत्वाभावादिति । तदापत्तिः, अत इति शेषः ।—ज्ञानप्रयुक्तेतीति । उक्तनिवृत्तिश्च न ज्ञानप्रयुक्तेति नोक्ता-पत्तिरिति भावः । विवरणवाक्ये निवृत्तिपदस्य स्यन्ताभावपरत्वमाह वदया वार्तिकेतिन्यासं सकलपितृनाह—उक्तविवरण-वाक्ये इति । अपिना नानासरीः ज्ञानेनेति जन्मकार्यकवृत्तीपाकारत्वात् ।—नास्तीदित्यादिनेति । अत्र आत्मादि-पादिरूपो नास्तीदिति भेदायंशत्वं तु नः तद्वैतसाहित्येकधाकथनयात्कानि अविद्यादिनास्तीत्यन्ताभावनाप्रवाधकत्वात्, नापि ध्वंसप्रगमाकार्यकत्वं; नास्ति इत्यस्यानियमितकालीनस्य प्रत्ययस्य कश्चिपप्रकृत्यसंभवात् । अत्यन्तानवनिपयकत्वं तु संभववृत्तिं पूर्वोक्तं न विस्मयेत्यस्मिन्निति भावः । प्रत्यक्षात् एतत्तन्नाकार्यकं योगकालिष्टवत्त्वं व्याख्यातुं एतदुपपन्नमतयो-पन्यस्तति—अत एवोक्तमिति—इदं नास्तीति । आत्मनि इत्यादि । मार्जने नैव कारयेत्, प्रहृते दृश्यमनस-बोधकइदमपदलक्षितपानादकारणमात्रे, तस्याभावपक्षसंबाधनं नदति संबन्धवद्वननिन्याहारादभाववत्तनाग्रम् । अनाद्ये दृश्यान्तिसमप्रतियोगित्वपरूपकर्मस्य पदपदस्यान्त्यः । पदं नास्तीति, अनाद्येत्येति इत्यादिः अभावप्रतियोगितया अति कर्म-प्रत्ययार्थत्वात् । परा निवृत्तिरपि न्यासितेति यत्तत् । निर्गतं वनं वदितायो यस्याः न, निर्वाणं निवृत्तिः स्वयं, अन्यथा आत्मस्वरूपतया नित्यसि अविद्यामानेन विद्याजडविद्यानिवृत्तिः अतएव स्वः प्रमत्तेः उक्तोक्तिः सिद्धिरिति, कारण-निरासनेधामूकतायेति योग्यम् । अत मनसोदेन तन्मादित्यस्यार्थं चैतन्यं जीवन्मुक्तपदार्थं विवर्तिषुः तस्यैव तन्मादित्य-इत्यमार्जनस्योपपन्नत्वपर्यवस्यति ।—आद्ये इति । मनसि कश्चिन्मनसिनिवृत्तस्य निवृत्तिरज्ञानस्य निवृत्तिरे इति शेषः । मनस उपाधुनलक्षणज्ञानं तन्मादये मनोनिवृत्तिरिति सर्ववैतान्तविशेषणस्यैव इत्यर्थः । तन्मादित्यं उक्तपदनाश-वोक्तनिवृत्तकालीनेतिविशेषणस्य कारणं न तन्मादयेत्येति । विविधानिनिवृत्तयः । भङ्गः प्रमत्तमिति । ननु

त्तिर्बाध' इति । वार्तिककृद्भिश्चोक्तम्—'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥ ' इति । 'सह कार्येण नासी' दिति लीनेन कार्येण सह निवृत्त्यभिप्रा-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

वस्य तत्कालीनमनोनिष्ठवृत्तिरूपबोधविषयत्वासम्भवात् । अतएव न द्वितीयः ; उक्तात्यन्ताभावरूपस्य मार्जनस्य मनो-
निष्ठत्वासम्भवात् । अथ दृश्ये तदन्यः ; तथापि तादृशबोधस्य वृत्तिरूपस्य दृश्यत्वेनोक्तदोषानपाय—इति चेन्न ; उक्ता-
त्यन्ताभावस्य स्वस्वविषयकवृत्तिभिन्नसर्वदृश्यविरोधित्वस्यैव स्वीकारात् साक्षिभास्यत्वस्वीकाराद्वा—इत्याशयेनाह—
वार्तिकेत्यादि । लीनेन ज्ञानकालीनसंस्काररूपलयप्रतियोगिना । तथाचाज्ञानस्य वर्तमानत्वेऽप्यतीतकार्यसहितरू-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

दृश्याभावस्योक्तवृत्तिविषयत्वे सत्यप्युक्तविरोधिलमप्यस्तु—इत्यप्रयोजकलशङ्कां विषयत्वरूपापादकभङ्गापत्त्या निराकरोति—
तादृशविरोधित्वे सति इति । मनसि उक्तवृत्तिरूपस्येतरदृश्यस्यासंभवेनेति शेषः । अतएव मनसो बोधेऽन्वयानुप-
गमेऽपि तदा स्वीकृतबोधस्यान्यनिष्ठत्वासंभवेन मनस्येवोक्तबोधरूपदृश्यस्य स्वीकारादेवेत्यर्थः । उक्तात्यन्ताभावरूपस्य
स्वेतरसर्वदृश्यविरोधित्वविशिष्टदृश्यालंताभावरूपस्येत्यर्थः ।—तादृशबोधस्य मनस्तादात्म्यापन्नात्मनिष्ठस्य दृश्याभाव-
बोधस्य । चैतन्यरूपस्य दृश्यत्वाभावाद्वृत्तिरूपस्येत्युक्तम् ।—उक्तदोषः उक्तबोधविषयस्य जीवात्मनि दृश्यविरोधिदृश्याल-
न्ताभावस्यासंभवः ।—तस्यानपायात् दुर्बारत्वादित्यर्थः ।—स्वस्वेति । स्वः उक्तात्यन्ताभावः । स्वभिन्नत्वे सति स्ववि-
षयकवृत्तिभिन्नाणि यानि सर्वदृश्यानि तद्विरोधित्वस्यैव स्वीकारादित्यर्थकैवकारेण पूर्वोक्तविरोधित्वव्यवच्छेदः । एवं च
मनस इत्यस्य बोधेऽन्वयेऽपि दृश्याभावे तद्विरोधित्वस्यानुपगमात्, तद्विषयीभूतस्यापि दृश्याभावस्य तदितरत्वघटितोक्तविरो-
धित्वस्य न भङ्गः ; एवं मार्जनेनैवपक्षेऽपि । दृश्यं नास्तीति बोधे तादृशबोधान्यदृश्याभावस्यैव भानेन तस्य मनोनिष्ठत्वसंभवात् ।
एवं च दृश्येऽन्वयपक्षोऽपि समीचीन एवेति भावः । उक्तविरोधित्वे स्वविषयकवृत्तिभिन्नत्वानिवेशे तूक्तदृश्याभावबोधो न
वृत्तिरूपः ; किंतु अन्तःकरणोपलक्षितचैतन्यात्मकसाक्षिरूपः, स च न दृश्यः ; ब्रह्मरूपत्वात्, इत्याशयेनाह—साक्षिभा-
स्यत्वस्वीकाराद्वेति । मूले, तत्त्वमस्यादीति । आदिना अहंब्रह्मासीत्याद्यखण्डार्थवाक्यानां परिग्रहः । सम्यक्
प्रमारुपा अनधिगतावाधितार्थब्रह्मात्मरूपधर्मिमात्रविषयिणी नेहेत्यादिवाक्यजन्यप्रपञ्चबाधनिश्चयपूर्विका निर्विकल्पका ।
धीः श्रवणमनननिदिध्यासनदिसाधनपरिपाकोत्तरजाता चरमा प्रलक्षा तलज्ञानार्थरूपा मनोवृत्तिः । तज्जन्म तदुत्पत्तिः ।
तन्मात्रतः तृतीयान्तात्तसिः । तत्प्रयोज्यत्वं तदर्थः । मालपदेन स्वोत्तरभाविप्रयोजकान्तरव्यवच्छेदः । तन्त्रेण तज्जन्मेति
बहुव्रीहेस्तदुत्पत्तिकालार्थकात् सप्तम्यन्तात्तसौ तत्कालीनत्वमपि तदर्थः । तदुभयस्यापि सत्यन्ताभावरूपतन्निवृत्तौ नञर्थेऽन्व-
यः । नञोऽस्तिभविष्यति' इत्युभाभ्यामपि संबन्धः । कार्यसाहित्यं अविद्यायां कार्यविशिष्टत्वं । तथाच कार्यविशिष्टाविद्यायाः
तत्त्वज्ञानप्रयुक्तः भूता वर्तमाना भविष्यन्ती च या सत्ता आत्मानुयोगिकः संबन्धस्तदभावः भूतादिकालावच्छिन्नत्वं चात्मरू-
पतया, आत्मनि तदभाववत्त्वं, तत्संबन्धावच्छिन्नस्वरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वपर्यवसितं बोध्यते । यद्वा—सत्ता
पारमार्थिकत्वं तदभाववत्त्वं पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वपर्यवसितं बोध्यते । ननु—सहकार्येणेति
किमर्थः ? उपादानकारणाविद्याया विद्योत्पत्तिकालेऽभावे बोधिते तदुपादानानीतकार्याभावस्यापि तदुत्तरकाले लाभसंभवात्—
इत्याशङ्क्य सहकार्येणेत्यस्यानुपादाने अविद्या नासीदिति 'अविद्याकर्तृकातीतसत्ताप्रतियोगिकविरहबोधनं न संभवति, अवि-
द्याया वर्तमानत्वेन तत्सत्ताया अपि वर्तमानत्वेन वर्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वासंभवात्, अविद्याकर्तृ-
कातीतसत्तारूपप्रतियोग्यप्रसिद्धेः । न च—अविद्यायां घटादिकर्तृकातीतसत्तारूपस्य प्रसिद्धस्य प्रतियोगिनीऽभावो बोध्यते
इति—वाच्यम् ; विद्यमानायामविद्यायां अतीतसत्त्वस्याप्रसक्तद्विरहबोधनस्यासंभवादिति शङ्कानिरासकतया सहकार्येणेत्ये-
तत्सार्थकयति—सहकार्येणेत्यादिना । अभिप्रायमिहान्तेन । तत्र लीनपदार्थो नातीतद्रवत्वं, बाधात्, वक्ष्यमाणाभिप्रा-
याननुगुणत्वाच्च, किंतु अतीतनाशप्रतियोगित्वं, अतीतत्वं च अज्ञानं नासीदित्याकारकं यत् वर्तमानज्ञानं तदधिकरणकाल-
तिध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं उक्तज्ञानकालीनत्वपर्यवसितं, नाशश्च संस्काररूप इत्याशयेन व्याचष्टे—लीनेनेति । ननु—
एवमपि वर्तमानाज्ञानसत्तायाः कथमतीतत्वं, तत्राह—तथाचेति । अतीतं यत्कार्यं तद्विशिष्टरूपेणेत्यर्थः । कार्यपदस्यातीत-
कार्यपरत्वात्, । 'पुत्रेण सहागतः पिते' त्यादौ हि पित्राद्यन्वयिपुत्रादिवैशिष्ट्यमेव सहशब्दार्थः । तस्य स्वागमनादिकालीनत्वं,
पित्राद्यन्वयस्वागमनादौ पुत्रादेः संसर्गतया भासते, तद्वत् प्रकृतेऽपि अतीतकार्यवैशिष्ट्यमेव सहार्थः । अज्ञानेनेति । तस्य
स्वसत्ताभाववत्त्वकालावच्छिन्नत्वं नञर्थे संसर्गतया भासते इति वाच्यम् । एवं च विशिष्टशुद्धयोः शुद्धतत्सत्ताभ्यां भेदेनाती-
तकार्यविशिष्टज्ञानतत्त्वतयोरतीतत्वमिति भावः । आसीदित्येत्यादिः । अतीतकार्यविशिष्टज्ञानकर्तृकस्यासधात्वर्थसत्यस्य
तादात्म्यरूपसंबन्धस्य मिथ्याभूतस्यानादिप्रमविषयत्वेन प्राप्तस्य नासीदिति तत्र स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वा तत्त्वज्ञान-

नानन्तरं शुद्धत्वानं तद्वन्नरूपं च नास्तीति प्रतीतेः सर्वसंमतत्वात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यपि साधु । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वं च न ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ? किञ्चित्छादिसाधारणे-

सिद्धिव्याख्या ।

रूप्याद्यभावोऽपि शशविपाणाद्यभाव इव ज्ञानप्रयुक्त इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमेव, पक्षे बाधश्च— इति—चन्मैवम्; पूर्वज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकिप्रतियोगित्वाभावेन तादृशकारणकत्वस्य तत्राभावात् । न च—अनाद्यविद्यायां बाध इति—शङ्क्यम्; कारणशब्देनाविद्यास्वरूपकारणस्यैवोक्तेः । न च—तर्हि अविद्याकारणकत्वमेवास्तु शेषवैयर्थ्यादिति—वाच्यम्; शेषस्याविद्याकारणस्वरूपकथनपरत्वेन यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्याभावात् । न च—अनाद्यविद्यादौ बाध इति—वाच्यम्; निरुक्तकारणकारणकत्वान्यतरस्य विवक्षितत्वात् । नापि मिथ्याज्ञाने बाधः; तत्रापि ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकिप्रतियोग्यविद्याकारणकत्वस्य सत्त्वेनोक्तसाध्यानापायादिति । ज्ञानत्वव्याप्येति । न च—भवन्मते मननत्वाद्विज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण मनननिवर्त्येऽर्थगतसंशयविशेषेऽतिव्याप्तिः तादृशसंशयनिवर्तकत्वेनैव मननस्य सप्रयोजनत्वोक्तेरिति—वाच्यम्; संशयमात्रस्य लक्ष्यत्वेन तत्रातिव्याप्तेरभावात् । न च—संशयस्य कोटिद्वयावलम्बित एककोट्यंशे लक्ष्यत्वेऽप्यपरकोट्यंशे यथार्थतयाऽलक्ष्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति—वाच्यम्; तर्हि ज्ञानत्वसाक्षाद्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वं लक्षणेन विवक्षितं; साक्षाद्याप्यत्वं च, ज्ञानत्वव्याप्याप्यत्वे सति ज्ञानत्वव्याप्यत्वं, मननत्वं तु न तथेति बोध्यम् । ज्ञानस्येति । ज्ञान-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

मुद्गरपातप्रयुक्ता द्वितीयस्य ज्ञानप्रयुक्ता निवृत्तिरस्तीत्यर्थः, नञो निवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । अनन्तरमिति च सावधारणम् । तथाचास्तीत्यस्य वर्तमानत्वार्यकत्वेनेदानीमेव मुद्गरपातप्रयुक्ता निवृत्तिर्न तु क्षणान्तर इति धीवत् एतत्क्षण एव ज्ञानप्रयुक्ता सर्वदृश्यनिवृत्तिर्न तु क्षणान्तर इति सार्वलौकिकधीबलादुक्तनिवृत्तिप्रयोजकत्वं ज्ञानस्य युक्तम्; तद-

‘लघुचन्द्रिकाया विद्वलेशोपाध्यायी ।

मुद्गरपातप्रयुक्तेति । उत्तरज्ञानविषयो हेतुः । द्वितीयस्य दार्ष्टान्तिकषट्कस्य । अज्ञानप्रयुक्तेति पूर्ववत् । निवृत्तिः तद्वत् समवायावच्छिन्नकालिकसंबन्धावच्छिन्नतद्वदाभावः । शुक्लस्याश्वानादेः शुक्लवच्छिन्नकालिकसंबन्धावच्छिन्नाभावश्च यथायथं बोध्यः । ननु—कपालायवच्छेदेन मुद्गरपातोत्तरक्षणनिष्ठा तदवच्छेदेन कपालनिष्ठा वा, घटाद्यभाववत्तारूपनिवृत्तिस्तादृशवायुसंयोगाद्यधिकरणतावत् काकतालीयन्यायसिद्धा, न तु मुद्गरपातादिप्रयोज्यत्वाशङ्का प्रयोज्यप्रयोजकभावग्राहकं व्यतिरेकाव्यभिचारं दर्शयितुमेवकारणमधारयति—अनन्तरमिति । सावधारणमिति । मुद्गरपातानन्तरमेव तत्कपाले तद्वदो नास्तीत्यज्ञानान्तरपदमव्यवहितोत्तरकालार्थकं, ततः “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया; अधिकरणतायां अन्वयसहचारग्रहपक्षिकतया व्यापकस्वरूपात्यन्तसंयोगस्यापि विवक्षितत्वात्, मुद्गरपातादिपदस्य स्वेतरसकलप्रयोजकसमवहितमुद्गरपातपरत्वात् । तथाच प्रयोजकान्तरसमवहितमुद्गरपातानन्तरक्षणत्वव्यापिका मुद्गरपातानधिकरणसकलक्षणनिष्ठाभावप्रतियोगिनी मुद्गरपातानन्तरक्षणनिष्ठा या तत्कपालावच्छिन्ना स्वाधिकरणता, तन्निरूपिता या वर्तमानकालावच्छिन्नाधेयता तदाश्रयः कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तद्वदाभाव इति बोधः, इत्यभिप्रायेणाह—तथाचेति । निवृत्तिर्यत् इदानीं मुद्गरपातानन्तरक्षण एव, न तु क्षणान्तरं मुद्गरपातानधिकरणक्षणेत्तरक्षणे, अतो मुद्गरपातप्रयोज्यत्वार्थं दृष्टान्ते एवं दार्ष्टान्तिकेऽपि बोध्यम् । वर्तमानार्थकत्वेनेति । प्रयुक्तेति । एतेन, प्रत्यक्षयोग्यता व्यज्यते; कार्यकारणभावस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यापि अन्वयव्यतिरेकग्रहसहकृतप्रत्यक्षप्राप्तत्वात् । सार्वलौकिकत्वं दुरपश्यत्वात् । अत एव ज्ञानज्ञानबोद्धोऽपि सर्वसिद्धः । उक्तमिति । उक्तमीमांसाकादिनतं त्वयुक्तम्; आत्यन्तिकदुःखध्वंसस्य नित्यसुखसाक्षात्कारस्य वा सुफित्वे तस्य जन्यत्वेन “नास्त्यहृतः हृतेन” इति श्रुतिविरोधापत्तेः, ब्रह्मभिन्नस्य तस्यातोऽ-

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

येते' ति तर्क इव 'तत्त्वप्रमा या या सा स्वसमानविषयकाज्ञानप्रयुक्तकालपूर्वो ने' त्यादिव्याहं 'सा यदि तथा न स्यात्, तदोक्तपूर्वत्वेन प्रतीयेते' त्यादितर्को प्राहकः । यदि चैवं न स्वीक्रियते, तदा दुःखनाशस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वेऽपि तदधिकरणक्षणे दुःखं कृतो नोपलभ्यते ? कृतो वा नानुवर्तते ? नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमादिति चेत्; उत्तनियम एव हेतोः पृष्टत्वात् । अथ—नाशजनकदण्डपातादिसमूहाश्रयक्षणस्य घटाद्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति—चेत्—तर्हि दण्डपातादिरुक्तविशेषणं विनायुक्तनियमस्य त्वया स्वीकारात्, प्राभाकरादिमते नाशस्य तत्तदधिकरणरूपस्य दण्डपाताद्यजन्यत्वेन तादृशनियमस्यैव स्वीकाराच्च । तत्त्वज्ञानस्यलेऽपि तत्त्वज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभावव्याप्तिः प्राभाकरादिभिस्त्वयापि स्वीक्रियते । तथाच तद्वदेव भन्मते प्रमायामुक्तपूर्वत्वाभावनियमे न कोऽपि दोषः । यदि चोक्तविशेषणविशिष्टदण्डपातादेरेव तथा नियमः, प्राभाकरादिमतेऽपि घटादिचरनक्षण-

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

न्तरक्षणस्य घटान्तरवत्त्वेऽपि न व्यभिचारः, यथापि घटैक्यनिवेशेनाभ्येत्योपवारणसंभवः, नच—तद्वदे एककपालावच्छेदेन दण्डपातानन्तरक्षणस्य कपालान्तरावच्छेदेन तद्वदवत्त्वेन व्यभिचारो दुर्वार इति—वाच्यम्; यदा यत्कपालावच्छेदेन यद्वदे दण्डपातः तदनन्तरक्षणे तत्कपालसहितकपालान्तरारब्धतद्वदस्य नाश एव, तदुत्तरक्षणे कपालान्तरारब्धघटान्तरनेवोत्पद्यते, प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यनिबन्धनत्वादिति नताश्रयणात्, तथाच किं देशैक्यनिवेशेनः तथापि यत्किंचिदवयवाविनाशोऽपि यावत्प्रत्यभिज्ञं नावयविनाशः, यावदवयवनाशो अवयव्यन्तराणां तत्प्रागभावतन्नाशतद्व्यन्ताभावादीनां च कल्पने प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यविषयकत्वकल्पने च गौरवात् इति मते घटैक्यनिवेशेऽप्युक्तव्यभिचारप्रसक्तत्वाद्वाप्य देशैक्यनिवेशे तस्यावयवकत्वमिति भाव इति—प्राहुः । सः उत्कर्षणः तथा उत्कृष्टत्वभाववान्, न स्यात् उत्कृष्टत्वभावामावरूपोक्तपूर्वत्ववान् स्यादित्यर्थः । प्रतीतेर्महत्त्वाया इष्टत्वात् प्रतीयतेत्युक्तं—तत्त्वप्रमेति । अप्रानान्विज्ञानानास्कन्दितात्मजन्मपदुत्तमसंस्कारविशिष्टाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काररूपा प्रमेत्यर्थः । ननु—अस्तूक्तव्याप्तिः तथापि सा उत्कृष्टज्ञानज्ञानप्रयुक्तनाशजनकत्वेऽप्युपपद्यते एव; यदि शुक्लादिप्रमया रजतादिनाशो न जन्मते; तदा तदुत्तरं रजतं कं गतं किंनरपहंतं कथं न तद्व्यन्ताभावनिवृत्तां इत्यनावयवं शुक्लादिप्रमाया रजतादिनाशकत्वं स्वीकर्णीयम् । नित्यमुखसाक्षात्कारस्य मुक्ति-त्वपक्षेऽपि आत्मन्तिकदुःखनाशविशिष्टसर्वोक्तसाक्षात्कारस्य मुक्तित्वेन तत्त्वज्ञानस्य दुःखनाशजनकत्वमावश्यकत्वं, न तूक्त-निवृत्तिप्रयोजकत्वमत आह—यदिचैवं न स्वीक्रियत इति । तदधिकरणेति । दुःखनाशाधिकरणेत्यर्थः । ननु—दुःखं स्वात्मकविषयानाभावात् नोपलभ्यते, तत्राह—कृतोवेति । नाशवर्तते इत्यनुपपत्तेरान्वयः । उत्तनियमे नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमे । हेतोः अव्याहततर्कस्य । पृष्टत्वादित्यादि । प्रभृतात्तदविविधत्वान् । नाशजनकेति । घटादिनाशजनकेत्यर्थः । आदिना दुःखनाशजनकतत्त्वज्ञानादिसमूहाश्रयक्षणस्य दुःखाश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमादिति लभ्यते । दुःखं नोपलभ्यते नाशवर्तते इत्यनुपपत्तेरान्वयः । उत्तर्कपूर्वतादिति शेषः । उक्तविशेषणं घटादिनाशजनकत्वविशेषणम् । विनापीत्यपि उक्तविशेषणपठितनियमसमुच्चयः । त्वयापि दण्डपातादिप्रमादिनाशजनकत्वमज्ञातुर्वता नैयायिकेनापि । स्वीकारादिति । उत्कर्षणमेति भावः । एवं च दण्डपातादिप्रमादिनाशजनकत्वमस्वीकृत्यापि तद्वद्विषयकत्वमिति दण्डपातादुत्तरक्षणे घटादनाशवत्त्वं सिध्यतीति भावः । ननु—नियमे दण्डपातादिनाशजनकत्व-रूपविशेषणमनुवादय नियमस्वीकारेऽपि वस्तुगत्या तस्य नाशजनकत्वानगमे तदुत्तरक्षणे नाश एव प्रतियोग्यमनुवर्ती प्रयोजकः नाशस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वनियमात्, घटादिनाशो यदि प्रतियोग्यसमानकालीनः स्यात्, तर्हि तथा प्रतीयेतेति तर्कस्य महत्त्वस्य नसात्, इत्यत आह—प्राभाकरादिमते इति । तदधिकरणेति । प्रतियोग्यसमान-कालीनत्वः । न च—यत्कालोत्पत्तिरित्यनेन दण्डपातादिजन्यत्वसंभव इति—वाच्यम्; उत्कर्षणमवलम्ब्य दण्डपातादुत्तर-क्षणे घटाद्यन्तान्ताभावकत्वनिषेधे कपालादिप्रमादिनाशस्य सार्वत्रिकत्वमिति भावः । नैयायिके प्रत्याह—तत्त्व-ज्ञानस्यलेऽपि इति । तद्वद्विज्ञानादिसाक्षात्कारप्रत्यक्षपक्षेऽपि तद्वद्विज्ञानादिसाक्षात्कारप्रत्यक्षपक्षेऽपि । नयेत्यादिना दुःखनाशजनकत्वनिषेधप्रत्यक्षपक्षेन तद्वद्विज्ञाने वा, पूर्वदुःखनियमेऽपि । दुःखान्तमेतन्नियमप्रत्यक्षे विना तद्विज्ञानेति भावः । स्वीक्रियते काश्चित्स्य दुःखान्तस्य नाशकत्वमिति भावः । तथाच तत्त्वज्ञानस्य दुःखान्तमिति उक्तविशिष्ट-कारे । तद्वत् तत्त्वज्ञानपठितनियमस्य । प्रमायां प्रमाणनगमे । उक्तेति । नमनननियमस्य ननुमुक्त-त्वमेत्यर्थः । नयेत्येव—प्रत्यक्षपक्षे पठे न्यस्यति । अहमेति न निषेधेति, इत्यत आह—यदिचेति । उक्तविशेषणं घटादिनाशनिषेधेति उक्तविशेषणं जनकत्वम् । प्रमाणनगमेनेत्येव ननुमुक्तत्वमेत्यर्थः । दण्डपातादिजन्यत्व-

गौडवृत्तान्तम् (लघुनन्दिका) ।

रूपो नाशो दृष्टपातादिजनः, तदुत्तरक्षणरूपस्य तत्त्वज्ञानादिस्यैव तद्विनाशो नाशोऽपि तत्त्वज्ञानादिस्यैव । तदा तत्त्वज्ञानस्यादेऽपि तथा दर्शितमेव । तत्त्वज्ञानोपनिर्दिष्टीकरणस्य न उत्तरक्षणप्रतीतिः । तत्त्वज्ञानोपनिर्दिष्टीरिति स एव दृष्टपातोत्तीररूपा मयीदा तत्त्वज्ञानं वा । सर्वेषां तत्त्वज्ञानं विनाशो भवति । तत्त्वज्ञानमिति निश्चयः ।

लघुनन्दिकाया विद्वत्सोपाध्यायी ।

तदुत्पत्तेर्वैलम् । ननु—प्राभाकरस्यैव तत्त्वज्ञानमिति कथं तत्त्वज्ञानादिस्यैव तत्त्वज्ञानादिस्यैव, अत आह—
प्राभाकरादिमते इति । तदादिनन्दनमक्षणरूपो नाशः यथाकथं विद्वत्सोपाध्यायानुसंगे निवेद्यमेव, तत्त्वज्ञानमिति कथं तत्त्वज्ञानादिस्यैव तत्त्वज्ञानादिस्यैव, अत आह—
धस्तुतस्तु—पटनरक्षणोऽपि पटनाशस्य कथं तत्त्वज्ञानमिति कथं तत्त्वज्ञानादिस्यैव तत्त्वज्ञानादिस्यैव, अत आह—
नाशस्य युक्तम् ; ऐन्द्ररूपलक्षणम् । यथापि क्षणो नाशिरिति, किन्तु क्षणायैव तत्त्वज्ञानं, तस्य च न दृष्टपातजन्यत्वं स्वरूपतः, नापि अन्यक्षणानिष्ठतया क्षणमेव तेन रूपेण, कैवल्यननुपपन्नम्, नापि पटनाशोऽपि, तथा गति जन्यत्वं नाशत्वं, सति नाशत्वे जन्मत्वमिलन्योन्याश्रयान् ; तथापि पटनरक्षणोपपत्तिर्नाशः सति एव दृष्टपातादिस्यैव, कारणान्तरजन्यपटनाशव्यभिचारवारणार्थं दृष्टपातोत्तीररूपस्यैव प्रति दृष्टपातस्य कारणत्वादिति भावः । ननु—
पटनरक्षणरूपस्य पटनाशस्यापि तदुत्तरक्षणे तद्विनाशजननम्, तदा पटनाशस्याप्युत्तरक्षणस्यैव आह—तदुत्तर-
क्षणरूपस्येति । पटवत्त्वक्षणसादृश्यः । अत्रेऽपि पटनाशनाशक्षणेऽपि । पटप्रागभावाभावात्पटनाशस्य पटप्रागभावात् नाशत्वेन पटनाशदशायां पटप्रागभावाभावात्पटवत्त्वक्षणसादृश्यत्वादिति भावः । इत्युच्यते इति । तथापि तत्त्वज्ञानस्य आत्यन्तिक-
 दुःखध्वंसजनकत्वमस्तु, न तु आकाशालयन्ताभावरूपनिवृत्तिप्रयोजकत्वमिति शांतिपुराणप्रायः । दुःखध्वंसवत्, साकल्यध्वंस-
 सजनकत्वमशीकृत्य इष्टापत्त्या परिहरति—**तत्त्वज्ञानस्थलेऽपीति ।** तथा दर्शितमिति । तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणे
 तत्त्वज्ञानरूपतत्त्वज्ञानतद्वितीयक्षणघटितसकलदृश्यनाशो जायते; स एव सर्वदृश्यनिवृत्तिः सर्वदृश्योच्छेदपदार्थः । तदुपलक्षितः
 पूर्णानन्दरूप आत्मा मोक्ष इति दर्शितमित्यर्थः । ननु—तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणरूपः सकलदृश्यनाशोऽपि दृश्यमेव, ब्रह्मानन्दत्वात्,
 तथाच भुक्तौ कथं सर्वदृश्योच्छेदरूपो दृष्टपातोः तीररूपा मयीदा, तत्राह—**ब्रह्मज्ञानोत्पत्तीति । उत्तरक्षणप्रति-**
ष्ठेरिति । सकलक्षणोपाधीनां नाशादिति शेषः । न तत्राशस्य तत्त्वज्ञानद्वितीयक्षणरूपस्य सर्वदृश्यस्य । अत्रे उत्तरकाले ।
अनुवृत्तिः सत्त्वं नैल्यर्थः । उत्तरकालसंवाभावादिति भावः । स एव उक्तक्षणरूपो दृष्टपातामान्यध्वंस एव । ध्वंसप्रागभावा-
 योर्विरोधाभिप्रायेणैवकारः । अविरोधे तु तद्व्यापकः तदल्यन्ताभावोऽपीति बोध्यम् । तीररूपा परपाररूपा; श्रुतं होव मे-
 भगवद्भूतेश्च; तरतिशोकमात्मविदित'सोऽहंभगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य परंपारं तारयतु' इति श्रुतेः । तरति
 निवृत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयः । निवृत्तां शोकमिति द्वितीयाध्यायप्रतियोगितान्वयः । व्यापारे च आत्मज्ञानरूपोद्देश्यतावच्छेद-
 कस्याभेदेनान्वयः । मा शोकस्य परंपारं तारयतु भगवान्, मन्निष्ठे ज्ञानरूपो व्यापारस्तदनुकूलो यः आत्मज्ञानरूपो-
 पदेशरूपो व्यापारः आत्मप्रार्थनाविषयः, तद्वान् भगवानित्यर्थः । निवृत्तां परपारस्याभेदेनान्वयः, क्रियाविशेषणत्वात्,
 निवृत्तेः परपाररूपकेण शोकस्याधिभूतकं व्यञ्जयम् । शोकस्येति कर्मणि शेषपक्षी । यद्वा—शोकस्य व्यापारापदेन निर्गो-
 आत्यन्तकीनिवृत्तिस्तां मां तारयतु प्रापयतु । प्राप्तिः संबन्धः, आश्रयाश्रयिभावः, तदनुकूलो ज्ञानरूपो व्यापारः
 प्रापेरर्थः । मन्निष्ठतदनुकूलो भगवन्निष्ठो व्यापारो णिजार्थ इत्यभिप्रायेणेदम् । अस्तुतस्तु—प्रथमेऽर्थे ज्ञानरूपव्यापारे एव परपा-
 रस्याभेदान्वयः । द्वितीये च परपारपदेन आत्यन्तिकशोकनिवृत्त्यनुकूलं ज्ञानमेव निर्गोच्यते, तत्राप्त्यनुकूलो यो मन्निष्ठः
 श्रवणादिरूपो व्यापारः, तदनुकूलोपदेशरूपव्यापारश्च णिजन्तार्थः । अत एव तस्मै श्रुतितकपायाय मे तमसः पारं दर्शयति
 आत्मेत्युपसंहृतम् । तमसः आविषकस्यासज्जडदुःखाल्पकप्रपञ्चस्य पारं वस्तुतस्तु तदनाकं ब्रह्मात्मस्वरूपमानन्दं
 दर्शयति स्म तद्विषयकसाक्षात्कारानुकूलोपदेशरूपव्यापारवानित्यर्थः । तस्मै इति साक्षात्कारान्वयव्यापाराश्रयिभावरूपक-
 लार्थिका । व्यत्ययेन चतुर्थी । सयोगे भूते लङ् । तदभिप्रायेणाह—**ब्रह्मज्ञानंचेति ।** दृष्टपातोत्तीररूपा मयीदेत्युपपन्नः ।
 तत्काल एव दृष्टपातास्फुरणात्, किमर्थं तर्हि दृष्टनिवृत्तिरुक्तरीत्या द्विविधा स्वीक्रियते? इति चेत् शुक्तिज्ञानतत्त्वज्ञानसद-
 जतस्थलीयानुभवबलात्, व्याप्तिबलात्, “ विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः ” “ ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ” इह शुक्ति-
 गृहाण । उक्तद्विविधनिवृत्तौर्मध्ये एकतरनिवृत्तिपक्षे नाग्रहः, किन्तु ब्रह्मज्ञानस्य स्थिरनिवृत्तिजनकत्वे । ह-
 ति । उक्तद्विविधपक्षपरिग्रहेऽपीत्यर्थः । ननु—अत्यन्ताभावरूपनिवृत्तिपक्षे अत्यन्ताभावस्य ब्रह्मरूपस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

त्वात्, सर्वसाक्षित्वेनावाध्यत्वाच्च । यत्तु—सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तिर्न युक्ता, उक्तं हि बौद्धाधिकारे—
'सदसत्त्वस्यैकत्र विरोधेन विधिवन्निषेधस्याप्यनुपपत्तेरिति । सत्त्वासत्त्वयोरिव तदभावयोरपि एकत्र विरोधेनासं-
भव इति तदर्थ—इति, तच्च; सत्त्वासत्त्वयोः परस्परान्यन्ताभावस्वरूपत्वे हि विरोधः, तत्तु नास्त्येवेति मूल
एवोक्तम् । किञ्चोक्तवाक्यं बौद्धमतनिराकरणपरम्, न त्वद्वैतमतनिराकरणपरम्; अद्वैतमतस्य सर्वमतश्रेष्ठतया

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

पयलोपगमे त्वाह—सर्वसाक्षित्वेनेति । बाधसाक्षिणोऽपि बाधे बाधस्यासत्त्वप्रसङ्गात् साक्षिणोऽवाध्यत्वं स्वीकार्यमिति
भावः । उक्तं चैतत् ॥ श्रीहर्षमतविरोधाभावेऽपि उदयनाचार्यमतविरोध इत्याशङ्कते—यत्त्विति । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका-
लिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, तदभावः सत्यत्वं, प्रतिपत्तेः विकल्पसाधारणरूपेण निवेशे तुच्छमपि मिथ्यैव; तुच्छानाङ्गी-
कारो वा । एवं चोक्तसत्यत्वाभावरूपमिथ्यात्वमेवासत्यत्वं । तयोः व्यावहारिकयोः दृश्यप्रपञ्चे समुच्चयात् परस्परभावघटितं
मिथ्यात्वं स्वाप्रगजतदभावयोरिव निर्वहति । निर्धर्मकब्रह्मणि तु उक्तप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्यासत्त्वात्तदभाव रूपं सत्यत्वं
मिथ्यात्वासंभवात् पारमार्थिकं अधिकरणीभूतपारमार्थिकब्रह्मस्वरूपम् । अतः कथमपि नाद्वैतहानिरिति पूर्वं मूले उक्तं
न युक्तम्; उदयनाचार्यमतविरोधात् । मूलविरुद्धं तन्मतमाह—उक्तंहीति । सदसत्त्वस्य सत्त्वासत्त्वयोरित्यर्थः ।
एकत्रविरोधेन एकधर्म्यवृत्तित्वेन । विधिवत् सद्भावस्येव । एवं न प्रपञ्चसत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तिरेतदुद्धान्तो-
क्तिविरुद्धेति भावः । निषेधस्येति । परस्पररूपत्वादिति शेषः । निषेधस्याप्यनुपपत्तेरिति । अनेनापि सत्यत्वमिथ्या-
त्वसमुच्चयोक्तिः विरुद्धा; तयोः परस्परभावस्वरूपत्वात् । एवं सदसद्विलक्षणस्वरूपमिथ्यात्वमपि प्रपञ्चस्य न संभवति; तस्य
सत्त्वाभावासात्त्वाभावोभयरूपत्वादिति भावः । इदं स्पष्टीकर्तुं व्याचष्टे—सत्त्वासत्त्वयोरित्वेति । तदभावयोरिति ।
ननु—अनयोरसत्त्वस्वरूपत्वात् कथं उपमानोपमेयभाव—इति चेत्, सत्यम्; इदं सत्यमेकमिदमसत्यमेकमित्याकार-
कापेक्षाबुद्ध्यर्थं सत्त्वाभाव एकः, अयमसत्त्वाभाव एकः, इत्याकारकापेक्षाबुद्धिभ्यां जातद्वित्वमेवेन तत्तदवच्छिन्नतत्तदुभयमे-
दात् उपमानोपमेयभावसङ्गतिरिति । विरोधादेकत्रासंभव इति योजना । उत्तरविरोधं परिहरति—तत्रेति । तत्र सदसदि-
लक्षणस्वरूपं मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य संभावयति—सत्त्वासत्त्वयोरिति । तत् परस्परभावस्वरूपत्वं नास्तीति । मूले एवो-
क्तमिति । कालत्रयावाध्यत्वं सत्त्वं, सत्त्वेन प्रतीयनर्हत्वमसत्त्वं, इमे च न परस्परभावरूपे; यतः बाध्यत्वं सत्त्वेन प्रतीय-
हत्वं सत्तादात्म्यपर्यवसितं च, तयोरभावौ; तावपि न परस्परभावरूपावित्युक्तम् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । एतेन—सत्यत्व-
मिथ्यात्वयोः समुच्चयोक्तावपि आचार्यमतविरोधपरिहारोऽपि—सूचितः । तत्र मूले परस्परविरुद्धरूपत्वेऽपीत्यादिना प्रति-
पन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वतदभावसत्यत्वयोः परस्परविरुद्धरूपयोरेव विषमसत्ताकत्वमुक्त्वा व्याव-
हारिकयोरेव तयोः समुच्चयस्याभिधानेऽपि आचार्याभिमतसत्त्वासत्त्वविरोधानभ्युपगमेन तदभिधानस्य निर्वाधत्वात् । उक्त-
विरोधानभ्युपगमश्च संयोगतदभावदृष्टान्तेन मूले ध्वनितः; स्पष्टीकृतश्चासौ टीकायां । विशदीकृतश्चान्नैत्यनुसन्धेयम् । नन्वेवं
आचार्याभ्युपगतसत्त्वासत्त्वविरोधानभ्युपगमेन समुच्चयोक्तिसमर्थने तन्मतविरोधो दुष्परिहर इत्यत आह—किञ्चेति । बौद्ध-
मतनिराकरणपरस्याप्यद्वैतमतनिराकरणपरत्वमपि स्यात्, एकस्य वामयस्योभयपरत्वं संभवति; महाभाष्योदाहृतश्चेतो धाव-
तीत्यादिवाक्यवत्, इत्यत आह—नत्त्विति । ननु—अद्वैतमतनिराकरणे आचार्यतात्पर्याभावेऽपि तद्वाक्योक्ता सत्त्वा-
सत्त्वयोस्तद्व्यतिरेकयोश्च विरोधरूपा युक्तिः एकत्र प्रपञ्चे सत्त्वासत्त्वयोः समुच्चयेऽपि प्रसरन्ती कथं वारणीया—इति चेत्,
अत्राहुः—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, तच्च नासत्त्वं; तद्वदुक्तप्रतिपत्तेर्विकल्पव्यावृत्तरूपेण निवेशे
तुच्छाङ्गीकारे तुच्छे तदभावात् उक्तमिथ्यात्वाभावः सत्यत्वं, तच्च स्वरूपसंयन्धेन सत्पदार्थतावच्छेदकत्वम्, असद्विलक्षणप्र-
तिपत्त्यादिघटितस्योक्तसंयन्धो नास्तीति न तत्र सत्यत्वव्यवहारः । ब्रह्मणः स्वरूपासिद्धस्यापि उक्ताभावस्य तत्त्वविशिष्टत्वेन
कथंचिदुक्तसंयन्धोऽस्ति; सत्यमिथ्याभूतयोस्तादात्म्यरूपसंयन्धाङ्गीकारात् व्यवहारोपपत्तिः । न च तयोर्विरोध आचार्यै-
रभ्युपगतः; अप्रकृतत्वात्, नापि तदभावयोः; असति समावेशाच्च, किंतु अर्थक्रियाकारित्वादिरूपसत्त्वतदभावस्वरूपसंयन्धयोः
तदभावयोश्च, सोऽपि बौद्धाभ्युपगत एवाचार्यैरनूदितः । तन्मतवृत्तणाय स्वमतेन तद्वृत्तणसंभवात् । न च—गोत्वत-
दभावयोरिव समानसत्ताकयोः प्रतियोग्यभावरूपयोः उक्तमिथ्यात्वे तदभावस्वरूपसत्यत्वयोः विरोध आचार्याभ्युपगत
एव सामान्यत इति—वाच्यम्; मिथ्यात्वग्राहकश्रुत्यनुमानाभ्यामुक्तविरोधमुपमृष्ट्वैव तयोर्मिथ्यात्वसाधनात् । उदयनाचा-
र्याणां चेदमेव संमतं; तेषां प्रतियोग्यभावयोः विरोधाभ्युपगमस्तु मन्दाधिकारिसमुद्धारार्थं परमकारुणिकमुनिप्रणीतस्याय-
त्वात् तत्सिद्धान्तानुरोधेन, न तु स्वसतेन । अत्र च तेषां सर्वमतापेक्षया अद्वैतमतस्य श्रेष्ठकथनमेव प्रमाणमिति

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्ताभिन्नं जगदलीकमित्येवंरूपस्य कोऽवकाश इति । किंचोदयनाचार्याणां वेदान्तदर्शन एव महती श्रद्धा, बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कृतं तैः । तथाहि-तत्रोक्तं—‘अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यद्यसिद्धा, कथं तदवशेषं विश्वं ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽप्युपगन्तव्यः स च परो यदि संवृतिरेव, विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः, कथं तदप्यवशिष्येत ? असंवृतिश्चेत् परः परतएव सिद्धा; अनवस्था । स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतःसिद्धाचेद्यायातोऽसि मार्गेण । तथाहि-स्वतःसिद्धतया तदनुभवरूपं, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम् । अतएव निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टम् ; तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः । अतएव तस्य विशेषाभाव इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात् शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः संबन्धः ? येनार्थं प्रकाशत इति चेत्, वस्तुतो न कश्चित्, संवृत्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः । स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते, यथानुभवीयतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति, गगनमिव स्वप्नदृष्टकटाहकोटरकुटीकोटिभिः । तदास्तां तावत्, किमाद्रैकवणिजो बहिःश्रुचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थितानात्मापि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश वा अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिं, तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां

लघुचन्द्रिकाया विह्वलेशोपाध्यायी ।

तु प्रतीतिसत्तात्, तथापि नाद्वैतहानिरित्याह—व्यावहारिकसत्यत्वादिति । व्यवहारकालमात्रावाध्यत्वादित्यर्थः । व्यवहारार्थ प्रतीतिः, शब्दप्रयोगः घटादौ जलहरणार्थक्रियारूपः, ब्रह्मणस्तु कालत्रयावाध्यत्वरूपं पारमार्थिकं सत्त्वं, एवं च नोचेदिति पक्षान्तरेऽपि वेदान्तदर्शने एव जयश्रीरिति बोध्यम् । इदं सन्निकृष्टं घटादिकं । प्रत्यक्षेणानिलं, अतीन्द्रियं गुरुत्वादि विश्वमपि ईदृशमेव, अनिलमेव । यद्वा—यथा इदं विश्वमनिलं, उत्पादविनाशशालि, व्यवहारदशायां स्थितिमत् ईदृशमेव तथ्यं पूर्ववत् व्यवहारकालावाध्यम् । यद्वा—इदं विश्वमनिलं ईदृशमेव तथ्यं, अनिलत्वसामानाधिकरण्ययोग्यव्यावहारिकसत्ताश्रयः, इतरकालवृत्त्यभावप्रतियोगि पारमार्थिकसत्ताश्रयः । पारमार्थिकसत्त्वस्य ब्रह्मणि नित्यत्वव्याप्यतया, नित्यत्वरूपव्यापकव्यतिरेकवति, आवश्यकस्य पारमार्थिकसत्त्वत्वरूपव्याप्यव्यतिरेकवति ‘सन् घटः’ इत्यादिप्रतीयमानसत्त्वस्य व्यावहारिकसत्त्वत्वरूपतया आवश्यकत्वात् इति मूलाक्षरार्थः । वस्तुतस्तु इदं विश्वम् । ईदृशमेव यादृशमनन्तरं तादृशमेव । तदपि नालीकम्, नापि पारमार्थिकं, किंतु अनिलं, तथ्यं कदाचित् व्यवहारकाले अवाध्यमित्यर्थः । तथागतमतस्य तु इति तुशब्दार्थमाह—तत्रेति । याथे घटादौ तत्र व्यावहारिकसत्त्वत्वे च सतीत्यर्थः । आपातत इति । ‘नेह नाना’ ‘एकमेवाद्वितीय’मित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनया ‘विश्वं सत्त्वं भववानां’ इति यथाश्रुतश्रुतिपर्यालोचनेनेत्यर्थः । कोऽवकाश इति । सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्यासद्वैलक्ष्यस्य जगति सर्वसिद्धत्वात्, ज्ञानादत्यन्तमिन्नत्वेनैव बहिर्भूतभूतत्वादां घटादेरनुभवसिद्धत्वाच्चेति भावः । ननु—मित्रात्मशास्त्रप्रणेतृणां उदयनाचार्याणां बौद्धमतखण्डनप्रस्तावेन तथा श्लोकप्रणयनेऽपि तत्र न तारपर्यं, किं च तैरस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति वेदान्तविरुद्धः शून्यवादोऽप्युपन्यस्तः, तेषां कथं वेदान्तदर्शने एव श्रद्धा संभवेत् इत्याशङ्क्य तद्वन्योत्तरसन्दर्भस्य वेदान्तिमतावलम्बनेन शून्यवादमतनिराकरणपरस्य वेदान्तदर्शने तेषां महच्छ्रद्धाद्योतकत्वमाह—किंचेति । पुरस्कृतमिति । शून्यवादित्माध्यमिकमतनिराकरणयेति शेषः । तत्र बौद्धाधिकारे । अस्तु तर्हीति । एतद्विरुद्धं शिरोमणिराह—सर्वशून्यतावादी, माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते—अस्तु तर्हीति । हेयोपादेयतन्माघनविरहे द्वेषभयरागादिविरहात् परमा निर्भृतिरिति, तमेव वेदान्तिमतेन निराकुरुते—साहीति । अविद्वत्ताविशेषात् विश्वमेव किं न स्यात् । परोपीति । संवृतिः विकल्पः । तदपि शून्यत्वमपि । कथमवशिष्येत विश्वस्य संवृतिरिद्वत्तात् । असंवृतिरूपः अनुभवरूपः । कथमिति । अतिदेनेव शून्यतासाधने विश्वमेव किं न साधयेत् । मार्गेणैवपनिपदेन । र्वापसारिकनित्यत्वादिव्यवहारं समर्थयति—शून्यत्वादेवेत्यादिना । शून्यत्वान् द्वितीयविरहात् । ननु—याथोपि भवन् प्रपञ्चः प्रकाशते, प्रकाशस्यास्य यदि ज्ञानान्तरं, तदा द्वैतापत्तिः । अथ ब्रह्मैव, तदा यथार्थानुभवस्य ब्रह्मणो विषयत्वात् पारमार्थिकत्वप्रपञ्च इत्याशयेन पृच्छति—तथापीति । वस्तुतः प्रपञ्चः प्रकाशते इत्येव, आविद्यकस्तु न्यायः—वस्तुगत्येति । संवृत्या अविवक्षा । वेद्यनिष्ठ इति । आविद्यकस्य आविद्यकप्रपञ्चस्य

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका) ।

तथागतस्य बौद्धस्य तु मतस्य ज्ञानादत्यन्ताभिन्नं जगदलीकमित्येवंरूपस्य कोऽवकाश इति । किंचोदयनाचार्याणां वेदान्तदर्शन एव महती श्रद्धा, बौद्धाधिकार एव हि सर्वदर्शनानि निराकृत्य वेदान्तदर्शनमेव पुरस्कृतं तैः । तथाहि—तत्रोक्तं—‘अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेन्न । सा हि यद्यसिद्धा, कथं तदवशेषं विश्वं ? परतश्चेत् सिद्धा, परोऽप्युपगन्तव्यः स च परो यदि संवृतिरेव, विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद्विशेषः, कथं तदप्यवशिष्येत ? असंवृत्तिश्चेत् परः परतएव सिद्धा; अनवस्था । स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतःसिद्धा चेदायातोऽसि मार्गेण । तथाहि—स्वतःसिद्धतया तदनुभवरूपं, शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अतएव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम् । अतएव निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टम् ; तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः । अतएव तस्य विशेषाभाव इत्यद्वैतम् । प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम् । अविचारित-प्रपञ्चाक्षेपात् शून्यमिति व्यवहारः । तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवमात्रस्य प्रपञ्चेन कः संवन्धः ? येनायं प्रकाशत इति चेत्, वस्तुतो न कश्चित्, संवृत्त्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः । स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते तथैव वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेषः । अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते, यथानुभवीयतया व्यवह्रियते तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति, गगनमिव स्वप्नदृष्टघटक-टाहकोटरकुटीकोटिभिः । तदास्तां तावत्, किमाद्रिकवणिजो बहिर्त्रचिन्तयेति । तस्मादनुभवव्यवस्थितावनात्मापि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश वा अतिर्वचनीयव्याप्तिरकुक्षि, तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां

लघुचन्द्रिकाया विट्टलेशोपाध्यायी ।

तु प्रतीतिसत्त्वात्, तथापि नद्वैतहानिरित्याह—व्यावहारिकसत्यत्वादिति । व्यवहारकालमात्रावाध्यत्वादित्यर्थः । व्यवहारार्थ प्रतीतिः, शब्दप्रयोगः घटादौ जलहरणार्थक्रियारूपः, ब्रह्मणस्तु कालत्रयावाध्यत्वरूपं पारमार्थिकं सत्त्वं, एवं च नोचेदिति पक्षान्तरेऽपि वेदान्तदर्शने एव जयश्रीरिति बोध्यम् । इदं सन्निकृष्टं घटादिकं । प्रत्यक्षेणानित्यं, अतीन्द्रियं गुरुत्वादि विश्वमपि ईदृशमेव, अनित्यमेव । यद्वा—यथा इदं विश्वमनित्यं, उत्पादविनाशशालि, व्यवहारदशायां स्थितिमत् ईदृशमेव तथ्यं पूर्ववत् व्यवहारकालावाध्यम् । यद्वा—इदं विश्वमनित्यं ईदृशमेव तथ्यं, अनित्यत्वसामानाधिकरण्ययोग्यव्यावहारिकसत्यत्वाश्रयः, इतरकालवृत्त्यभावप्रतियोगि पारमार्थिकसत्यत्वाश्रयः । पारमार्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मणि नित्यत्वव्याप्यतया, नित्यत्वरूपव्यापकव्यतिरेकवति, आवश्यकस्य पारमार्थिकसत्यत्वरूपव्याप्य-व्यतिरेकवति ‘सन् घटः’ इत्यादिप्रतीयमानसत्यस्य व्यावहारिकसत्यत्वरूपताया आवश्यकत्वात् इति मूलाक्षरार्थः । वस्तुतस्तु इदं विश्वम् । ईदृशमेव यादृशमनन्तरं तादृशमेव । तदपि नालीकम्, नापि पारमार्थिकं, किंतु अनित्यं, तथ्यं कदाचित् व्यवहारकाले अवाध्यमित्यर्थः । तथागतमतस्य तु इति तुशब्दार्थमाह—तत्रेति । बाधे घटादौ तत्र व्यावहारिकसत्यत्वे च सतीत्यर्थः । आपातत इति । ‘नेह नाना’ ‘एकमेवाद्वितीय’मित्यादि श्रुत्यर्थपर्यालोचनया ‘विश्वं सत्यं मघवानौ’ इति यथाश्रुतश्रुतिपर्यालोचनेनेत्यर्थः । कोऽवकाश इति । सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्यासद्वैलक्षण्यास्य जगति सर्वसिद्धत्वात्, ज्ञानादत्यन्तभिन्नत्वेनैव बहिर्भूतभूतलादौ घटादेरनुभवसिद्धत्वाच्चेति भावः । ननु—मित्रात्मशास्त्रप्रणेतृणां उदयनाचार्याणां बौद्धमतखण्डनप्रस्तावेन तथा श्लोकप्रणयनेऽपि तत्र न तात्पर्यं, किं च तैरस्तु तर्हि शून्यतैव वरमनिर्वाणमिति वेदान्तविरुद्धः शून्यवादोऽप्युपन्यस्तः, तेषां कथं वेदान्तदर्शने एव श्रद्धा संभवेत् इत्याशङ्क्य तद्वन्धोत्तरसन्दर्भस्य वेदान्तिमतबलम्बनेन शून्यवादिमतनिराकरणपरस्य वेदान्तदर्शने तेषां महच्छ्रद्धाद्योतकत्वमाह—किंचेति । पुरस्कृतमिति । शून्यवादिमाध्यमिकमतनिराकरणायेति शेषः । तत्र बौद्धाधिकारे । अस्तु तर्हीति एतद्विश्रुतौ शिरोमणिराह—सर्वशून्यतावादी, माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते—अस्तु तर्हीति । हेयोपादेयतत्साधनविरहे द्वेषभयरागादिविरहात् परमा निर्वृतिरिति, तमेव वेदान्तिमतेन निराकुरुते—साहीति । असिद्धत्वाविशेषात् विश्वमेव किं स्यात् । परोपीति । संवृतिः विकल्पः । तदपि शून्यत्वमपि । कथमवशिष्येत विश्वस्य संवृत्तिसिद्धत्वात् । असंवृत्तिरूपः अनुभवरूपः । कथमिति । असिद्धेनैव शून्यतासाधने विश्वमेव किं न साधयेत् । मार्गेणौपनिपदेन औपचारिकनित्यत्वादिव्यवहारं समर्थयति—शून्यत्वादेवेत्यादिना । शून्यत्वात् द्वितीयविरहात् । ननु—बाधोपि भवन् प्रपञ्चः प्रकाशते, प्रकाशत्वाय यदि ज्ञानान्तरं, तदा द्वैतापत्तिः । अथ ब्रह्मैव, तदा यथार्थानुभवस्य ब्रह्मणो विषयत्वात् । मार्गेणैव ज्ञानाशयेन पृच्छति—तथापीति । वस्तुतः प्रपञ्चः प्रकाशते इत्येव, आविद्यकस्तु तथा-
०५५

गौडब्रह्मानन्दी (लघुचन्द्रिका)।

लघुचन्द्रिकाया विड्वत्शेषाध्यायी ।

[illegible]

त्वेनानुमानानप्रयोजकम्, प्रातिभासिकसंदन्धनाद्रेण प्रातिभासिकत्वे ब्रह्मसंबन्धमात्रेण प्रपञ्चसत्यत्वस्य, प्रातिभा-
सिकरजतसंबन्धमात्रेण शुक्तिप्रातिभासिकत्वस्य, रूप्यप्रपञ्चादिगतसद्वैलक्ष्ण्यस्यसद्वैलक्ष्ण्यस्य च सदसत्संबन्धेन सदसद्रूप-
त्वस्य चापत्तिः । मिथ्यात्वमिथ्यात्वे आन्तिबाधव्यवस्थाया अप्यतिघातः । किंच मिथ्यात्वोपेतधामिकत्वादि हि हेतोर्नि-
ष्कारूपसाध्याभाववति घटरूपादां मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधामिकत्वरूपहेतोः सत्त्वेन व्यभिचारात्तत्र सत्यभूतेति विशेषेण
इति विरोधादिकमपि स्यादित्युक्तनियमस्य कुत्राप्यव्यभिचारात् जगत्सत्यं मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधामिकत्वादित्यनुमानं निरपवादेने-
व सिध्यतीति प्रपञ्चमिथ्यात्ववादो न संभवदुक्तिकः । न द्वितीयः, अद्वैतहानेः । ब्रह्ममात्ररूपत्वेन तु न तत्परिहारः
लोपाधिकस्य मिथ्यात्वस्य निरुपाधिकभ्रमकालनिधित्वादिषट्चक्रमात्रत्वाचम्भवात्, द्वितीयाभावाधिकरणतयाविद्याविद्यान-
तया तत्ताक्षितया च भासमानचिदन्वोपलक्ष्यत्वाभावेन द्वितीयाभावलोपलक्ष्यत्वाचम्भवेन तदुपलक्षितब्रह्मरूपत्वस्याप्य-
चम्भवाद—इति वर्णयन्ति ॥

(२) सिद्धिकारास्तु—

मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वमेवेति प्रथमपक्षमेवाद्विच्यन्ते—तथाहि—मिथ्यात्वमिथ्यात्वपक्षे न दोषः । मिथ्या-
त्वमिथ्यात्वस्य भवद्विरङ्गीकारेऽस्मन्मतप्रवेशापत्तेः, मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि क्षुत्तरतत्वावेदकत्वाभावस्य पूर्वमेवोपपादि-
तत्वात् जगत्सत्यत्वस्याप्यचम्भवाद । न हि परस्परविरुद्धयोरेकत्र प्रसक्तयोर्धनयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वमिति नियमः सं-
भवदुक्तिकः एकत्र गले प्रसक्तयोर्गोत्वाश्वत्वयोरेकमिथ्यात्वेऽपरसत्यत्वाभावेन व्यभिचारात् । एतेन—जगत्सत्यं मिथ्याभूत-
मिथ्यात्वकत्वादित्यनुमानानप्रयोजकमिति—सूचितम् : सानान्यव्याप्ता व्यभिचारस्य वर्णितत्वात् । विरोधव्याप्ताप्यन्या-
त्वत्वलोपाधित्वात् । यथाच मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वेऽपि सत्यत्वव्याघातस्य पाऽन्यत्र विचार इति न युक्तदोषानुमानेऽऽ-
योजकराङ्गनिरासः, अस्मन्मते तु क्षुत्तिर्दोषाभावरूपलाघवतर्कस्य विद्यमानत्वात्सत्यविरोधोदयः । शुक्तिरूप्ये व्याव-
हारिकमिथ्यात्वमुक्ते तात्त्विकसत्यत्वाभावेन व्यभिचाराच्च नोक्तानुमानं प्रयोजकम् । तस्मात्पि पक्षसमन्वेऽपि सन्निध्यामै-
कान्तिकताया दुर्वात्वात् । एवंच शुक्तिरूप्यमिथ्यात्वं मिथ्या मिथ्याभूतधामिकत्वात्, इत्यनुमानमपि मायैव । यथान
ब्रह्मप्रपञ्चयोर्धनधर्मभावत्वया जडत्वनिरुक्तिप्रकरणे ब्रह्मानन्दसरस्वतीमिरपवारितमिति न ब्रह्मधामिकत्वेन प्रपञ्चसत्य-
त्वापत्तिः नवा सद्वैलक्ष्ण्यदिना सद्रूपतापत्तिः सद्वैलक्ष्ण्यस्य सत्यमिक्तत्वाभावात् । एतेनानन्दैलक्ष्ण्यमन्मद्रूपत्वमपि
परास्तम् ; पञ्चादीनामिव रूपादीनामपि मिथ्यात्वात् मिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतधामिकत्वेण तेषु व्यभिचार इति कस्यापि
दोषस्याप्रसङ्ग इति स्थितेऽपि एकनिषेधेनापरसत्यत्वनियमपरिष्कारेऽपि तैराहतः स च तैरेव प्रसज्यति, यत्र निषेधता-
वच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत् यथा परस्परविरुद्धरूपयो रजतत्वतदभावयोः यथा परस्परविरुद्धव्यापकयो रजतमिथ्यावरज-
तत्वयोः, तत् निषेधतावच्छेदकमेदनियमात् । प्रकृते तु निषेधतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादिति मात्र तादृगनियमप्रसरः ॥
यथा गोत्वाश्वत्वयोरेकस्मिन्गले निषेधे शक्यत्वान्ताभावव्याप्यत्वस्य तत्पे । यथाच सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्धन परस्परविरुद्ध-
त्वम्, नवा परस्परविरुद्धव्यापकत्वम्, तथोपवारितमप्युक्तात् । परस्परविरुद्धरूपयोर्निषेधतावच्छेदकविरोधात्, व्याव-
हारिकमिथ्यात्वेन व्यावहारिकसत्यत्वापरादेऽपि वात्पनिषत्सत्यत्वावधारणत् । यस्तुतस्तु मिथ्यात्वसत्यत्वयोरेकव्याव-
क्याप्यत्वात् समसत्ताकत्वेऽपि न दोष इति—युतमधिषेनेति ॥

(३) तदेतच्चरङ्गिणीकारा नानुमन्यन्ते—

(४) लघुचन्द्रिकाकारास्तु—

सत्यं परस्परविरहताभावेण निषेधतावच्छेदकैक्यादर्शनं, तथापि तुच्छे प्रत्येकमसत्त्वेन मिथ्यात्वसत्यत्वयोर्न पर-
विरहरूपत्वमिति न पूर्वोक्तदोषः । क्षापितधायमर्थः प्रथममिथ्यात्वे । द्वितीयमिथ्यात्वावसाने मिथ्यात्वाभावः सत्य-
त्युपपादनं तु तन्मात्रविषयकमिति न दोषः । किञ्च परस्परविरहाभावस्थले निषेधतावच्छेदकैक्यादर्शनमात्रेण श्रुति-
द्वोभयनिषेधोऽपि कथं बाधमर्हति । नहि लोकदृष्टसामान्यं सर्वथा सर्वत्र विवक्षितं शक्यत इति परस्परविरहरूप-
ज्ञीकोरेऽपि न कोऽपि दोषः । वस्तुतस्तु—मिथ्यात्वतदभावयोः विषमसत्ताकत्वस्यैवात्राभिमतत्वात् न कथं
विरोध इति नोक्तनियमे प्रमाणमपि । शुक्तौ रजततदभावयोरपि विरोधाभावेन कुत्रापि साहचर्यादर्शनात् बाध्यत्वात्
स्वयोरेव मिथ्यात्वसत्यत्वयोः प्रयोजकत्वे नेहेति श्रुतिबाधितत्वस्य मिथ्यात्वे ह्यप्रपञ्चेऽपि विद्यमानत्वान्न प्रपञ्चसत्य-
काशः । यत्पूर्वं भवन्मते विषमसत्ताकयोस्तयोः शुक्तिरूपे प्रपञ्चे वा संभवोऽनङ्गीकारो वेति । तत्र सङ्गतम्; व्य-
हारिकमिथ्यात्वस्य काल्पनिकसत्यत्वस्य च शुक्तिरूप्यप्रपञ्चगोचरपञ्चाङ्गीकारात्, ब्रह्मप्रमातिरिक्तमिथ्यात्वप्रमाबाधितस्य स-
त्वस्य प्रातिभासिकत्वस्यैव युक्तत्वात् । यत्तु प्रकृतप्रकरणे एव तयोः समसत्ताकत्वादिति, तत्सत्यत्वस्यापि ब्रह्मप्रमावा-
त्त्वेन व्यावहारिकत्वमेवेति पक्षमिप्रायेणेति न विरोधः । 'सत्यं चागृतं न सत्यमभव' इति श्रुतेरुभयवाच्युपपत्ते-
एवं मिथ्यात्वसत्यत्वसमुच्चयपक्षोऽपि युक्त एवेति सूचितम् । नचैवं—सत्त्वासत्वयोरपि समुच्चयापत्तिरिति—शङ्क-
यम्; मिथ्यात्वसत्यत्वयोरिव सामानाधिकरण्ये प्रमाणाभावेन तदज्ञापत्तेरसंभवात् । सत्वबोधकानां दृष्टिवाक्य-
विद्यमानत्वेऽप्यसत्वबोधप्रमाणानामभावात् । एतेनैकबाधकवाच्यत्वमपि सिद्धप्रायमेवेति सूचितमिति विस्तरमयाद्विर-
ते—इति शिचम् ॥

इति सामान्यतो मिथ्यात्वविभागः ॥

